AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ PHŞ

HEYDƏR ƏLİYEV 100

ADNSU
Azerbaijan State Oil & Industry University

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tələbələrin 72-ci elmi-texniki konfransının TOPLUSU

AZƏRBAYCAN RESPUBLIKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ PHŞ

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN 100 İLLİK YUBİLEYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ

TƏLƏBƏLƏRİN 72-Cİ ELMİ-TEXNİKİ KONFRANSININ

TOPLUSU

Bakı - 2024

Təşkilat Komitəsi

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:
ADNSU-nun rektoru v.m.i.e. dosent Vazeh Əskərov

Sədr müavini:
Elm işləri üzrə prorektor, professor L.Qardaşova

Elmi katib:
Tələbə Elmi Cəmiyyətləri
Şurasının sədri tex. ü.f.d. E. İsmayılov

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Q.Məmmədov	- dosent, Tədris işləri üzrə prorektor;
R.Camalov	- dosent, Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor;
S. Huseynov	- İnzibatı-təsərrüfat işləri üzrə prorektor;
N.Paşayev	- dosent, GKF-in dekanı;
E.İskəndərov	- dosent, QNMF-in dekanı;
S.Məmmədxanova	- professor, KTF-in dekanı;
Ə.Əhmədov	- dosent, NMF-inin dekanı;
A.Əliyev	- dosent, EF-in dekanı;
F.Ağayev	- dosent, İTİF-ın dekanı;
İ.Rüstəmov	- dosent, İ və MF-in dekanı;
M. Abdullayeva	- dosent, Tələbə Elmi Cəmiyyətləri Şurasının katibi
S. Salmanov	-İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları şöbəsinin müdiri;
B.Nəzərov	-İctimaiyyətlə əlaqələr və marketinq departa mentinin direktoru;
N.Gəncəyev	- Tələbələrin Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri;
A.S.Məmmədəlizadə	- mətbəənin direktoru.

MÜNDƏRİCAT

ИЗУЧЕНИЕ ЛИТОФАЦИАЛЬНОЙ ИЗМЕНЧИВОСТИ ОТЛОЖЕНИЙ ПРОДУКТИВНОЙ ТОЛЩИ ПО ДАННЫМ ГИС (НА ПРИМЕРЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЛОКБАТАН-ПУТА-ГУШХАНА) 15

ÇOVDAR QIZIL MƏDƏNİNDƏ TEXNOLOJİ PROSSESLƏRİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ..... 20

3D SEYSMİK KƏŞFİYYATLA ZƏRDAB-ŞIXBAĞI GEOLOJİ STRUKTURUNUN DƏQİQLƏŞDİRİLMƏSİ 28

QURU-DƏNİZ (TRANZİT) KEÇİD ZONALARDA MÜASİR SEYSMİK PLANALMA ÜSULLARI 34

AZƏRBAYCAN XƏZƏRYANI ÇÖKƏKLİYİNİN PALEOCOĞRAFİYASI .. 41

THE GEOLOGICAL STRUCTURE OF THE JUNCTION ZONE OF THE GREATER CAUCASUS' SOUTH SLOPE WITH THE KUR DEPRESSION DUE TO THE OIL AND GAS POTENTIAL 47

ROBOTOTEXNIKA - MƏDƏNÇILIYIN GƏLƏCƏYI ÜÇÜN ƏVƏZSIZ ALƏTDIR..... 54

DİAPİR STRUKTUTLARIN QRAVİTASİYA TƏSİRLƏRİ 61

TÜLALAR QIZIL YATAĞININ İŞLƏNMƏSİNDƏ ÇIXARIB YÜKLƏMƏ İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ..... 66

GÜRGAN-DƏNİZ SAHƏSİNDƏ NİSBİ İMPEDANS SEYSMİK ATRİBUTUNUN ANALİZİ İLƏ MƏHSULDAR QATIN ALT LAY DƏSTƏLƏRİNİN PERSPEKTİVLİYİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI 70

GORANBOYDA YUXARI AĞCAKƏND GİPS-ANHİDRİD YATAĞINDA APARILMIŞ GEOLOJİ TƏDQİQATLAR 76

QIZIL DAŞIYAN MİNERAL ASSOSASİYALARI 81

DAGKƏSƏMƏN QIZIL POLİMETAL YATAĞININ FİLİZ DAMARLARINDAKI MİNERALLARININ XARAKTERİSTİKASINA DAİR 84

THE GEOLOGICAL STRUCTURE OF THE JUNCTION ZONE OF THE GREATER CAUCASUS' SOUTH SLOPE WITH THE KUR DEPRESSION DUE TO THE OIL AND GAS POTENTIAL 86

ARPAÇAY HÖVZƏSİNİN BOKSİT YATAQLARI 89

ПОВЫШЕНИЕ НАДЕЖНОСТИ МОРСКИХ НЕФТЕГАЗОВЫХ СООРУЖЕНИЙ ПРИМЕНЕНИЕМ КОМПОЗИТНЫХ МАТЕРИАЛОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ 92

STASİONAR PLATFORMALARIN MÖHKƏMLİK VƏ DAYANIQLIĞI 96

QAZLİFT PROSESİNİN İŞ PRİNSİPİ VƏ TƏLƏB OLUNAN AVADANLIQLARI 106

MPD - MANAGED PRESSURE DRİLLİNG 112

MULTILATERAL WELL APPLICATION IN AZERBAIJAN 118

HASİLAT QUYUSUNDA DÖYÜNTÜLƏRİN QUYUDİBİ ZONASINDA SÜZÜLMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 124

YÜKSƏK HASİLATLI NEFT-QAZ QUYULARININ MƏHSULUNUN SEPARASİYASININ STABİLLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÇƏTİNLİKLƏRİ 132

DƏNİZ HİDROTEXNİKİ QURĞULARIN STATİK VƏ DİNAMİK HESABLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ. 140

CHEMICAL GAS WELL DELIQUIFICATION TECHNIQUES 149

SEYSMİK AKTİV ƏRAZİLƏRDƏ TİKİNTİLƏRİN VƏ KONSTRUKSİYALARIN BÜNÖVRƏLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ 157

CARBON CAPTURE AND STORAGE TECHNOLOGY 165

AVTOMOBİL SİNLƏRİNİN EMAL MƏHSULLARININ TƏRKİBİNİN VƏ XASSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ 171

MAGISTRAL BORU KƏMƏRLƏRININ KATOD MÜHAFIZƏSI 177

NEFT – QAZ SƏNAYESİNDƏ BİR NEÇƏ NANOTEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ 183

NEFT-QAZ QUYULARININ İŞLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ TƏHLİLİ 198

DƏNİZ HİDROTEXNİKİ QURĞULARIN STATİK VƏ DİNAMİK HESABLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ. 203

NEFTQAZÇIXARMADA TEXNOGEN TƏSİRLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ 212

АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЙ СНИЖЕНИЯ ДИНАМИЧЕСКИХ НАГРУЗОК ВЫЗВАННЫХ ПРИ БУРЕНИИ В МОРСКИХ АКВАТОРИЯХ 220

НАНОТЕХНОЛОГИИ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ. 222

THE INFLUENCE OF OIL AND GAS PRICES ON GLOBAL ECONOMY AND POLITICS 224

INCREASING HYDROCARBON RECOVERY PROCESSES THROUGH THE USE OF HORIZONTAL DRILLING 225

BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT ƏMƏLİYYATLARININ MAHİYYƏTİ 227

THE FOAMING PROCESS IN DRILLING FLUIDS 228

RE (V) NİN KÜKÜRD SAXLAYAN LİGANDLARLA KOMPLEKS BİRLƏŞMƏLƏRİ. 232

MİNERALLI SULARIN MEMBRANLI ƏKS OSMOS ÜSULU İLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ 234

PREPARATION OF CYCLOALKYLCHLOROPHENOLS AND THEIR AMINOMETHYLATION PRODUCTS 240

SİNTETİK NEFT TURŞULARININ AMİDOAMİNLƏRİNİN NEFTYIĞICI XASSƏLƏRİNİN TƏDQİQİ 246

QARADAĞ KƏRPİC ZAVODUNUN TULLANTILARI ƏSASINDA MODİFİKASİYA OLUNMUŞ SORBENT İLƏ AĞIR METAL İONLARININ SORBSİYA QABİLİYYƏTİNİN TƏDQİQİ 250

SORBENTS FOR WATER PURIFICATION 257

ECO-FRIENDLY GREENHOUSE 258

FENOLUN PROPİLENİN TRİMERİ İLƏ ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYALARININ TƏDQİQİ 260

BORU KƏMƏRLƏRİNİN YERALTI VƏ ATMOSFER KORROZİYASINDAN QORUNMASI 265

NEFT VƏ QAZ ÇIXARMADA İSTİSMAR OLUNAN AVADANLIQLARIN KORROZİYASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR 268

KERAMİK TULLANTILAR ƏSASINDA GEOPOLİMERLİ MATERİALLARIN ALINMASI VƏ TƏDQİQİ 271

ФУНКЦИОНАЛИЗАЦИЯ ХИТОЗАНА ДИАЛЬДЕГИДАМИ И ИССЛЕДОВАНИЕ ИХ МОРФОЛОГИИ, СТРОЕНИЯ И СОСТАВА. 272

BORU KƏMƏRLƏRİNİN KORROZİYASINA QARŞI İSTİFADƏ OLUNAN ÖRTÜKLƏR..... 273

NEFT VƏ QAZ HASİLATİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ VƏ İNSAN SAĞLAMLIĞINA TƏSİRLƏRİ 277

KONSTRUKSİYA MATERİALLARININ ENERGETİK DÖZÜMLÜLÜK NƏZƏRİYYƏSİ 289

DƏYİŞƏN YÜKLƏRİN TƏSİRİ ALTINDA QAZMA QURĞULARININ RİYAZİ TƏDQİQİ..... 295

DİSKLİ SİYİRTMƏLƏRİN KİPLƏNDİRMƏ EFFEKTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ 309

PLAZMA TEXNOLOGİYASI İLƏ REDUKTORUN DİŞLİ ÇARXININ MÖHKƏMLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏDQİQİ 313

PLAZMA TEXNOLOGİYASI İLƏ REDUKTORUN DİŞLİ ÇARXININ MÖHKƏMLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏDQİQİ 320

BALL VALVES: TYPES, PRINCIPLE OF OPERATION AND APPLICATIONS. 323

THE OVERVIEW OF THE ADVANTAGES OF THE BALL VALVE..... 327

PLASTİK MATERİALLARDAN OLAN HİSSƏLƏRİN YIĞIŞMA DEFORMASİYANIN ÖYRƏNİLMƏSİ..... 330

DƏRİNLİK NASOSUNUN İŞÇİ SƏTHLƏRİNİN MÖHKƏMLİYƏ VƏ YEYİLMƏYƏ DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASININ TƏDQİQİ 335

TƏNZİMLƏYİCİ QURULUŞLARIN LAZER ÜSULUNUN TƏTBİQİ İLƏ HİDROABRAZİV YEYİLMƏYƏ QARŞI DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI 340

YÜKSƏKXROMLU TEZKƏSƏN POLADLARIN PÜSKÜRDÜLMÜŞ OVUNTULARINDAN ALINMIŞ BİŞİRİLMİŞ ƏRİNTİLƏRİN STRUKTURUNA VƏ XASSƏLƏRİNƏ MEXANİKİ AKTİVLƏŞDİRMƏ REJİMİNİN TƏSİRİNİN TƏDQİQİ..... 341

D16-Ni ŞİXTƏSİNİN DƏNƏVƏRLİK TƏRKİBİNİN TƏDQİQİ 341

KARBONLU QIZMAR PRESLƏNMİŞ OVUNTU POLADLARININ MEXANİKİ XASSƏLƏRİNƏ ALÜMİNUM MİKROƏLAVƏLƏRİNİN TƏSİRİ 343

ALÜMINIUM MATRISLI HIBRID KOMPOZIT MATERIALLAR VƏ ONLARIN MEXANIKI XASSƏLƏRI..... 345

FƏRQLİ MATERİALLARDAN HAZIRLANAN KƏSİLMƏDƏ MÖHKƏMLİK HƏDDİNƏ İLKİN PARAMTERLƏRİN VƏ FAKTORLARIN TƏSİRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ..... 347

SƏNAYE QURĞULARINDA İŞLƏDİLƏN BAĞLAYICI QURULUŞLARIN İŞLƏNMƏSİ 348

MƏRKƏZDƏNQAÇMA ELEKTRİK DALMA NASOS QURĞUSUNUN YEYİLMƏYƏ QARŞI DAVAMLILIĞIN ARTIRILMASI 349

PİSTONLU KOMPRESSORUN ÖZÜTƏNZİMLƏNƏN KLAPANLARIN OPTİMALLAŞDIRILMASI 350

THE PROCESS OF HYDROTREATING DIESEL FUEL..... 355

PREDICTING THE FLARE TEMPERATURE OF BINARY MIXTURES ACCORDING TO DATA ON ACTIVITY COEFFICIENTS 356

IMPROVING THE RELIABILITY AND ENERGY EFFICIENCY OF GAS AIR COOLING DEVICES BY USING A REPAIR AND RECOVERY COMPOUND 357

GRAFEN DOLDURUCULU METAL MATRİSALI HİBRİDKOMPOZİTLƏRİN XASSƏLƏRİNİN TƏDQİQİ 359

KƏMƏR BAŞLIĞININ HİSSƏLƏRİNİN HESABI 360

PAKERLƏRDƏ BAŞ VERƏN IMTINALARIN TƏHLILI 362

ASSESSMENT OF THE WAVE LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA..... 363

ASSESSMENT OF EARTHQUAKE LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA 365

ASSESSMENT OF THE WIND LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA..... 367

MAYE-DİSPERS HİSSƏCİKLƏR QARIŞIĞININ KÜRƏKLİ NASOSLARIN İŞİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ 369

PLAŞKALI PREVENTORLARIN İSTİSMARINDA MÜRƏKKƏBLƏŞMƏLƏRİN VƏ QƏZALARIN QARŞISININ ALINMASI ÜSULLARININ TƏHLİLİ 370

BUXAR- QAZ QURĞUSUNUN İSTİSMAR REJİMİNİN TƏDQİQİ 373

KOMBİNƏLƏŞDİRİLMİŞ İSTİLİK TƏCHİZATI SİSTEMİNİN TƏDQİQİ 375

BUXAR- QAZ QURĞUSUNUN İSTİLİK SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏDQİQİ 377

GÜNƏŞ FOTOVOLTAİK SİSTEMLƏRİNDƏ GÜNƏŞ İZLƏMƏ TEXNOLOGİYALARI 381

NEFT MƏDƏNLƏRİNİN ELEKTRİK TƏCHİZAT SİSTEMLƏRİNDƏ ENERJI İTKİLƏRİNİN AZALDILMASI 388

TRANSFORMATOR YARIMSTANSİYALARINDA GÜC İTKİLƏRİNİN MİNİMALLAŞDIRILMASI YOLLARININ ANALİZİ 390

GÜNƏŞ PANELİNİN PARAMETRLƏRİNƏ ŞÜALANMANIN VƏ ƏTRAF MÜHİTİN TEMPERATURUNUN TƏSİRİ 392

GÜC TRANSFORMATORUNUN DOLAQ İZOLYASİYASININ İFRAT GƏRGİNLİKLƏRƏ QARŞI DAYANIQLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ 399

PROJECT OF SMART WATCH 409

MANCANAQ DƏZGAHININ ELEKTRİK İNTİQALININ SÜRƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İLƏ SƏMƏRƏLİYİNİN ARTIRILMASI 410

GƏMİTƏMİRİ ZAVODUNUN ELEKTRİK TƏCHİZAT SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLƏŞDİRİLMƏSİ TƏDBİRLƏRİNİN İŞLƏNİLMƏSİ 412

MÜASİR VAKUUM AÇARLARININ İSTİSMAR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ 412

AVİONİKANIN TEXNİKİ-İSTİSMAR GÖSTƏRİCİLƏRİNİN XÜLASƏVİ TƏHLİLİ 414

ANALYSIS OF SERIOUS GAMES IN BIOLOGY: INTEGRATING VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES TO BIOLOGY 417

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ: KRİPTOQRAFİYA, STEQANOQRAFİYA 422

РАЗВИТИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ (IOT) ДЛЯ УМНЫХ ГОРОДОВ И ИНДУСТРИИ 4.0 428

BRIDGING THE GAP IN MOBILE COMPUTING: ENHANCING FLUTTER PERFORMANCE THROUGH RUST INTEGRATION FOR SUPERIOR COMPUTATIONAL EFFICIENCY IN CROSS-PLATFORM APPLICATION DEVELOPMENT 433

PARALLEL COMPUTATION OF PROCEDURAL GENERATION CPU-BOUND SPEEDUP AND EFFICIENCY OF PERLIN NOISE FUNCTION USING AMDAHL'S LAW 444

DYNAMIC DIFFICULTY ADJUSTMENT IN UNITY: ENHANCING GAMING EXPERIENCE THROUGH REAL-TIME SKILL ADAPTATION 455

VEB PROQRAMLARIN İSTİFADƏSİ ZAMANI TƏHLÜKƏSİZLİYİNQORUNMASI ÜSULLARININ İŞLƏNMƏSİ 468

ÜRƏK FƏALİYYƏTİNİN MƏSAFƏDƏN MONİTORİNQİ SİSTEMLƏRİ 474

PARALLELIZATION IN THE APPLICATION OF REALISTIC PHYSICS . 479

3. Karen L. Slattery.The Moral Meaning of Recent Revisions to the SPJ Code of Ethics.Journal of Media Ethics 31 (1):2-17 2016 486

ANALYSİS OF FIRST AND THIRD PERSON PERSPECTIVES IN VIDEO GAMES. 486

İSTEHLAKÇILARA SU TƏCHİZATI İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ 496

LEVERAGING C++ FOR CROSS-PLATFORM GAME DEVELOPMENT: PROSPECTS AND TECHNIQUES 501

ORGANIZATION OF AUTOMATION WITH THE ENTERPRISE APPLICATION OF SAP ERP AND PROCESSING OF REPORTS 514

TIME METROLOGY IN AZERBAIJAN. ESTIMATION OF TIE QUANTITY. 521

TKŞ MARŞRUTİZATORUNUN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ 526

UÇUŞƏTRAFI FƏZANIN MÜŞAHIDƏSI SISTEMINİN SENSORLARI ... 527

ФАКТОРЫ РИСКА И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ В ВЕНЧУРНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ ПРОМЫШЛЕННОЙ СФЕРЫ 530

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASİYA PROSESİNİN ƏHƏMİYYƏTİ 542

КЛЮЧЕВАЯ РОЛЬ НЕНЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГЛОБАЛЬНОМ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ 548

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ И БИЗНЕСЕ..... 553

RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALİ VƏ MÜASİR İNNOVASİYALAR MƏKANININ FORMALAŞDIRILMASI 557

RƏQƏMSALLAŞMANIN MARKETİNQƏ TƏSİRİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ..... 562

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВОВ ПРЕДПРИЯТИЯ 564

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ЭКСПОРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ КОМПАНИЙ 568

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ 572

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ..... 575

РИМЕНЕНИЕ ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ К ИННОВАЦИЯ..... 578

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО МАРКЕТИНГА 580

SÜNİ İNTELLEKTİN RƏQƏMSALLAŞMADA ƏHƏMİYYƏTİ..... 582

RƏQƏMSAL MARKETİNQİN ƏN SON TRENDLƏRİ 583

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL- İQTİSADİ DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ 584

АНАЛИЗ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА В БИЗНЕС-СРЕДЕ 585

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ 587

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ. 588

КЛАССИФИКАЦИЯ РИСКОВ НА РАЗНЫХ СТАДИЯХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ПРЕДПРИЯТИЯ 591

ELEKTRON TİCARƏT 592

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ..... 594

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ВЕНЧУРНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ НА ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ. 596

ОСНОВНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА 598

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ 602

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ..... 604

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TARİXİNDƏ 605

AZƏRBAYCAN ORDU QURUCULUĞU- HEYDƏR ƏLIYEV DÖVRÜ ... 607

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANÇILIĞIN SİYASİ MƏKTƏBİDİR..... 611

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ DOSTLUĞUNUN TƏMİNATIDIR!..... 613

HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN PROTECTING ISLAMIC VALUES IN AZERBAIJAN..... 614

IDEOLOGICAL CHALLENGES AND NATIOONAL UNITY IN AZERBAIJAN: UNVELLING THE THREATS OF PAN-IRANISM, "GREAT ARMENIA AND SECTARIANISM" 616

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SƏHİYYƏSİ 619

ALBANİAN TEMPLES..... 621

MULTICULTURALISM AND IMMIGRATION PROCESSES: VIEW FROM AZERBAIJAN..... 623

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR .. 625

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN MAHİR BİLİCİSİDİR..... 626

XXI ƏSRDƏ DİLİMİZLƏ BAĞLI TƏDBİRLƏR..... 628

MANAGING FACIAL AGING USING A FEATURE-GUIDED CONDITIONAL GENERATIVE ADVERSIAL NETWORK..... 632

PERFORMANCE ASSESSMENT OF KEY DEEP LEARNING IMAGE DETECTION ALGORITHMS 638

IMAGE DESCRIPTION WITH BETTER NEURAL IMAGE CAPTION GENERATOR WITH EVALUATION METRICS 643

PACKAGINS 649

BIOINFORMATICS: ILLUMINATING THE GENETIC CODE 650

THE INFLUENCE OF OIL AND GAS PRICES ON GLOBAL ECONOMY AND POLITICS 653

PREVENTING THE USE OF EXPIRED FOOD PRODUCTS IN THE CANTEENS OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS VIA COMPUTER PROGRAM APPLICATION 655

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANI EDUCATION 657

UNDERSTANDING AND COMBATING CYBERCRIME: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH 658

VOICE CLONING USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE 660

DEVELOPMENT PROSPECTIVITY OF MINERAL DEPOSITS IN AZERBAIJAN 661

THE SUCCESSFUL OIL STRATEGY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV 663

THE DEVOLEPMENT OF UI/UX DESIGN IN AZERBAIJAN 665

THE FUTURE OF THE PETROLEUM INDUSTRY 667

EXPLORER WAVE TRANSMITTER AS THE MOST POWERFUL RADIO 669

BRIDGING THE GAP BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN NEURONAL MEMORY DEVICES 671

GTA 6 AS THE MOST ANTICIPATED GAME IN THE WORLD 673

THE WAYS OF ENVİRONMENT PROTECTİON 674

H. ALIYEV'S GREAT ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN OIL INDUSTRY 676

DAYS, PEOPLE AND LIFE 677

IOT TECHNOLOGIES 680
FUTURE OF THE ROBOTICS 683
NANOROBOTS: PIONEERING A NEW FRONTIER IN MEDICINE 685
REVEALING THE BLACK MAGIC OF INTEGRATED..... 686
CIRCUIT PRODUCTION..... 686
SAFEGUARDING YOUR DIGITAL LIFE..... 688
PROS AND CONS OF AUTOMATED PROCESSES 689
SECURITY METHODS IN INFORMATION TRANSMISSION 691
GREEN ENERGY 693
THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE 694
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS ETHICAL DILEMMAS. 695
AI DANGER, MYTH OR REALITY 697
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SECURITY: BALANCING PROGRES AND TREATS 699
EFFECT OF INTERNET ON PEOPLE..... 701
ROBOTICS CYBER SECURITY..... 703
DIGITAL MARKETING: NAVIGATING THE MODERN LANDSCAPE ... 705
“THE ROLE OF DRONES IN FUTURE LAST-MILE DELIVERIES”..... 704
GREEN LOGISTICS: EVALUATING THE ENVIRONMENTAL IMPACT OF TRANSPORTATION MODES 706
"ADVANCED VISION SYSTEMS: DEEP LEARNING APPROACHES FOR TRANSPARENT OBJECT RECOGNITION." 707

“GEOLOGİYA VƏ GEOFİZİKA” BÖLMƏSİ

ИЗУЧЕНИЕ ЛИТОФАЦИАЛЬНОЙ ИЗМЕНЧИВОСТИ ОТЛОЖЕНИЙ ПРОДУКТИВНОЙ ТОЛЩИ ПО ДАННЫМ ГИС (НА ПРИМЕРЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЛОКБАТАН-ПУТА-ГУШХАНА)

Халилова Л.Н., Рустамов М.И., Рустамов Ф.В.

lala_khalilova@mail.ru, rustamovmurad2503@mail.ru,

faridrustamovv@gmail.com

Аннотация: Рассматриваются результаты применения методики Муромцева с целью восстановления фациальных условий и обстановок осадконакопления отложений продуктивной толщи месторождения Локбатан-Пута-Гушхана по данным ГИС. Установлено, что нефтегазоносные коллектора приурочены преимущественно к фациям устьевых и вдольбереговых баров, разрывных течений, а также речных русел и пойм.

Ключевые слова: условия осадконакопления, продуктивная толща, коллектор, ловушки неантиклинального типа, каротажные кривые, фация.

Введение: Уже многие годы на территории Азербайджана разрабатываются месторождения нефти и газа. В связи с этим сильно уменьшился фонд таких структур как антиклинальные поднятия. На этом фоне возрос интерес к поискам ловушек неантиклинального типа, таких как литологические и стратиграфические. При выявлении и прогнозе литологических ловушек нефти и газа важное значение имеет реконструкция условий седиментации, изучение литофациальной изменчивости отложений [2]. Литофациальный анализ позволяет установить обстановки осадконакопления, которые являются благоприятными для формирования углеводородов.

Основной целью исследовательской работы было изучение литофациальных особенностей отложений VIII (аналог НКП свиты), VII (аналог НКГ свиты), $VIIa$ и $VII1$ (аналог свиты перерыва), $VI-$

$VII3, VI - VII2, VI - VII1, VI$ и V (аналог балаханской свиты) горизонтов продуктивной толщи (ПТ). В процессе исследований были использованы данные ГИС скважины Пута-800 месторождения Локбатан-Пута-Гушхана (ЛПГ).

Месторождение Локбатан-Пута-Гушхана располагается в 15-20 км от Баку на юго-западе Абшеронского полуострова. В результате проведенных на структурах Локбатан, Пута и Гушхана разведочных работ, преимущественно в горизонтах и свитах верхнего и нижнего отдела ПТ были обнаружены и введены в промышленную разработку залежи нефти и газа. Нефтегазоносные горизонты месторождения на сегоднящний день находятся на завершающем этапе разработки.

В геологическое строении месторождения Локбатан-Пута-Гушхана участвуют отложения ПТ и четвертичные отложения. Месторождение Локбатан-Пута-Гушхана является частью Гарахэйбат-Локбатанской складчатой линии и представляет собой вытянутую брахиантиклиналь.

Нефтегазоносность месторождения в нижнем отделе ПТ связана с НКГ, НКП и ПК свитами, а в верхнем отделе с балаханской свитой. Установлена нефтегазоносность свиты перерыва.

Методика и результаты исследования: В данной работе прежде всего вдоль изучаемого разреза скважины Пута-800 были выделены коллектора (рис. 1, рис. 2). Затем был установлен тип их насыщения (водоносные или нефтегазоносные). На следующем этапе с использованием методики каротажных фаций (метод Муромцева) были определены обстановки, в которых происходил процесс накопления осадков в пределах вышеуказанных горизонтов (рис. 1, рис. 2) [1]. Суть методики заключалась в сравнении форм

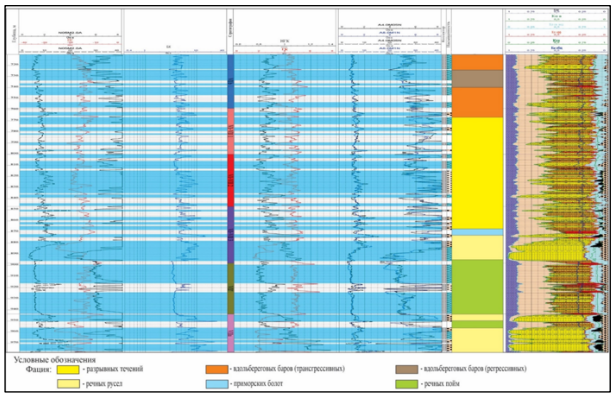

Рис. 1. Результаты интерпретации в скважине Пута-800 (VIIa-VIb горизонты)

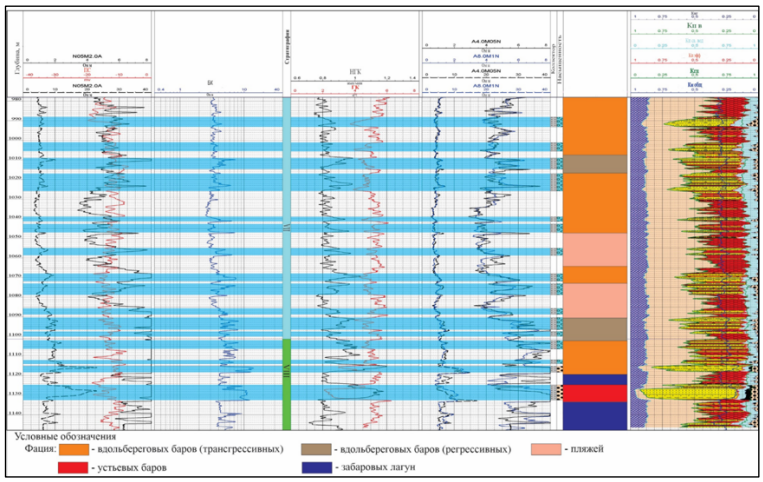

Рис. 2. Результаты интерпретации в скважине Пута-800 (VIII-VII горизонты)

аномалий кривых потенциалов самопроизвольной поляризации (кривые ПС) с реальными электрометрическими моделями фаций с целью установления присущности отложений изучаемых свит и горизонтов той или иной фации. Далее было проанализировано распределение различных типов фаций в разрезе скважины Пута-800 (рис. 3). Был также проведен анализ коллекторских свойств отложений.

Рис. 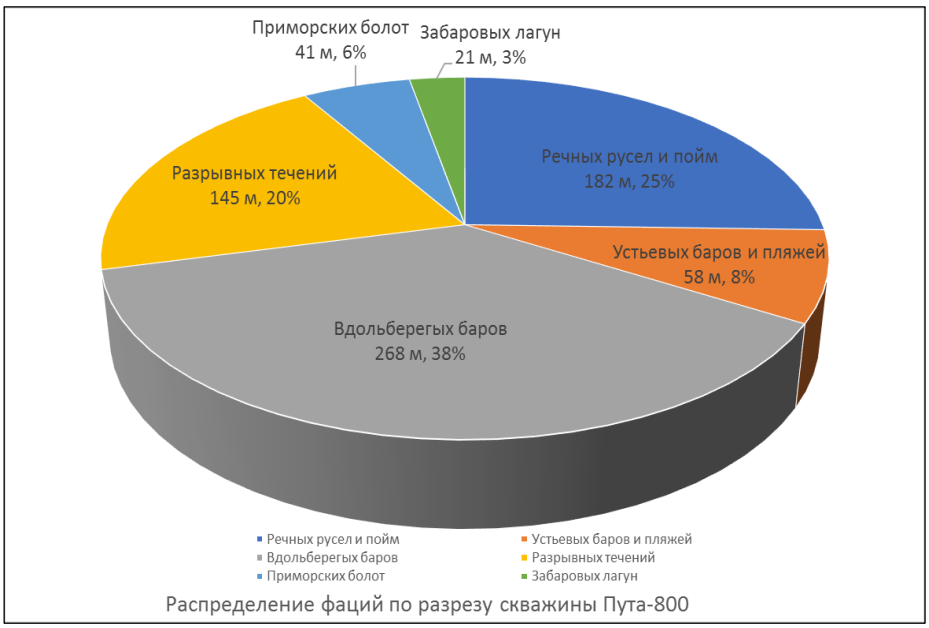

3.

Распределение фаций по разрезу скважины Пута-800

Анализ разреза скважины Пута-800 показал, что в изучаемом интервале отложения, расположенные в подошвенной части VIII горизонта, а также отложения $VIIa$ горизонта и $VI-VII3$ горизонтов являются нефтегазоносными. Отложения $VII, VII1, VI-VII2, VI-VII1, VIb, VI, V$ горизонтов и кровельной части VIII горизонта являются водоносными.

В результате проведенных исследований с использованием методики каротажных фаций в интересующих нас горизонтах было обнаружено, что VIII горизонт представлен фациями устьевых баров, забаровых лагун и трансгрессивных вдольбереговых баров (прибрежно-морской комплекс фаций), сформировавшимися в морской обстановке осадконакопления Нефтегазоносные коллектора встречаются в фациях устьевых и вдольбереговых баров. $VII, VIIa$ и $VII1$ горизонты представлены отложениями фаций русел рек и речных пойм (аллювиальный комплекс фаций), пляжей и вдольбереговых баров (прибрежно-морской комплекс фаций), сформировавшимися в континентальной и морской обстановках осадконакопления. Нефтегазоносные коллектора приурочены

преимущественно к фациям речных русел и пойм.

Анализ построенной диаграммы распределения выявленных в изучаемом интервале разреза скважины Пута-800 групп фаций показал, что максимальная мощность (268 м) соответсвует группе фаций вдольбереговых баров, а минимальная (21 м) группе фаций забаровых лагун.

Заключение: Основная доля фаций в разрезе скважины Пута-800 приходится на фации вдольбереговых баров и составляет 38%. 43,75% от всех выделенных (16) нефтегазоносных коллекторов приходится на долю фаций разрывных течений. Нефтегазоносные коллектора приурочены преимущественно к фациям устьевых и вдольбереговых баров, разрывных течений, а также речных русел и пойм.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Муромцев В.С. Электрометрическая геология песчаных тел - литологических ловушек нефти и газа. 260 с. Л.: Недра, 1984.
2. Халилова Л.Н., Керимова К.А. Фациальный анализ отложений продуктивной толщи по данным геофизических исследований скважин на примере месторождения Пираллахи адасы. Нефтяное Хозяйство. №5. Выпуск 04. С. 14-18. 2022.

ÇOVDAR QIZIL MƏDƏNİNDƏ TEXNOLOJİ PROSSESLƏRİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Əfəndiyeva Z.C. Davudov Ü.İ.

zarifa.afandiyeva@asoiu.edu.az ; umuddavudov305@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı üçün faydalı qazıntıların səmərəli şəkildə mənimsənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatın intensiv inkişafı mineral ehtiyatların mənimsənilməsi sahəsində müasir texnologiyanın tələbinə uyğun yeni tədqiqatların aparılmasına zəmin yaradır.

Əksər sənaye sahələrinin mineral xammalla təminatı ölkənin dağ-mədən sənayesindən asılıdır, çünki bu sahələrin mineral xammal bazası məhz dağ-mədən sənayesidir.

Azərbaycanda kifayət qədər faydalı qazıntı yataqları vardır və hazırda onların bir çoxu iqtisadi səmərə ilə istismar olunur. Hazırda istismar olunan qızıl yataqlarından biri Çovdar qızıl yatağıdır. Çovdar qızıl yatağı 2012-ci ildən açıq mədən üsulu ilə istismar olunur.

Çovdar qızıl yatağının işlənməsi 2012÷2015-ci illər ərzində *Azerbaijan International Mineral Resources Operating Company* tərəfindən, 2015-ci ildən isə AzerGold QSC tərəfindən mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Mədəndə texnoloji prosseslər dedikdə, faydalı qazıntının çıxarılması üçün müəyyən texnika, texnologiyanın tətbiqi ilə aparılan prosseslər nəzərdə tutulur. Çovdar qızıl mədənində texnoloji prosseslər mədənçiliyin müasir metodları və yüksək texniki təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən texnika və texnologiya ilə həyata keçirilir.

Kiçik Qafqazın səmərəsi adlandırılan Çovdar qızıl yatağı qısa bir müddətdə istismarının başlanğıcından ölkə iqtisadiyyatına öz töhvəsini vermiş və bu prosses davam etməkdədir.

Ölkəmizdə dağ-mədən sahəsinin maddi-texniki və elektron bazasının zənginləşdirilməsi, yüksək keyfiyyətli faydalı qazıntı yataqlarının kəşfi və ixtisaslı kadrların hazırlanması mədən sənayesinin tərəqqisinə yol açacaqdır.

Açar sözlər: Çovdar yatağı, texnoloji prosseslər, qazıma-partlayış, xırdalanma, filizin nəqli, emal sahəsi, topa aşındırma, konsentrat.

Giriş: Dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşən Çovdar qızıl yatağı açılış əmsalı, yatağın relyefi, yatağın dağ-geoloji və mədən-texniki xüsusiyyətləri və iqtisadi hesablamaları nəzərə alınaraq ənənəvi hesab olunan açıq mədən üsulu ilə istismar olunur (şəkil 1).

2022- ci ildə yatağın yeraltı üsulla istismarına keçilməsi üçün yenidən tədqiqat işləri və araşdırmalar aparıldı. Tədqiqatlar nəticəsində yatağın açıq üsulla istismarının məqsədəuyğun olduğu müəyyən edildi.

Çovdar qızıl mədənində aşağıdakı texnoloji prosseslər həyata keçirilir:

- süxur kütləsinin qoparılması (xırdalanması);
- təkrar xırdalanma (lazım gələrsə);
- çıxarıb-yüklənmə işləri;
- filizin və ya boş süxurların daşınması;
- filizin anbarlarda yerləşdirilməsi;
- filizin emalı və zənginləşdirilməsi.

Süxur kütləsinin qoparılması texnologiyası. Çovdar yatağının açıq üsulla işlənməsi zamanı ən mühüm texnoloji prosseslərdən biri filizin və ya boş süxurların kütlədən qoparılmasıdır. Çovdar yatağını təşkil edən süxurların bərklik əmsalı f=15÷16 olduğu üçün süxur kütləsinin qoparılması qazıma-partlayış işləri ilə həyata keçirilir.

Çovdar yatağında qazıma işləri filiz bloklarında Epiroc T-35 və Poverroc T-35 dəzgahları ilə tullantı bloklarında isə Atlas Copco L-6, L-8, ilə müfaviq olaraq 2,5x3 və 4x4,5 ölçülü qazılmış quyular şəbəkəsi kifayət qədər müsbət

nəticə vermişdir. Blokun başlanğıcında pillənin uzanma istiqamətində 1 metr ara məsafəsi ilə 89 mm diametrdə kontur kəsmə quyuları (perspektiv) qazılır ki bu da kəsimi təmin edir.

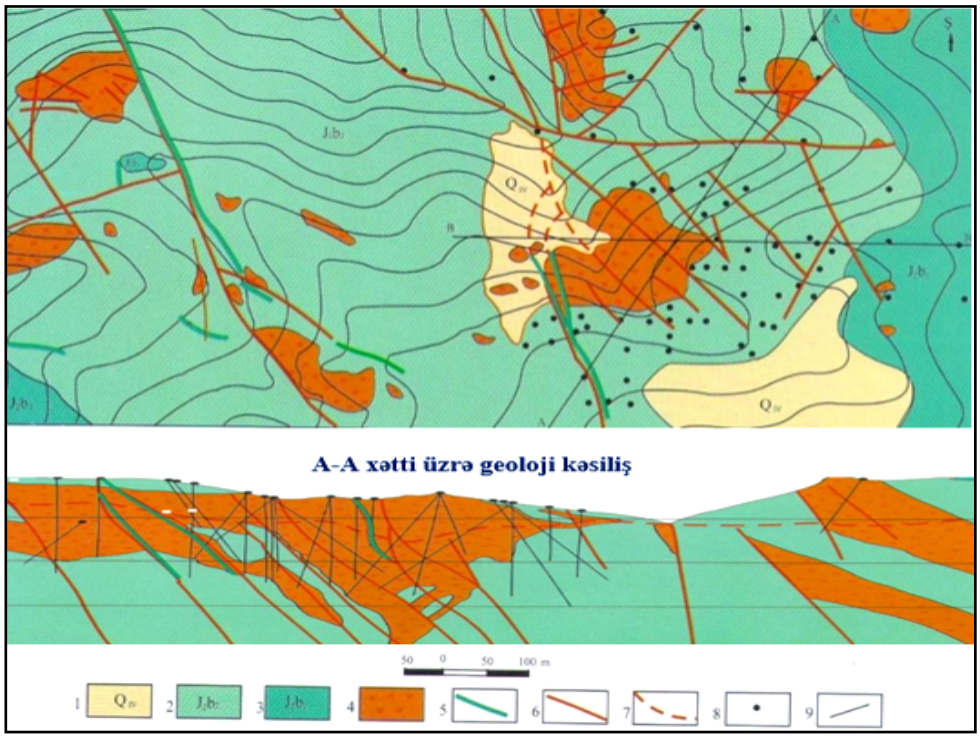

Şəkil 1. Çovdar qızıl yatağının mərkəzi hissəsinin geoloji xəritəsi

1- Müasir çöküntülər; 2-Orta Yura (Üst Boyas), riolitlər, riodasitlər və onların tufları və tufobrekçiyaları; 3-Orta Yura (Alt Boyas), andezitlər, traxiandezitlər, diabaz porfirlər; 4- qızıllı törəmə kvarsitlər; 5- barit damarları; 6-qırılmalar; 7-oksidləşmiş sonanın dabanı; 8-quyular; 9- kəsiliş xətti

Partlayışda quyu atımlarından istifadə olunur. Quyulara sonluq naqilə (Ms Excel) birləşdirilən Orica istehsalı dinamitlər endirildikdən sonra ana maddə olaraq quyu həcminin 2/3 hissəsi dolana qədər ANFO əlavə olunur.

Sulu quyular üçün isə emulsiya partlayıcısı olan suyadavamlı Geonitro istifadə olunur. Quyular inert materialla doldurulduqdan sonra sonluq naqillər sahə naqilləri (Htd) ilə ardıcıl şəkildə birləşdirilir. Şəbəkə magistral naqillə (Zilter) elektrik impuls verici detonatora birləşdirilərək ani ləngidilməylə

partladılır. Bu materiallarla və texnologiya ilə aparılan partlayışın keyfiyyəti hazırki tələblərə uyğundur.

Təkrar xırdalanma. Partlayışdan sonra iri süxur tikələrinin əmələ gəlməsi mədənlərdə qaçınılmazdır ki, bu da çıxarıb-yükləmə və nəqletmə işlərinə mane olur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün iri tikələr müxtəlif metodlarla təkrar xırdalanmaya məruz qalır. Yaraqda yaranmış qeyri-qabarit tikələr mexaniki üsulla, yəni rokson (HMK-300, 370) texnikası köməyi ilə təkrar xırdalanaraq növbəti texnoloji prosses üçün hazır vəziyyətə gətirilir.

Çıxarıb-yükləmə və nəqletm işləri. Massivdən qoparılmış süxur kütləsinin yüklənməsi və müvafiq anbaralara nəql etdirilməsi növbəti əsas texnoloji prosseslərdir. Qoparılan süxur kütləsi dibdən çalovunun tutumu 2,7-3 m^3 olan CAT, VOLVO və HİDROMEK ekskovatorlarla çıxarılıb banlarının tutumu 30-35 ton olan ASTRA, HOWO və S. markalı nəqliyyat avadanlığına yüklənərək daşınır. Filiz kütləsinin keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınaraq filiz anbarlarına, tullantılar isə tullantıxanada yerləşdirilir. Açılış işləri zamanı götürülmüş münbit torpaq qatı ayrıca yerləşdirilir və münbitliyinin itməməsi məqsədiylə vaxtaşırı çevrilir.

Filizin emalı sahəsi (doğrayıcı sahə). Keyfiyyətinə görə anbarlaşdırılan filiz növbəti mərhələnin gedişi üçün emal sahəsinə, yəni doğrayıcı sahəyə nəql olunur. Burada filiz ilk olaraq çənəli doğrayıcıdan keçir və konveyerlər vasitəsilə ilkin ələməyə və növbəti xırdalanmaya gedir.

Doğrayıcı sahədə filiz lazım olan ölçüyə qədər 4 mərhələ xırdalanma və 3 mərhələ ələnmədən keçir. Xırdalanmada GURSAN-950, GURSAN-750, CH-440 markalı doğrayıcılardan istifadə olunur. Burada filizin buraxıla bilən ölçüsü 8 mm və ondan aşağı olur.

Artıq xırdalanmış filiz emalının son mərhələsi olan aqlomerasiya prossesinə gedir. Aqlomeratorda filizə 4 kq sement, 2 kq əhəng (qələvilikdən asılı olaraq) və filizin islanma qabiliyyətindən asılı olaraq təxminən 10 kub sianid

məhlulu verilir və qarışdırılır. Sonra aqlomerasiya olunan, emalı yekunlaşmış filiz çəkili konveyerlərdən keçərək topa aşındırma sahəsinə nəql olunur. Aşındırma sahəsinə filiz magistral konveyerlərlə çatdırılır və sahədə artıq filizin yerləşdirilməsi mobil konveyerlərlə həyata keçirilir.

Filizin aşındırılması və zənginləşdirilməsi prosessi. Aşındırma sahəsi xüsusi texnologiya ilə yaradılır. İlk növbədə sahəyə gil qatı tökülərək preslənir ardından cisel və membran sərilir, membranın üzərinə 10-15 sm qum tökülür, kollektor borular düzüldükdən sonra çınqıl tökülür və üzərinə yarım metr qalınlığında filiz tökülərək əkilir. Bu ardıcıllıqla sahə pilləvari şəkildə qurulur. Bu sahədən süzülən qızıllı sianid məhlulu drenaj olunaraq doymuş hovuza nasoslar vasitəsilə vurulur. Doymuş hovuzdan son emal mərhələsinə məhlul verildikcə digər doymamış hovuzdan da aşındırma sahədinə sianid məhlulu verilir ki prosses zəncirvari olaraq davam edir. Zavoddan qızılı ayrılmış sianid yenidən doymamış hovuza vurulur. Zavodda məhlul adsorbsiya, desorbsiya, regenerasiya, yuma-press filter-qurutma və əritmə prosseslərindən keçirilərək konsentrat alınır. 21-25 kq-lıq konsentrat külçələrinin 65-70 %-ni qızıl, 30-35%-ni isə gümüş və digər elementlər təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosseslərlə yanaşı düzgün istismarın aparılması, itgilərin azaldılması və hasilatın artırılması məqsədilə quyulardan çıxan qazıma şlamından nümunələr götürülür və laboratoriyada müxtəlif metodlarla analiz olunur.

Çovdar qızıl mədənində artıq mədən işləri xeyli irəliləmiş və sulfid fazasından hasilat işlərinə başlanılmışdır. Çovdar mədənindən çıxarılan oksidli filizlərin zənginləşdirilməsi üçün sianid məhlulu və topa aşındırma üsulları təklif olunmuşdur. Sulfidli filizlərin emalının sianid məhlulu ilə aparılması mümkün deyildir, çünki sianid məhlulu sülfidli filizin tərkibindəki komponentləri tam əridə bilmir və ətraf mühit üçün təhlükə yaradır. Bütün bunları nəzərə alaraq

zənginləşmə üsulu kimi çən aşındırma üsulu təklif edilmişdir. Hazırda bu məqsədlə Çovdar mədənində yeni emal zavodunun inşaasına başlanılmışdır.

Çən aşındırmanın üstün cəhəti süzülmənin 24 saat ərzində baş tutmasıdır ki, bu da zaman baxımdan əlverişlidir, lakin bu üsulda filiz kütləsinin həcmi məhduddur. Buna baxmayaraq, yenə də bu üsul rentabelli hesab olunur, çünki məhsuldarlıq yüksək, itki minimum ətraf mühitə dəyən zərər də minimuma endirilir. Çovdar qızıl yatağının süzülmüş sahələrindəki filiz kütləsində komponentlərin 25-30%-ə yaxını əriməyərək kütlədə qalmaqdadır ki, bu komponentlərin əldə olunması üçün sahələrdəki filizin də yenidən çən aşındırmadan keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Səbəb çən aşındırmada temperatur verməyin mümkünlüyüdür. Topa aşındırmanın isə açıq sahədə həyata keçirilməsindən dolayı orada temperatur tənzimlənməsi mümkün olmur.

NƏTİCƏ

Çovdar qızıl mədənində hasilat yönümlü aparılan texnoloji prosseslərin texniki təhlükəsizlik, mədən-texnoloji və iqtisadi baxımdan əlaqəsi düzgün qurulmuş və bunun nəticəsində yatağın işlənməsinə qoyulan tələblər tam ödənilmişdir.

Mədən mühəndislərinin mütamadi tədqiqatı nəticəsində başlanğıc mərhələdən bəri mədəndə daha səmərəli komplekslər və metodlar təklif edilmişdir. Bunun nəticəsində mədənin məhsuldarlığı artmışdır və ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi də ön plana çəkilmişdir.

Hazırda ölkəmizdə mədən sənayesi öz intibah dövrünü yaşayır. Bu sahənin inkişafı üçün ölkə ərazisində kifayət qədər mineral xammal ehtiyyatı mövcuddur. Mədən işlərinin həcminin artırılması məqsədilə davamlı şəkildə geoloji kəşfiyyat işləri və hasilat işləri aparılmaqdadır ki, bu da mədən sənayesinin inkişafına öz tövhəsini verəcəkdir.

ƏDƏBIYYAT

1. Əhmədov Ə.Z və b. Çovdar qızıl filizlərində qızılın çıxarılma texnoloji sxeminin tərtibi. ETİ üzrə yekun hesabat, Bakı, 2005. MXETİ-nin fondu
2. Аренс В.Ж. Физико-химическая геотехнология. МГГУ, М. 2001. 656 с.
3. Анистратов Б Ю., Анистратов К. Ю. Технология открытых горных работ. Учебное пособие. М. 2008. 471с.
4. Бурмистров К.В., Заляднов В.Ю. Процессы открытых горных работ .Учебное пособие. *И*здательство Магнитогорского гос. тех. университета, Магнитогорск. 2014. 222с
5. Башкуев Э.Б., Бейсебаев А.М., Богацкий Б.Ф. Проектирование взрывных работ в промышленности. – 2 изд. перераб. и доп. - М.: Недра, 1983.
6. Велиев Г., Ахмедов А. Структура и золоторудные ассоциации Човдарского месторождения. Матер-лы международ. Научно-практич. Конференции. Баку. 2009г.
7. Ермолаев В.А. Технология добычи полезных ископаемых открытым способом. Учебное пособие. КузГТУ, Кемерово.2012. - 70 с.
8. Кулешов Н. А.Технология открытых горных работ.Учебник Недра, М. 2012. 400 с.
9. Мусаев Ш.Д., Рамазанов В.Г., Гусейнов Ф.Г. Геологичекое строение иструктурные особенности формирование Човдарского рудного поля. НАН, Известия«Науки о земле», №4, 2005.
10. Томаков П.И., Наумов И.К. Технология, механизация и организация открытых горных работ. М.: Недра, 1992.
11. Ткачук К.Н., Ткачук К.К., Тверда О. Я. Управление разрушением горных пород взрывом на карьерах. Моногр. — К.: Основа, 2015.

12. Chovdar deposit – AzerGold CJSC, 2017.
13. Howard L. Hartman, Jan M. Mutmansky Introductory Mining Engineering Technology & Engineering . 2002. 592 p
14. Robert Stevens Mineral Exploration and Mining Essentials. Institute of Technology of British Columbia. 2011. p.322

3D SEYSMİK KƏŞFİYYATLA ZƏRDAB-ŞIXBAĞI GEOLOJİ STRUKTURUNUN DƏQİQLƏŞDİRİLMƏSİ

Tağıyev Ağalar Tahir oğlu

agalar.tagiyev890@gmail.com

Xülasə: Məqalə Orta Kür çökəkliyinin Zərdob, Şıxbağı və Qışlaq ərazilərinin seysmik tədqiqatlarına həsr edilmişdir. Muradxanlı yatağının kəşfindən sonra ona bitişik ərazilərin geoloq və geofiziklərin diqqətini cəlb etdiyi vurğulanır. Aparılan seysmik və qazma işləri müsbət nəticə verməd-iyin-dən bu ərazinin daha ətraflı öyrənilməsi üçün burada 3D seysmik kəşfiyyat işlərinin aparılması qərara alınıb. Tədqiqat sahəsinin bölməsini təşkil edən çöküntülərin tədqiqi tarixi, stratiqrafiyası və litologiyası, tektonikası haqqında qısa məlumat verilir. Qeyd olunur ki, tədqiqat iki istiqamətdə aparılıb: Strukturun dəqiqləşdirilməsi, çöküntünün kənara çəkilmə sərhədlərinin müəyyən edilməsi, yəni. kinematik məsələnin həlli və Zərdab antiklinalının tağ hissəsində aşkar edilmiş eroziya-akkumulyasiya tələsinin təfərrüatlı strukturunun aydınlaşdırılması. Tədqiqatın məqsədi isə Üst Təbaşir, Orta Eosen və Maykop lay çöküntülərinin müfəssəl strukturunun tədqiqi, Zərdob qırışığının strukturunun aydınlaşdırılmasıdır.

Açar sözlər: 2D və 3D seysmik, effektiv sürət, ümumi dərinlik nöqtəsinin sürəti, zaman artımları, seysmik zaman kəsikləri.

Giriş: Azərbaycanda perspektivli neft və qaz strukturları əsasən Aşağı Kür, Cənubi Xəzər və Qobustan-Abşeron çökəkliklərində yerləşir. Bu rayonlarda karbohidrogen tələləri antiklinal qırışıqlarla birləşir və qeyri-antiklinal tələlərin əmələ gəlməsi üçün əlverişli paleogeoloji şərait yox idi. Belə əlverişli paleogeoloji şərait məhz Orta Kür çökəkliyində (Zərdab-Şıxbağı tədqiqat sahəsi bu çökəklikdə yerləşir) mövcud olmuş və son onilliklərdə burada müxtəlif morfogenetik xarakterli çoxsaylı qeyri-antiklinal tələlər və bəzi əlaqəli neft

yataqları aşkar edilmişdir, lakin həlli yolları Azərbaycanda qeyri-antiklinal tələlərin problemlərini qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Zərdab strukturu dağların cənubunda, cənub-şərqində yerləşir. Ucar, Muradxanlı yatağından şimal-qərb (şək. 1). Bu struktur 1960-cı ildə seysmik kəşfiyyat (tək profilləşdirmə) ilə müəyyən edilmiş və 1970-ci ildə Eosen-Yuxarı Təbaşir çöküntülərində dərin kəşfiyyat qazma işlərinə hazırlanmışdır. 1972-ci ildə qazılmış 1 nömrəli quyuda 4608 m dərinliyə çatmış və yuxarı təbaşir dövrünün 146 m qalınlığında vulkanik süxurlar və 106 m qalınlığında karbonat-çökmə çöküntüləri, həmçinin gil-mergel yataqları aşkar edilmişdir. Eosen qalınlığı 304 m, quru olduğu ortaya çıxdı.

Şəkil 1. Zərdab strukturu

Bu strukturda illər ərzində 12, 14, 6, 8, 9, 4, №-li bu strukturda kifayət qədər quyular qazılıb lakin heç bir müsbət nəticə əldə edilməmişdir. Burada, strukturun tağlı hissəsində 1980-ci ildə qazılmış yeganə 3 nömrəli quyuda Eosen çöküntülərin-dən 430 m ^{3} /sutka debiti ilə neft axımları hasil edilmiş , lakin lay modeli haqqında yanlış fikirlər ucbatından hər şey nəticədə nəticələnmişdir. Zərdab qalxmasının perspektivləri çay paleokanalını dolduran eosen klastogen süxurları ilə əlaqələn-dirilir.

Tədqiqat ərazisini əhatə edən bölgənin bölməsini təşkil edən süxurların litoloji və stratiqrafik xüsusiyyətləri üzərində qısaca dayanaq. Dərin və ultra-dərin quyuların məlumatlarına əsasən, Orta Kür çökəkliyinin bölməsinə mezzo-zoy

(yura və təbaşir), kaynozoy (paleogen, neogen) və antroposen çöküntüləri daxildir (şək. 2).

Rayonun litoloji-stratiqrafik kəsimi, o cümlədən Zərdab-Şıxbağı bir çox ərazilərdə qazılmış çoxsaylı dərin quyularla tədqiq edilmişdir. Sürət modeli, eləcə də quyuya yaxın fəzada dalğa sahəsi regionda bir çox quyularda aparılan seysmik karotaj (SS) və şaquli seysmik profilləşdirmə (ŞSP) ilə tədqiq edilmişdir.

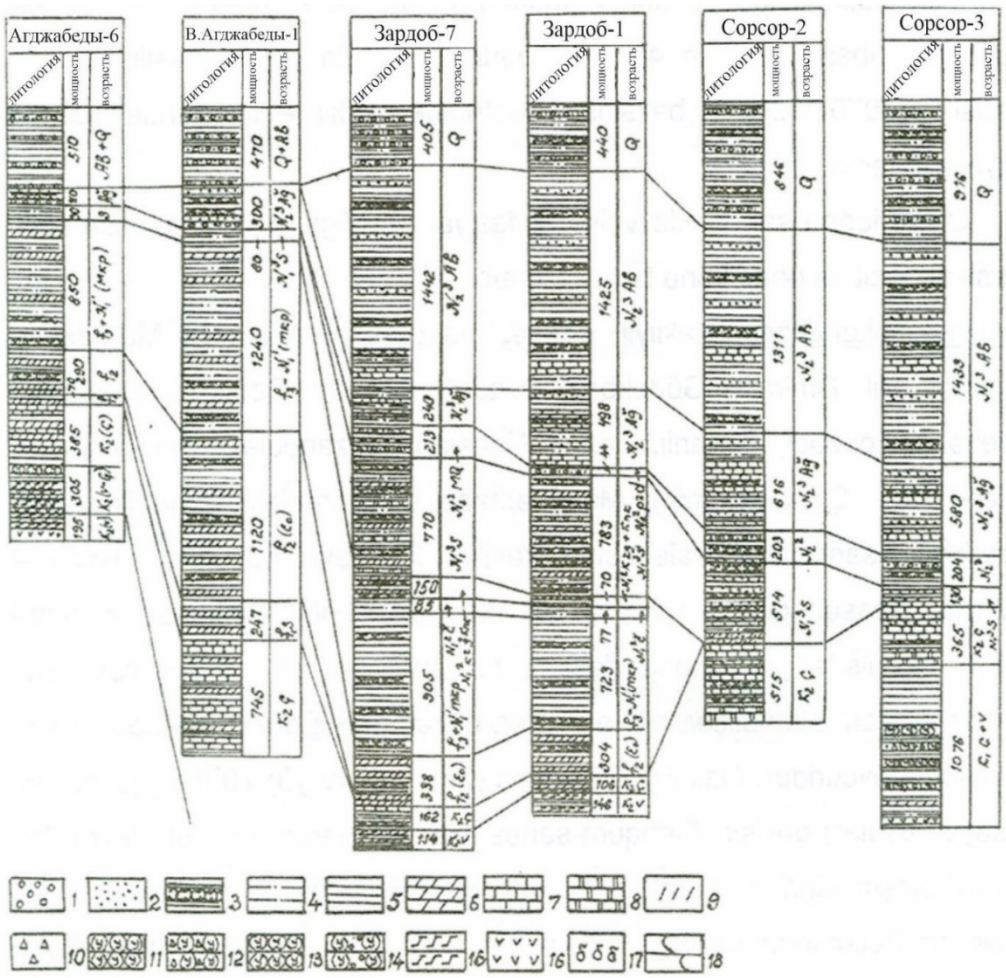

Şəkil 2. Xətt boyu litoloji-stratiqrafik kəsiklərin müqayisəsi
Ağcabədi-Zərdab-Sorsor (F.M.Hacıyev, SOCAR-ın Geologiya və Geofizika İdarəsinin Kəşfiyyat Geofizikası İdarəsi)

Zərdab, Şıxbağı və Şərqi Şıxbağı qırışıqları Qaraca-Qızılağac qalxma zonasına aiddir. Orta Kür çökəkliyinin ən böyük geostruktur elementi olan bu basdırılmış hövzələrarası qalxma zonası şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində təxminən 300

km məsafəyə uzanır. Burada Orta Kür çökəkliyi üçün xarakterik olan çoxsaylı yerli qalxmalar aşkar edilmişdir ki, onların özəyi öz karbonat yataqları ilə örtülmüş Üst Təbaşir dövrünün vulkanik süxurlarından ibarətdir. Bu zonanın Qaracalı-Saatlı qurşağına paralel olaraq şimal-qərbdə başqa qurşaqlar da vardır: Qarabat-Çöllü, Diləmərx-Xəlfəli (uzunluğu 115 km), 16 km uzunluğunda qısa qurşaq, 3 yüksəlməni - Karğalı, Bəyimli, Qışlaq və nəhayət, 50 km məsafədə uzanan Zərdab-Qaralı qurşağını birləşdirən. Zərdab-Qaralı qurşağı aşağıdakı yüksəlmələri birləşdirir: Zərdab, Şıxbağı, Şərqi Şıxba-ğı,Muradxanlı, Həsənli və Qaralı (şək. 3).

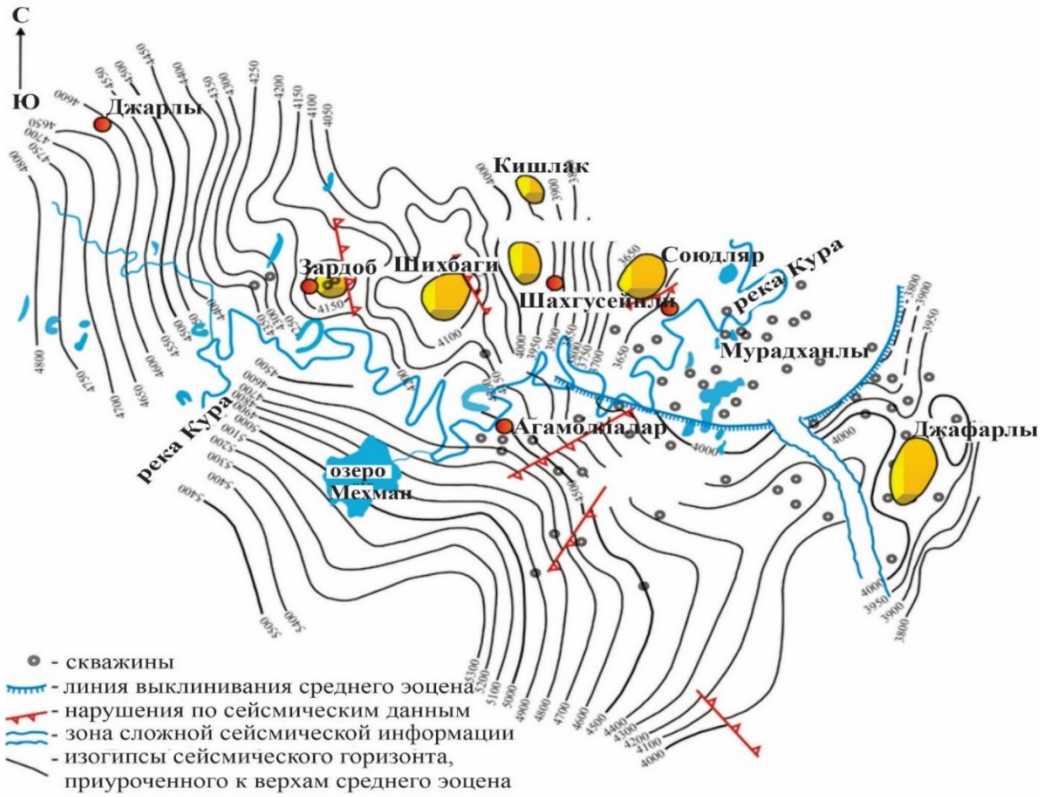

Şəkil 3. Orta Eosen zirvələri ilə məhdudlaşan seysmik horizontun sxematik struktur xəritəsi (Zərdob sahəsi, Şıxbağı , Şərqi Şıxbağı)

Problemin formalaşdırılması: Son illərdə ABŞ-da qeyri-antiklinal tələlərin bütün karbohidrogen hasilatının təxminən 52%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq, bu cür yataqların kəşfi hələ də sistematik xarakter almayıb. Zərdab antiklinalının tağlı hissəsində aşkar edilmiş eroziya-akkumulyasiya tələsinin

müfəssəl strukturunun aydınlaşdırılması böyük praktiki maraq doğurur. Qeyd edək ki, XX əsrin ikinci yarısında Zərdabun Muradxanlı, Cəfərli, Tərsdəllər kimi qonşu ərazilərində neft yataqları aşkar edilib. Bütün bunlar təbii ki, Zərdab strukturunun strukturunun öyrənilməsinə diqqəti artırdı. Göründüyü kimi, tədqiq olunan ərazinin neft-qaz potensialının perspektivləri Üst Təbaşir, Orta Eosen və Maykop lay layları ilə bağlıdır, ona görə də bu yataqların müfəssəl strukturunun aydınlaşdırılmasına əsas diqqət yetirilir. Hədəf yataqlarında (Maykop lay çöküntüləri istisna olmaqla) qıvrımların amplitudaları kifayət qədər kiçikdir və bu strukturların strukturunu çətinləşdirən tektonik pozğunluqların amplitudaları da kiçikdir, buna görə də hədəf yataqlarla əlaqəli seysmik horizontların ehtiyatlı korrelyasiyası və disjunktiv dislokasiyaların kinematik və dinamik əlamətlərinin öyrənilməsi əsas tədqiqat məsələlərindəndir.

Yuxarı Təbaşir, Eosen və Maykop çöküntüləri əsasında Zərdab, Şıxbağı və Qışlaq strukturlarının baş vermə elementləri və geoloji strukturları dəqiqləşdirilmişdir. İlk dəfə olaraq tədqiq olunan ərazinin geoloji quruluşu ilə mürəkkəbləşən müxtəlif istiqamətli, rütbəli və amplitudalı qırılmalar müəyyən edilmiş və izlənmişdir. Təbii ki, bu iğtişaşlar ərazinin kompleks strukturunun və karbohidrogen yataqlarının formalaşmasında böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ахмедов Т.Р. О геологической эффективности сейсморазведки при изучении не антиклинальных ловушек Азербайджана разного типа // Известия Уральского государственного горного университета. Екатеринбург. 2016. Вып. 3 (43). С. 41-45.

2. Ахмедов Т.Р. Прогнозирование нефтегазоносности на основе нового подхода к сейсмической инверсии // Известия Уральского государственного горного университета. Екатеринбург. 2017. Вып. 1 (45). С. 27-31.

3. Рудаков А.В, Шумский Б.В. Сейсморазведка 3D в лиманно-плавневых зонах // Геология и геофизика. 2016. Февраль. С. 62-66.

4. Мосякин А.Ю. Особенности сейсморазведки в лиманно-плавневой зоне Краснодарского края // Приборы и системы разведочной геофизики. 2005. Т. 11. № 1. С. 20-22.

5. Мусагалиев М.З. Эффективность сейсморазведки 3D при поисках залежей нефти и газа // Известия НАН РК. Серия геологическая. 2008. № 1. С. 47-53.

6. Ализаде А.А. и др. Продуктивная толща Азербайджана. М.: Недра, 2018. Т. I, Т. II.

7. Муртазин Д.Г., Сиражиев А.А. Кластеринг амплитудно-частотных спектров – новый подход в решении сложных геологогеофизических задач // Геофизика. 2017. № 2. С. 37-45.

8. Урупов А.К. Основы трехмерной сейсморазведки. М.: Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М.Губкина, 2004. 565 с.

9. Dragoset W., Barr F. J. Ocean-bottom cable dual-sensor scaling // Soc. Expl. Geophys.: 64th Ann. Internat. Mtg. 1994. Pp. 857-860.

10. Мамедов П.З. О причинах быстрого прогибания земной коры в ЮжноКаспийской впадине // Азербайджанское Нефтяное Хозяйство. 2008. №1. С. 9-15.

QURU-DƏNİZ (TRANZİT) KEÇİD ZONALARDA MÜASİR SEYSMİK PLANALMA ÜSULLARI

Səyyarə Əmənova, Hümbət Vəliyev
seyyareeva@gmail.com, humbat2007@mail.ru

Xülasə

Dünyanın digər regionlarında olduğu kimi Azərbaycan ərazisində quru-dəniz tranzid keçid zonalarının dərinlik geoloji quruluşunun zəif öyrənildiyi, neft-qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı işlərinin az həcmdə aparıldığı qeyd edilmişdir. Dünyanın başqa regionlarında tranzit zonada perspektivli neftli-qazlı strukturların öyrənilməsində tədbiq olunan seysmik kəşfiyyat üsullarının metodları və avadanlıqlar nəzərdən keçirilmişdir. Belə zonalarda neft-qaz toplana biləcək xeyli sayda perspektivli strukturların olması ehtimalı vardır. Azərbaycanda Xəzər dənizinin sahil ərazilərində, dayaz sulu tranzit zonalarda ehtimal olunan, neft-qaz toplana biləcək strukturların aşkar olunması istiqamətində müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə axtarışı və kəşfiyyat işlərini artırmağın məqsədəuyğun olduğu əsaslandırılmışdır.

Dünyanın digər regionlarında olduğu kimi Azərbaycan ərazisində quru-dəniz (tranzit) keçid zonalarının dərinlik geoloji quruluşu, neft-qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı zəif öyrənilmişdir. Belə zonalarda neft-qaz toplana biləcək xeyli sayda perspektivli strukturların olması ehtimalı vardır. Azərbaycanda Xəzər dənizinin sahil ərazilərində, dayaz sulu tranzit zonalarda ehtimal olunan, neft-qaz toplana biləcək strukturların aşkar olunması istiqamətində müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə axtarış və kəşfiyyat işlərini artırmaq ən **aktual** problemlərdən biridir.

İşin məqsədi. Dünyanın başqa regionlarında aparılan müasir seysmik planalma üsullarını öyrənməklə Azərbaycan ərazisində dayaz sulu tranzit zonalarda müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə neft-qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyat işlərini artırmağın vacib olduğunu elmi əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın mərhələləri: 1-Dünyanın digər regionlarında dayaz sulu tranzit zonalarda çoxkanallı müasir seysmik kəşfiyyat üsullarının metodikası haqqında məlumat bazası yaratmaq. 2-Azərbaycanda Xəzər dənizinin sahil ərazilərində, dayaz sulu tranzit zonalarda müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə axtarışı və kəşfiyyat işlərini artırmaq üçün ərazinin hidroloji-geoloji əlamətlərinin müəyyənləşdirmək. 3-Müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə axtarış və kəşfiyyat işlərinin aparılmasının metodik əsaslandırılması. 4-Müasir seysmik kəşfiyyat üsullarının tətbiqində ekoloji risklərin nəzərə alınması.

Dünyanın başqa regionlarında tranzit zonalarda aparılan seysmik kəşfiyyat üsullarının reallığı. Qurudan dənizə keçid yerlər **tranzit zona adlanır** və belə sahələrdə seysmik kəşfiyyat üsulu müəyyən çətinliklər olduğundan xeyli fərqli formada reallaşdırılır. Belə sahələrdə seysmik dalğaların oyadılması və qəbul-qeydiyyat sistemlərinin yaradılması xüsusi yanaşma tələb edir. Dəniz tərəfdən dayaz sulu sahilə qədər hava topları ilə (0-10 metr) dalğa oyadan və qəbul mənbəyi xüsusi hazırlanmış gəmilərin yanaşmasını, quru sahil zonasında bataqlıq, qumlu, yarğanlı relyefin olması titrədici qurğuların hərəkətini məhdudlaşdırır. İstifadə olunan seysmik hörüklər, seysmik qəbuledicilər, hidrofonlar, seysmik avadanlıqlar iş şəraitinə uyğun seçilməli və naviqasiya-geodeziya ötürücü vasitələr peyk rabirə sistemi GPS-lərlə əlaqələndirilməlidir (şəkil 1). Metodik yanaşmada məqsəd yer səthinə yaxın və yer səthində seysmik dalğaları oyatmaq, öyrənilməsi nəzərdə tutulan geoloji dərinlikdən sınan, əks olunan və həcmi (uzununa, eninə və s.) seysmik dalğaların qeydiyyatını aparmaqla tranzit zonanın struktur quruluşunu öyrənmək və neft-qaz toplanması ehtimalı olan yataqları aşkar etməkdir.

Azərbacanda tranzit zonalarda aparılan seysmik kəşfiyyat üsullarının perspektivliyi. Azərbacan ərazisində Xəzər dənizinə keçid zonalarda xeyli sayda neft yatağı, neft-qaz yatağı, qaz yatağı, aşkar olunmuş perspektivli və aşkar olunmamış strukturlar var (şəkil 2) və bu strukturların geoloji quruluşu indiyə

kimi dəqiq öyrənilməmişdir. Azərbaycan ərazisində, əsasəndə Abşeron yarımadası tranzit zonalarda neft-qaz toplana biləcək strukturların öyrənilməsinə, ehtiyatının hesablanmasına və gələcəkdə istismarının aparılmasına ehtiyac vardır. Tranzit zonada perspektivli neftli-qazlı strukturların olma ehtimalını nəzərə alaraq belə sahələrdə çoxkanallı müasir seysmik avadanlıqlarla seysmik tədqiqat planalmalarının aparılması çox zəruridir. Tranzit zonalarda çox az həcmdə (1993-2015-ci illərdə Zığ-Hovsan sahəsində, Neftçalada dəniz-quru keçid zonasında, Hamamdağ-Qaradağ dəniz keçid zonası və s.) seysmik tədqiqat işləri aparılmışdır. Son illərdə Zığ-Hövsan sahəsində, seysmik işlər aparılmış (şəkil 3) , dəyərli nəticələr alınmış və perspektivli horizontun struktur xəritəsi qurulmuşdur (şəkil 4).

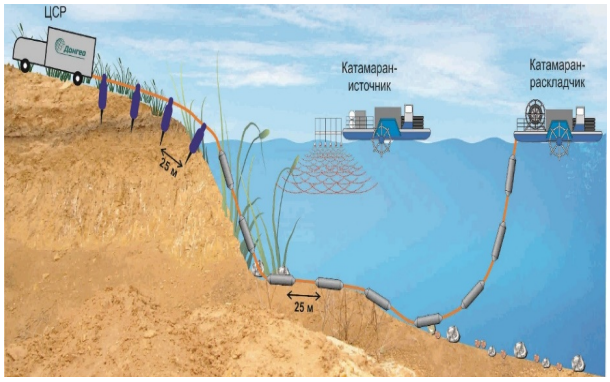

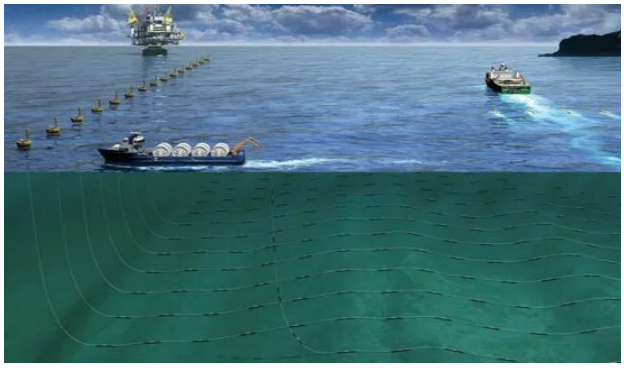

Şəkil 1. Dəniz-keçid zonasında seysmik kəşfiyyat işləri zamanı atış və qəbul prosesinin sxemi.

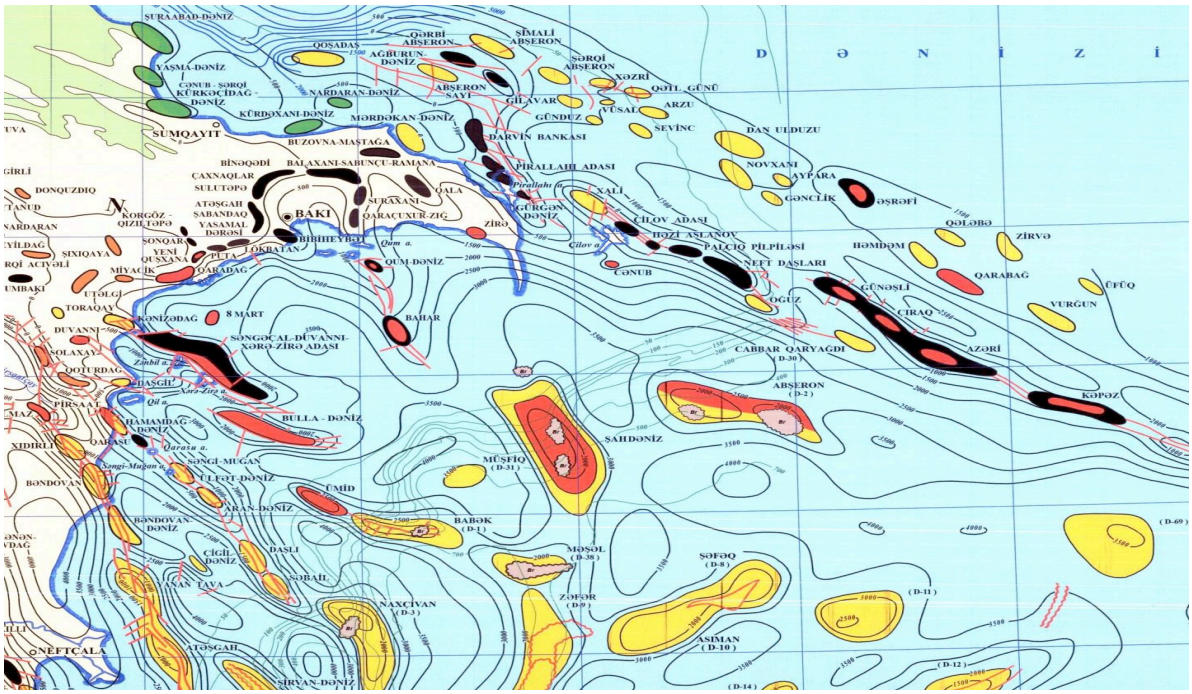

a) b) v) q)

Şəkil 2. Azərbacan ərazisində Xəzər dənizinə keçid zonalarda olan neft yataqları a), neft-qaz yataqları b), qaz yataqları v), aşkar olunmuş perspektivli strukturların xəritəsi.

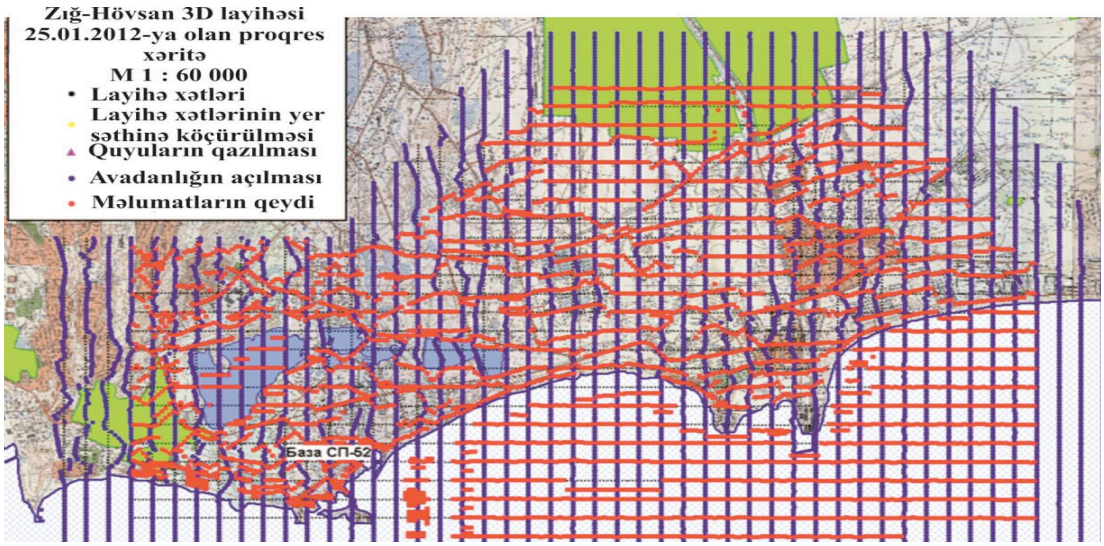

Şəkil 3. Hövsan-Zığ sahəsində aparılmış 3D seysmik planalmanın sxemi (T.R.Əhmədov, 2017).

Tranzit zonalarda istifadəsi nəzərdə tutulan çoxkanallı seysmik avadanlıqlar və işin metodikası. Hazırda dünyanın dayaz sulu keçid-tranzit zonalarında 2D və 3D seysmik planalmalar aparılır. Tədqiqat zamanı ən optimal variantda dalğa mənbəyi və qəbul məntəqələri arası məsafə 50 metr olur. Dənizdən seysmik dalğalarlar hava topları (BOLT 1500LL və BOLT 1900LLX, işçi təzyiq 2000 funt/kv.dyum, 138 kq/sm²) ilə oyadılır. Seysmik dalğalar rəqəmsal stansiyalarda (Seal Fluid Sercel firmasının və başqasıda ola bilər) 8-12 san yazılarla qeydə alınır və 10 km dərinlik intervalında dalğa mənzərəsi öyrənilir. Toplanan seysmik məlumatlar müasir proqramlar əsasında emal və interpretasiya olunur. Alınmış geoloji nəticələr əsasında öyrənilən ərazinin dərinlik kəsilişləri üzrə struktur modelləri qurulur.

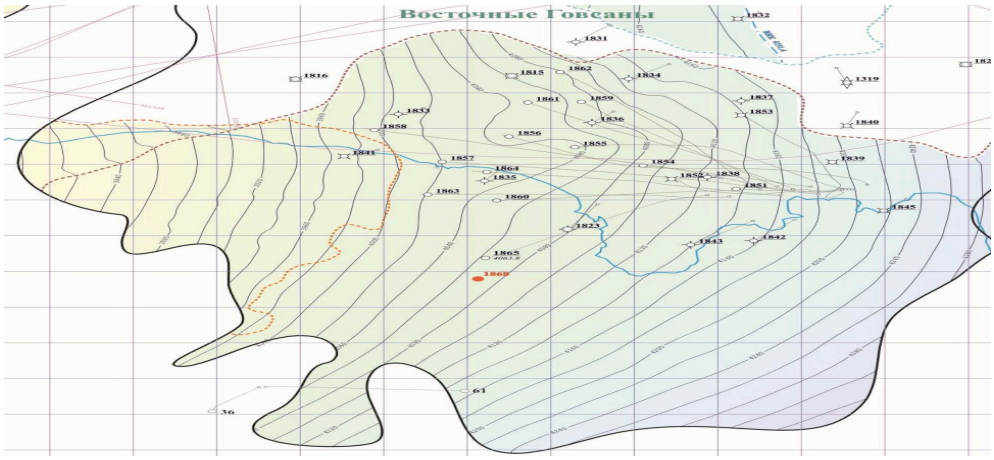

Şəkil 4. Hövsan-Zığ sahəsində perspektivli horizontun struktur xəritəsi (T.R.Əhmədov, 2017).

Nəticə

- Dünyanın başqa regionlarında tranzit zonada perspektivli neftli-qazlı strukturların öyrənilməsində tədbiq olunan seysmik kəşfiyyat üsullarının metodları və avadanlıqlar nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan ərazisində tranzit zonada tətbiq olunacaq seysmik üsullarların müasir texnologiyaları və planalma işlərinin aparılması metodları təklif olunmuşdur.
- Tranzit zonada perspektivli neftli-qazlı strukturların olma ehtimalını nəzərə alaraq son illərdə Zığ-Hövsan sahəsində aparılmış 3D seysmik planalma işlərinin məlumatları araşdırılmış, alınmış dəyərli nəticələr təhlil edilmiş və perspektivli horizontun struktur xəritəsi qurulmuşdur.
- Azərbaycanda Xəzər dənizinin sahil ərazilərində, dayaz sulu tranzit zonalarda olan strukturların aşkar olunması istiqamətində müasir seysmik kəşfiyyat üsulları ilə axtarışı və kəşfiyyat işlərini aparılmasının vacib olduğu qeyd edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Нефтегазоносность ПТ и миоценовых отложений на площади Говсан Азербайджана по сейсмическим данным 3D. «Геология нефти и газа» научно технический журнал, город Москва №4 2017 год. стр. 103-107.

2. Əhmədov T.R., Qiyasov N.Ş., Xəlilova L.N., Əliyeva G.A. Cənub-şərqi Abşeronda seysmik məlumatların dinamik təhlili barədə. X Azərbaycan Beyn. Geofiz. Konf. "Cənubi Xəzər və oxşar çökəkliklərin karbohidrogen potensialının geofiziki tədqiqatlarla qiymətləndirilməsi." (1-3 noyabr 2017-ci il) www.amgk.az www.amgk.az.

3. Ахмедов Т.Р. Динамический анализ данных сейсморазведки 3D на площади Говсан с целью выделения перспективных участков на нефть и газ. «Геоинформатика» научно технический журнал, город Москва №4 2017 г. стр. 13-19

4. Ahmadov T.R,, Dozorov A.V., Zapevalov V.N. Research of Cross-borehole Section Based on Seismic and Well-logging Data using the "AZERI" Software Package to Determine the Well-placement. JOURNAL GEOLOGICAL SOCIETY OF INDIA Vol.91, March 2018, pp.380-382. İmpact Factor = 0.51.

5. Гуленко В.И., Бадиков Н.В., Шумский Б.В. Аппаратура и методика регистрации акустических сигналов морских сейсмических источников // Приборы и системы разведочной геофизики – Ежеквартальное официальное издание Саратовского отделения ЕАГО. 2006, № 3, с.40 – 42.

AZƏRBAYCAN XƏZƏRYANI ÇÖKƏKLİYİNİN PALEOCOĞRAFİYASI

Ç.M.Xəlifəzadə, R.E.Həsənzadə

azerbaijan964@gmail.com

Xülasə

Açar sözlər: Paleocoğrafiya, litostratiqrafiya, süxur, çöküntü

Xəzəryanı çökəkliyin mövcud tektonik quruluşu iki əsas struktur elementlərindən təşkil olunmuşdur. Çökmə qatı, həmçinin Paleozoy təbəqəsi. Çöküntü qatının qalınlığı təxminən, 3500 m ilə 8000 m arasındadır. Xəzəryanı çökəkliyi şərqə doğru Şimal-Abşeron çökəkliyinə keçir burada isə onun çöküntü örtüyünün mövcud olan qalınlığı təxminən, 7 ilə 8 km-ə çatmaqdadır. Seysmik kəşfiyyat, həmçinin dərin kəşfiyyat quyularının materiallarına əsaslanaraq biz hesab edirik ki, Xəzər çökəkliyi çökntü örtüyü aşağıda qeyd olunan struktur təbəqələrdən təşkil olunmuşdur: Yura - Alt Təbaşir, Üst Təbaşir – Paleogen və Miosen-Pliosen-Antropik quruluş mərtəbələr.

Abstract

The current tectonic structure of the Caspian basin is composed of two main structural elements. Sedimentary layer, as well as the Paleozoic layer. The thickness of the sedimentary layer is approximately between 3500 m and 8000 m. The Caspian Basin passes eastward into the Northern Absheron Basin, and here the existing thickness of its sediment cover reaches approximately 7 to 8 km. Based on the materials of seismic exploration and deep exploration wells, we believe that the sedimentary cover of the Caspian basin is composed of the following structural layers: Jurassic - Lower Cretaceous, Upper Cretaceous - Paleogene and Miocene-Pliocene-Anthropic structural layers.

Key words: Paleogeography, lithostratigraphy, rock, sediment

Giriş

A.H.Hacıyevin (2006) və T.N. Kəngərli (2010) geoloji-geofiziki materiallarından əldə olunmuş məlumatlara əsasən çöküntü təbəqəsinin paleozoy

əsası Yura, Alt Təbaşir Paleogeni ilə sıx bağlı olduğunu və çökmə örtüyü və Miosen konstruktiv mərtəbələrin strukturlarının müəyyənləşdirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Məhz burada çöküntü süxurları 3 struktur-fasial zonası vasitəsi ilə xarakterizə edilməkdədir: Yalama-Xaçmaz paleozoyunun qalxması və Talabi-Qızılbur qırışıqlığı zonası və Qusar-Şabran törəmə çökəkliyi.

Qusar-Şabran törəmə hövzəsində mövcud olan təbaşir və paleogen çöküntüləri kəskin şəkildə azalma ilə, yəni reduksiya ilə üzləşmişlər. Buradakı quyu məlumatlarına əsaslanaraq Sarmat çöküntüləri Orta Yura kompleksinin dərindən yuyulmuş səthində yerləşirlər.

Yalama-Xaçmaz Paleozoy yüksəlişi Terek-Xəzər dağqabağı çökəkliyinin qırışıq tərəfini təşkil etməkdədir. Məhz burada çöküntü süxur örtüyünün qalınlığı 5-6 km olur. Bu struktur-fasiya zonasında qismən yuxarı Orta Yura çöküntüləri tamamilə Valanjin və Barrem denudasiyaları ilə yuyulurlar. Təbaşir çöküntülərində onun bir sıra stratiqrafik vahidləri kəskin azalmaya məruz qalmışdır. Tolubi-Qızılburun struktur-fasial zonasında çöküntü örtüyünün qalınlığı təxmini, 7-8 km təşkil edir. Həmçinin burada da Orta və Yuxarı Yura çöküntüləri əsaslı denudasiyaya məruz qalmışdır. Təbaşir və Paleogenin stratiqrafik vahidləri qısaldılmış formada verilir[2].

Orta Yura çöküntüləri. Orta Yura çöküntülərinin aşkar edilmiş qalınlığı Yalama yatağında 1100 m (13 nömrəli quyu), Ağzibirçalada 1190 m (1 nömrəli quyu), Keşçay yatağında 1200 m (7 nömrəli quyu), Nardaranda 1753 m (830 nömrəli quyu), Bəyimdağ-Təkçayda Nardaranda 1670 m (17 nömrəli quyu) təşkil etməkdədir[1].

Xiv lay çöküntüləri, Ağzıbirçala, Yalama, həmçinin cənubda yerləşmiş olan Nardaran, Keşçay və Bəyimdağ-Təkçay bölgələrində tapılmışdır. Xudatda 114-cü quyunun bölməsi Xiv formasiyasının çöküntüləri, kömürləşmiş bitki qalıqları, fukoidlər də vitrinlə zəngin olan polimikt qumdaşlarından ibarət olmaqdadır.

Yalama-Xudat Paleozoy Yüksəlmə bölgəsində Xınalıq formasiyasının 60-70%-i massiv laylı çöküntülərdən ibarətdir və klassik süxurlarla təşkil olunurlar.

Üst Yura çöküntüləri Ə.M.Maqomedov və Ç.M.Xəlifəzadənin məlumatları, həmçinin də apardılam tədqiqatlara əsaslanaraq, müəyyən edilmişdir ki, məhz onlar Xəzəryanı çökəkliyində, yəni Xəzər hövzəsində müşahidə olunmurlar. Məhz onlar Dibrar dağlıq ərazidə, Şahdağ-Sudur və Tfan antiklinoriyası zonalarında geniş şəkildə yayılmışdırlar[2].

Bu yaxınlarda Yalama-dəniz strukturunda qazılmış olan № 1 parametrik quyu 200 m Üst Yura 1800 m Orta Yura və 4500 dərinlikdə olan, Üst və Orta Trias çöküntüləri açılmışdır. Həmçimin cənubda Tələbi-Qızılburun qırışıq xəttinə, Nügədi, Tələbi, Qızılbur, həmçinin Qaynarca qırışıqları daxil olmaqdadır. Bu qırışıqlar əsasən Orta Yura dövrünə aiddir. Məhz onlar Xəzər hövzəsinin orta yura çöküntüləri ilə bağlıdır və burada onlarla yerli strukturlar müşahidə edilməkdədir. Bunlardan Xudat, Yalama, Xaçmaz, Tələbi, Ağzıbirçala, Bəyimdağ-Təkçay, Nardaran və Afurca qırışıqları göstərilə bilər. Paleozoy bünövrəsi blok quruluşdadır və onun strukturunda 2-ci dərəcəli paleozoy strukturları aşkarlanmışdır: Yalama Xudat qravitasiyası maksimumu, Dibrar-Yaşma, Qusar-Xaçmaz Paleozoy qalxıntıları. Azərbaycanda Xəzəryanı çökəklikdə Orta Yura çöküntülərinin paleocoğrafiyasının yaranma şəraiti geoloji ədəbiyyatda əks olunmuşdur[3].

Günümüzdə Qafqazın cənub-şərq hissəsində və Xəzər hövzəsində regional geofiziki tədqiqatlar A.N. Hacıyev (2006) və T.N. kəngərli (2010) Mobilist perspektivdən Orta Yura çöküntülərinin geodinamik tədqiqatları Paleocoğrafi modelin yaradılmasında müsbət rol oynamışdır. Cənub-şərq Orta Yura çöküntülərinin paleocoğrafi modelini formalaşdırmaq üçün Qafqazın və Xəzər hövzəsinin Orta Yura inkişaf tarixini araşdırmalarımıza görə dörd mərhələyə ayırdıq: Son Aalen, erkən Bayos, Son Bayos və Bat inkişaf mərhələləri. Bütün sadaladığımız mərhələlər dar stratiqrafik vahidə və bölgənin dönüş inkişafı

tarixinə uyğundur. Bundan əlavə, paleocoğrafi strukturların etibarlılığı Orta Yurada eroziyanın əhəmiyyətli dərəcədə artması üçün mövcud regional geofiziki materiallar və zonaların strukturu ilə bağlı dərin quyu məlumatları yenidən işlənmiş, ümumiləşdirilmiş və fərdiləşdirilmişdir.

Son paleocoğrafi, geoloju və regional geofiziki tədqiqatların nəticələri təsdiq edir ki, bölgənin Orta Yura dövründə iki əsas və iki daxili eroziya zonası baş vermişdir. Onların arasında əsas eroziya zonaları Orta Xəzər Paleozoyudur, həmçinin massivin və bölgənin cənubunda Cənubi Qafqaz plitəsinin şimal cinahı; daxili eroziya zonalarından Qafqazdaxili geoantiklinal (Xain, 1951, 1958), Dibrar-Yalama Paleozoy yüksəlişi (Haçıyev, 1965). Belə ki, Orta Yura çöküntülərinin və onların fasiyalarının litostratiqrafik petroqrafiyasında həm əsas, həm də daxili eroziya zonaları vardır[1].

Xəzəryanı çökəkliyinin Orta Yura çöküntülərinin paleocoğrafiyası, Xəzər çökəkliyinin Orta Yura çöküntülərinin müasir paleocoğrafiyası, yenidənqurma işləri aparmaq üçün ədəbiyyat mənbələri apardığımız stratiqrafik, sedimentoloji və fasiya-genetikanı sistemləşdirməklə yanaşı, həmçinin xüsusi paleocoğrafi tədqiqatlar əsasında aparılmışdır. Paleocoğrafi olan xəritələr AN. Nalivkin, V.Y. Xain və G.F. Kraşeninnikovun (1964) öz təklif etdikləri metodlar əsasında tərtib olunmuşdur. Paleocoğrafiya xəritələrdə araşdırılan kəsiklər, eyni təbəqənin çöküntü qalınlıqları və yataq dərinliyi, fasiya və paleocoğrafi elementlər, izopaxitlər, nüvə və daxili eroziya zonalarının sərhədləri, petroqrafik strukturlar və s. mövzular ön plana çıxır. Litoloji-paleocoğrafi xəritələrin təsviri üçün işlənmiş şərt işarələrin sayı 30-u keçdiyi üçün onlar ayrıca sadalanır.

Bu xəritələr fasial əsasında tərtib edildiyindən və izopaxitlərlə müşayiət olunduğundan, etibarlı və çox məlumatlı olduqları üçün diqqəti cəlb edirlər.

Cənub-Şərqi Qafqazda və Xəzəryanı çökəklikdə Son Aalean böyük bir transqresiya ilə başlamaqdadır. Tədqiqat sahəsi Son Aalen çöküntülərinə xas olan iki mərtəbəli quruluş Son Aalen pozuntusunun mərhələli inkişafıdır və bu

Samuriya siderit yataqlarının kəsilişlərində daha aydın görünür. (Xəlifəzadə, Abbasova, 1963) Erkən Bayos dövründə Şərqi və Cənub-Şərqi Qafqazda və Xəzər sahillərində çökəklikdə kimmer tektogenezinin Bayos fazasının fəaliyyəti nəticəsində erkən körfəz dənizi dayazlaşmışdır; əsas aşınma sahələrində kontrast azalma müşahidə olunmuşdur. Həmçinin dənizin duzluluğu nisbətən azalmış, iqlim mülayimləşmişdir. Bundan əlavə, Üst Aalen dövrünün illik çöküntü və rütubəti xeyli azaldığı müşahidə olunmuşdur. Erkən Bayosunda əsas eroziya sahələri İskit-Turan plitəsinin qərb kənarı, Xəzər massivi və gömülmüş Sulak massivi idi. Tədqiqat ərazimizin Bayos çöküntüləri üçün əsas eroziya zonalarından biri Cənubi Qafqaz mikroplatinin şimal qanadı hesab olunur. Litoloji, fasiya-genetik və paleocoğrafi tədqiqatlar Son Bayos hövzəsində tektonik gərginliyin xeyli azaldığını göstərdi, həmçinin dəniz səviyyəsinin qalxması və regional pozuntular nəticəsində yaranan eroziya sahələri eniş prosesinə məruz qalaraq suyun altına düşdü. Son Bayosda Şərqi və Cənub-Şərqi Qafqazda və Xəzər hövzəsində geniş və dərin olan dəniz hövzəsi əmələ gəlmişdir.

Böyük Qafqazın kənar dənizinin mərkəzi hissəsində təxminən 50×250 km-də əsas Qafqaz geoantiklineli ilə transqressiya zonası formalaşmışdır. Qusar-Xaçmaz Xəzər çökəkliyində gömülmüş və Siyəzən dərin çatları boyunca, təməlin böyük bloku Yer səthinə qaldırılmış və beləliklə, uzun müddət aşınma sahəsinə çevrilmişdir. Belə ki, mövcud Bat çöküntülərinin Xızı struktur-fasial ərazisində, Malm transqressiyaları nəticəsində tam şəkildə yuyulmasına baxmayaraq, fərz olunur ki, bat tektonik hərəkətlərinin nəticəsi olaraq, Dibrar-Yaşma paleozoy qalxımı, həmçinin onun Şimali-Abşeron çökəkliyinin Cənub regionunda (Babayev, Hacıyev, 2006) davamı Yer səthinə və müstəqil şəkildə denudasiya ərazisi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva İ.T. Azərbaycanın Xəzəryanı çökəkliyinin Orta Yura çöküntülərinin litostratiqrafik sxeminin dəqiqləşdirilməsinə dair yeni məlumatlar. Azərbaycanın Neft Təsərrüfatı, Bakı, 2010, s. 11-16
2. Алиева И.Т. Петрогенез обломочных пород Среднеюрских отложений Прикаспийской впадины Азербайджана и Дагестана. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası "Xəbərlər" Yer elmləri, 2010, №1, c. 38-47
3. Алиева И.Т. К минералогии и генезису Среднеюрских аргиллитов Прикаспийской впадины Азербайджана. ADNA "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" №6 (52), c.77-81

THE GEOLOGICAL STRUCTURE OF THE JUNCTION ZONE OF THE GREATER CAUCASUS' SOUTH SLOPE WITH THE KUR DEPRESSION DUE TO THE OIL AND GAS POTENTIAL

Rafiyev Tural Amiraslan
trafiyev@gmail.com

Introduction: This article delves into the geological intricacies of the Shamakhi-Gobustan Depression and the Kura-Gabırry oil and gas region within the Greater Caucasus. The Shamakhi-Gobustan Depression, located in the western part of the Greater Caucasus, exhibits significant paleotectonic and paleogeographic features from the middle to late Miocene. On the other hand, the Kura-Gabırry region, part of the Kura-Southern Khazar oil and gas sub-province, showcases distinct geomorphological zones. This study aims to unravel the geological history, structural arrangements, and sedimentary characteristics of these regions, contributing to a comprehensive understanding of the Greater Caucasus' geological evolution.

Overview: The junction zone of the Greater Caucasus and the Kura depression includes a strip that includes: the southern ending of the Shamakhi-Gobustan depression, the Ajinohur depression, the northeastern part of the Kura and Gabyrry interfluves and the northern end of the Kura depression.

Shamakhi-Gobustan Depression, which falls within the South-Eastern Caucasus oil and gas sub-province (OISP) and the Shamakhi-Gobustan oil and gas region of the South-Eastern Caucasus oil and gas province (OGP), comprehensively covers the Shamakhi-Gobustan depression located in the western part of the SC section of the Greater Caucasus from a tectonic perspective. The region is bounded by Malkamud-Germian to the north-east, the Western Caspian to the north-west, and Lankaran-Astara to the south-west, with its eastern border conditionally drawn from the Gilezi promontory to the Sangachal promontory. Shamakhi-Gobustan depression encompasses a large depression that

begins from the Girdimanchay and concludes with the Jeyrankechmez depression. This depression is more suitable for tectonic subsidence. In the south-east direction, the depression opens into the South Caspian depression. In the southern-western and central parts of the depression, Mesozoic sediments are covered by thick Paleogene and Lower Miocene sediments. In the southern-eastern part of the depression and around the Aghgol plateau, middle and upper Pliocene sediments are widely spread. In this zone, Tertiary, Paleogene-Miocene, and Lower Pliocene sediments lie deeper[3].

The Shamakhi-Gobustan oil and gas region, within the boundaries of the Shamakhi-Gobustan oil and gas region, has experienced, in many aspects, the paleotectonic and paleogeographic conditions of the middle and late Miocene-aged basins as a continuation of the conditions during the Oligocene to early Miocene period. This geological time interval is characterized for the Azerbaijan part of the Greater Caucasus by dominance of folding and orogenic movements. Accumulation processes continue in the basins that existed during the Maykopian age. However, in these basins, instead of mainly clayey sediments, molasse deposits are formed, consisting of sandy clay and various-grained sandstones, marl, and dolomites. The Maykopian sediments indicate that, during the late Miocene, the Qobustan basin, with a maximum thickness (2900-3100 m), is exposed to maximal subsidence. In the Shamakhi-Gobustan oil and gas region, the Tarchanian horizon is relatively thin and is mainly accumulated in synclinal depressions. In most of the uplift zones, the Çokrakian sediments are deposited in a non-conformable manner on the variably eroded surface of the Maykopian sediments [4].

The Kura-Gabırry oil and gas region, within the Kura-Southern Khazar oil and gas sub-province (OGSP) and entering the Qabırrı-Acınohur oil and gas province (OGP), encompasses the southern-western part of the Qabırrı-Acınohur basin. The area is divided into distinct geomorphological zones surrounding the

Gabırry River: mountainous around the Gabırry River - Çatma and plain around the Kura River - Jeyran Desert zones. The Kura-Gabırry oil and gas region is located north-north-east from the Kura deep fault. The region, over the Upper Cretaceous basin, consists of structurally protruding and gently folded with small-amplitude brachianticlines in the south-west, and it is characterized by a north-eastern-dipping monoclinal [2]

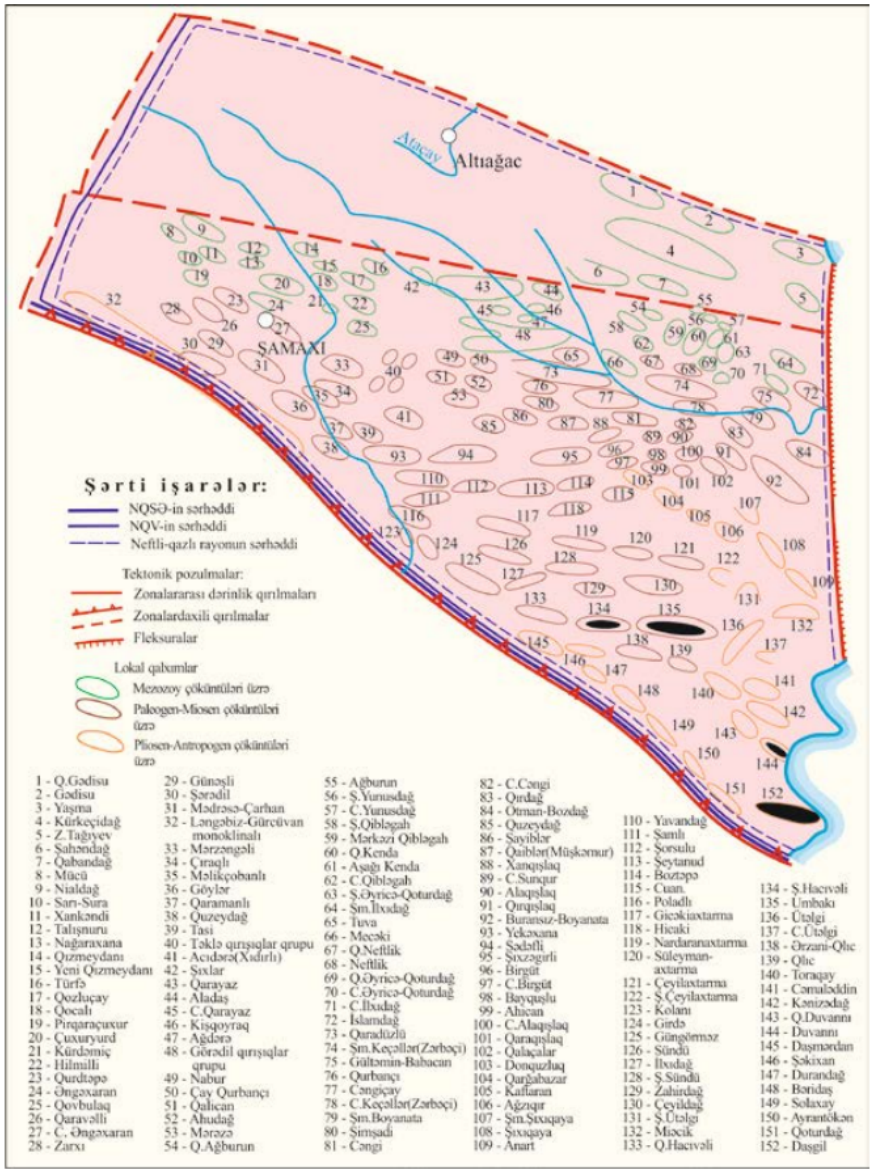

Figure 1. Shamakhi-Gobustan oil and gas region

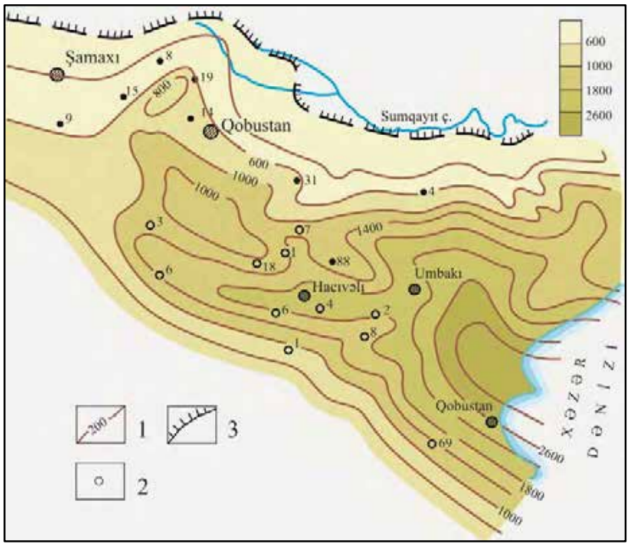

Figure 2. Paleostructure condition at the end of the Miocene of the Maykopian sediments

1-Isopachs; 2-Parametric, exploration, and discovery wells. 3-Fault boundaries of the depressions

Figure 3. Kür and Qabırrı oil and gas region. Structural arrangement scheme

Kura and Qabırry oil and gas region encompasses the southern-western part of the Gabırry-Acınohur basin. The area is divided into distinct geomorphological

zones surrounding the Gabırry River: mountainous around the Gabırry River - Çatma and plain around the Kura River - Jeyran Desert zones. The collision zone is bounded to the north by the uplift along the northern slopes of the Qabırrı River and to the south by the uplift along the southern slopes of Kichik Palantokan, Boyuk Palantokan, Axtaxtatepe, Chobandag, and Sajdag, reaching Herikdar. The zone consists of parallel-running Eldaroyuğu and Cobandağ-Palantökən ridge lines. The separated Çatma anticlinorium is mainly composed of Miocene sediments and has been softened by sharp tectonic deformations.

Structures within the anticlinorium, made up of molasse deposits, are divided into three groups. The northern group includes Taurtepe, Alachıq, Eldaroyugu, and Eldar; the central group includes Yaylacıq, Dəmirtepe, Goytepe, and Armudlu; and the southern group includes Udabno, Sacdag, Molladag, Çobandag-Axtaxtatepe, Boyuk Palantokan, and Kichik Palantokan elevations. [6]

Abstract: The Shamakhi-Gobustan Depression, located within the South-Eastern Caucasus oil and gas sub-province and the Shamakhi-Gobustan oil and gas region of the South-Eastern Caucasus oil and gas province, is situated in the western part of the Greater Caucasus. This geological area, characterized by paleotectonic and paleogeographic conditions dating back to the middle and late Miocene, has experienced substantial folding and orogenic movements. In the Shamakhi-Gobustan region, Maykopian sediments indicate the maximal subsidence of the Qobustan basin during the late Miocene. The Kura-Gabırry oil and gas region, part of the Kura-Southern Khazar oil and gas sub-province, covers the southern-western portion of the Gabırry-Acınohur basin, featuring distinct geomorphological zones. Additionally, Kür and Qabırrı oil and gas region exhibits geological features marked by tectonic deformations and Miocene sediments, divided into three groups of structures: northern, central, and southern.

REFERENCES

1. Hüseynov B.B., Salmanov Ə.M., Məhərrəmov B.İ. Azərbaycanın quru ərazisində neft-qaz-geoloji rayonlaşdırma. Bakı, 2019.
2. Məhərrəmov B.İ., Ağazadə B.Q. Kür və Qabırrı çaylararası rayonu Kaynozoy kompleksi çöküntülərinin paleostruktur analizi və neft qazlılığı. AzNQSDETLİ. Elmi əsərlər, 2009, №12.
3. Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-in orta və üst Miosen qalxımlarının paleotektonik inkişafı və onların neft-qazlılıq perspektivliyi. ANT, 2006, № 11.
4. Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-in Paleogen-Miosen çöküntülərinin neft-qazlılığının geoloji əsasları. AzNQSDETLİ. Elmi əsərlər, 2008, № 10.
5. Salmanov Ə.M., Süleymanov Ə.M., Məhərrəmov B. AZƏRBAYCANIN NEFTLİ-QAZLI RAYONLARININ PALEOGEOLOGİYASI. Bakı, 2015.
6. Süleymanov Ə.M. Kür və Qabırrı çaylararası NQR-də qeyri-antiklinal tipli tələlərin proqnozlaşdırılmasının regional geoloji əsasları və onlarda neft-qaz yataqlarının əmələ gəlməsinin əsas xüsusiyyətləri. AzNQSDETLİ-nin elmi əsərlər toplusu. Bakı, 1997.
7. Süleymanov Ə.M., Zeynalov R.L., Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-nin orta və üst Miosen qalxımlarının paleotektonik inkişafı və onların neft-qazlılıq perspektivliyi. ANT, 2006, № 11.
8. Süleymanov Ə.M., Hacıyev F.M., Rüstəmov R.İ. və b. Kür və Qabırrı çaylararası NQR-də qeyri-antiklinal tipli yataqların aşkar edilməsi üçün aparılması lazım olan geoloji və geofiziki işlər. Az NQSDETLİ-nin elmi əsərlər toplusu. Bakı, 1997.
9. Məhərrəmov B.İ. Aşağı Kür çökəkliyinin şimal-şərq və Şamaxı Qobustan rayonunun cənub-qərb hissələrində karbohidrogenlərin əmələgəlmə və toplanma zonaları. "Azərbaycanda neft geofizikası son 30 ildə",

H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2003.

ROBOTOTEXNIKA - MƏDƏNÇILIYIN GƏLƏCƏYI ÜÇÜN ƏVƏZSIZ ALƏTDIR

Əfəndiyeva Z.C. Rəcəbli M.A

zarifa.afandiyeva@asoiu.edu.az; movsumrajabli@gmail.com

Xülasə

Dağ-mədən işlərinin inkişafı XX əsrin II yarısında elmi-texniki inqilab (ETİ) ilə bağlıdır. O, kompüterlərin kütləvi istifadəsi, mədən proseslərinin avtomat-laşdırılması və texniki vasitələrin robotlaşdırılmasına başlanması, dağ-mədən elmləri sisteminin yaradılması ilə xarakterizə olunur.

Elmi-texniki inqilab elmi məhsuldar qüvvəyə çevirmiş, mədən istehsalının kompleks avtomatlaşdırılmasının tətbiqinə, əsas texnoloji proseslərə nəzarət və onların idarə olunmasına, təbii mühitin mədən işlərinin təsirindən qorunmasına səbəb olmuşdur. Kompleks mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış dağ-mədən maşınları və kompleksləri dövrü başlandı bu günə qədər davam edir.

Mədənçıxarma müəssisələrində özüboşaldan, ekskavator, yükləyici, buldozer, qazma qurğuları ya tamamilə insanın iştirakı olmadan, ya da minimal iştirakla işləyir, çünki bu iş risklər, ağır yüklər və zərərlərlə bağlıdır. Bu cür avtomatlaşdırma, ilk növbədə, qiymətli faydalı qazıntıların olduğu, lakin yaşayış yerinin olmadığı, insanlar üçün əlverişsiz və iqtisadiyyata baha başa gələn növbə metodundan istifadə edilən ucqar Şimal üçün lazımdır. Bu arada, tam robotlaşdırma min kilometrə qədər məsafədə mümkündür, karyerdən və mədəndən tutmuş insanın bütün prosesi uzaqdan idarə etdiyi nöqtəyə qədər.

Dünyada artıq bəzi mədən şirkətləri mədənçiləri təhlükəsiz yerə köçürmək və onları robotlarla əvəz etmək üçün addımlar atır. Rail-Veyor Technologies Global şirkət tərəfindən qatar, konveyer və ekskavator texniki sistemləri birləşdirilərək vahid texniki sistem robot qatarı hazırlanmışdır.

Açar sözlər: mədən sənayesi, sənaye robotları, mədən işlərinin robotlaşdırılması, faydalı qazıntı, robot qatarları, sürücüsüz filiz yük maşınları, pilotsuz uçuş aparatı.

XVI və XVII Ümumdünya Mədən Konqreslərində, Dağ-mədən işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üzrə beynəlxalq simpoziumlarda və digər materiallarda məruzələrdən məlum oldu ki, bütün sənayeləşmiş ölkələr - ABŞ, İngiltərə, Almaniya, İsveç və s. yeraltı mədən işlərinin robotlaşdırılması və avtomatlaşdırılması üzrə genişmiqyaslı tədqiqatlara başlamışlar.

Mədəndə bir yükləyici dəmir yolu vaqonlarına filizi yükləyir və avtomatlaşdırılmış qatar tunellərdən keçərək səthə çıxır. (şəkil 1). Bu sistem səthdə yerləşən operatorlar tərəfindən uzaqdan idarə olunur. Boşaltma nöqtəsində qatar konveyerə çevrilir: vaqonlar növbə ilə aşır, yüklərini yerə boşaldır və qatar yeni filiz yükü üçün mədənə qayıdır. Dəmir yolu vaqonları yarı silindrik formadadır və ekvivalent yük daşıyan yük maşınına nisbətən daha az yer tutur. Nəticədə, filizin səthə daşınması üçün tunellər daha kiçik bir kəsiklə hazırlana bilər ki, bu da onların tikintisini daha ucuz edir.

Şəkil.1. Rio Tinto-nun sürücüsüz qatarları

Dünyanın ikinci ən böyük dəmir filizi tədarükçüsü olan Rio Tinto da Avstraliyada Gələcəyin Mədənini tikib (şəkil 1.) O, GPS naviqasiyasına malik

avtomatlaşdırılmış yük maşınları və qatarlar parkı ilə təchiz olunur ki, bu da filiz və filizlərin daşınması üçün ən səmərəli marşrutları seçməyə imkan verir. Bu sistem mədəndən yüzlərlə kilometr aralıda yerləşən əməliyyat mərkəzindən uzaqdan idarə olunur.

Gudai-Darri-də maşınları idarə etmək və onlara qulluq etmək üçün Rio Tinto

təxminən 600 işçini ərazidə 70-dən çox işçini, təxminən 1000 mil uzaqlıqdakı Perth əyalətinin paytaxtında idarəetmə mərkəzində çalışdırır. Mədənin tikintisi büdcəni aşdı və qismən Rio Tinto lazım olan işçi qüvvəsini ala bilmədiyi üçün aylarla gecikdi.

Şəkil 15-2. Rio Tinto-nun Gudai-Darri mədəni

Son zamanlar yükgötürmə qabiliyyəti 290 ton olan Komatsu 930E-5SE robotik mədən özüboşaltma maşınının çalovunun tutumu 28 m^3 olan PC5500-6 dizel-hidravlik ekskavatorlarından daha çox vaxt istifadə edilir (şəkil .1.a,b).

Şəkil 2. Komatsu 930E-5SE (a), PC5500-6 (b)

Hər bir yükləmə yeri virtual zonalara bölünür. Yük maşını özü yüklənməyə qalxır, sadəcə ekskavatorun çömçəsini qaldırması lazımdır. Pilbaradakı hər 930E-5SE kameralar, radar, lazer məsafəölçənləri, GPS naviqasiyası, simsiz rabitə və maneələrin tanınması ilə təchiz olunub. Dəzgahın idarə edilməsi tamamilə kompüterə həvalə olunur, operator yalnız özüboşaldan maşının işini müşahidə edir. Front Runner süni intellekti ərazini yadda saxlamaq, virtual üçölçülü xəritə formalaşdırmaq qabiliyyətinə malikdir. Robot özüboşaltma maşınları ərazidə 50 km/saatdan çox sürətlə hərəkət edir ki, bu da təcrübəli sürücülərdən demək olar ki, iki dəfə yüksəkdir. Burada toqquşmalar və tıxaclar qeyri-mümkündür: robot özüboşaltma maşınlarının zaman və məkanda oriyentasiyasının dəqiqliyi yüksəkdir və verilmiş koordinatlardan cəmi 1-2 sm kənarlaşma ola bilər.

Ticarət dronları və dron xəritəçəkmə analitik platformaları sayəsində mədən sənayesində tədqiqatlar bir qədər inqilab keçirir.

Texnologiyanın inkişafı pilotsuz uçuş aparatı mədən üçün əlverişli alətə çevirib. Onlar zərif avadanlıq kimi görünsələr də, dronlar GPS vasitəsindən daha qeyri-adi deyil, eyni zamanda həyati əhəmiyyətə malikdir. Ənənəvi ölçmə alətlərindən fərqli olaraq, ondan istifadə etmək üçün çoxlu sayda xüsusi təlim və təhsilə ehtiyacınız yoxdur.

Şəkil3.Mədənlərdə dronlardan istifadə

Gudai-Darri-də 23 CAT 793F avtonom yük maşını və üç CAT MD6310 avtonom qazma maşını var. Yük maşınları qazıntı üzünün canlı irəliləyişini təmin etmək üçün sensorlardan istifadə edərək real vaxt rejimində filizin işlənməsini həyata keçirir, qazmalardan əldə edilən məlumat əsasında modelləşdirmə isə mövcud yer şəraitinin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə və təhlükəsizliyin artırılmasına kömək edir. Caterpillar ilə əməkdaşlıqda Rio Tinto sıfır emissiyalı avtonom yük maşınlarını inkişaf etdirir. İnkişaf başa çatdıqdan sonra dünyada ilk dəfə Caterpillar 793 sıfır emissiyalı avtonom yük maşınlarının Qudai-Darridə istismara veriləcəyi gözlənilir.

Şəkil.15.3. Rio Tinto-nun Gudai-Darri mədənində sürücüsüz yük maşınları

NƏTİCƏ

Mədən robotlarından istifadə sahələrdə işçiləri əvəz etməklə yanaşı, həm də mədən sənayesinə bir sıra üstünlüklər verir. Mədən robotları insan həyatını xilas etməklə yanaşı, məhsuldarlığı da artırır. Nəticədə, mədən müəssisələri robotdan istifadə etməklə daha böyük maliyyə qənaət edə bilərlər. Özünü idarə edən filiz yük maşınları, dərin dəniz mədən robotları və avtomatlaşdırılmış qazma qurğuları bu məqsədlərə kömək edə biləcək mədən robotlarına bir neçə nümunədir.

Özünü idarə edən filiz yük maşınları özünü idarə edən adi yük maşınlarla eyni texnologiyadan istifadə etməklə avtomatlaşdırılır. Bu, mədənçilərin təhlükəsizliyinə təhlükə yarada bilən təhlükəli yeraltı sahələrdən filiz çıxarılmasını asanlaşdırır. Radar və lazer texnologiyası özünü idarə edən filiz yük maşınlarının yerin altından asanlıqla işləməsinə imkan verir.

ƏDƏBIYYAT

1. Боровков Ю.А. и др. Основы горного дела. Учебник / Ю.А. Боровков, В.П. Дроба- денко, Д.Н. Ребриков. Издательский центр. «Академия-Медиа», М. 432 с. 2012.

2. Бурмистров К.В., Заляднов В.Ю. Процессы открытых горных работ .Учебное пособие. *И*здательство Магнитогорского гос. тех. университета, Магнито- горск. 222с. 2014.

3. Поезжаева Е.В. Роботизация шахтного дела / Е.В. Поезжаева, М. Н. Мисюров, А. А. Сергеев // Науковедение. - № 3. с 52-57. - 2015.

4. Ракишев Б.Р. Технологические комплексы открытых горных работ. Учебник Алматы, 313 с. 2015.

5. Репин Н.Я., Репин Л.Н. Процессы открытых горных работ. Часть 3. Перемещение и складирование горных пород. Учеб. пособие. Горная книга, М. 221 с. 2013.

6. Трубецкой К.н., Галченко Ю.П. Основы горного дела: Учебник / Под ред. акад. К.Н. Трубецкого. Академический Проект, М. 231 с. 2010.

7. Хазин М.Л. Роботизированная техника для добычи полезных ископаемых //

Вестник магнитогорского государственного технического университета им. Г.И. Носова. -Т. 18, № 1. - С. 4-15. - 2020.

8. Шевкун, Е. Б. История горного дела. Учеб, пособие / Е. Б. Шевкун. Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, Хабаровск. 244 с. 2015.

9. Шемякин С. А., Мамаев Ю. А., Иванченко С. Н.. Новые технологии открытой разработки месторождений. Хабаровск. 130 с. 2003.

10. Шешко Е.Е. Горно-транспортные машины и оборудование для открытых работ. МГГУ, М. 264 с. 2003.

11. Evolutionary and Revolutionary Technologies for Mining. Washington, DC: The National Academies Press. 102 p. 2002.

12. Howard L. Hartman, Jan M. Mutmansky Introductory Mining Engineering

Technology & Engineering . 592 p. 2002.

13. Kim P, Chen J et al SLAM-driven robotic mapping and registration of 3D point clouds (Automation in Construction). p. 38-48. 2018

14. Vladimir konyukh, Mineral Resources Engineering, 2012

15. Pevzner L and Kim M Robotics in mining (MINING №S1) 2014

DİAPİR STRUKTUTLARIN QRAVİTASİYA TƏSİRLƏRİ

İsgəndərov E.H., Məmmədov T.A.

elton_iskender@mail.ru , turalmemmedov01@mail.ru

Xülasə: Geofiziki kəşfiyyat üsullarinin bir hissəsi olan qravikəşfiyyat üsulu uzun illərdi ki müxtəlif geoloji məsələrinin həllində - yerin dərinlik quruluşunun öyrənilməsi, srtuktur məsələ və faydalı qazıntıların bir başa axtarışı geniş istifadə olunur. Təbii ki əqsər hallarda neft və qaz yataqların birbaşa axtarışı bunların yaratdığı qravitasiya təsirinin kiçik olduğundan, çox çətin bir məsələdir. Lakin neft və qaz cəhətdən perspektiv olan ğeoloji strukturların axtarışı dağa əlverişlidir. Bu strukturlara aid olan antiklinal, diapir, cümbəzəoxşar platformalı strukturlardır. Tədqiqat obyekti kimi diapir strukturlardır, onların qravitasiya sahəsində əks olunması və qravikəşfiyyat üsulu ilə dağa əlverişli öyrənilməsidir. Diapir strukturların nüvəsində plastik cil və ya plastk duzlar iştrak edir. Məqalədə duz kümbəsli diapir strukturların geoloji xüsusiyyətləri, əmələ gəlmə şəraiti və mexanizmi, neft və qaz cəhətdən əlverişliyi təhlil olunur və bu tipli strukturların qravitasiya sahəsində əks olunması- modelləçdirilməsi məsələsi müasir qrafiki interfeysdə compyuterdə Geofizika kafedrasında işlənib hazılanan alqoritm və proqramlar vasidəsi ilə həlli nəticələri verilib.

Açar sözlər: diapir struktur, qravitasiya anomaliyası, duz kümbəzləri, alqoritm, qravitasiya sahəsi, minimum anomaliyası.

Giriş. "Diapir" və "diapirizm" yunanca “daxil olmaq” mənasını verən “diapeirein” sözündəndir. “Diapirizm” baş verdiyi temperatura görə maqmatik intruziyaya bölünür. Diapirlər aşağı ekvivalent özlülük və aşağı sıxlıq kimi kritik xüsusiyyətlərə malik gilli çöküntülər, kömür, torf, duz, serpantin və ya digər torpaq materiallarından ibarətdir. Bu materialların yaşı Prekembridən son dövrlərə qədər dəyişir. Diapirlərə qalxan zonaları istisna olmaqla, dünyanın hər yerində rast gəlinir. Onların hamar yuvarlaqlaşdırılmış yastıqlardan tutmuş mürəkkəb inyeksiyalı təbəqələrə qədər bir çox formaları var, ya "ana" yatağı ilə birləşir, ya

da ondan ayrılır və ya fərqli xüsusiyyətlər əmələ gətirən səthdə, ya da xeyli dərinlikdə mövcuddur. Diapirlər yaxşı inkişaf etmiş daxili strukturlara malikdirlər ki, bu da axın mənşəyini göstərir. Diapirin ətrafındakı təbəqələr diapir tərəfindən struktur və yaxud stratiqrafik cəhətdən güclü təsirə məruz qala bilər və ya onlar təsirsiz ola bilər. Sahə və model tədqiqatları göstərir ki, diapirlər üfüqi sıxılma, qravitasiya qeyri-sabitliyi və ya hər ikisi nəticəsində inkişaf etmişdir. Müxtəlif tipli diapirik strukturlar böyük miqdarda neft və qaz, kükürd, duz və kalium ehtiva edir və yeraltı saxlama [1].

Dəniz dibində diapir strukturların üç sahəsi, Vema, Viqrid və Vivian diapir sahələri, ayrı-ayrı strukturların dəniz dibindən 150 m yüksəkliyə qalxdığı Voring Yaylasında mövcuddur. Böyük Vema diapir sahəsi iki əsas qövs strukturunun, Vema və Naqlfar günbəzlərinin üzərində yerləşir, Viqrid diapir sahəsi isə nisbətən üfüqi təbəqəli hövzə ardıcıllıqlarının üstündə yerləşir. Hövzə modelləşdirməsi göstərir ki, litosfer reaksiyasının rejimindən asılı olaraq, indiki 1800–3000 m Vema Günbəz relyefinin 20–35%-i tektonizmlə, qalan hissəsi isə çöküntülərin yüklənməsi və sıxılması ilə əlaqədardır. Vema Gümbəzinin Paleosen-Oliqosendə aşağı relyefli struktur yüksəkliyindən daha dar Miosen-İndiki xüsusiyyətə dəyişdiyini göstərir. Gümbəzin başlanğıcı Maastrixt-Paleosen çatı epizodu zamanı yerli Paleosen nisbi struktur yüksəlişi ilə əlaqələndirilir. Tektonik yüksəlişin sonrakı mərhələsi, çox güman ki, gec Oliqosen və Miosen dövründə, lövhədaxili sıxılma gərginliyi ilə əlaqələndirilir. Seysmik profillərdən və elmi qazma suxurlarından belə nəticəyə gəlirik ki, biosilisli sızma və palçıqların üstünlük təşkil etdiyi Eosen-Miosen çöküntüləri palçıq diapirləri və ehtimal ki, palçıq vulkanları kimi şərh edilən dəniz dibi diapir strukturların mənbəyidir. Sızma mobilizasiyası gec Pliosendə başlamış və daha sıx və daha az məsaməli gec Pliosen-Pleystosen çöküntüləri tərəfindən diferensial yüklənmə nəticəsində yaranmışdır. Zəngin kiçik sürüşmələri gec Oliqosen-Pliosen qırılmaları və zəiflik

zonaları bu günə qədər hərəkətini davam etdirən sızma üçün ən çox ehtimal olunan yollardır [2].

Tədqiqat üsulu və hesablama nəticələri. Duz kümbəzləri qaya duzundan ibarət olan ştoklardıir ki, tektonik hərəkətləri nəticəsində plastik olduğuna görə yuxarıdaki çökmə suxur təbəqələrin təzyiqi nəticəsində yuxarı istiqamətdə sıxışdırılıb onu örtən suxurları qaldıraraq duz kümbəzli antiklinar formalı strukturlar yaradır. Neft və qaz yataqları adətən kümbəzin tağ üzərində və ya tağın kənarlarında toplanmış qumlu-cilli süxurlara uyğunlaşıb [5]. Tağın nüvəsini təşkil edən duz ştokun ölçüləri həm sahəyə həm də şaquli istiqamətə görə böyük ölçülərə malik ola bilər. Onun ölçüləri bir neçə yüz kvadrat kilometr, çaquli qalınlığı isə bir neçə kilometr ola bilər. Duzun sıxlığı praktiki olaraq sabitdir 2,1 q/sm^3 qiymətində olur və adətən duzu yerləşdirən suxurların sıxlıqlarından (2,2-2,4 q/sm^3) kiçik olur. Ona görə duz kümbəzi üzərində intesiv minimum müçahidə olunur (bir neçə vahiddən bir neçə on milligal intensivliklə). Aşağıdakı şəkillərdə E.E. Fotiadi [5] tərəfindən göstərilən duz cümbəzi üzərində müşahidə olunmuş qravitasiya sahəsi anomaliysının qrafiki proqram vasidəsi ilə müasir interfeysdə iki ölçülü və üç ölçülü variantda tərəfimizdən qurulmuş qravitasiya anomaliyası göstərilib (şək.1).

Duz cümbəzi diapir strukturunun qravitasiya təsirini qiymətləndirmək üçün ilk növbədə ikiölçülü duz cümbəzi strukturun kompyüterdə modeli qurulub və sonra Geofizika kafedrasında işlənib-hazırlanmış GTEOR –FORSE proqramı vasidəsi ilə profil boyunca ikiölçülü halda strukturun qravitasiya sahəsi hesablanıb [3-4]. Müvafiq qravitasiya əyrisini qurmaq üçün ilkin məlumatlar hazırlanıb və kompyuterdə hesablanma nəticəsində ağırlıq qüvvəsinin şaquli Vz təşkiledicisinin əyrisi və qurulmuş modelin müqayisəvi təsviri alınmışdır (şək.2). Göründüyü kimi Vz əyrisi mənfi qiymətləri ilə səciyələnir və duz cümbəzi üzərində amplitudu təqribən 12 mQal -la yaxınlaşır. Qed etmək lazımdır ki strukturun izafı sıxlığı -0,2 q/sm^3 qəbul olunmuşdur.

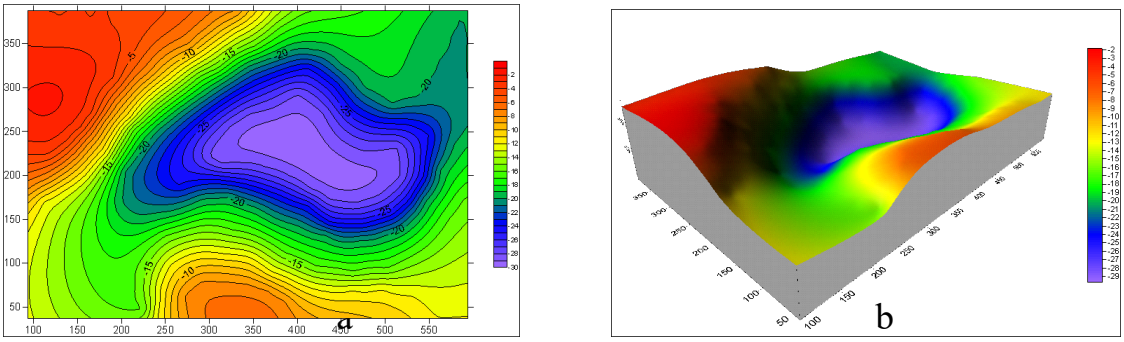

Şək.1. Duz cümbəzi üzərində müşahidə olunmuş qravitasiya sahəsi anomaliysının 2D (a) və 3D (b) xəritələri

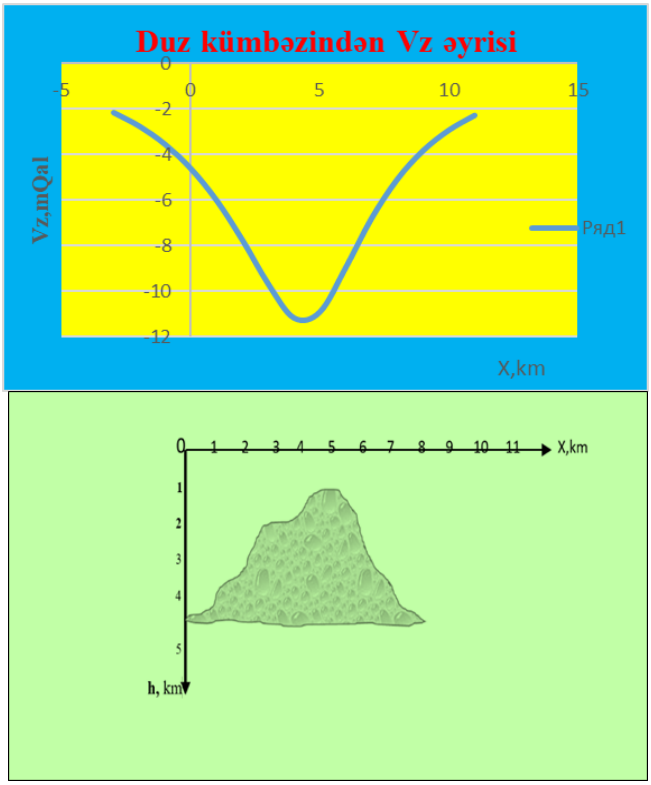

Şək.2. Duz cümbəzi üzərində Vz əyrisi

Nəticələr:

1. Net və qaz cəhətdən perspektiv olan diapir strukturların geoloji mənşəyi və qravitasiya sahəsində minimum şəklində əksi olunması və qravikəşfiyyat üsulu üçün axtarışın dağa səmərəliyi göstərilib.

2. Duz cümbəzi diapir strukturu üzərində müçahidə olunmuş qravitasiya sahəsi anomaliysının qrafiki proqram vasidəsi ilə müasir interfeysdə iki ölçülü və üç ölçülü variantda qravitasiya anomaliyaları xəritələri qurulub.

3. Geofizika kafedrasında işlənib-hazırlanmış GTEOR –FORSE proqramı vasidəsi ilə profil boyunca iki ölçülü duz cümbəzi diapir strukturun modelindən hesablanmış müvafiq qravitasiya əyrisi müasir interfeysdə qurulub.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hieke, W. , Werner, F. and Schenke, H. W. Geomorphological study of an area with mud diapirs south of Crete (Mediterranean Ridge) , Marine geology, 132 , 1996, pp. 63-93 .

2. Huang B.J. et al. Spatial distribution and geochemistry of the nearshore gas seepages and their implications to natural gas migration in the Yinggehai Basin, offshore South China Sea Marine and Petroleum GeologyVolume 26, Issue 6, June 2009, pp. 928-935.

3. Iskenderov E.G. Digital estimation of the gravitational effect of the crystalline basement of the Yevlakh-Agjabadi Basin (Middle-Kur Depression Azerbaijan National Akademy of sciences. ANAS TRANSACTIONS EARTH SCIENCES Geology and Geophysics institute. ISSN 2218-8754 , 2023 , № 1. (Elservier-Scobus),pp. 17-24.

4. Дмитриева В.И. Вычислительная математика и техника в разведочной геофизике: Справочник геофизика, М. Недра , 1990, 498 с.

5. Миронов В.С. Курс гравиразведки. М. Недра, 1972, 511 с.,

TÜLALAR QIZIL YATAĞININ İŞLƏNMƏSİNDƏ ÇIXARIB YÜKLƏMƏ İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

t.e.n., dos. Əliyeva M. H., Yaqubov Ş.M.

maral.aliyeva.5252mail.ru; semseddin.yaqubov@gmail.com

Xülasə

Çıxarma və yükləmə işləri faydalı qazıntının açıq üsulla istismarı zamanı mədəndə əsas texniki proseslərdən biri hesab olunur. Azərbaycanda və dünyanın bir çox ölkələrinin də açıq mədənlərində çıxarıb-yükləmə maşını kimi bir çömçəli ekskovatorlardan istifadə etməklə tsiklik texnologiya tətbiq olunur. İşlənmiş yataqların hasilat şəraitinin geniş şəkildə mürrəkəbləşməsinə,yataqların dərinliyinin artmasına və digər əlverişsiz amillərin çox olmasına baxmayaraq,bir çömçəli ekskovatorlardan istifadənin miqyası artır. Mədən-nəqliyyat sistemlərinin səmərəliyinin artırılmasının köklü yollarından biri də avtomobil nəqliyyatı və yükləmə-boşaltma texnikasının hərəkət heyətinin texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsi, qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi,mədən nəqliyyat işlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsidir. Çıxarma-yükləmə işlərinin təşkili dedikdə, mədəndə partladılmış dağ kütləsinin uyğun olaraq, filizin filiz anbarlarına boş süxurlaın tullantıxanalara nəql olunması nəzərdə tutulur. Faydalı qzıntıların açıq üsulla çıxarılmasının texnoloji prosesinin tələbləri yatağın işlənməsinin müxtəlif geoloji, mədən-texniki və iqlim şəraitlərində yüklənmiş yükləmə və nəqliyyat avadanlığının optimal birləşməsini təmin edir. Son illərdə ekskovator avadanlıqlarının davamlı olaraq yenilənməsinə baxmayaraq, ekskovator avtomobil komplekslərinin və ümumilikdə mədənçıxarma müəssisələrinin məhsuldarlığının artırılmasında əsas amil kimi məhz texnoloji avtomobil parkının yenilənməsidir. Açıq mədən işlərinin texniki-iqtisadi göstəriciləri bütövlükdə yükləmə və daşınma əməliyyatlarının keyfiyyətindən asılıdır,ona görə ki hal hazırda nəqliyyat xərcləri faydalı qazıntıların hasilatı üzrə ümumi xərclərin 50%-dən çoxunu təşkil edir.

Açar sözlər: dağ-mədən, faydalı qazıntı yataqları, tülalar qızıl yatağı, ekskovator, çıxarıb yükləmə işləri, süxurların nəqli.

Ökəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədi ilə 11 fevral 2015-ci il tarixində "AzerGold" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılıb. Onun təsis edilməsi Azərbaycanda dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün yeni perspektiv imkanlar açmışdır. İqtisadiyyatın inkişafı üçün mineral ehtiyatların tədarükünə nəzarət dünyanın əksər ölkələrində həmişə həyati proses hesab edilmişdir. Mədən müəssisələrinin dövlət və ya özəl olmasından asılı olmayaraq, dağ-mədən sənayesi həmişə dövlətin əsas aparıcı sahərələrindən biri olmuşdur. Filizlərin əlvan metalların açıq üsulla çıxarılması ölkəmizin dağ-mədən sənayesinin inkişafının ümumi istiqaməti və böyük innovativ layihələrin tətbiqi üçün ən etibarlı tramplindir. Açıq mədən işlərinin inkişaf prespektivləri mədən əməliyyatlarının və avadanlıqlarının texnologiyalarının optimallaşdırılması, müxtəlif resurslara qənaət edən, az itgili və resurs bərpa edən texnoloji proseslərin rasional birləşməsi prinsiplərinin işlənib hazırlanması ilə bağlıdır. İlk növbədə faydalı qazıntıların çıxarılmasının idarə edilməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlərin və üsulların, o cümlədən avtomatlaşdırma, mexanikiləşdirmə, naviqasiya və digər sahələrdə yüksək texnoloji innovativ inkişaflar əsasında yaradılmış robot-mədən avadanlığının istifadəsi də daxil olmaqla,geniş tətbiqini təmin edir.

Tülalar qızıl yatağı Göygöl rayonunun eyni adlı kəndində yerləşir. Yatağ SSRİ dövründə kəşf edilib,lakin tədqiqat işləri geniş şəkildə aparılmamışdır. Yataqda ‘‘AzerGold" QSC-i tərəfindən 2017 ci ildə yenidən kəşfiyyat işləri aparılmış və ehtiyyatı (80 ton qızıl, 250 ton gümüş) hesablanmışdır. Yataq 11 fevral 2023-cü il tarixində açıq mədən üsulu ilə işlənməyə başlanmışdır. Tülalar yatağında süxurların yer təkindən çıxarılması partlayış üsulu ilə həyata keçirilir. Yatağda pillələrin hündürlüyü H=2.5 metrdir. Buna səbəb isə tülalalar mədəninin damar tipli olması və yarana bilən kasıblaşmanın qarşısının alınmasıdır. Partlayış

şəbəkəsi $3 \times \mathbf{2.5}$ nisbətində qurulur. Partlayış quyularının dərinliyi əlavə qazma dərinliyin də hesablamaqla 3 metr civarında qazılır. Yatağda Anfo, D-cord, Ac-25P-90 kimi partlayıcı maddələrdən istifadə olunur. Partlayış işlərində oyadıcı kimi elektrikli kapsul detonatorlardan istifadə olunur. Yataq üzrə illik filiz tonajı 470 min ton, tullantının illik miqdarı isə 910 min ton təşkil edir. Mədən açıq üsülla işlənərkən ekskovator-avtomobil komplekslərinin məhsuldarlığının müəyyən edilməsi problemi faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsi zamanı xüsusilə aktualdır. Ekskovator seçilərkən ilk öncə əməliyyat şəraiti, mühərrikin gücü, kovuşun tutumu və mədənin məhsuldarlığı nəzərə alınır. Tülalar yatağında çıxarma yükləmə işləri CAT (CATERPILLAR), HYUNDAİ markalı kovuşunun tutumu 3 m^3 dən az olan yükləyicilər vasitəsilə həyata keçirilir. Mədəndə daşıma avadanlığı kimi kuzasının tutumu 25 ton olan avtoözüboşaldanlardan istifadə olunur. Mədəndə hasil olunan filiz kütləsi Daşkəsən rayonunda yerləşən Çovdar İnteqrəolunmuş Regional Emal Sahəsində (ÇİRES) çən aşındırma üsulu ilə emal olunur.

CAT 374 birçömçəli yükləyicinin növbəli məhsuldarlığı aşağıdakı düstur vasitəsilə təyin edilir:

$$\boldsymbol{Q = \frac{3600ETnKdKv}{TdKx} = \frac{3600 \cdot 4 \cdot 7 \cdot 1.2 \cdot 0.5}{52 \cdot 1.5} = 776t}$$

Şək.1.1 Cat-374 ekskovatoru

NƏTİCƏ

Amerikanın Caterpillar şirkəti dağ-mədən avadanlıqlarının istehsalında dünya lideridir.Şirkət bazara həm yüksək ixtisaslaşdırılmış, həmçinin də çoxfunksiyalı maşınlar təklif edir. Aparılan hesablamalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, tülalar yatağında, Caterpillar şirkətinin çömçəsinin tutumu 4 m^3 olan CAT-374 ekskovatorundan (şək.1.1) istifadə etməklə çıxarıb yükləmə işlərində məhsuldarlığın yüksəlməsinə nail olmaq olar.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. https://azergold.az/layihe/tulallar-yatagi-tulallar-qizil-yatagi
2. Грязнов М.В., Колобанов С.В. РЕСУРСЫ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ЭКСКАВАТОРНО-АВТОМОБИЛЬНОГО КОМПЛЕКСА. *Мир транспорта*. 2013;(3):96-102.
3. Griaznov M.V., Kolobanov S.V. PRODUCTIVITY RESOURCES OF EXCAVATOR AND TRUCK COMPLEX. *World of Transport and Transportation*. 2013;(3):96-102. (In Russ.)
4. https://cyberleninka.ru/article/n/rol-gosudarstva-v-gornoy-promyshlennosti
5. https://www.sfera-khv.ru/stati/vidy-konstrukciya-i-tyuning-ekskavatornyh-kovshej
6. https://www.zeppelin.ru/products/arkhiv/brand-cat/374/

GÜRGAN-DƏNİZ SAHƏSİNDƏ NİSBİ İMPEDANS SEYSMİK ATRİBUTUNUN ANALİZİ İLƏ MƏHSULDAR QATIN ALT LAY DƏSTƏLƏRİNİN PERSPEKTİVLİYİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI

Əsədli Əmikişi
amikishiasadli@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Gürgan-dəniz sahəsinin coğrafi mövqeyi, sahənin xarakterik göstəriciləri, bu sahədə görülmüş işlər barəsində məlumatlar verilmişdir.

Gürgan-dəniz strukturunun tektonik cəhətdən quruluşuna baxarkən onun bir qanadının digərinə nisbətən intensiv qalxması, eləcə də horizontal qüvvələrin təsirindən cənub-qərb qanadının şimal-şərq qanadın üstünə gəldiyi və strukturun nüvəsinin eroziyaya məruz qaldığı bildirilir.

Gürgan-dəniz strukturunun şimal-qərb, cənub-şərq istiqamətində uzanan braxiantiklinal qırışıq olduğu məlumdur. Strukturun tektonik baxımdan Cənubi Pirallahı qırışığının cənub-şərq periklinalının davamı olduğu və ondan eninə qırılma ilə ayrıldığı bilinir.

Bu sahənin neft-qazlılığı əsasən QA və QD (alt hissəsi) dəstələri ilə əlaqədar olduğu, qırışığın cənub-qərb qanadında QaLD dəstəsinin isə neftlə daha zəngin olduğu vurğulanır. Burada neftli zolaq dar formada şimal-qərb istiqamətində uzanır.

Gürgan-dəniz sahəsinin seysmogeoloji cəhətdən mürəkkəb səthi və dərinlik seysmogeoloji şəraitə malik olduğu məlumdur. Strukturun tağ hissəsində dalğa sahəsinin mürəkkəbləşməsi qeyd olunur. Bunun da səbəbi dizyunktiv dislokasiyalar hesab olunur. Seysmik dalğaların sinfaz oxları əksər hallarda strukturların qanadlarında, sinklinal hissələrdə və periklinallarda qeydə alınır

Gürgan-dəniz sahəsi üzrə kollektorların yayılma arealının proqnozlaşdırılması məqsədilə 3D seysmik məlumatlar üzrə atribut analiz barədə məlumat verilmişdir. Bu analizlərin nəticələrinə əsasən Məhsuldar qat çöküntü

kompleksinin uyğun yatıma malik olması deyilir. Analizlərin digər nəticələrinə görə buradakı əsas strukturların antiklinal və sinklinal olduğu qeyd olunur. Onların ölçüsü, forması isə dərinlikdən asılı olaraq o qədər də böyük ölçüdə dəyişmir.

Tədqiqat aparılan ərazidə 3D zaman və dərinlik kubunda Maykop çöküntülərinin səthindən aşağıda, təxmini olaraq Mezozoy kompleksi (Təbaşir) çöküntülərinə müvafiq olan 5650 – 7050 m intervalda əksolmalar görülmüşdür. Onlar müntəzəm xarakter daşımadıqları üçün, sahə boyunca onu hissə-hissə izləmək mümkündür və o sahəvi olaraq xəritəyə alınmışdır.

Beləliklə, 2019 – cu illərdə işlənmiş olan 3D seysmik məlumatları və quyu məlumatlarını toplamaqla araşdırılması nəticəsində üst Təbaşir və alt Pliosen çöküntüləri üzrə 10 səviyyədə struktur xəritələr tərtib olunmuşdur. Gürgan dəniz strukturunun tektonik quruluşu geoloji dəyərləndirmə nəticəsində dəqiqləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Atribut analiz, litoloji xüsusiyyətlər, üçölçülü (3D) seysmik kəşfiyyat, RMS atribut, nisbi-akustik impedans, kollektorluq xüsusiyyətləri.

Giriş: Gürgan-dəniz sahəsində kollektorların paylanma arealının proqnoz edilməsi məqsədilə 3D seysmik məlumatları üzrə atribut analiz aparılmışdır.

Bu analizin fiziki əsası seysmik dalğaların dinamiki parametrləri (amplituda, faza, tezlik və s.) və süxurların litoloji göstəriciləri ilə əlaqədardır. Süxurların kollektorluq parametrləri ümumilikdə çöküntülərin sonrakı geodinamiki şəraiti ilə və çöküntülərin genetik parametrləri ilə bağlıdır.

Layların akustik sərtlikləri arasında fərq çoxaldıqca, onların arasındakı sərhəddən əksolunan dalğanın amplitud qiyməti artır. Dalğanın tezlik parametri isə layların qalınlığından və onları təşkil edən süxurların litoloji göstəricilərindən asılıdır.

Üçölçülü seysmik məlumatlardan müxtəlif seysmik atributlar (seysmik yazının amplitudası və tezliyinə görə) hesablanmış, quyu və kern məlumatları ilə

müqayisə olunmuş və ümumi sahə üçün mühitin uyğun göstəriciləri qiymətləndirilmişdir.

Burada 3D kubu üzrə hesablanmış seysmik atributların (RMS Amplitude, Variance, Chaos, Real Acoustic impedance), quyularda aparılmış sınaq işlərinin, quyu geofiziki tədqiqatlarının nəticələri birlikdə kompleks formada təhlil olunmuş və yaxşı kollektorluq xüsusiyyətlərinə malik olan areal aşkar olunmuşdur.

Bu məlumatlardan danışarkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilərin
hesablanması üçün 0-4400 msan zaman aralığında yerləşən seysmik məlumatlardan istifadə olunmuş və hesablanmış seysmik atributlar təsvir edilmişdir.

Amplitudaların sahə boyunca dəyişməsi 3D seysmik məlumatları üzrə təqdim olunmuşdur və bu məqsədlə hesablanmış RMS atribut analizindən istifadə olunmuşdur. Bu analizin nəticələrinə görə hesablanmış amplitudaların yüksək qiymətləri qumla zəngin fassiyalara, aşağı qiymətləri isə gillə zəngin fassiyalara uyğun hesab olunmuşdur. Bu da öz növbəsində atributun kəsilişdə qum/gil nisbətinin dəyişməsinə nə dərəcədə həssas olduğunun nümunəsidir.

Gürgan-dəniz sahəsində bir eninə xətt üzrə 3D zaman kubu üzrə hesablanmış RMS atributuna (şəkil 1) əsasən amplitudaların yüksək qiymətləri $QaLD_{ü.g.ü}$-nin daxili çöküntülərinə görə, Gürgan-dəniz quyular zonasında və $QaLD_{ü.g.a}$ daxili çöküntüləri üzrə isə sahənin ŞmŞq zonasında qeydə alınır.[1]

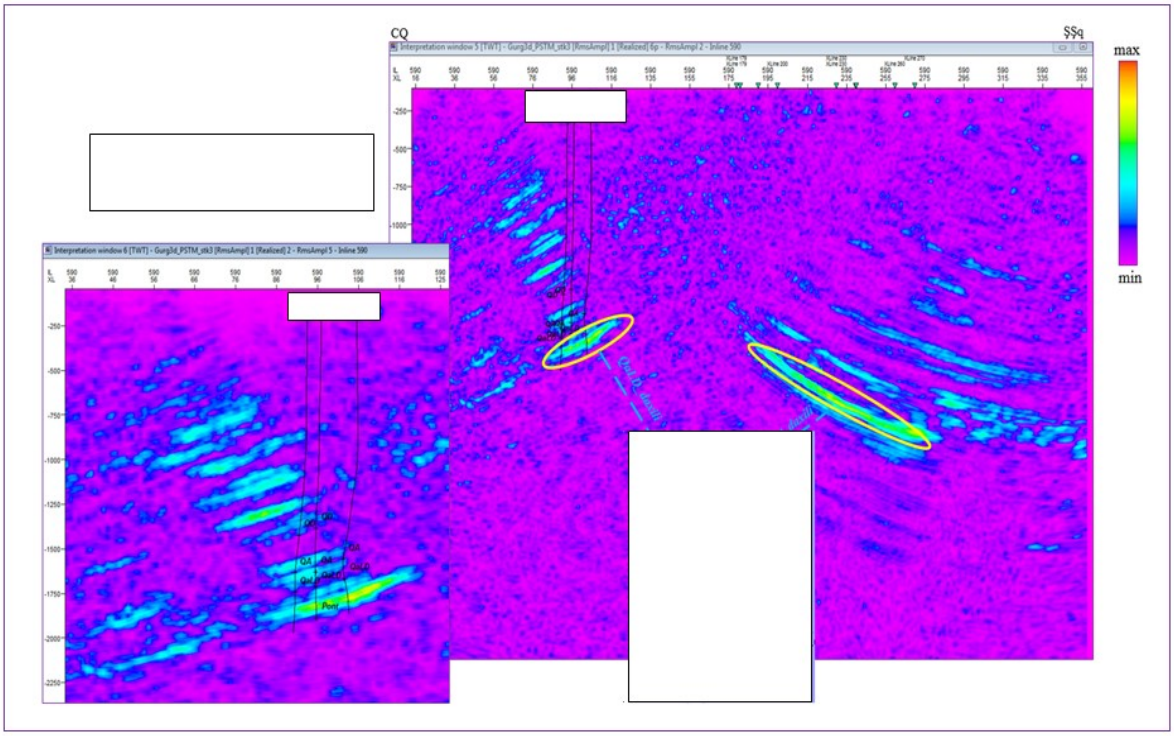

Şəkil 1. 3D zaman kubu üzrə hesablanmış *RMS* atributu

Əldə olunan bu görüntü digər eninə xətt üzrə də təkrarlanır. Belə ki, quyular ətrafında Qala horizontu üzrə orta qiymətli lokal obyektlər qeydə alınır. Strukturun şimal-şərq qanadında, üstəgəlmənin aşağı hissəsində RMS atributunun yüksək qiymətləri Qırmakialtı və Qala lay dəstələrinin çöküntüləri ilə izlənilir.

Tədqiqat aparılan strukturun cənub-qərb şimal-şərq tərəfindən keçən eninə xətt boyu bir neçə lokal obyektlər qeydə alınır. RMS atributuna əsasən hesablanmış amplitudaların orta qiymətləri Qırmakialtı, Qala və Miosen horizontlarına görə bir neçə ədəd quyuların rayonunda, üstəgəlmənin aşağısındakı qanadda isə Qırmaki və Qala horizontlarının yüksək qiymətləri izlənilir.

3D zaman kubu üzrə RMS atributuna görə hesablanmış uzununa və eninə xətt amplitudaların yüksək qiymətləri quyular rayonunda Qırmaki və Qırmakialtı çöküntüləri daxilində lokal obyekt şəklində müşahidə olunurlar.

Başqa bir uzununa xəttin zaman kəsilişinin şimal-qərb hissəsində quyular rayonunda qırılmalarla məhdudlaşmış hissəsində amplitudaların orta qiymətləri

Qala horizontuna əsasən, yüksək qiymətləri ilə isə Miosen horizontunda izlənilir. Onu da deyə bilərik ki, bu quyular Qala çöküntülərindən məhsul vermişdir.

Nisbi akustik impedans – Relative Acoustic İmpedance (RAİ). Göstərilən bu atributdan istifadə etməklə, layların sərhədlərində fərz olunmuş akustik təzadlığı, layların yatma ardıcıllığını, uyğunsuzluq səthlərini, qırılmaları görmək mümkündür. Eyni zamanda, süxurların məsaməliyini və ya laylarda flüidlərin saxlanılmasını da göstərmiş olur. Eninə xəttə baxan zaman görürük ki, Qırmakialtı və Qala horizontuna əsasən məhsul vermiş quyuların arasında, Qala lay dəstəsi daxilində linzavari tələ qeydə alınır.

Burada *Chaos* atributu kəsilişi qırılmaların və dizyunktiv dislokasiyaların indikatoru kimi çıxış edir. Onu adi zaman kəsilişi ilə müqayisə edək. Adi zaman kəsilişi ilə baxılan zaman izlənilməsi çox çətin olan və ya mümkün olmayan kiçik amplitudalı qırılmalar, həmin bu Chaos atribut kəsilişində aydın formada seçilir və rahat izlənilir.

Chaos atribut kəsilişini istifadə etməklə, horizontların fasiləli izlənilməsi aparılır və bunun da nəticəsində kiçik amplitudaya malik olan qırılmaların aşkar olunub korrelyasiya edilməsinə şərait yaranır. Burada Chaos atributlarından başqa, *Ant tracking* və *Variance* atributları 3D kubunda dalğa mənzərəsindəki dəyişikliklər, anomaliyaların mövcud olması, çatlılıq və ümumilikdə dizyunktiv dislokasiyaların mövcud olması haqqında dəqiq məlumatlar alınır.

Digər atribut analizlər nəticəsində alınmış olan zaman kəsilişlərində müşahidə olunan əksər kiçik amplitudaya malik qırılmalar və çatlar Ant tracking və Variance atribut kəsilişlərində də özünü göstərmişdir.

Nəticə: Aparılan hesablamalar nəticəsində görürük ki, 3D zaman kubu üzrə hesablanmış RMS atributunun yüksək qiymətləri adətən kəsilişin aşağı hissəsində Qala və Qırmaki horizontlarında müşahidə olunur. Həmin atributların orta qiymətləri isə Qırmakialtı horizontuna əsasən qeyd olunur. Ərazinin şimal-şərq

hissəsində, yəni quyu ərazisində isə Miosen çöküntüləri üzrə atributların yüksək qiymətlərinə lokal formada rast gəlmək mümkündür. [2]

Beləliklə, RMS atributunun yüksək qiymətləri əsasən həmin strukturun şimal tağyanı hissəsində (üst qanad) Qala lay dəstəsinin daxili quruluşunu əks elətdirən çöküntülər üzrə Qırmaki, orta qiymətləri isə Qırmakialtı horizontları boyunca qeydə alınır. Həmçinin Gürgan-dəniz sahəsinin şərq tərəfində üstəgəlmənin altındakı qanadda Qırmakialtı və Qala çöküntülərinə əsasən izlənilir. Məhsuldar qatın alt şöbəsinin horizontlarından başqa, eləcə də sahənin şimal-qərb hissəsində Miosen çöküntüləri üzrə də atributların yüksək qiymətlərinə lokal formada rast gəlmək mümkündür. Bu da Məhsuldar qatın altında yatan çöküntülərin də perspektivli olmasına bir işarədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yusifov X.M., Əfəndiyev A.A., S.B.Məmmədov – Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində Paleogen-Miosen çöküntülərinin geoloji-geofiziki öyrənilməsinin kompleks təhlili və onların perspektivli istiqamətləri. AzNQSETLİ-nin elmi əsərləri. 2006, №6, s.25-35.

2. Yusifov X.M., Rəhmanov R.R. və b. “Cənub-Şərqi Qobustan-Qərbi Abşeronun Mezokaynozoy çöküntülərinin geoloji quruluşunun və neftlilik qazlılıq perspektivliyinin dəqiqləşdirilməsi və axtarış-kəşfiyyat işləri istiqamətlərinin seçilməsi” haqqında elmi-tədqiqat işi haqqında yekun hesabat, ARDNŞETİ-nin fondu, Bakı, 2008.

GORANBOYDA YUXARI AĞCAKƏND GİPS-ANHİDRİD YATAĞINDA APARILMIŞ GEOLOJİ TƏDQİQATLAR

Tağıyev A.Ş., Əhmədzadə L.E.
allahverdi.taghiyev@gmail.com, leylaehmedzade03@gmail.com

Xülasə. Yuxarı Ağcakənd gips-anhidrid yatağı Kiçik Qafqazın dağ qırışıqlıq sisteminin şimal-şərq hissəsində, Azərbaycan Respublikasının Goranboy rayonunun inzibati ərazisində yerləşir. Yataq Goranboy rayonunun eyni adlı kəndindən 1.5-2.0 km cənub-qərbdə yerləşir.

Yuxarı Ağcakənd gips yatağında istismar işləri "Gilan Ağcakənd Gips" MMC şirkəti tərəfindən, həmin şirkət üçün ayrılmış sahədə 2006-cı ildən başlamışdır. 2023-cü ilin aprel ayında "Yuxarı Ağcakənd" Gips yatağının 10 ha sahəsində mümkün gips ehtiyatının müəyyən edilməsi məqsədilə geofiziki üsullarla tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat sahəsində uzununa bir-birinə paralel 4 və onlara perpendikulyar olan 2 profil seçilmiş və üzərində Elektrik Müqaviməti Tomoqrafiya üsulu ilə ölçmə işləri yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat sahəsində 8 profildə isə İki Ölçülü Səthi Dalğa Analiz Metodunun (Masw) tətbiqi ilə seysmik dalğaların qeydiyyatı aparılmışdır.

Yataqda gips layı kimmeric yaşlı laqun sütunlarda kimyəvi məhlulların çökməsi nəticəsində formalaşıb. Faydalı qat cənub-qərbdən şimal-şərq istiqamətində bütöv qat şəklində eni 100-120 metr, uzunluğu 150-160 metrdən 650 metrə qədər dəyişir, orta qalınlığı 47,8 metrdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum ölüşdür ki, faydalı qazıntının mineral tərkibində gipsin miqdarı 84,5 faiz təşkil edir. İstismar olunan yataqdan çıxarılan xammaldan aqreqatlı gips, tikinti gipsi, astarlıq gips, ara dolğuları, gips lövhələr və asmalar, habelə digər gips tərkibli tikinti materialları istehsal edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gilan Goranboy Gips zavodunun istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyəti Rusiya, Türkiyə və Almaniya laboratoriyaların müstəqil

ekspertləri tərəfindən təsdiqlənmişdir. Zavodun müasir texnologiyalara sahib laboratoriyalarında məhsulun sınaqdan keçirilməsi, onların beynəlxalq standartlara uyğunluğunu və tələb olunan sertifikatla təltif edilməsini təmin edir.

Açar sözlər: faydalı qazıntı, gips yatağı, Kiçik Qafqaz, interpretasiya, nəmlik

Giriş. Goranboy rayonu Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşməklə şimal-şərqdən Yevlax, cənub-şərqdən Tərtər, cənub-qərbdən Kəlbəcər, qərbdən Göygöl, şimal-qərbdən Samux rayonları ilə həmsərhəddir. Rayon Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəklərində yerləşməklə, səthi şimala doğru alçalan dağlıq və düzənlikdir. Cənub və cənub-qərb hissəsini Murovdağ silsiləsinin şimal yamacları əhatə edir. Rayonun şimalını Mingəçevir su anbarının sahili boyunca yerləşən Bozdağ dağı əhatə edir.

Uzunluqları 10–12 km-ə çatan yarğan-qolu şəbəkəsi Qurudərə, Gürzalılar, Aşağı Ağcakənd zonalarında yerləşir. Rayonun şimalında hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 50 m olmasına baxmayaraq, rayonun cənubunu əhatə edən Murovdağda Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvələri-Gamışdağ (3724 m), Murovdağ (3340 m) və Keçəldağ (2225 m) yerləşir. Səthi şimal-şərqdə düzənlik, cənub-qərbdə isə dağlıqdır, ayrı-ayrı yerlərdə qobu və dərələrlə kəsilmişdir. Qazanbulaq-Naftalan düzənliyi rayonun böyük hissəsini əhatə edir. Mütləq hündürlüyü 300–800 m arasında dəyişir. Ərazi İncəçayın və Kürəkçayın gətirmə konusları ilə mürəkkəbləşmiş qırıntılı çay daşlarından, qum və gillərdən təşkil olunmuşdur.

Rayonun geoloji quruluşunda qismən Orta və Üst Yuranın (Bayos və Kimeric), Üst Təbaşirin və Dördüncü dövrün törəmələri iştirak edirlər. Rayonun ayrı-ayrı filiz yataqlarının və təzahürlərinin geoloji struktur şəraitini müəyyən edən çoxlu sayda müxtəlif qırılma strukturları mövcuddur.

Tektonik cəhətcə axtarış işləri aparılmış ərazi Lök-Ağdam struktur formasiya zonasının Ağcakənd çökəkliyinə aiddir. Ağcakənd çökəkliyi daxilində şimal-qərbdən cənub şərqə doğru Gəncəçay, Kürəkçay və Qaraçay köndələn strukturları ayrılır.

Ərazidə maqmatik süxurlar nisbətən az yayılmışdır. Bu sahədə maqmatizmin əsasən üç mərhələsi qeyd olunur: Bat, Kimeric və Neogen mərhələsi.

Təhlil və metodika. 2023-cü ilin aprel ayında "Yuxarı Ağcakənd" Gips yatağının sifarişçiyə məxsus 10 ha sahəsində mümkün gips ehtiyatının müəyyən edilməsi məqsədilə geofiziki üsullarla tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat sahəsində uzununa bir-birinə paralel 4 və onlara perpendikulyar olan 2 profil seçilmiş və üzərində Elektrik Müqaviməti Tomoqrafiya üsulu ilə ölçmə işləri yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat sahəsində 8 profildə isə İki Ölçülü Səthi Dalğa Analiz Metodunun (Masw) tətbiqi ilə seysmik dalğaların qeydiyyatı aparılmışdır.

I metod - Elektrik Müqaviməti Tomoqrafiya işləri. Yerin üst qatının geoloji kəsilişinin dərinlik quruluşunun öyrənilməsində, layların sərhədlərinin və qalınlıqlarının təyinində dəqiq nəticələr verən və periodik olaraq tətbiq olunan elektrik müqaviməti metodu, lay komplekslərində dərinlikdən asılı olaraq elektrik müqavimətinin təsviri 'Time-Lapse Elektrik Müqaviməti (TL-ERT)' üsulu son illərdə dayaz (az dərinlikli kəsilişlərin) yeraltı layların tədqiqində geniş istifadə olunur. Geoloji kəsilişlərin üst qatlarında geodinamik proseslərin təsirindən yaranan tektonik qırılma zonalarının tədqiqində, sürüşmə-uçqun hadisəsi zamanı laylarda baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində ERT tədqiqatları olduqca dəyərli məlumat almağa imkan verir.

Tədqiqat sahəsində toplanmış geofiziki məlumatlar ilkin araşdırılmış, faydalı olan informasiyalar seçilmiş və modelləşdirmə (məlumatların emalı və interpretasiyası) tədqiqatlarına hazırlanmışdır. Toplanmış ölçmə məlumatları 2 ölçülü geofiziki kəsilişlərin modelləşdirilməsi sahədəki mexaniki qazma və

geoloji məlumatlarla birgə təhlil edilmiş və hər bir üsul üçün ayrıca şərh edilmişdir.

Tədqiqat işində GF instruments markası Ares II model çox elektrodlu müqavimət ölçən cihazdan istifadə edilmişdir. Tədqiqat aparılmış hər profil üzrə alınmış məlumatlar əsasında geoelektrik modellər qurulmuşdur.

II metod – İki ölçülü Səthi Dalğa Təhlilinin (MASW) aparılma metodu. Yerin müxtəlif xassələrə malik olan geoloji quruluşunu həndəsi olaraq təyin etmək və seysmik dalğaların mühitdə müxtəlif sürətlərlə yayılmasını proqnozlaşdırmaq üçün tətbiq edilən ən dəqiq nəticələr verən geofiziki üsullardan biri sınan dalğa üsuludur. Sınan dalğa üsulunun tədqiqi ilə yeraltı layların əksetdirici sərhədləri, layların qalınlığı, mailliyi, kəsilişlərdə tektonik qırılma və pozulma zonaları, laylarda seysmik dalğaların yayılma sürətlərinə uyğun olaraq kinematik və dinamik parametrlər əsasında məsamələrin su ilə doyma dərəcəsi və s. müəyyən edilir.

Yatağın istismarı metodologiyası. Yuxarı Ağcakənd gips yatağında istismar işləri "Gilan Ağcakənd Gips" MMC şirkəti tərəfindən, həmin şirkət üçün ayrılmış sahədə 2006-cı ildən başlamışdır. İstismar işləri açıq karyer üsulu ilə aparılmaqdadır. Şirkət tərəfindən yataqda istismar işlərinin aparılması, boş süxurların tullantıxanaya daşınması üçün kapital xəndəklər keçirilmişdir. Yataqda üstaçma işləri zamanı formalaşan boş süxurlar karyerdən 1,7 km məsafədə yerləşən tullantıxanaya nəql etdirilir. Gips xammalı karyerdən 55 km məsafədə Goran qəsəbəsi ərazisində yerləşən yerləşən Gilan Goranboy Gips zavoduna nəql etdirilir. Ətraf mühitə təsiri azaltmaq və təhlükəsizliyi artırmaq məqədi ilə yaradılan bu zavod ən son inkişaf etmiş istehsal müəssisələri özündə birləşdirir. Burada aqreqatlı gips, tikinti gipsi, astarlıq gips, ara dolğuları, gips lövhələr və asmalar, habelə digər gips tərkibli tikinti materialları istehsal edən müəssisələrdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gilan Goranboy Gips zavodunun istehsal etdiyi məhsulların keyifiyyəti Rusiya, Türkiyə və Almaniya laboratoriyaların müstəqil

ekspertləri tərəfindən təsdiqlənmişdir. Zavodun müasir texnologiyalara sahib laboratoriyalarında məhsulun sınaqdan keçirilməsi, onların beynəlxalq standartlara uyğunluğunu və tələb olunan sertifikatla təltif edilməsini təmin edir.

Karyerdə iş cəbhəsinin irəliləməsi şaquli yuxarıdan aşağıya, horizontal mədənin eni üzrə pillələrlə aparılır.

Yatağın üstünü örtən süxurların kənarlaşdırılması ekskovator vasitəsilə yükləmə və avtoözüboşaldanlar vasitəsilə daşınıb tullantıxanada anbarlaşdırılması ardıcıllığı ilə yerinə yetirilir.

Yatağın istismarı aşağıdakı ardıcıllıqla aparılır:

1) Yatağın üstünü örtən boş süxurun kənarlaşdırılması;

2) Qazıma-partlayış işləri;

3) Partlayışdan alınan faydalı qazıntı və boş süxur kütləsinin təyinatı üzrə yüklənib daşınması;

4) Tullantıxanaya daşınan süxurların buldozer vasitəsilə yayılıb kipləşdirilməsi.

Gips layı kimmeric yaşlı laqun sütunlarda kimyəvi məhlulların çökməsi nəticəsində formalaşıb. Faydalı qat cənub-qərbdən şimal-şərq istiqamətində bütöv qat şəklində eni 100-120 metr, uzunluğu 150-160 metrdən 650 metrə qədər dəyişir, orta qalınlığı 47,8 metrdir. Faydalı qazıntının mineral tərkibində gipsin miqdarı 84,5 faiz təşkil edir.

Kəşfiyyat mərhələsində yataqdan götürülmüş sınaqların nəticələrinə görə SiO_2-2,08-2,40%, Al_2O_3-0,08-0,45%, Fe_2O_3-0,04-0,07%, CaO-31,67-33,14%, MgO-0,34-0,95%, SO_3-43,25-46,08%, H_2O-17,18-19,80% təşkil edir. Yataq üzrə $CaSO_4.2H_2O$-nun miqdarı 84,45-92,66%-dir.

Yuxarı Ağcakənd yatağında xammalın keyfiyyəti ГОСТ 4013-82 tələblərinə uyğun öyrənilmiş və aşağıdakı kimi səciyyələnir:

I-ci növ gips - 5,7 %;

II-ci növ gips - 20,3 %;

III-cü növ gips - 63,4 %.

Beləliklə, laboratoriya tədqiqatlarının nəticəsinə görə Yuxarı Ağcakənd gips yatağının xammalı ГОСТ 4013-82 tələblərinə cavab verir və tikinti sənayesində istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.M.Əzizov, H.H.Muxtarov, M.T.Nağıyev; "Açıq mədən işləri". Bakı 2003-cü il;

2. Ə.O.Mindeli Razruşeniye qornıx porod Nedra 1974;

3. Bayramlı Q. N. Azərbaycanin tikinti materiallari sənayesi: mövcud vəziyyət, problemlər və həll axtarişlari //Scientific Works/Elmi Eserler. – 2018. – №. 1.

4. Park C. B. et al. Multichannel analysis of surface waves (MASW)—active and passive methods //The Leading Edge. – 2007. – T. 26. – №. 1. – C. 60-64.

QIZIL DAŞIYAN MİNERAL ASSOSASİYALARI

Magistr:
Əlizadə İsmayıl Bəhruz oğlu
II kurs, E1112

Elmi rəhbər:
Dosent Məmmədov İ.Ə

Dağkəsəmən qızıl-polimetal yatağının içərisində andezin tərkibli orta süxurlar yamaclarda silisləşmiş və sulfid disseminasiyasına malikdir,beləliklə bu da pirit və rutillə təmsil olunur. Burda olan filiz mineralları süxurlarda nizamsız formalı hissələr və incə kəsişən damarlar yaradır. Həmçinin burada serisit az yayılmışdır. Beləliklə bu formasiyalar çox vaxt filiz gövdəsində inkişaf tapır. Həmçinin əhəmiyyətli dərəcədə süxur dəyişkənliyi yaradır. Kvars-karbonat damarları eyni növdə olan xətti dəyişilmiş süxurlardan ibarətdir.

Erkən kvars-pirit-serisit tipli dəyişmiş süxurlarda mühüm dərəcədə sulfid və müxtəlif tərkiblərə malik damarlar müşahidə olunur. Bu ayrılan damarların bəzi hissələrində kvars-pirit, sfalerit-xalkopirit-pirit, xalkopirit-qalenitin və

sfaleritin monomineral assosasiyalarıda mövcuddur. Kimyəvi dəyişikliyin ilkin müddəalarından biridə polimineral tərkibli olan damarlarda bir-birinə keçidlərin tez-tez olmasıdır. Beləliklə, sulfid damarlarına aid olan mineralları aşağıdakı formada fərqləndirmək mümkündür:

1) Dispers qızılı olan kvars-pirit
2) Sfalerit-xalkopirit-pirit
3) Qızıl-xalkopirit-qalenit
4) Qalenit

Nadir hallarda görülən kvars-xalkozin damarları müstəqil formada yaranır. Mineral tərkibi zəif olan zonalarda damarlar iki yerə ayrılır.

- Kvars-xalkozin
- Kvars-hematit-maqnetit

Eləcə də bütün minerallar kvars-karbonat damarları ilə kəsişir. Hipergen proses fəaliyyəti nəticəsində oksidləşmə və ikinci sulfid zonaları zənginləşərək inkişaf edir. Burada iki müxtəlif assosiasiya ilə özünü göstərir. Beləliklə, oksidləşmə zonasında karbonatların, dəmir hidroksidlərinin, qurğuşunun və mis sulfatın inkişafı ilə müəyyən olunur. Nadir hallarda isə ilk filizlərin qalıqlarına rast gəlinir. Digər sırada ikinci dərəcəli sulfid zənginləşdirmə təbəqəsində oksidləşmə zonasının həll olmuş elementləri, buna daxildir mis və gümüş çökür, tərkibində argentit, kovellin, polibazit, ştromeyrit kimi olan filizlər əmələ gəlir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Азизбеков Ш.А. Условия образования вулканогенных месторождений Малого Кавказа. / В. кн. Геология СССР, Азерб ССР. Том. XLVII, М.: Недра, 1972, с. 441-503.
2. Алиев В.И. Пекоторые вопросы генезиса колчеданных месторождений Малого Кавказа. // Труды Азерб. отд-ния Всесоюз. минерал. о-ва. 1981, вып. 6, с. 61-68.

3. Гучушвили В.И., Анхазова М.А., Багдасарян Г.П. Условия формирования колчеданно-полиметаллических месторождений Юго-Восточной части Грузии. // Сов. Геология, 1984, №11, с.48-56.
4. Борадаевская М.Б., Кривцев А.И., Ширай Е.П. Особенности раннегеосинклинального вулканизма и оруденения в колчеданных провинциях различных типов // Геология рудных месторождений. 1976, №1, с.56-63.

DAGKƏSƏMƏN QIZIL POLİMETAL YATAĞININ FİLİZ DAMARLARINDAKI MİNERALLARININ XARAKTERİSTİKASINA DAİR

Magistr:
Əlizadə İsmayıl Bəhruz oğlu
II kurs, E1112

Elmi rəhbər:
Dosent Məmmədov İ.Ə

Yatagın filiz sahələrini müxtəlif qalınlığı və uzunluga malik süxur zonaları təşkil edir.Burada bəzi damarların iştirakı qeyd olunmuşdur ki,bu damarlara kvars-pirit,cüzi miqdarda kvarsla sulfid,kvars-xalkozin və kvars-karbonatlarıda aiddir.

Bu damarlar arasında ən çox yayılma sulfid damarları arasında müşahidə olunur və sulfidlərin miqdarı 50 faizlə 70 faiz arasında dəyişir.

Tədqiq etdiyimiz yataq sulfid filizlərinin qızıl-polimetal formasiyasına məxsusdur və bu nəticə ilkin qızıl tərkibli filiz növlərinin mineraloji təsnifatına əsasən müəyyən edilmişdir.

Formasiyalar ilkin filiz əmələgəlmədə müxtəlifliklərə malikdir və buraya aşağıdakılar daxildir:

1.Kvars-pirit-serisit,əsas etibarı ilə kvars-pirit çıxıntılarında da qeyd olunur.

2.Dispers qızılla piritləşmiş kvars,sfalerit-xalkopirit,qızıl ilə xalkopirit-qalenit və qalenit kimi bir sıra növlərlə tərkibi mürəkkəbləşmiş sulfidlər;

3.Çökək hissələr və gillərdə əsasən kvars-xalkozin və kvars-hematit-maqnetit müəyyən edilib.

4.Kvars-karbonat və xalsedondan ibarət formasiyalar

Dağkəsəmən qızıl-polimetal yatağında olan ikinci dərəcəli minerallara kovellin, argentit,polibazit və başqa mineralları misal göstərmək olar.Ən çox yayılmış filiz əmələgətirən minerallara isə bunlar daxildir pirit, xalkopirit,qalenit və s. göstərilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Гасанов Р.К. Дагкесаманское золото-полиметаллическое месторождение //Геология Азербайджана, Т. VI, Полезные ископаемые. Баку, 2003, с. 236-241
2. Гусейнов Г.С. Распределение золота и серебра в Дагкесаманском золото- полиметаллическом месторождении (Малый Кавказ) //М.: Отечественная геология, №1, 2015, стр. 24-29
3. Дмитриев А.К., Ляхов Н.В. Характер изменчивости температурных условий формирования Дарасунского месторождения во времени и пространстве // М.: Изд-во АН СССР, 1965, 57 с.
4. Караева Р.С. Микротермометрические исследования главных минералов Дагкесаманского полиметаллического месторождения // ДАН Азерб ССР, 1976, №8, стр. 35-38

THE GEOLOGICAL STRUCTURE OF THE JUNCTION ZONE OF THE GREATER CAUCASUS' SOUTH SLOPE WITH THE KUR DEPRESSION DUE TO THE OIL AND GAS POTENTIAL

trafiyev@gmail.com

Magistr:
Rəfiyev Tural
II kurs, E1112

Elmi rəhbər:
Neft-qaz geologiyası
kafedradının dosenti Poqorelova
Yelena Yuryevna

The junction zone of the Greater Caucasus and the Kura depression includes a strip that includes: the southern ending of the Shamakhi-Gobustan depression, the Ajinohur depression, the northeastern part of the Kura and Gabyrry interfluves and the northern end of the Kura depression.

Shamakhi-Gobustan Depression, which falls within the South-Eastern Caucasus oil and gas sub-province (OISP) and the Shamakhi-Gobustan oil and gas region of the South-Eastern Caucasus oil and gas province (OGP), comprehensively covers the Shamakhi-Gobustan depression located in the western part of the SC section of the Greater Caucasus from a tectonic perspective. The region is bounded by Malkamud-Germian to the north-east, the Western Caspian to the north-west, and Lankaran-Astara to the south-west, with its eastern border conditionally drawn from the Gilezi promontory to the Sangachal promontory. Shamakhi-Gobustan depression encompasses a large depression that begins from the Girdimanchay and concludes with the Jeyrankechmez depression. This depression is more suitable for tectonic subsidence. In the south-east direction, the depression opens into the South Caspian depression. In the southern-western and central parts of the depression, Mesozoic sediments are covered by thick Paleogene and Lower Miocene sediments. In the southern-eastern part of the depression and around the Aghgol plateau, middle and upper Pliocene sediments are widely spread. In this zone, Tertiary, Paleogene-Miocene, and Lower Pliocene sediments lie deeper[3].

The Shamakhi-Gobustan oil and gas region, within the boundaries of the Shamakhi-Gobustan oil and gas region, has experienced, in many aspects, the paleotectonic and paleogeographic conditions of the middle and late Miocene-aged basins as a continuation of the conditions during the Oligocene to early Miocene period. However, in these basins, instead of mainly clayey sediments, molasse deposits are formed, consisting of sandy clay and various-grained sandstones, marl, and dolomites. The Maykopian sediments indicate that, during the late Miocene, the Qobustan basin, with a maximum thickness (2900-3100 m), is exposed to maximal subsidence. In most of the uplift zones, the Çokrakian sediments are deposited in a non-conformable manner on the variably eroded surface of the Maykopian sediments [4].

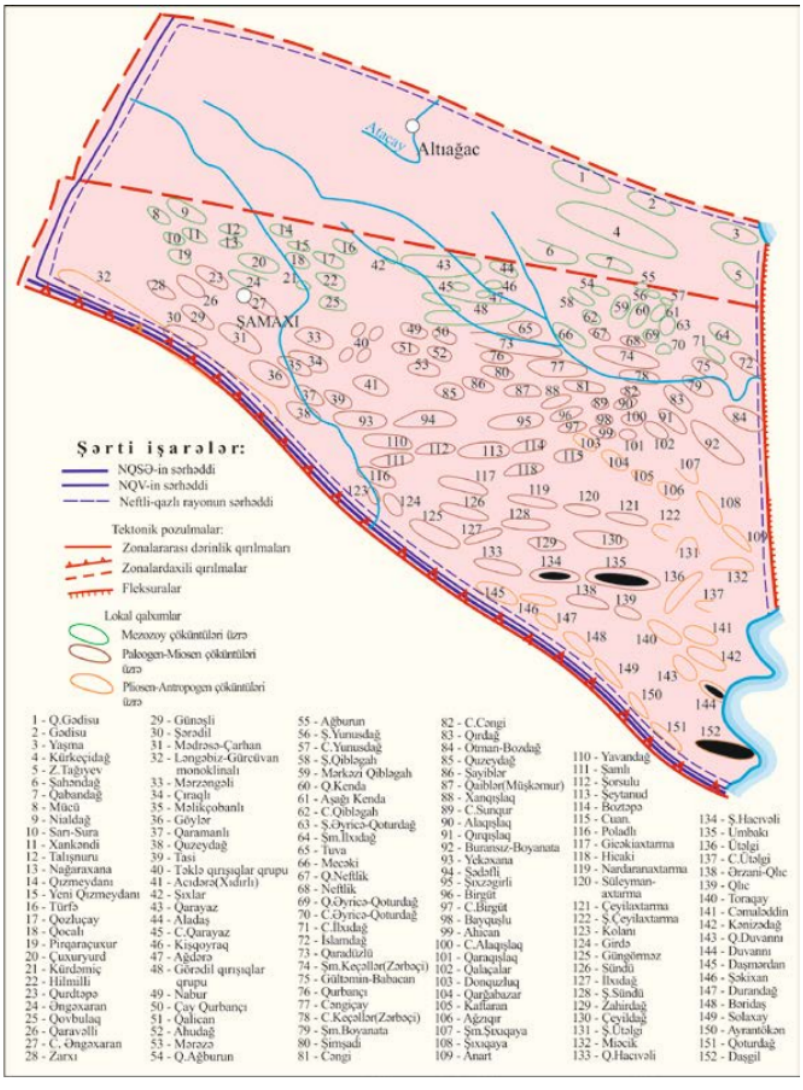

Figure 1. Shamakhi-Gobustan oil and gas region

REFERENCES

1. Hüseynov B.B., Salmanov Ə.M., Məhərrəmov B.İ. Azərbaycanın quru ərazisində neft-qaz-geoloji rayonlaşdırma. Bakı, 2019.

2. Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-in orta və üst Miosen qalxımlarının paleotektonik inkişafı və onların neft-qazlılıq perspektivliyi. ANT, 2006, № 11.

3. Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-in Paleogen-Miosen çöküntülərinin neft-qazlılığının geoloji əsasları. AzNQSDETLİ. Elmi əsərlər, 2008, № 10.

4. Salmanov Ə.M., Süleymanov Ə.M., Məhərrəmov B. AZƏRBAYCANIN NEFTLİ-QAZLI RAYONLARININ PALEOGEOLOGİYASI. Bakı, 2015.

5. Süleymanov Ə.M., Zeynalov R.L., Məhərrəmov B.İ. Qərbi Abşeron və Şamaxı-Qobustan NQR-nin orta və üst Miosen qalxımlarının paleotektonik inkişafı və onların neft-qazlılıq perspektivliyi. ANT, 2006, № 11.

ARPAÇAY HÖVZƏSİNİN BOKSİT YATAQLARI

Bakalavr:
Tələbənin adı və soyadı:
Lamiyə Qəmbərli
III kurs, qrup № 119.21

Elmi rəhbər:
doc.Aslanov Həmid

Alüminiumun əsas mənbəyi kimi tanınan alüminium oksidi boksit filizidir. Boksit fosforitə aparılan axtarış zamanı 1969-cu ildə geoloqlar tərəfindən Araz çayının sol qolu olan şərqi Arpaçay hövzəsində kəşf edilmişdir. Onun təzahürləri perm çöküntülərinin aşağı hissələrində lokallaşmış və çöküntüləri Alt Permin əhəngdaşlarının üzərini örtmüşdür.

Boksitin çöküntüləri mürəkkəb və müxtəlif cinsli quruluşa malik olması ilə digər çöküntülərdən fəqlənir. Bu onların çökməsi dövründə uzunmüddətli fasilələrin və landşaft-tektonik planının dəfələrlə dəyişməsi ilə əlaqədardır.

V.D.Axundova görə boksitli çöküntülər bir neçə fasiyal tiplərə bölünür.

1) Ellüvial-delüvial-provial fasiyaların çöküntüləri Münhbaloğlu,Qabaqyal və Goranqalası ərazilərində yayılmış və 3-5 m olan gil,argillit,brekçiyalardan ibarət olmuşdur; 2) Gilli boksitlə oolit-paxlaşəkilli və aşınmış boksitlərlə alminiumlu-dəmirli lil fasiyaları kiçik göllərdə zənginləşmişdir; 3)Bar,burun və təpə fasiyalarının çöküntüləri qırıntı süxuru və kvarslı qumdaşları ilə zənginləşir,ən çox Qaratəpə və Bozağıl dağlarının yaxınlığında rast gəlinir; 4) Dəmirli-karbonatlı qumdaşı və hetit-hematit-kaolinitli argillitlə zəngiləşmiş fasiyalar sublitoral fasiyalardır.

Şərur rayonundakı boksitlərdə turmalin, karbonatlar, sirkon və kvars aksessor mineralları aşkar edilmişdir.

Boksitsaxlayan horizontlar Kərki, Goranqalası, Qabaqdağ, Qabaqyal və Münhbalaoğlu sahələrində aşkar edilmişdir. Bütün aşkar edilmiş sahələr içərisində Goranqalası perspektivli sahə sayılır ki,burada yüksək modullu boksit qeyd olunur. Qeyd olunan sahələrdə SiO_2 və Al_2O_3 miqdarı dəyişkəndir. Məsələn, Kərki sahəsində SiO_2-nin miqdarı 28-56% və Al_2O_3 ün orta miqdarı 28-36% arası, Qabaqdağ və Münxbalaoğlu sahələrində Al_2O_3 orta miqdarı 28-32% arası dəyişir. Qeyd edək ki, dünyadakı boksit yataqlarından 2-3% TiO_2 təşkil edəni var ki, onlar da sənaye əhəmiyyətlidir. TiO_2-nin miqdarı 4-7% olan boksit yataqları məlumdur ki, onlar yüksəktitanlı hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babazadə V.M. Faydalı qazıntıların geologiyası (II hissə). səh.490, Bakı, 2013

2. Nağıyev V.N. və İ.Ə.Məmmədov N.M.Respublikasının faydalı qazıntıları. səh.240, Bakı, 2010

“QAZ-NEFT-MƏDƏN” BÖLMƏSİ

ПОВЫШЕНИЕ НАДЕЖНОСТИ МОРСКИХ НЕФТЕГАЗОВЫХ СООРУЖЕНИЙ ПРИМЕНЕНИЕМ КОМПОЗИТНЫХ МАТЕРИАЛОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Магистрант: Мехманов Шахин А.
Доцент: Керимова Арифа Г.
shahin.mehmanov2000@gmail.com, arifa_efendi@rambler.ru

Аннотация: В данной статье рассматривается разработка нового направления в использовании композитных материалов, с целью повышения надежности морских нефтегазовых сооружений. Описываются основные преимущества и недостатки таких материалов. Предлагаются перспективные решения совершенствования и развития композитных материалов нового поколения, со специальными добавками, для морских нефтегазовых сооружений.

Ключевые слова: морские нефтегазовые сооружения, композитные материалы, рентгеноконтрастные добавки, диагностика, надежность.

Введение: Морские нефтегазовые сооружения (МНГС) представляют с собой сложные технические системы, подверженные различным воздействиям, таким как ветер, лед, волны, течения, сейсмические колебания, эрозия, коррозия, биологические факторы и т.д. Перечисленные воздействия могут стать причинами повреждений и разрушений МНГС, что угрожает эксплуатационной эффективности, безопасности экологи морского пространства и жизни обслуживающего персонала [1]. В связи с этим важной задачей является обеспечение надежности и долговечности МНГС, путем заблаговременного обнаружения и устранения повреждений и дефектов.

Сущность метода

Основными преимуществами композитных материалов, применяемых для МНГС являются легкий по сравнению с металлами вес, устойчивость к коррозии, гибкость конструкции и долговечность [2]. Однако, большинство

композитных материалов обладают низкой рентгеноконтрастностью, по причине того, что они состоят из органических или неорганических волокон и матрицы, с близкой плотностью и составом. Это означает, что рентгеновские лучи без значительного отражения проходят через материал, делая дефекты и повреждения невидимыми для рентгеновского изображения. Большим недостатком является ограниченность в мониторинге состояния композитов, после их нанесения и отверждения. В большинстве случаев, мониторинг состояния как самого ремонтного материала, так и металла конструкции методами неразрушающего контроля (ультразвук, радиография и т.д.) становятся невозможными [3]. Этот недостаток можно устранить добавлением специальных веществ.

Предлагается введение в состав композитных материалов и изделий из них, рентгеноконтрастных веществ, которые обеспечат высокую чувствительность, точность и информативность контроля и диагностики этих материалов и изделий. Рентгеноконтрастность определяет глубину проникновения рентгеновского излучения в материал, разрешение и качество рентгеновского изображения. Повышение показателя этого свойства, позволяет улучшить видимость деталей внутренней структуры материала или изделия при проведении радиографической дефектоскопии [4]. Это делает возможным получение информативного радиографического изображения о состоянии как композитного материала, так и металла различных конструкций (композит + металл), за один диагностический проход. Радиографический контроль композитов нового поколения, обеспечивает получение точной информации об ошибках, допущенных при нанесении композитного материала, о состоянии каждого слоя композита, уровне адгезии, а также обеспечивает выявление новых дефектов металла. Выбор радиографического метода контроля не во всех случаях бывает оптимальным, однако этот способ способствует расширению диапазона

применения композитных материалов, для повышения надежности морских нефтегазовых сооружений.

Могут быть использованы различные типы рентгеноконтрастных веществ, например, барий, йод, вольфрам и другие тяжелые металлы, которые могут быть добавлены в композитный материал в виде порошка, гранул, волокон, наночастиц и т.д. [5]. При добавлении этих веществ в состав композитных материалов, важно учитывать то, как это будет сказываться на механических свойствах конструкций, покрытий, изделий и деталей, изготовленных из них. Эти вещества могут быть введены в композитный материал на разных этапах его изготовления, например, при смешивании компонентов, при формовании или при отверждении. Экономическая целесообразность решения с использованием описанной композитной конструкции во многом зависит от стоимости оснастки и объема продукции, на которую могут быть амортизированы затраты. Из-за высокой стоимости компонентов, используемых в композитах, экономия часто достигается за счет минимизации содержания материала.

В целом, метод описываемый в статье, позволяют прийти к выводу, что применение композитных материалов с данными добавками повышает надежность МНГС, так как позволяет своевременно определять и устранять повреждения и дефекты конструкций из этих материалов, возникающие при эксплуатации. Добавление специальных добавок позволит проводить качественную диагностику таких ключевых узлов МНГС как сварные швы подводных трубопроводов, покрытых композитной изоляцией, состояние опорных свай морских платформ, после их ремонта хомутами из композитных материалов и т.д. Экономическая эффективность достигается за счет снижения дополнительных расходов, вызванными серьезными повреждениями композитных материалов, так как становится возможным своевременное обнаружение их дефектов, учитывая что затраты на ремонт

композитных материалов чаще превышают затраты на ремонт тех же металлических конструкций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

В.А. Левин, А.В. Степанов, А.В. Кузнецов. Оптимизация конструкции и параметров морских нефтегазовых сооружений с учетом гидродинамических нагрузок. Известия РАН. Механика жидкости и газа, с. 25-34, 2022. https://oiledu.ru/courses/ugntu/morskie-neftegazovye-sooruzheniya.html

А.А. Белов, В.В. Кузнецов, С.А. Лурье. Композиты 21 века: возможности и реальность. Нефтегазовое дело, с. 45-54, 2020. https://magazine.neftegaz.ru/articles/pererabotka/504745-kompozity-21-veka-vozmozhnosti-i-realnost/

Kim, Y., Lee, H. "Nanostructured Composite Materials for Energy Storage", Advanced Functional Materials, pp. 210-225, 2021.

Smith, J., Johnson, A. "Advances in Composite Materials", Journal of Materials Science, pp. 123-135, 2020.

Brown, R., White, S. "Recent Developments in Carbon Fiber Reinforced Composites", Composite Science and Technology, pp. 45-58, 2019.

STASİONAR PLATFORMALARIN MÖHKƏMLİK VƏ DAYANIQLIĞI

Dos. A.Y.Comərdov, C.Həziyev

anarcomerd1978@gmail.com, cvd.hzyv@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat stasionar platformaların möhkəmliyini və dayanıqlığını araşdırır, onların müxtəlif ekoloji şəraitdə struktur bütövlüyünə diqqət yetirir. Qabaqcıl simulyasiya modelləri və fiziki stress testlərindən istifadə edərək, tədqiqat bu platformaların uzunömürlülüyünə və davamlılığına töhfə verən materialları və dizayn prinsiplərini qiymətləndirir. Araşdırma, sənayedən kommersiya tətbiqlərinə qədər bir sıra platformaları əhatə edir və yükləmə qabiliyyəti, ətraf mühitin streslərinə qarşı müqavimət həmçinin texniki xidmət tələbləri kimi amillərin təhlilini əhatə edir. Nəticələr göstərir ki, müəyyən material birləşmələri və dizayn yanaşmaları platformanın uzunömürlülüyünü əhəmiyyətli dərəcədə artırır, gələcək tikinti və dizayn üçün təlimatlar təklif edir. Məqalə platformanın davamlılığını və gücünü optimallaşdırmaq üçün tövsiyələrlə yekunlaşır, bu sahədə mühəndislər və dizaynerlər üçün dəyərli fikirlər təqdim edir.

Geniş təhlil temperaturun dəyişməsi, rütubət və aşındırıcı elementlər kimi stasionar platformalara təsir edən ətraf mühit amillərini daha dərindən öyrənir. Tədqiqat həmçinin uzunmüddətli istifadənin təsirini və struktur bütövlüyünün qorunmasında müxtəlif texniki xidmət strategiyalarının effektivliyini araşdırır. Sahə məlumatları və laboratoriya testlərinin kombinasiyası vasitəsilə tədqiqat platforma dizaynlarında əsas zəiflikləri müəyyən edir və bu riskləri azaltmaq üçün innovativ həllər təklif edir. Tapıntılar dəyişən ətraf mühit şəraiti və istifadə nümunələrini nəzərə alan adaptiv dizayn strategiyalarının əhəmiyyətini vurğulayır. Araşdırmanın hərtərəfli yanaşması müxtəlif sənaye sahələrində stasionar platformaların dayanıqlığını və funksionallığını artırmaq üçün plan təklif edir. Nəticə olaraq, bu tədqiqat struktur mühəndisliyi və dizayn sahəsinə əhəmiyyətli töhfə verən və daha davamlı platforma konstruksiyalarına yol açır.

Açar sözlər: Stasionar Platformalar, Struktur Bütövlük, Ekoloji Stress, Material Dayanıqlığı, Dizayn Optimizasiyası, Yük Tutumu.

Giriş

Struktur mühəndisliyi və dizayn sahəsində stasionar platformaların öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Dənizdə neftin qazılmasından kommersiya tikintisinə qədər müxtəlif sənaye sahələrində təməli qoyulan bu platformalar misilsiz gücə və davamlılığa malik olmalıdır. Tədqiqatın mahiyyəti təhlükəsizlik, səmərəlilik və uzunömürlülüyü təmin etmək üçün bu keyfiyyətləri başa düşmək və artırmaqdan ibarətdir. Stasionar platformalar saysız-hesabsız ekoloji stress amillərinə məruz qalır. Ekstremal hava şəraiti, seysmik fəaliyyətlər və daimi yük təzyiqləri kimi amillər onların struktur bütövlüyünü yoxlayır. İqlim dəyişikliyinin başlanğıcı daha tez-tez və şiddətli hava hadisələri ilə əlavə problemlər yaradır. Beləliklə, belə dinamik və tez-tez gözlənilməz şərtlərə qarşı bu platformaların dayanıqlığını qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək vacibdir.

Məqalə materialşünaslıq, dizayn prinsipləri və ətraf mühit amilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq yolu ilə mövcud biliklərdəki boşluğu aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Həmçinin meqalə kritik suallara cavab axtarır: Hansı materiallar və tikinti texnikası ətraf mühitin stresinə ən yaxşı müqavimət göstərir? Dizayn yenilikləri bu platformaların uzunömürlülüyünə və davamlılığına necə kömək edə bilər? Baxım strategiyaları zamanla struktur bütövlüyünün qorunmasında hansı rol oynayır? Sorğuları həll etmək üçün tədqiqat həm nəzəri təhlilləri, həm də praktiki qiymətləndirmələri əhatə edən çoxşaxəli yanaşmadan istifadə edir. Material elmindəki ən son nailiyyətləri innovativ dizayn yanaşmaları ilə birləşdirərək, bu tədqiqat stasionar platformaların tikintisi və saxlanmasında yeni bir meyar yaratmağı hədəfləyir. O, təkcə struktur dayanıqlığının elmi dərk edilməsinə kömək etmir, həm də bu sahədə praktikantlar üçün praktiki fikirlər təqdim edir. Cəmiyyətlər və sənayelər inkişaf etdikcə daha möhkəm və dayanıqlı stasionar platformalara tələbat artır. Tədqiqat

zamanın və təbiətin sınaqlarına tab gətirə bilən daha təhlükəsiz, daha səmərəli və davamlı strukturlara yol açaraq, bu tələbləri qarşılamağa çalışır. Kəşfiyyatı daha da irəli apardıqca, stasionar platformaların layihələndirilməsi və tikintisində texnologiyadakı irəliləyişləri və onların tətbiqlərini nəzərə almaq çox vacib olur. Müasir mühəndis proqram təminatının, hesablama modelləşdirməsinin və innovativ materialların inteqrasiyası platformanın möhkəmliyini və dayanıqlığını artırmaq üçün yeni imkanlar açıb. Texnoloji irəliləyişlər müxtəlif gərginlik şəraitində struktur performansının daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına imkan verir və daha möhkəm dizayn həllərinə gətirib çıxarır. Araşdırmanın başqa bir kritik tərəfi davamlılığa diqqət yetirilməsidir. Ətraf mühitə təsirin böyük narahatlıq doğurduğu bir dövrdə stasionar platformaların tikintisi və istismarı ciddi davamlılıq standartlarına uyğun olmalıdır. Tədqiqat ekoloji cəhətdən təmiz materialların və enerjiyə qənaət edən dizaynların güc və dayanıqlığa zərər vermədən necə daxil edilə biləcəyini araşdırır[1,s.88].

Üstəlik, insan ünsürü də nəzərdən qaçırıla bilməz. Platformalarda işləyən personalın təhlükəsizliyi hər şeydən önəmlidir. Buna görə də, bu araşdırma platforma dizaynının erqonomik aspektlərini də araşdıraraq, strukturların təkcə güclü və davamlı deyil, həm də insanların istifadəsi üçün təhlükəsiz və rahat olmasını təmin edir. Araşdırma stasionar platformaların möhkəmliyinə və davamlılığına təsir edən amillərin hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Təmin edilən texnoloji məqsəd, ətraf mühit və insan amillərini nəzərə alaraq balanslaşdırılmış perspektiv təklif etməyə çalışır. Tədqiqatın nəticələrinin stasionar platformaların dizaynı və tikintisi, sənayedə təhlükəsizlik, səmərəlilik və davamlılıq üçün yeni standartların müəyyən edilməsi üçün əhəmiyyətli təsirləri olacağı gözlənilir.

Tədqiqat polad, beton və qabaqcıl kompozitlər kimi stasionar platformaların tikintisində istifadə olunan müxtəlif materialları araşdırır. Burada bu materialların xüsusiyyətləri, o cümlədən onların gücü, elastikliyi, korroziyaya

davamlılığı və müxtəlif ətraf mühit şəraitinə uyğunluğu müzakirə olunur. Bölmə həmçinin modul konstruksiya və prefabrik komponentlərin istifadəsi kimi müasir tikinti texnikalarını və onların platformaların ümumi möhkəmliyinə və davamlılığına necə töhfə verdiyini araşdırır. Burada tədqiqat külək, dalğalar, temperaturun dəyişməsi və seysmik fəaliyyətlər kimi ətraf mühit amillərinin stasionar platformalara təsirini araşdırır. Bölmədə tarixi məlumatların ətraflı təhlili və ekstremal hava hadisələri və digər təbiət hadisələrinin təsirinə məruz qalan platformaların nümunələri daxildir. O, həmçinin belə hadisələrə tab gətirmək üçün platformaların layihələndirilməsinin vacibliyini və ətraf mühitin davamlı monitorinqinin rolunu müzakirə edir. Əsas orqanın bu hissəsi stasionar platformalara aid olan struktur mühəndisliyi sahəsində texnoloji irəliləyişlərə diqqət yetirir. Müxtəlif şərtlər altında struktur davranışını proqnozlaşdırmaq üçün hesablama modelləşdirmə və simulyasiyadan istifadəni və bu məlumatın dizayn qərarlarına necə məlumat verdiyini əhatə edir. Adaptiv və çevik strukturlar kimi innovativ dizayn yanaşmaları da burada müzakirə olunur[2,s.49].

Davamlılıq müasir tikintinin mühüm aspektidir. Araşdırma dayanıqlı təcrübələrin stasionar platformaların dizaynına və istismarına necə daxil edilə biləcəyini tədqiq edir. Mövzulara bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, materialların təkrar emalı və təkrar istifadəsi, platformaların tikintisi və istismarı mərhələlərində ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi daxildir. Platformalarda çalışan personalın təhlükəsizliyi və rahatlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə erqonomik dizayn mülahizələri, təhlükəsizlik xüsusiyyətləri və fövqəladə hallar protokolları müzakirə olunur. Həmçinin potensial riskləri azaltmaq üçün tədbirlər də daxil olmaqla, iş mühitinin işçilərin sağlamlığına və rifahına təsirini araşdırır.

Stasionar platformaların uzunmüddətli davamlılığını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün texniki qulluq əsas rol oynayır. Eləcədə araşdırma effektiv texniki xidmət təcrübələrini, yoxlama qaydalarını və təmir strategiyalarını təsvir

edir. Həmçinin proqnozlaşdırıcı texniki xidmətin rolunu sensorlar və dronlar kimi müasir texnologiyaların davamlı struktur sağlamlığın monitorinqi üçün necə istifadə edildiyini müzakirə edir. Əsas bölmədəki hər bir hissə tədqiqat nəticələri, nümunə araşdırmaları və ekspert fikirləri ilə dəstəklənən müvafiq mövzunun ətraflı tədqiqini təmin edir. Təmin edilən yanaşma stasionar platformaların möhkəmliyi və davamlılığının həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərinə toxunaraq mövzunun hərtərəfli başa düşülməsinə şərait yaradır. Davamlılıq və möhkəmlik axtarışında materialların və tikinti üsullarının seçimi mühüm rol oynayır. Araşdırmada yüksək dərəcəli polad, dəmir-beton və qabaqcıl polimer kompozitləri kimi müxtəlif materialları qiymətləndirir. Əsas diqqət onların dartılma gücünə, sərt dəniz mühitinə müqavimətinə və uzunömürlülüyünə yönəlib. Korroziyaya davamlı ərintilər və özünü müalicə edən materiallar kimi yeniliklər də araşdırılır. Bundan əlavə, platforma komponentlərinin səmərəli yığılmasına və sökülməsinə imkan verən modul dizayn kimi müasir tikinti texnikaları müzakirə olunur. Belə effektif yanaşmalar struktur bütövlüyünü artırmaqla birgə, dizayn və tikintidə çeviklik təklif edir[3,s.59].

Ekoloji amillər stasionar platformaların dayanıqlığına ciddi problemlər yaradır. Məqalədə dinamik okean axınlarının, güclü küləklərin və qasırğa kimi ekstremal hava şəraitinin təsirlərini təhlil edir. Daha tez-tez və şiddətli fırtınalara səbəb olan iqlim dəyişikliyinin təsiri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Tarixi məlumatları öyrənmək və qabaqcıl simulyasiya vasitələrindən istifadə etməklə, bu tədqiqat platformaların ətraf mühitin belə gərginliyinə tab gətirmək üçün necə dizayn oluna biləcəyini anlamaq məqsədi daşıyır. Artan bilik getdikcə daha düşmən mühitlərdə dayana bilən platformaların inkişafı üçün çox vacibdir. Texnologiyanın təkamülü struktur mühəndisliyində oyun dəyişikliyi olmuşdur. Məqalənin bu hissəsində stasionar platformaların dizaynında 3D modelləşdirmə proqramı, sonlu elementlərin təhlili və rəqəmsal əkizlər kimi qabaqcıl vasitələrin inteqrasiyası müzakirə olunur. Texnologiyalar mühəndislərə tikinti başlamazdan

əvvəl gərginlik nöqtələrini vizuallaşdırmağa, potensial uğursuzluqları təxmin etməyə və dizaynları təkmilləşdirməyə imkan verir. Dalğalar və küləklərdən enerjini udmaq və yaya bilən çevik birləşmələr kimi dizayn yenilikləri vurğulanır və müasir mühəndisliyin daha möhkəm strukturlara necə gətirib çıxara biləcəyini nümayiş etdirir.

Tədqiqat, struktur dizaynda davamlılığın artan əhəmiyyətinə toxunur. Əhəmiyyətli günəş panelləri və külək turbinləri kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin platforma dizaynlarına necə daxil edilə biləcəyini araşdırır. Nəhəng strukturların karbon izini azaldan ekoloji cəhətdən təmiz materialların və tikinti təcrübələrinin istifadəsi araşdırılır. Bundan əlavə, tikinti və istismar zamanı dəniz ekosistemlərinə təsirin minimuma endirilməsi strategiyaları müzakirə edilir və sənayenin ətraf mühitin mühafizəsinə sadiqliyini vurğulayır. Stasionar platformaların insan aspekti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə personalın təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin edən dizayn xüsusiyyətlərini araşdırır. Erqonomik dizayn prinsiplərini, təhlükəsiz giriş nöqtələrini və təcili evakuasiya yollarını əhatə edir. Ciddi təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi və müntəzəm təlim məşqləri müzakirə olunur, sənayenin işçilər üçün riskləri minimuma endirməyə diqqəti vurğulanır. Bundan əlavə, ekipajın rifahını nəzərə alan dizaynlara ehtiyacı vurğulayaraq, uzaq və tez-tez sərt şəraitdə işləməyin psixoloji təsiri araşdırılır[4,s.98].

Stasionar platformaların uzunömürlülüyü effektiv texniki xidmətlə sıx bağlıdır. Məqalə müntəzəm yoxlamalardan tutmuş sensorlar və süni intellekt alqoritmlərindən istifadə edərək proqnozlaşdırıcı texniki qulluq texnikalarına qədər texniki xidmətin planlaşdırılmasında ən yaxşı təcrübələri təsvir edir. Çətin əlçatan ərazilərin yoxlanılması üçün dronların və sualtı robotların istifadəsi vurğulanır. Məqsəd bu strukturların nəinki dərhal əməliyyat tələblərinə cavab verməsini, həm də zamanın sınağından çıxmasını təmin edən hərtərəfli texniki xidmət çərçivəsini təmin etməkdir. Araşdırma stasionar platformalarla bağlı

riskləri idarə etmək üçün istifadə olunan strategiyaları araşdırır. Burada potensial təhlükələrin müəyyən edilməsi, baş vermə ehtimalının təhlili və həm struktura, həm də işçi heyətinə potensial təsirin daxil olduğu hərtərəfli risk qiymətləndirmələrinin əhəmiyyəti müzakirə olunur. Tədqiqat həmçinin neft dağılmaları, yanğınlar və ya ekstremal hava hadisələri kimi fövqəladə hallar zamanı platformanın və onun personalının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün vacib olan fəlakətə hazırlıq planlarını əhatə edir. Təlim, xarici xilasetmə və ətraf mühitin mühafizəsi agentlikləri ilə koordinasiya daxil olmaqla fövqəladə hallara cavab vermək üçün ən yaxşı təcrübələr ətraflı şəkildə araşdırılır.

Burada diqqət stasionar platformaların tikintisi və saxlanmasının iqtisadi aspektlərinə keçir. Tədqiqat bu strukturların tikintisi, istismarı və saxlanması ilə bağlı məsrəflərin təhlili və bu məsrəflərin təhlükəsizlik eləcədə davamlılıqdan ödün vermədən necə optimallaşdırıla biləcəyi göstərilir. İstismar dövrünün təhlili platformaların istifadə müddətinin sonunda sıradan çıxarılması və utilizasiyası da daxil olmaqla, uzunmüddətli iqtisadi təsirləri araşdıran digər mühüm sahədir. Təhlil mülkiyyətin ümumi dəyərini anlamağa kömək edir və sektora investisiyalar haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Monitorinq texnologiyalarında irəliləyişlər stasionar platformaların saxlanması və yoxlanılması üsullarında inqilab etdi. Sənədin bu hissəsi sensor texnologiyaları, uzaqdan monitorinq sistemləri və avtomatlaşdırılmış yoxlama alətlərindəki ən son inkişafları araşdırır. Potensial problemləri yüksəlməzdən əvvəl təxmin edilə bilən proqnozlaşdırıcı texniki xidmət üçün AI və maşın öyrənməsinin istifadəsi müzakirə olunur. Bu Müzakirə olunan texnologiyalar platformaların təhlükəsizliyini və dayanıqlığını artırmaqla yanaşı, həm də aparıcı rol oynayır[5,s.64].

Stasionar platformaların dizaynında və istismarında getdikcə daha vacib olan aspekt bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyasıdır. Məqalə günəş, külək və gelgit enerjisinin bu platformaları gücləndirmək, qalıq yanacaqlardan

asılılığı azaltmaq və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək üçün necə istifadə oluna biləcəyini araşdırır. Enerji təchizatının saxlanması və ardıcıllığı kimi inteqrasiya ilə bağlı problemlər də müzakirə olunur. Bərpa olunan enerjidən uğurla istifadə edən platformaların nümunə tədqiqatları bu sistemlərin praktikliyi və faydaları haqqında real dünya anlayışını təmin edir. Stasionar platformaların tikintisi və istismarı mürəkkəb qaydalar və standartlar şəbəkəsi ilə tənzimlənir. Tədqiqatda dizayn və əməliyyat təcrübələrinə təsir edən əsas beynəlxalq və regional qaydaları əks etdirir. Təhlükəsizlik, ətraf mühit və tikinti standartlarına uyğunluq çox vacibdir və sənədin bu hissəsi belə platformaların bütün lazımi qaydalara cavab verməsini təmin etmək prosesini araşdırır. O, həmçinin tənzimləyici orqanların rolunu və daim inkişaf edən tənzimləmə mənzərəsində davamlı uyğunluğun vacibliyini müzakirə edir.

Gələcəyə baxaraq, bu son bölmə stasionar platformanın dizaynı və tikintisi sahəsində yaranan tendensiyalar və potensial tədqiqat istiqamətləri haqqında spekulyasiya edir. Materialşünaslıq, ətraf mühitin mühafizəsi strategiyaları və rəqəmsal texnologiyalar sahəsindəki innovasiyalar bu strukturların inkişafına təkan verəcəkdir. Davamlılığa artan diqqət və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid kimi qlobal tendensiyaların potensial təsiri də nəzərdən keçirilir. Məqalə həmçinin əlavə araşdırma və innovasiya tələb edən sahələri vurğulayaraq gələcək tədqiqat və inkişaf üçün yol xəritəsini təqdim etmək məqsədi daşıyır[6,s.72].

Nəticə

Məqalədə təqdim olunduğu kimi stasionar platformaların hərtərəfli tədqiqi bu kritik strukturların layihələndirilməsi və saxlanmasının çoxşaxəli xarakterini vurğulayır. Materialların, dizayn yeniliklərinin, ətraf mühitə təsirlərin və texnoloji irəliləyişlərin dərin tədqiqi vasitəsilə bu tədqiqat həm möhkəm, həm də davamlı platformaların qurulmasının mürəkkəbliyini və vacibliyini vurğulayır. Mütərəqqi materialların və tikinti texnikasının inteqrasiyasının bu platformaların möhkəmliyini və dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığını gördük. Ekoloji

cəhətdən təmiz təcrübələrin və bərpa olunan enerji mənbələrinin qəbulu təkcə ekoloji dayanıqlılığa töhfə vermir, həm də daha sərfəli və səmərəli əməliyyatlara yol açır. İnsan faktorlarının, o cümlədən təhlükəsizlik və erqonomik dizaynın əhəmiyyəti hər şeydən üstündür və tədqiqat boyu lazımi qaydada vurğulanmışdır. Monitorinq və təftiş texnologiyalarında irəliləyişlər, xüsusilə süni intellektdən istifadə və proqnozlaşdırıcı texniki xidmət, bu strukturların saxlanma tərzində inqilab edir. Yeniliklər nəinki təhlükəsizliyi artırır, həm də əməliyyat səmərəliliyini optimallaşdırır. Təhlükəsizliyə və ətraf mühitin mühafizəsinə diqqət yetirən tənzimləyici mənzərə sənayeni ən yaxşı təcrübələrə yönəltməkdə mühüm rol oynayır. Yekun olaraq, bu məqalə stasionar platformaların gücünə və dayanıqlığına təsir edən kritik amillərin daha dərindən başa düşülməsinə kömək edir. O, gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaradır və bu sahədə praktikantlar üçün təlimat verir. Tədqiqatdan əldə edilən anlayışlar təkcə platformaların indiki nəslinə aid deyil, həm də daha möhkəm, dayanıqlı və təhlükəsiz gələcək strukturların inkişafının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Anderson, J. M. və Liu, H. (2021). Struktur Mühəndisliyində Qabaqcıl Materiallar: Tətbiqlər və Problemlər. Springer.
2. Barnes, R. və Patel, S. (2020). Dəniz Strukturlarına Ətraf Mühitə Təsirlər: Hərtərəfli İcmal. Elsevier.
3. Collins, D. (2019). Dəniz Platformalarında Bərpa Olunan Enerji İnteqrasiyası. Wiley & Sons.
4. Fisher, E. və Gomez, L. (2018). Stasionar platformalar üçün müasir tikinti texnikası. McGraw-Hill Təhsili.
5. Green, A. L., & Khan, T. (2022). Dəniz Strukturlarında Davamlı Təcrübələr. CRC Press.
6. Harris, D. J. və Yamamoto, Y. (2020). Sənaye Tətbiqlərində Predikativ Baxım. Sənaye mətbuatı.

QAZLİFT PROSESİNİN İŞ PRİNSİPİ VƏ TƏLƏB OLUNAN AVADANLIQLARI

Müəllifin adı: Nihad Qiyaslı

Elektron poçt: nihadqiyasli77@gmail.com

Elmi rəhbər : Tex .ü.f.d.Məmmədova Gülbahar Gülməmməd qızı

Xülasə : Məqalədə neft və qaz sənayesində mühüm süni çıxarılma üsulunun tətbiqi ilə qazlift sistemlərinin incəlikləri araşdırılır.Bu üsul, qazliftin qənaətcilliyini və istismar üstünlüklərini aydımlaşdırır və onun aşağı texniki xidmətini, quyu avadanlığının minimal tələblərini və dəyişdirmə ardıcıllığını qeyd edir. Davamlı və fasiləli qazlift üsullarını fərqləndirərək, onların müxtəlif quyu şəraitlərinə uyğunluğunu aydınlaşdırır. Kompressorlar, qaz vurma klapanları, qaz qaldırıcı klapanlar, dayanıqlı klapanlar və qablaşdırıcılar kimi avadanlıqları təfərrüatlandıran standart davamlı qaz qaldırıcı sisteminin işləməsini araşdırır.Nəhayət, bu neft və qaz hasilatında hasilat templərinin və əməliyyat səmərəliliyinin optimallaşdırılmasında qazlift sistemlərinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Açar sözlər : qazlift sistemləri, süni qaldırma üsulları, neft və qaz hasilatı, fasiləsiz qazlift, fasiləli qazlift, qazlift klapanları

Giriş : Neft və qaz hasilatının səmərəliliyinin artırılması neft sənayesində əsas məsələ olaraq qalır. Mövcud metodologiyalar arasında qazlift əsas süni qaldırıcı sistem kimi dayanır və mayelərin quyuların boru kəmərləri vasitəsilə səthə qalxmasını asanlaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Bu quyulara strateji olaraq vurulan qazın utilizasiyası hasilat göstəricilərini artırmaq və ümumi əməliyyat iqtisadiyyatını optimallaşdırmaq üçün effektiv vasitəyə imkan verir. Bu məqalə qazlift sistemlərinin incəliklərini araşdırır, onların mexanizmlərini və parametrlərini tədqiq edir, eyni zamanda sənayedə geniş yayılmasının səbəblərini işıqlandırır. Əsas prinsiplərin aydınlaşdırılmasından tutmuş davamlı və fasiləli qazlift üsullarının əsas hissələrinin təsvirinə qədər, neft-qaz hasilatı sahəsində

böyük rol oynayır. Həmçinin məqaləmizdə qazlift nədir, hansı növləri var, nə üçün istifadə olunur, faydaları hansılardır və s. kimi sualları cavablandıracayıq.

Qazlift- mayelərin istismar boruları vasitəsilə səthə qaldırılmasına kömək etmək üçün qazın istehsal edilmiş quyu dibinə vurulduğu süni qaldırıcı sistemdir**.**

Qazliftin faydaları- Niyə istehsalçı qazlift üsulundan istifadə etməyi seçməlidir?Qısa cavab çəkilən xərcin az olmasıdır. Əksər hallarda qazlifti süni liftin ən sərfəli formasında olacaqdır. Bunun bir neçə əsas səbəbi var:

• Aşağı əməliyyat xərcləri. Təbii qazdan kompressor yanacağı kimi istifadə edildiyi üçün bütün sistem üçün istismar xərcləri aşağıdır

• Əlavə quyu avadanlığı yoxdur. Digər süni qaldırıcı sistemlərdən fərqli olaraq texniki qulluq və quraşdırma üçün əlavə quyu avadanlığı tələb etmir.

• Baxım daha asan. Hərəkət edən hissələrin az olması ilə təmir tez və qənaətcildir.

• Əvəz etmək daha asandır. Axın şəraitində dəyişiklik olduqda, istehsalçılar qaz qaldırıcı klapanı təmir qurğusu olmadan ucuz qiymətə çıxara və dəyişdirə bilərlər.

İstehsalçılar quyunun tərkibindən asılı olaraq iki növ qazliftdən birini istifadə edirlər: davamlı(fasiləsiz) və ya fasiləli.

Davamlı qazlift - Davamlı qazlift qaz quyularında, məsələn, böyük diametrli quyular, yüksək qaz-neft nisbəti quyuları və qum, mum və ya neft şkalası olan quyular kimi geniş istehsal şərtlərinə uyğunlaşdırıla bilər.Amma ağır neft və ya emulsiya neft üçün səmərəli deyil.

Fasiləli qazlift - Fasiləli qaldırıcı sistemlər aşağı təzyiqli və aşağı məhsuldar quyularda səmərəli işləyə bilir.Fasiləli qazlift qazın əvvəlcədən müəyyən edilmiş intervalda qazılması və fasilələrlə faydalı qazıntıların çıxarılmasıdır.

Qazlift sisteminin iş prosesi - İndi standart davamlı qazlift sisteminin necə işlədiyinə baxaq və hər bir komponenti müəyyən edək.Sistem işə salındıqdan sonra quyu qaldırıcı sistemin işləməsi üçün kifayət qədər qaz həcmi istehsal

etməlidirlər. Bir çox lift quyularında süni qaldırma prosesini "başlamaq" üçün yaxınlıqdakı quyulardan və ya boru kəmərlərindən əlavə qaz çəkilir.Quyu qazlift sisteminin həcm tələblərini ödəmək üçün kifayət qədər qaz hasil etmirsə, əlavə qaz satış xəttindən və ya ona bitişik quyudan gətirilə bilər.

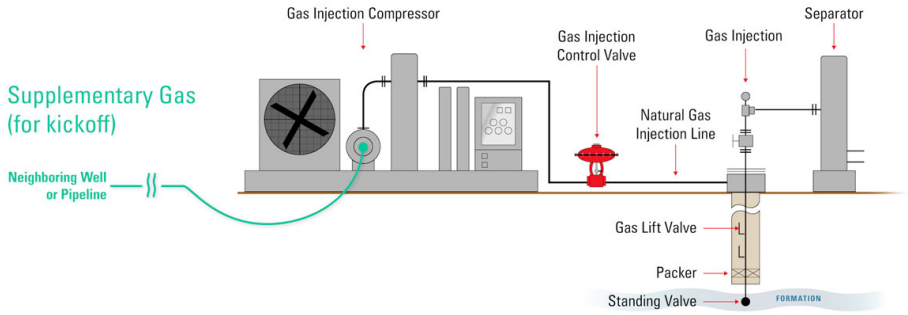

Şəkil 1 Qazlift prosesinin sxematik təsviri

Kompressor Aşağı təzyiqli təbii qaz sıxılır və quyu dibində təzyiq və həcm tələbləri yerinə yetirilərsə, enjeksiyon xəttinə daxil olacaq və ya digər klapan vasitəsilə yenidən istiqamətləndiriləcəkdir.

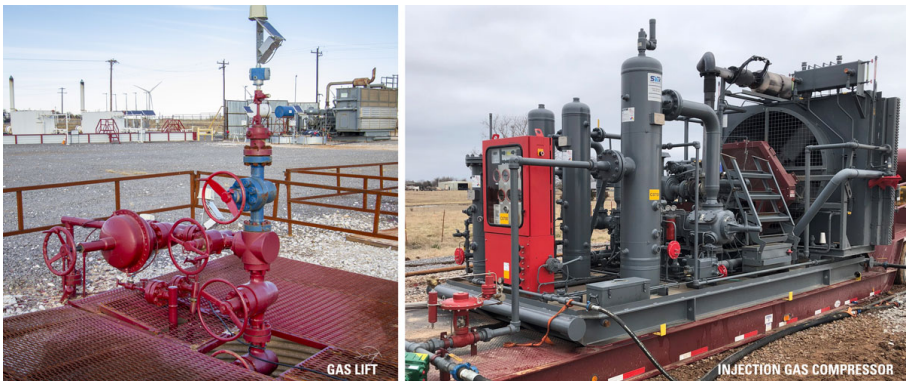

Şəkil 2 Qaz injeksiya kompressoru

Qazın injeksiya klapanı(nəzarət klapanı) Qaz vurma klapan təbii qazın quyuya axmasına nəzarət etməyə kömək edir. Yüksək təzyiq tənzimləyici

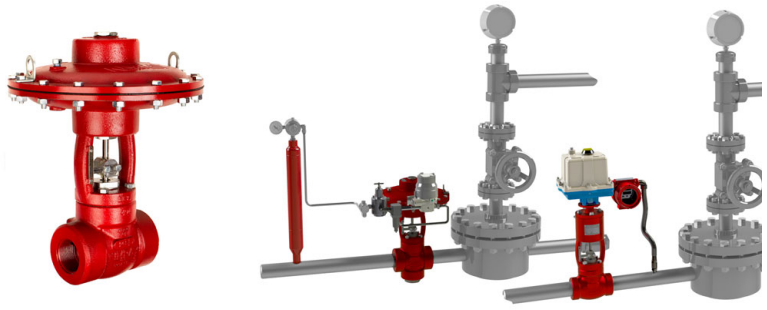

klapanları bu tətbiqdə istifadə olunur və pnevmatik və ya elektriklə idarə oluna bilər.

Şəkil 3. Qaz injeksiya klapanı (nəzarət klapanı)

Qazlift klapanı Qaz boruya daxil olur və qaz qaldırıcı klapanlara enir və NKB-nın içərisinə daxil olur. Qazlift klapanlarının əksəriyyəti müəyyən edilmiş qaz təzyiqinə reaksiya olaraq açılır. Quyudakı təzyiq (P) klapan daxilində yivləri sıxır və klapanı açaraq quyudakı mayeni qaldırır.

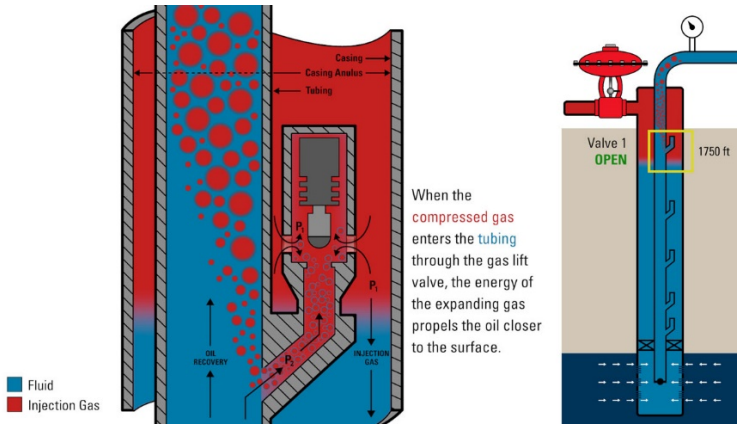

Şəkil 4. Qazlift klapanı

Sıxılmış qaz, qaz qaldırıcı klapan vasitəsilə boruya daxil olduqda, genişlənən qazın enerjisi nefti quyuağzına qaldırır. Qaz həmçinin maye sütununu havalandırır, onun sıxlığını azaldır və daha az təzyiqlə daha asan axmasına imkan verir. Quyuağzından aşağıda fasilələrlə quraşdırılmış əlavə qaz qaldırıcı klapanlar var. İstehsalın başlanğıcında, bu "boşaltma" klapanları ilkin qaz qaldırıcı klapandan yuxarı qalxmış maye sütununun sıxlığını azaltmaq üçün istifadə olunur.Bu “işləyən klapan” qazı quyunun ən dərin nöqtəsinə vurur. Bu proses quyunun başlanğıcı və ya quyudakı maye sütununun azaldılmasında böyük rol oynayır.

Daimi klapan - Daimi klapan mayenin lay qatına çıxmasına imkan vermir , bütün mayenin borularda qalmasını təmin edir. Bununla belə, daimi klapan qaz və mayelərin rezervuardan boruya daxil olmasına imkan verir.

Paker Qablaşdırıcı quyunun iki kamerası - boru kəməri və korpus arasında əlaqə yaradan bir cihazdır. Bu vurulan qazın laya və ya istismar borusunun sonuna keçməsinə mane olur. Eyni zamanda təzyiqi tənzimləyir.

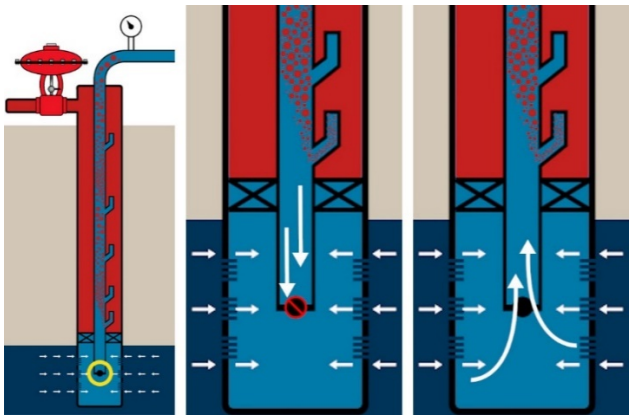

Şəkil 5. Daimi klapan

Nəticə- Nəticə olaraq,neft və qaz hasilatında qazlift sistemlərinin tətbiqi sərfəli süni üsullar təklif edir. Minimal xərclər, minimal quyu avadanlığının yığcam olması ona edilən texniki qulluq və dəyişdirmə dinamikası ilə qazlift sistemləri istehsal dərəcələrini səmərəli şəkildə artırır. Müxtəlif quyular şərtləri üçün davamlı və fasiləli qaz çıxarılma üsullarının tətbiqi nəticəsində bu üsulların müsbət və mənfi cəhətləri müəyyən olunur.Bunun nəticəsində də qazlift sistemləri müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə, qazlift sistemlərinin neft və qaz hasilatı proseslərinin optimallaşdırılmasında mühüm rolu bu üsulun tətbiqi ilə daha aydın görünür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Blann, J.R. and Williams, J.D. 1984. Determining the Most Profitable Gas Injection Pressure for a Gas Lift Installation (includes associated papers 13539 and 13546). J Pet Technol 36 (8): 1305-1311. SPE-12202-PA. http://dx.doi.org/10.2118/12202-PA.

2. Gas Lift, Book 6 of Vocational Training Series, third edition. 1994. Dallas, Texas: API, E&P Dept.

3. Vogel, J.V. 1968. Inflow Performance Relationships for Solution-Gas Drive Wells. J Pet Technol 20 (1): 83–92. SPE 1476-PA. http://dx.doi.org/10.2118/1476-PA.

4. Poettmann, F.H. and Carpenter, P.G. 1952. The Multiphase Flow of Gas, Oil and Water Through Vertical Flow Strings. Drilling & Prod. Prac., 257.

MPD - MANAGED PRESSURE DRİLLİNG

Hilal Məmmədov Fərrux

hilal.mammadov@outlook.com

ABSTRACT

Managed Pressure Drilling – general term for controlling the mud circulation to optimize the bottom-hole pressure. The annular pressure profile across the wellbore is accurately controlled using the drilling technique known as managed pressure drilling (MPD). To be able to modify and regulate the annual pressure profiles downhole, additional equipment and technology systems are included into standard drilling systems. Fewer pressure fluctuations and better well control are the results of MPD's ability to manage bottom hole pressure more precisely. There are various MPD approaches as well as three basic MPD categories. The capacity to regulate and modify the annular pressure profile is a feature of all MPD techniques.

Key words: mpd, mud weight, bottom-hole pressure, rotating control device, choke.

1. MPD operational principles.

Managed Pressure Drilling relies heavily on the use of a Rotating Control Device (RCD), which is a major component in providing a closed, pressurized system. This enables greater control v over fluids entering and leaving the well as well as the ability to apply a steady bottom-hole pressure. Along with maintaining the bottom-hole pressure constant (equal to, or slightly greater than formation pressure), volume management is a crucial aspect of well control.

All rig types—including land rigs, jack-up rigs, tender rigs, semi-submersibles (DP / Moored), and dynamically positioned drill ships—are compatible with MPD. For the drilling industry, both onshore and offshore, to meet the rising needs and problems, MPD is becoming more prevalent and, in some cases, a requirement. If the well has very small margins between allowing

an inflow (kick) or destabilizing the formation, if there is a significant danger of flowing because of the well's characteristics, or if we anticipate issues like differential sticking, it can be very helpful.

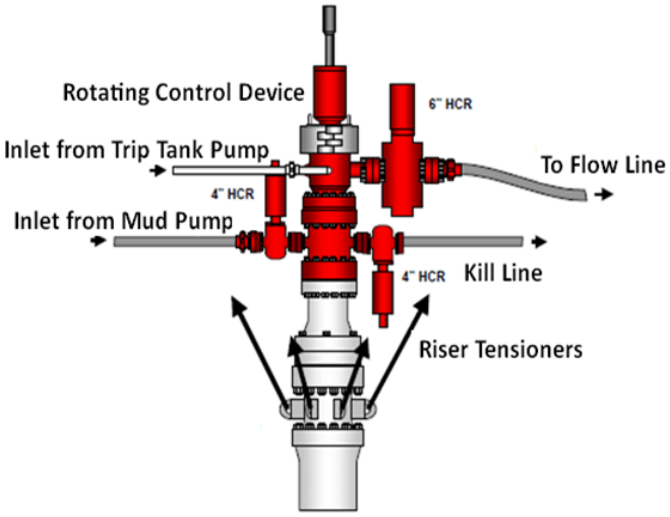

The rotating control device and choke manifold make up the MPD system's basic setup. The RCD directs flow into the MPD choke manifold while maintaining system closure. To provide back pressure and enable pressure adjustments as needed, the choke is utilized. The automated opening and shutting of the choke helps to maintain the pressure profile inside the pressure window.

2. MPD applications.

The technique of managed pressure drilling depends on the application. The success of the projects for planned controlled pressure drilling depends on having the bare minimum of necessary tools, know-how, and resources. The drilling business is expanding into more difficult reservoirs and locations and encountering several difficulties during operations. Such projects as depleted reservoirs, high pressure, high temperature wells, and extended reach wells can be handled with the aid of MPD.

Depleted reservoir drilling

Due to preserving the overbalance at the high pressure formation, drilling through a depleted zone that is above or below a high pressure formation may

result in differential sticking or loss of returns. employing the control bottom hole pressure concept, drilling operations may be carried out more successfully by employing the MPD technique.

HPHT Drilling

Due to the significant demand for sophisticated planning and equipment, HPHT wells are among the most difficult wells to drill. The low level or restricted kick tolerance is one of the characteristics of HPHT wells. The high pressure blow preventer, which may be enabled or engaged as necessary, is retained beneath the MPD control stack in the MPD for HPHT application.

Extended Reach Drilling

One of the several kinds of directional wells is the extended reach well. The short depth of the kick-off point and the significant horizontal departure, which can surpass at least twice the well's entire vertical depth, are its defining features.

Numerous operational difficulties, including torque and drag, casing design, and hole cleaning, have been brought on by the characteristics of the extended reach well.

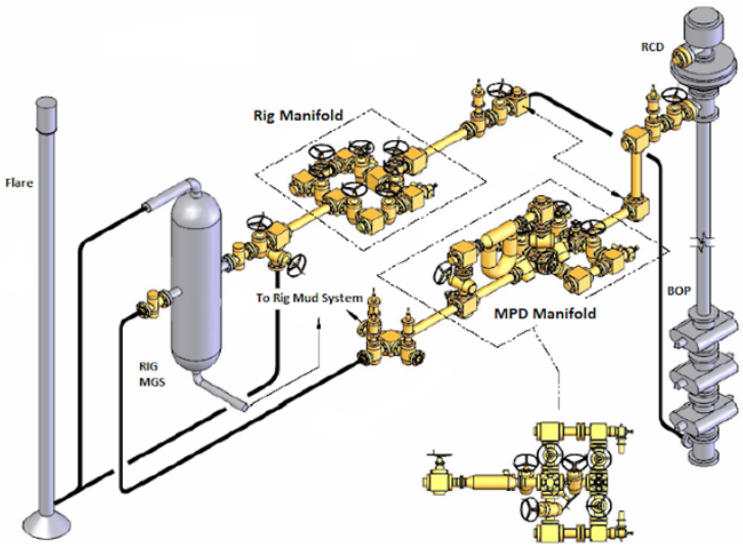

One of the major factors in the success of the ERD project is controlling the annular frictional pressure.

3. Types of MPD Techniques

Constant Bottom Hole Pressure (CBHP):

To keep the bottom hole pressure constant in CBHP MPD, the drilling fluid density is adjusted in real-time in response to changes in formation pressure. This technique is appropriate for unstable rocks and allows for efficient drilling without wellbore collapses.

Pressurized Mud Cap Drilling (PMCD)

PMCD is employed while navigating rough terrain with a high chance of kicks. While drilling, influxes can be prevented by keeping a pressured mud cover above the formation.

Dual Gradient Drilling (DGD)

When adopting DGD, a lower-density drilling fluid is utilized in the riser and a higher-density mud is used in the wellbore. When drilling through narrow pressure windows or overcoming severe wellbore instability, this technique performs very well.

4. Advantages of MPD

MPD increases efficiency and reduces costs.

Compared to conventional drilling techniques, MPD turned out to be a generally superior solution. One provider provided services for the operational design of the system, remote technical assistance, and on-site well delivery.

Density requirements for drilling fluid were lowered to 9 to 9.5 lbm/gal. It made it possible to streamline processes, which improved hole cleaning and sped up ROP. Due to the significantly lower weight needed for the activities, less mud additives were used.

MPD can be used to reduce well construction times.

Any exploration, appraisal, or field development team would find it tempting to deploy MPD to speed up well building given the high cost of rigs in today's market. The MPD technology may, to some extent, lessen the damage of

drilling fluid-related formations, and by the decrease of mud weight, it can lessen the expense of mud losses as well as the associated lost productivity time.

Minimized Environmental Impact

The regulated pressure environment at MPD helps to avoid wellbore influxes and losses, lowering the potential for environmental contamination. By eliminating fluid and gas losses, MPD drilling keeps drilling operations safer and cleaner.

Improved Wellbore Stability

The ability of MPD to maintain the wellbore pressure within a restricted range significantly reduces the possibility of formation damage and wellbore instability. Due to fewer lost circulation difficulties, downtime and associated expenses are decreased.

5. Limitations of MPD

Managed pressure, however, is a difficult technique, and regrettably, in comparison to other drilling methods, it is still sometimes seen as a "niche" operation. Because of this, it occasionally requests assistance from independent contractors. Fortunately, more and more teams are becoming proficient in controlled pressure drilling techniques as technology advances and use rises.

Conclusion

Managed pressure drilling (MPD) has become a game-changing approach in the oil and gas industry, enabling companies like Vertechs to successfully solve the constraints of modern drilling operations. As MPD offers improved wellbore stability, enhanced drilling efficiency, and low environmental effect, it is without a doubt a game-changer. Adopting and perfecting MPD drilling will be essential as the industry grows if well-drilling operations are to remain lucrative and durable in the future.

REFERENCES

1. https://www.enhanced-drilling.com/managed-pressure-drilling

2. https://www.maersktraining.com/what-is-mpdw/
3. https://www.stena-drilling.com/we-innovate/mpd-managed-pressure-drilling/
4. https://www.drillingcourse.com/2021/10/managed-pressure-drilling-basics-and.html
5. https://www.katchkan.com/rsrc/managed-pressure-drilling-and-drilling-fluid-containment/

MULTILATERAL WELL APPLICATION IN AZERBAIJAN

Mammad Karimov; Aytan Nabiyeva

E-mails: karimovmammad00@gmail.com; aytan.nbyva@gmail.com

Abstract

The purpose of this study is to provide broad information on multilateral drilling and its primary techniques. Topic materials for the study project were acquired from many sources and articles specified in the reference section. The introductory section provided complete knowledge regarding multilateral drilling, while the following sections examined multilateral application and its merits and demerits.

Keywords: multilateral, drilling, completion, TAML, recovery, reservoir, production

Introduction

Companies in the oil business are increasingly emphasizing multilateral completions, such as different drainage holes or branches drilled from a single main borehole, in their pursuit of optimum production, cost reduction, and maximum resource recovery. Since the late 1980s, there has been a significant expansion in the usage of multilaterals, similar to what happened around ten years ago with horizontal wells. This rise has been driven by a substantial number of applications, and the wells have ranged in sophistication from basic open hole sidetrack to wells where the branches may be selectively re-entered or separated. These types of completions are suitable for more than 10% of the 74,000 new wells drilled each year. [1] When compared to a single bore well, having numerous laterals increases production by making contact with a wider reservoir drainage area. In certain cases, multilateral technology outperforms other completion methods, like standard vertical and horizontal wells or fracture simulation treatments. This method is typically the most cost-effective approach to extracting

resources from remote satellite fields, segregated reservoir compartments, and tiny reservoirs with low reserve volumes.

In the 1990s multilateral technology began to gain popularity and a group of experienced experts founded an organization called Technology Advancement Multilaterals (TAML). Eric Diggins hosted the first official meeting of the institution in Aberdeen, Scotland, in 1997. One of the most important outcomes of this conference was the classification of TAML codes (see Fig.1) and the establishment of a "commutual terminology" for workers in this sector and service providers to use while discussing multilateral completions.

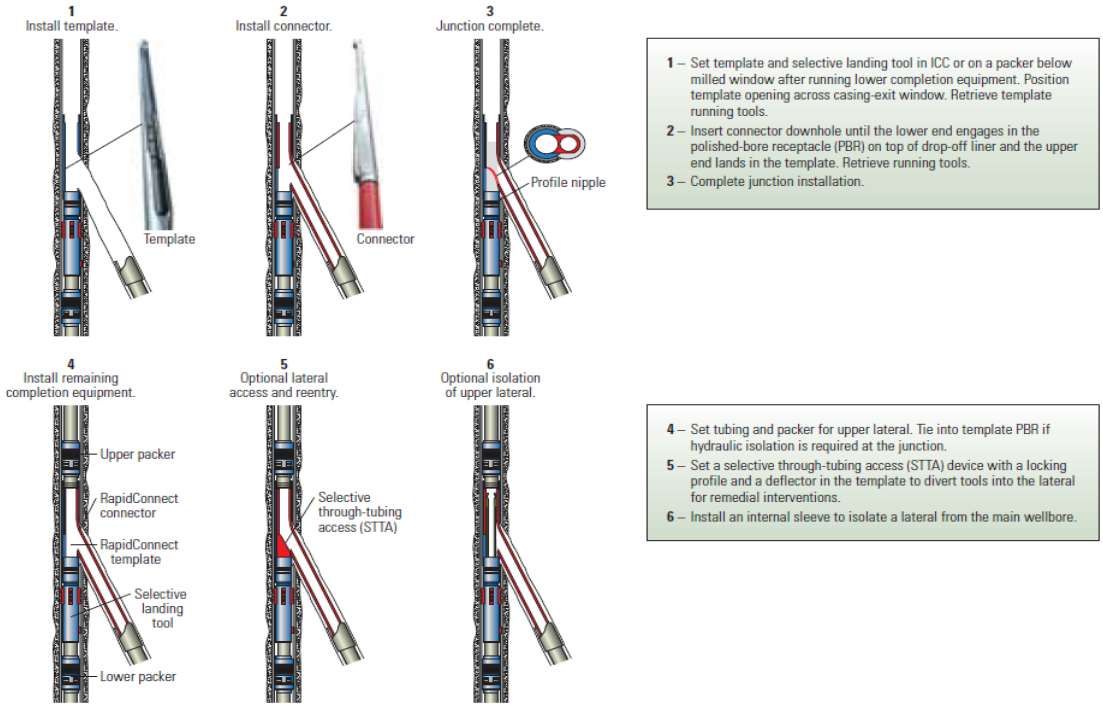

Figure 1. TAML classification [1]

Historical overview of Multilateral wells

The perception of multilateral drilling has a long history. In 1929, the first patent for the whipstock for directional drilling technology was obtained in the

United States. The development of directional drilling with turbodrills in the FSU[1] began in the late 1930s. The first directed cluster drilling experience was achieved in the Perm area in the 1940s. As a result, horizontal drilling and multilateral well drilling technologies were developed. M. Alexander, a Soviet drilling engineer, invented and successfully utilized multilateral techniques, as well as other recent innovations in the oil business, for the first time at the FSU in Bashkiria in 1953. The world's first completely multilateral well with nine branches increased pay zone exposure fivefold and produced seventeen times more.

Another significant improvement occurred in 1997-1998 when Multilaterals Technical Progress, an industry consortium, developed a nomenclature method for the multilateral well that became the industry standard, and more detailed information will be presented below.

Advantages and disadvantages of multilateral wells

Numerous separate reservoirs could be accessed only from single mother wellbore via using multilateral technology. This technology offers the advantage of horizontal wellbores being less expensive than individual horizontal wells. The primary benefit of multilateral wellbores is the greater exposure area to the reservoir that can be obtained with a single wellbore. The primary goal of the multilateral drilling project is to boost the total production rate.

The following are the primary advantages of ML wells:

- Avoiding geological hazards include fractures, salt domes, and shale layers.
- Cost and time savings: instead of digging a new well, drilling many laterals will provide us with a benefit over vertical wells.
- Extending the depletion area increases reserves and recovery factor.
- Water/gas breakthrough time is delayed because the laterals are located inside the producing formation, which isolates them from both the

[1] Former Soviet Union

water/gas zone. As a result, gas/water breakthroughs can be prevented or limited. Furthermore, attaining consistent depletion will result in reduced pressure drawdown.

Aside from these benefits, there may be some drawbacks to multilateral drilling:

- Installation and retrieval of numerous key devices during or after drilling pose additional risks: It is exceedingly risky to install and remove multiple needed equipment during the drilling process or after the completion of multilateral wells. Whipstocks, packers, and other similar tools may be used.
- Controlling sand production in open-hole completions is extremely difficult. Sand control is difficult on all legs. Multilateral wells' mother borehole can be cased to limit sand production, but the legs that branch off the mother bore are open holes. As a result, it is difficult to manage the sand with the legs.
- The sophisticated multilateral wells technology makes modelling and prediction harder.
- Construction difficulty in maintenance and workovers

Multilateral application in Azerbaijan

Inspired from comprehensive use of multilateral wells in worldwide, this technology applied in Azerbaijan fields recently. SOCAR-AQS successfully completed the drilling and commissioning of the No 19 multilateral well in partnership with Baker Hughes and Halliburton services, which employed directional drilling. It was considered a pilot project for multilateral drilling in the South Caspian basin. The depth of the production casing is 668 meters. In the designation of completion in well No. 19, the third level of TAML is used, despite the fact that various scenarios were foreseen during the positioning of the cutting window interval in the production casing. Main objective of drilling multilaterals is to produce oil from QA and QD horizontals. Based on geological factors, the well is completed with an open hole with screens. Expandable packers are utilized

in well completion for more efficient production. As a packer fluid, brine is employed.

Concerning well No. 19, the well has been producing in natural flow since its inception, which explains the considerable decline in daily production thus far. Furthermore, sand generation has not yet been seen, but it is not unavoidable; so, screens in open holes can be employed for both the mother wellbore and lateral (TAML 3). Sand production is a significant problem for a well's productivity. It will result in an early water breakthrough. As a result, sand control equipment should be used. According to SOCAR engineers and supervisors, it is intended to begin well-maintenance measures in the near future to maintain reservoir pressure. Using the current completion procedure, the well will produce 114,000 tons of oil by 2040. The income from the drilled well is expected to be 1.5-3 times greater, and the CAPEX of the well does not differ considerably from other options, showing that drilling a variety of wells in the coming years will have a beneficial influence on economic efficiency.

Conclusion

As a result of this research paper, in the near future, it is assumed to be drilled another well near Well No 19 using multilateral drilling technology. In order to obtain better production efficiency and increase well drainage area, instead of using TAML-3 level, TAML-4 level can be utilized for improved well stability. As another suggestion, implementing advanced sand control techniques will lead to late water breakthroughs and therefore, increment in income will boost approximately 2-3 times.

References

[1] Fraija, J., Ohmer, H., Pulick, T., Jardon, M., Kaja, M., Paez, R., Sotomayor, G.P. and Umudjoro, K., 2002. New aspects of multilateral well construction. Oilfield Review, 14(3), pp.52-69.

[2] Pan, Y., Kamal, M.M. and Kikani, J., 2010. Field applications of a semi-analytical model of multilateral wells in multilayer reservoirs. SPE Reservoir Evaluation & Engineering, 13(06), pp.861-872.

[3] Lyu, Z., Song, X., Geng, L. and Li, G., 2019. Optimization of ML well configuration in fractured reservoirs. Journal of Petroleum Science and Engineering, 172, pp.1153-1164.

[4] Brister, R., 2000, November. Screening variables for ML technology. In International Oil and Gas Conference and Exhibition in China. OnePetro.

[5] Cavender, T., 2004, March. Summary of ML completion strategies used in heavy oil field development. In SPE International Thermal Operations and Heavy Oil Symposium and Western Regional Meeting. OnePetro.

[6] Ober Kircher, J.P., 2000, February. The Economic Viability of ML Wells. In IADC/SPE Drilling Conference. OnePetro.

[7] Durst, D.G., Hart, S.P. and Brown, W.H., 2002, September. Advanced Open Hole Multilaterals. In IADC/SPE Asia Pacific Drilling Technology. OnePetro.

[8] Bosworth, S., El-Sayed, H.S., Ismail, G., Ohmer, H., Stracké, M., West, C. and Retnanto, A., 1998. Key issues in ML technology. Oilfield review, 10(4), pp.14-28.

[9] Ahmadov, E. and Hajiyev, E., 2022. Assessment of Drilling Operation, and Efficiency of Multilateral Wells (Based on the West Absheron Field).

[10] Yanping, Z., Rongquan, R., Hui, W. and Jun, W., 2009. Multilateral drilling & completion technology based on Solid Expandable Tubular fixing system. Petroleum Exploration and Development, 36(6), pp.768-775

HASİLAT QUYUSUNDA DÖYÜNTÜLƏRİN QUYUDİBİ ZONASINDA SÜZÜLMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Kənan Fikrət oğlu Alıyev., Əlheydər Elçin oğlu Ağasıyev

kananaliyev.kn@gmail.com., agasiyeveliheyder@gmail.com

Xülasə. Məqalədə, müxtəlif səbəblərdən qeyri-stabil rejimdə işləyən neft və qaz quyularının quyudibi zonasında süzülmə prosesinin müntəzəm şəkildə dəyişməsi məsələsinə baxılmışdır. İstismar quyularında döyüntülərə səbəb olan quyuağzı və quyudibi parametrlərinin periodik dəyişməsi səbəbləri araşdırılmış və bu məsələ real quyular üzərində nəzərdən keçirilmişdir. Quyunun belə təbii iş rejimində istismarı zamanı quyudibi zonada süzülmə prosesinin müntəzəm şəkildə pozulması da nəzəri və praktiki məlumatlara görə əsaslandırılmışdır. Beləliklə, retroqrad kondensasiya nəticəsində dövrü olaraq maye ilə yüklənməyə məruz qalan qaz-kondensat quyusunun timsalında, yaranan döyüntülərin törədə biləcəyi fəsadlar qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər. Süzülmə qanunları, məsaməli mühit, quyudibi zona, hidrodinamik modellər, neft və qazın süzülməsi, quyu parametrləri.

Araşdırılan məsələnin mahiyyəti və onun əsaslandırılması.

Məlumdur ki, neft və qaz quyularında laydan yer üzərinə axın mürəkkəb hidrodinamikaya malik olur. Burada borunun yatma dərəcəsindən, qravitasiya və sürtünmə qüvvələrindən, əlavə lay flüidinin tərkibi və ayrı-ayrı fazalar və komponentlər arasında fiziki-kimyəvi münasibətlər də mühüm rola malik olur [1-3]. Axan çoxkomponentli və çoxfazalı qarışıqlarda boru divari ilə axan təbəqələr arasında sürtünmə qüvvələri və ümumiyyətlə faza çevrilməsi və səth kinetikasından irəli gələn digər fiziki münasibətlər qaldırıcıda kütlə axınının (Q_m) saxlanmasını ($Q_m=f(H, t)$) pozur. Belə ki, zamandan (t) və dərinlikdən (H) asılı olaraq kütlə sərfinin qiyməti müxtəlif ola bilir [5, 6]. Məlumdur ki, belə qərarlaşmamış axın quyu lüləsi boyu təzyiq (P) və temperaturun (T) paylanma qanunauyğunluğuna da ($P=f(H)$ *və* $T=f(T)$) təsir göstərir.

Klassik və son illərdə dərc edilmiş tədqiqat işlərinin xülasəsinə əsasən karbohidrogen hasilatı quyusunda axının mürəkkəbləşməsinin əsas səbəbləri kimi: 1) quyunun iş rejiminin düzgün seçilməməsi; 2) quyu lüləsinin profilinin vertikaldan yayınma dərəcəsi ilə əlaqəli amillər; 3) laydan axan qarışığın doyma və ya retroqrad kondensasiya prosesləri ilə əlaqəli faza keçidləri; 4) laydan quyuya qum və digər bərk hissəciklərin axını; 5) quyudibində su və ya qaz konuslarının yaranması; 6) quyu gövdəsində mümkün nasazlıqlar və ya hermetikliyin pozulması; 7) açılmış layın qeyri-bircinslik dərəcəsi; 8) müxtəlif xarakterə malik kənar laylarla əlaqənin yaranması və s. səbəbləri göstərmək olar [1-4]. Aparılmış təhlillər göstərir ki, hasilat quyusunda mövcud döyüntülərin əsasən quyu gövdəsi, quyu üstü və separasiya sistemlərinə, onların təhlükəsiz işinə təsiri araşdırılır və təzyiq dalğalarının qarşısını almaq üçün tədbirlər bu istiqamətdə aparılır [4-7]. Məsələn, [7] işində qərbi Çin yatağında qaz-neft hasilatı quyusu araşdırılmışdır. Burada quyunun hasilatı prosesinində təzyiq dinamikasının modeli (quyunun açılması, hasilatı və bağlanması daxil olmaqla) yaradılmışdır ki, bu da quyunun çoxfazalı axınına uyğunlaşdırılmışdır. Modeldən istifadə etməklə quyunun dibi ilə quyuağzı arasında təzyiqlərdəki həyacanlamanın dərinlik boyu ötürülməsi arasında histeresiz fenomeninin mövcudluğu müəyyən edilmişdir. Modellə aparılan simulyasiyalarda təzyiqin dəyişmə dalğasının yayılmasına təsir edən amillər və onun quyu kəmərlərinin təhlükəli iş rejiminə keçmə ehtimalı qiymətləndirilmişdir. Təzyiq dalğasının amplitudası, tezliyi və hasilat arasında optimal qiymətlərin seçilməsi proseduru işlənilmişdir, lakin quyudibi lay zonasına təsirə baxılmamışdır.

Ümumiyyətlə, mövcud tədqiqatların xülasəsi göstərir ki, quyunun neft, qaz, su, qum hasilatı və ya qaz quyusuna kondensatın daxil olması (quyu lüləsində retroqrad kondensasiya) ilə əlaqəli qeyri-müntəzəm axını öyrənərkən tədqiqatçılar əsasən quyu avadanlığını və yer üstü sistemlərdə yaranan çətinlikləri araşdırır. Halbuki, lay və quyunun birgə işinin pozulması quyudibi zonanın möhkəmliyinə

də təsir edə bilər və bu amil nəzərdə saxlanılmalıdır. Bu məqsədlə, təqdim edilən işdə təbii şəraitdə, hasilat quyusunda baş verən döyüntülərin quyudibi zonaya təsiri Azərbaycanın Xəzər dənizində istismar edilən qaz-kondensat quyuları timsalında təhlil edilmişdir.

Quyunun maye ilə yüklənməsi zamanı quyudibi zonada başverən proseslərin nəzəri əsaslandırılması.

Məlumdur ki, qaz-kondensat quyusunda baş verən qeyri-stabil axının əsas səbəblərindən biri layda (yaxud yuxarı vertikal axın zamanı) yaranan retroqrad kondensasiyadır ki, bu da quyunun maye ilə yüklənməsinə səbəb olur. Bu hal qaz-kondensat yataqlarında mövcud olan karbohidrogen maye kütləsinin quyuya daxil olması nəticəsində də yarana bilər. Deməli belə axın mürəkkəbləşmələr yaradaraq həyacanlanmanı bir başa qidalanma konturuna ötürə bilər. Buna görə də axının profilinin dəyişməsini süzülmə prosesində araşdıraq.

Məsamələrdə süzülmə prosesini borularda olduğu kimi enerjinin saxlanma qanunu, yəni enerjinin axının müxtəlif iki nöqtəsində bərabərlik şərti əsasında müəyyən etmək olar, lakin axının istiqamətlərinin geometrik olaraq kəskin müxtəlifliyi və məsamələr şəbəkəsinin paylanmasının xaotikliyi bu qanun əsasında analizlər aparmağı qeyri-mümkün edir. Digər tərəfdən süzülmə zamanı toxunma səthlərində baş verən proseslər təkcə özlü qüvvələrin deyil, həm də səthi gərilmə və kapilyar təzyiqin yaranması və qeyri-stabilliyi ilə müşahidə edilir. Bu səbəbdən süzülmənin əsas tənliyini xarakterizə edən Darsi qanunu da qərarlaşmamış rejimdə tətbiq olunma çətinlikləri hesabına ciddi xətalara səbəb olur. Bu halda süxurun vahid en kəsiyindən keçən qarışığın kütləsi zamandan asılı olaraq dəyişdiyindən prosesin məsamələrdə baş verən diffuziya kimi analiz edilməsi məqsədə uyğun hesab edilə bilər [3, 4]. Yəni quyudibi təzyiq müəyyən tezliklə rəqsi olaraq dalğalar yaradır və bu laya doğru yayılır və qərarlaşmamış axın yaranır. Əlbəttə ki, axını psevdo-qərarlaşmış hesab etmək olar, lakin bu

zaman təzyiq qradientinin məsafədən asılı olaraq dəyişməsinin sabit olması tələb edilir. Burada quyudibinə axın profilini də nəzərə almaq lazımdır ki, bu, adətən sadələşdirmək məqsədilə: xətti qalareyaya axın, radiala mərkəzə axın, sferik və yarım-sferik süzülmə kimi qəbul edilir [4]. Ümumi şəkildə fəzada süzülmə sürətinin vektoru aşağıdakı tənliklə göstərilə bilər:

$$\begin{cases} v_x = -\frac{k_x}{\mu}\frac{\partial P}{\partial x} \\ v_y = -\frac{k_y}{\mu}\frac{\partial P}{\partial x} \\ v_z = -\frac{k_z}{\mu}\frac{\partial P}{\partial x} \end{cases}, \rho g h \to 0, kiçik\ lay\ elementi\ üçün \qquad (1)$$

Burada: v_x, v_y, v_z və k_x, k_y, k_z uyğun olaraq X, Y və Z oxları üzrə süzülmə sürətləri və keçiriciliklərdir; P - təzyiq; μ, ρ - süzülən qarışığın uyğun olaraq özlülüyü, sıxlığıdır; h- hidravlik maillilik; g - isə sərbəst düşmə təcilidir.

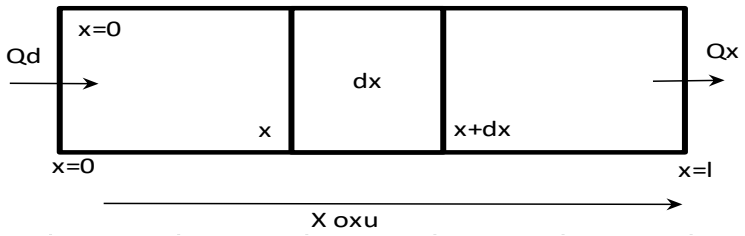

Şəkil 1. Qaz-kondensat sisteminin X oxu üzrə süzülmə modeli

Hesab edək ki, laydan quyudibinə süzülən qarışıq Q_d sərfi ilə şəkil 1-də göstərilən lay elementinə x=0 nöqtəsindən daxil olur və hər hansı x=l nöqtəsində həmin elementdən xaric olur – Q_x. Verilmiş elementin [x, x+dx] hissəsini tədqiq edək. Burada, elementar həcmi paralelepiped kimi qəbul etsək, onun həcmi v=sdx (s- elementin en kəsiyi sahəsi) və oradakı flüidin həcmi isə v_f=msdx (m- məsaməlik əmsalı) olar. Məlumdur ki, axın qərarlaşmış olarsa onun elementə daxil olan və xaric olan sərfi bərabər olar ($Q_d(t) = Q_x(t)$) və bu zaman Darsi qanunu X oxu üzrə ödənilmiş olur. Lakin axın qərarlaşmamış olduqda bu bərabərlik pozulur və $Q_d(t) \# Q_x(t)$ olur. Bu zaman götürülmüş elementdə flüidin yığılması və ya boşalması hadisəsi baş verir. Buradan demək olar ki, götürülmüş həcmdə olan flüidin sıxlığı zamandan asılı olaraq artır, xaric edilən sərf azalır və bir

müddət sonra sıxlıq azalmağa və burada yığılmış qarışıq xaric olmağa başlayır. Beləliklə, axın zamanı kütlənin saxlanması prinsipinə əsaslansaq, onda x-ın müxtəlif nöqtələrində kütlə sərfini-M aşağıdakı bərabərliklər

$$(M)_{x+dx} = (M)_x + \frac{\partial M}{\partial x}dx \text{ və ya } (Q\rho)_{x+dx} = (Q\rho)_x + \frac{\partial (Q\rho)}{\partial x}dx \quad (2)$$

kimi göstərmək olar. Burada, flüidin həcmi sərfini (Q) flüidin elementar məsaməli (m-məsaməlik) mühitdə yerləşən həcminin ($vm=smdx$) hər hansı t anında dəyişməsini (2) formulasında nəzərə alsaq, onda:

$$(Q\rho)_{x+dx} = (Q\rho)_x + sm\frac{\partial \rho}{\partial t}dx \quad (3)$$

(2) və (3) tənliklərin müqayisə edib, $v = Q/s$ (süzülmə sürəti) bərabərliyini nəzərə alsaq onda yaza bilərik:

$$-\frac{\partial (v\rho)}{\partial x} = m\frac{\partial \rho}{\partial t} \quad (4)$$

Və nəhayət X oxu üzrə (1)-dən süzülmə surətinin ifadəsini (4) düsturunda nəzərə almaqla, prosesi

$$\frac{\partial}{\partial x}\frac{k\rho}{\mu}\frac{\partial P}{\partial x} = -m\frac{\partial \rho}{\partial t} \quad (5)$$

diferensial tənliyi ilə ifadə etmək olar.

Sonuncu ifadədən - (5) göründüyü kimi quyudibi zonada təzyiqin sahə üzrə dəyişməsini süzülən fluidin sıxlığının zamana görə dəyişməsi ilə əlaqələndirmək olar. Yəni quyudibində təzyiqin dəyişməsi yaranan dalğanın laya ötürülməsi ilə yanaşı mühitin sıxlığının dəyişmə dalğasıda yaratması təsdiq edilmiş olur.

Quyunun maye ilə yüklənməsi prosesinin real qaz-kondensat quyusunda sınanılması.

Real vəziyyət üçün lay sistemini və süzülmə prosesini xarakterizə edən çoxsaylı amillər arasında təzyiq, temperatur və zamanı müəyyən etmək daha əlverişli hesab edilə bilər. Digər tərəfdən (5) ifadəsi çoxdəyişənli mürəkkəb

diferensial tənlikdir. Onun həlli müxtəlif çətinliklərlə bağlıdır və bu səbəbdən hasilat quyusunun quyuağzı təzyiqinin döyüntülərini praktiki quyular üzərində müşahidə etmək daha münasib olar.

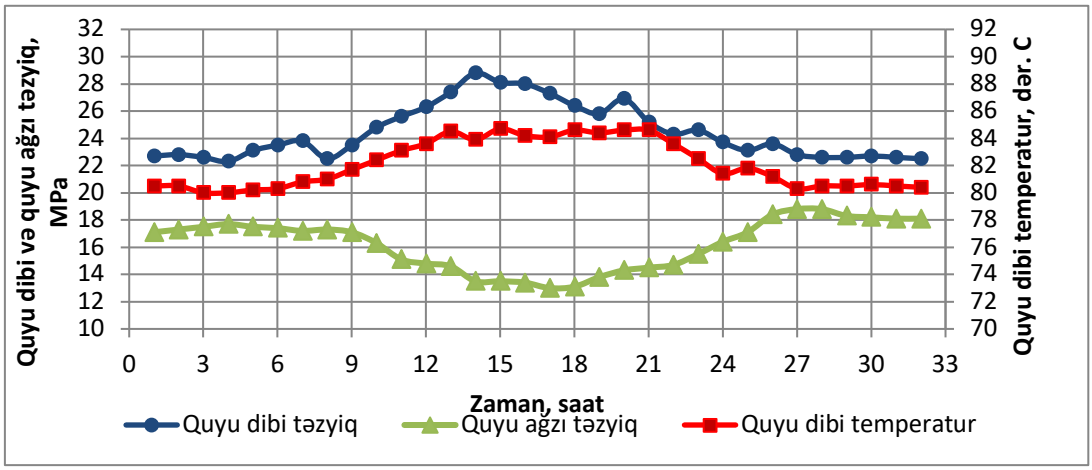

Şəkil 2. Qaz-kondensat quyusunun maye ilə yüklənməsi zamanı quyuağzı təzyiqin, quyudibi təzyiq və temperaturun dəyişməsi

Şəkil 2-də Xəzər dənizində qaz-kondensat yatağına məxsus A quyusunun göstəriciləri göstərilmişdir. Quyunun seçilməsində əsas məqsəd onun daimi olaraq döyüntülərlə işləməsidir. Burada quyuağzı təzyiqin, quyudibi təzyiq və temperaturun 32 saat müddətində dinamikası verilmişdir. Göründüyü kimi təzyiqin normal qiymətdən çıxması və yenidən qayıtması 17 saatdan çox vaxt aparır. Bu zaman maye hasilatı artır və əlavə 125 m^3 kondensat hasil edildikdən sonra 2-3 günlük stabilləşmə yaranır. Qeyd edilən quyuda seçilən zaman intervalı üçün quyudibi təzyiqin və temperaturun zamandan asılılığı üzrə bəzi dəyişmələr maraq doğurur. Şəkil 2-dən göründüyü kimi, dib təzyiqi quyuağzı təzyiqin azalmağa başladığı andan (quyuda mayenin yığılması və hidrostatik təzyiqin artması ilə) artmağa başlayır və eyni zamanda quyudibi temperaturun yüksəlməsi müşahidə edilir. Əvvəlki işlərimizin nəticələrinə əsasən [5] bunu quyudibinə daha çox mayenin axması ilə əlaqələndirmək olar. Yəni istilik tutumu yüksək olan mühitin quyuya daxil olması quyudibi temperaturu artırır. Bu mülahizə sonradan təzyiq və temperaturun quyu lüləsinin maye ilə yüklənməsi sübut edildikdən sonra bir daha təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, məlum olur ki, qaz-kondensat quyusunun maye ilə yüklənməsi nəticəsində yaranan təzyiq döyüntüləri quyu gövdəsində olduğu kimi quyudibi zonada da təzyiq dalğası yaradır. Quyudibi təzyiqin və temperaturun belə dövrü dəyişməsi quyudibi zonanın dövrü olaraq, həcmi sıxılması və genişlənməsinə səbəb olur. Aydındır ki, belə müntəzəm zərbələr quyudibi avadanlıqlarda nasazlıqlara və məsaməli mühitin dağılmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən bu təzahürün quyuların istismarı zamanı nəzərə alınması vacib hesab edilməlidər.

Əsas nəticələr.

Qaz-kondensat quyuları üzərində aparılmış müşahidələr və nəzəri-praktiki təhlillər nəticəsində alınan nəticələri aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1. Mövcud tədqiqatların təhlilindən məlum olmuşdur ki, neft və qaz quyusunda müxtəlif səbəblərdən baş verən təzyiq döyüntüləri belə quyular üçün xarakterik bir axın dinamikasıdır və quyuda baş verə biləcək fəsadların qarşısını almaq üçün bu amilin daha dəqiqliklə öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.
2. Qaz-kondensat quyusu üzərində aparılan nəzəri və praktiki tədqiqatlardan məlum olur ki, quyunun maye ilə yüklənməsi zamanı quyudibi təzyiqin və temperaturun dəyişməsi nəticəsində lay zonasında süzülmənin xarakteri fasiləsiz olaraq dəyişir və bu kollektor süxurları üzərinə düşən gərginliyin dövrü dəyişməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Мирзаджанзаде А.Х., Кузнецов О.Л., Басниев К.С., Алиев З.С. Основы технологии добычи газа. Москва: ОАО Недра, , 880 с. 2003.
2. Мирзаджанзаде А.Х., Аметов И.М., Ковалев А.Г. Физика нефтяного и газового пласта. Москва–Ижевск: ИКИ, 2005, 280 с.
3. Коленкина Е. И., Никитин В. Ф., Логвинов О. А., Смирнов Н. Н. Фильтрационные течения в пористых средах. Москва:Изд-во ФГУ ФНЦ НИИСИ РАН, 73 с 2020.

4. Мусин Р.Х., Храмченков М.Г. Введение в численное моделирование геофильтрации: учебно-методическое пособие, Казань, 41 с. 2019.

5. Fataliyev V.M., Hamidov, N.N., Aliyev K.F. Methods for optimizing the operation of a gas condensate well under retrograde condensation condition // An international scientific conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of National Leader Heydar Aliyev, ASOIU, Baku, Azerbaijan, 8p. 2023,

6. Gafar G. Ismayilov, Vugar M. Fataliyev, Elman Kh. Iskenderov. A pipe configuration for smoothening pressure pulsation in a pipeline exporting multiphase hydrocarbon fluid // Sylwan Journal, 167(5). 18 p. May 2023,

7. Gudmundsson J.S., Durgut I. Pressure pulse analysis of flow in tubing and casing of gas lift wells. Spring 2002 ASME/API Gas Lift Workshop, Houston, Texas. 17 p., February 5-6, 2002.

YÜKSƏK HASİLATLI NEFT-QAZ QUYULARININ MƏHSULUNUN SEPARASİYASININ STABİLLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Məmmədov Tural Nizami, tural_710@hotmail.com
Əzizli Elvin Eldəniz, elvinazizli01@gmail.com

Abstrakt: Maili və horizontal qazma texnologiyasının sürətlə inkişafı nəticəsində hasilat quyularının məhsuldarlığının kəskin artması və yataqların istismar müddətinin azaldılmasına nail olunmuşdur. Lakin müasir texnologiyanın yaratdığı digər çətinliklərdən biri də hasil edilən məhsulun yüksək sürətlə emal edilməsi və lazım olan məntəqəyə çatdırılmasından ibarətdir. Belə böyük həcmdə neft və qazın separasiyası və ilkin emalı xüsusilə dəniz platformalarında ərazinin məhdud və avadanlıqların sıxlığı ucbatından yaranır. Göstərilən amilin daha dərindən öyrənilməsi və mümkün həlli yolların araşdırılması məqsədilə təqdim edilən işdə bir sıra müasir dəniz istismar platformalarında separatorların işi təhlil edilmiş və küt quyular sisteminində yaranan dəyişikliklərin, qərarlaşmamış axının separatorun işinə təsiri öyrənilmişdir. Burada eyni zamanda stabilliyin təmin edilməsi yolları müzakirə edilmişdir.

Açar sözlər: Neft və qazın separasiyası, Horizontal separatorlar, Separasiyaya təsir edən amillər, Faza çevrilmələri, Optimal separasiya rejimi.

Giriş.

Məlumdur ki neft və qaz hasilatı quyusunun məhsulu mürəkkəb tərkibə malikdir [1-3], Burada karbohidrogen qarışığı komponentlərin sayından əlavə həm də, müxtəlif fazalar şəkilində mövcud olur. Qeyd edilən faza və komponentlərin sıxlığı, buxar parametrləri və digər, separasiya üçün vacib olan amillərinin müxtəlif olması separatorların düzgün quraşdırılmasını və seçilməsini tələb edir [4-7]. Ümumiyyətlə separatorlar təyinatına görə çox müxtəlif olsada

formasına görə əsasən dörd qrupa bölünürlər: vertikal, horizontal (bir və iki hissəli olmaqla iki növ olur) və sferik [4, 5]. Vertikal separatorlar əsasən aşağı və orta qaz amilinə malik axınlarda istifadə edilir. Bu tip separator nisbətən böyük qaz-maye sisteminin araqatı şəkilində axmasının səlistləşdirir və mayenin qaz fazasında qalmasının qarşısını ala bilir. Bu separatorda qazın yuxarı axması zamanı maye damcılarının çökməsinə kifayət qədər zamanın olması və ya axan sistemin separatorda qalma müdddətinin çox olması hesabına əldə edilir. Lakin maye və qaz axını yüksək olduqda belə separatorların diametrlərinin böyük olması lazım gəlir. Daşınması və quraşdırılmasının çətinliyinə baxmayaraq, kiçik ərazi tutması onun dəniz platformasında istifadəsini əlverişli edir. Digər tərəfdən belə separatorların ölçmə traplarında, damcı tutanlarda və nisbətən az saylı quyular üçün istifadəsi daha səmərəlidir. Vertikal separatorlardan fərqli olaraq horizontal separatorlar qaz amili və həm də maye hasilatı yüksək olan platformalarda quraşdırılması səmərəli hesab edilir. Ucuz başa gəlməsindən əlavə qaz fazası ilə maye arasında geniş görüşmə səthi yüksək qaz hasilatının da keyfiyyətli separasiyasına imkan yaradır. Bu növ separatorların qurluşu da sadə olduğundan quraşdırlması asan olur, lakin nisbətən daha geniş ərəzini zəbt edir və mayenin səviyyəsinin idarə edilməsi hündürlüyün kiçik olması ilə əlaqədar olaraq çox həssas olur. Qeyd edilən üstün cəhətlər horizontal separatorların texnologiyasını geniş inkişaf etdirmişdir [6-8].

Separatorun daxili hissələri ilkin (maye kütləsinin ayrılması) və son (maye damcılarının qazdan ayrılması) mərhələlərlə keyfiyyətli separasiya üçün imkan yaradır [6-8] . Bütün bunlara baxmayaraq, hasilat quyularında məhsulun dəyişməsi, laydan yer səthinə istilik daşınmaları və təzyiq döyüntüləri bir sıra aşkar və gizli çətinliklər yaradır. Təqdim edilən məqalədə bir başa dəniz platformasında yüksək hasilat üçün nəzərdə tutlan separatorların işinə təsir edən amillər araşdırlmış və qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda problemlərin həlli yolları müzakirə edilmişdir.

Optimal separasiya şəraitinin təyin edilməsi

Qeyd edildiyi kimi separatorlar müxtəlif formada olması ilə yanaşı separasiya məqsədindən asılı olaraq iki (neft və qaz) və üç fazalı (neft, qaz və su) ola bilər (separatorlar mexaniki qarışıqların, əsasən qumun ayrılmasına imkan yaratdığından bəzən belə qarışıqlar da əlavə faza kimi nəzərə alına bilər). Buna baxmayraq, ümumilikdə: 1) qravitasiya qüvvələrinin təsirindən yaranan ayrılma və ya müxtəlif sürətli çökmə prosesi; 2) mərkəzdən qaçma qüvvələrinin təsiri ilə müxtəlif komponentlərin seqreqasiyası prinsiplərinə əsaslanır. Bu məqsədlə separatorun daxili avadanlıqları bu proseslərin təsirini daha da gücləndirməyə xidmət edir [4-6].

Ümumi olaraq, separasiya prosesinin keyfiyyətinə aşağıdakı amillər təsir etdiyini göstərmək olar: mövcud maye və qaz sərfinə əsasən separatorun düzgün seçilməsi; separasiya edilən qarışığın tərkibi; quyuların və ya manifoldun təzyiq və temperaturunun sabitliyinin təmin edilməsi dərəcəsi; su, qum, parafin və duz çöküntüsü kimi mənfi təsirin nəzərə alınması; nəhayət separasiya təzyiq və temperaturun düzgün hesablanması və təmin edilməsi.

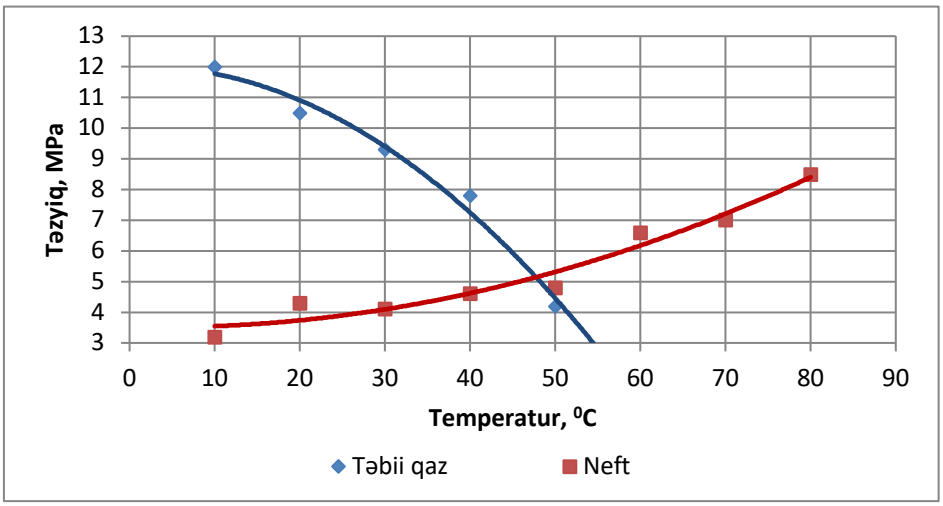

Şəkil 1. Neft və qaz qarışığının optimal separasiya təzyiq və temperaturu

Güman edilə bilər ki, separator təzyqinin yüksək olması və ya temperaturunun kiçik olması separatorun işinə müsbət təsir edər və separasiya nəticəsində daha çox maye - neft hasilatı əldə etmək olar. Lakin bu belə deyildir və qeyd edilən parametrlər yalnız optimal qiymətdə daha səmərəli olur. Azərbaycanın "Günəşli" yatağının timsalında (Neftin sıxlığı-852 kq/m^3, təbii qazın sıxlığı- 0.798 kq/m^3 və tərkibi 94,74% metan və 5,7 q/m^3 maye komponentlər) [7] əsasında aparılmış qrafiki təhlillər nəticəsində (şəkil 1) optimal separasiya təzyiq (5.1MPa) və temperaturu (47^0C) təyin edilmişdir.

Şəkil 1-dən göründüyü kimi separasiya təzyiq və temperaturunun optimal qiymətləri ətrafında çox həssas faza çevrilmələri baş verir və təzyiq və ya temperaturun bir neçə vahid dəyişməsi qazda daha çox mayenin və ya mayedə daha çox qazın qalmasına səbəb ola bilər. Bunun təsdiqi olaraq real şəraitdə seçilmiş separasiya parametrlərinə riayət etməyin çox çətin olması müşahidə edilmişdir ki, bu da növbəti bölmələrdə araşdırılmışdır.

Real dəniz platforması timsalında neft və qazın separasiyasına axın strukturunun təsirinin araşdırılması

Nümunə kimi Azərbaycanın neft yataqlarından birini istismar edən dəniz platformasından separasiya sexemi şəkil 2-də verilmişdir.

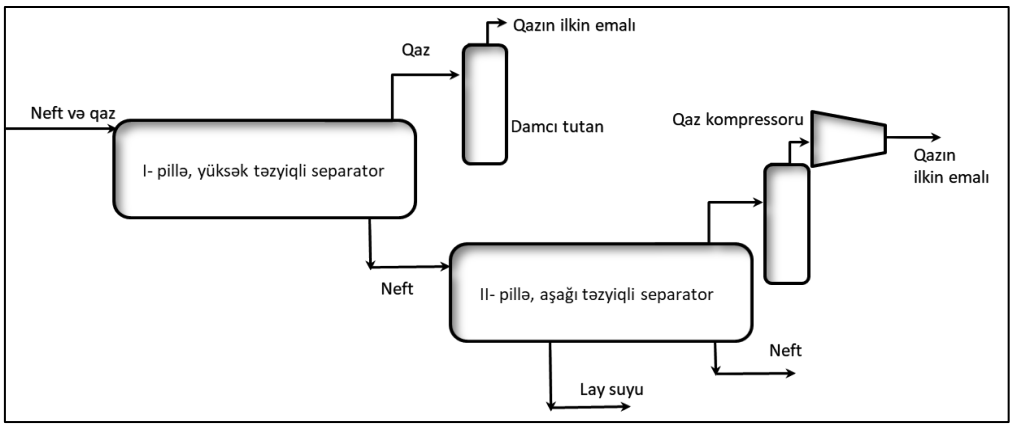

Şəkil 2. Neftin və suyun qazdan ayrılmasını təmin edən iki pilləli separasiyanın texxnoloji sxemi.

Manifolddan axan neft, qaz və digər quyu məhsulu yüksək təzyiqli separatora daxil olur, qaz üst hissədən və separatorun digər sonluğundan xaric edilərək damcı tutdana ötürülür daha sonra isə qazın ilkin emalı və ya qaz qurudulması qurğusuna yönəldilir. Verilmiş axın diaqramından göründüyü kimi maye və qaz ayrılmasının pozulması, yəni qazın tərkibində mayenin qalması qaz çıxışında kompressora və qazın ilkin emalına mənfi təsir edə bilər. Eyni zamanda mayenin tərkibində qazın miqdarının artması neftin və lay suyunun emalı və nəqlində ciddi problemlər yarada bilər.

Gündəlik olaraq verilmiş təzyiq və temperaturda (faktiki təzyiq-3,8Mpa, temperatur- 32 ^{0}C) parametrlərdə kəskin dəyişmələr və qeyri-stabillik müşahid edilir. Burada real şəraiti nəzərə almaqla həm aşağı və həm də, yüksək təzyiqli separatorda prosesə təsir edən amillər araşdırılmışdır.

Nümumə kimi birinci pillə separatorun təzyiq, temperatur, səviyyə və maye sərfi kimi parametrlərin gün ərzində dəyişməsi şəkil 3-də verilmişdir. Buradan göründüyü kimi separasiyanın birinci pilləsindən sonra qaz amilinin 10 dəfədən çox azaldılması şərti ilə ikinci pillə separatora 1000-2500 m^3/saat sərfi ilə neft və su daxil olur (separatorun işçi tutumu 5000 m^3/hr). Bu o deməkdir ki quyularda qərarlaşmamış axın birbaşa separasiyanın keyfiyyətinə təsir edərək kifayət qədər böyük intervalda dalğalanmanın yaranmasına səbəb olur. Digər tərəfdən həm birinci və həm də, ikinci pillədəki səviyyə tənzimləyiciləri separatorun səlist işini təmin edə bilmir. Maraqlı məqamlardan biri damcı tutanda səviyyənin böyük həddə və kifayət qədər yüksək intensivliklə dəyişməsidir. Bu neftin qaz fazası ilə separatordan ötürülməsi deməkdir. Qaz kompressoru üçün qəbul edilməz olan bu effektin əlbəttə nəzarətdə saxlanılması çox vacibdir.

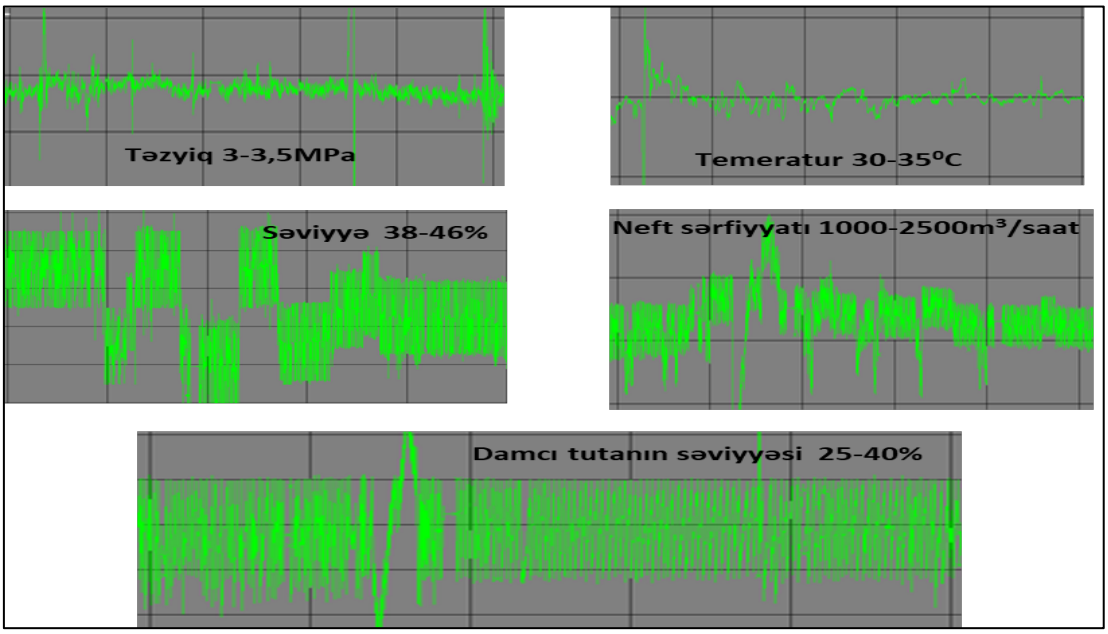

Şəkil 3. İkinci pillə separatorun təzyiq, temperatur, səviyyə və neft sərfinin və qaz xəttindəki damcı tutanın səviyyəsinin 6 saat ərzində dəyişmə intervalları

Şəkil 3-ə əsasən söyləmək olar ki belə böyük hasilata malik quyularda separasiyanın sabit saxlanılması böyük çətinliklərlə əlaqəli olur və separatorun təzyiq, temperatur və digər parametrlərinin çox yüksək dəqiqliklə idarə edilməsinə ehtiyac duyulur. Digər tərəfdən separasiya və digər texnoloji blokların düzgün seçilməməsi, hasilatla bağlı yuxarı və aşağı sərhədlərin nəzər alınmaması quyuların optimallaşdırılmasına və layın rasional istismarına ciddi təsir edə bilər.

Nəticələr

1) Aparılmış araşdırlmalar əsasında neft-qaz separatorunun parametrlərinin seçilməsi və səlist işinə təsir edə biləcək amillər yüksək hasilata malik quyular nəzərə alınmaqla araşdırılmış və nəzəri düşüncələr real neft-qaz istismar platformasındakı separatorların real parametrlərinin statistik təhlili əsasında genişləndirilmişdir.

2) Gündəlik müşahidələr əsasında məlum olmuşdur ki, separatorların mövcud hasilata (sabit), təzyiq və temperatura tam uyğun seçilməsinə

baxmayaraq, parametrlərdə mövcud döyüntülər səlist separasiya prosesinə ciddi təsir edir və götürülmüş halda qazla maye daşınması təzahürü təsdiq edilmişdir.

3) Yüksək hasilata malik real separatorlar üzərində aparılan müşahidələr əsasında təklif edilmişdir ki, hasilat quyularında müxtəlif səbəblərdən qərərlaşmamış axının olması neft və qaz quyularının istismarı üçün xarakterik qəbul edilməli, separatorlar və separasiya mərhəlləri seçilərkən axının aşağı, orta və yuxarı hədləri nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilən ədəbiyyatlar

1. Abasov M.T., Abbasov Z.Y., Fətəliyev V.M. və b. Qaz-kondensat qarışığının kondensasiyasının başlanma təzyiqi və onun təyini üsulu. Azərbaycan Neft Təsərrüfatı. № 5, 30-34 s., 2012.

2. İsmayılov Ş.Z., Süleymanova A.Ə., Novruzova S.H. və b. Neft və qazın quyu ilə çıxarılması texnologiyası. Bakı, "Elm", 540 s. 2022.

3. Мирзаджанзаде А.Х., Аметов И.М., Ковалев А.Г. Физика нефтяного и газового пласта. Москва–Ижевск: ИКИ, 280 с., 2005,

4. Abdel-Aal H.K., Mohamed Aggour. Petroleum and Gas Field Processing. King Fahid University of petroleum and Minerals Dhahram, Saudi Arabia. Marcel Dekker. New York. 358p. 2003.

5. Boyun Guo, Ali Ghalambor. Natural gas Engineering Handbook. University of Louisiana at Lafayette. Gulf Publishing Company, Texas, Houston. 493p., 2005.

6. Inga Ampuero J.F., Carranza Castro A.J. Design of Oil-Gas Separators-from Hydrocarbon Stream. LIMA. PERU. 49p., 2017.

7. Pedersen K.S., Christensen P.L, Shaikh J.A. Phase behavior of Petroleum Reservoir Fluids. Taylor and Francis Group, 463p., 2005.

8. Younger A.H., Eng P. Natrual Gas Processing Principles and Technolody, Thimm & Jason Sullivan Thimn Engineering. University of Calgary. 364p., 2004.

DƏNİZ HİDROTEXNİKİ QURĞULARIN STATİK VƏ DİNAMİK HESABLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Dos. V. T. Mustafayev N. Dəmirov
mustafayev.vaqit@mail.ru
nusraddindamirov01@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatımız, dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və qiymətləndirilməsində statik və dinamik hesablamaların kritik aspektlərinə toxunur. Dəniz mühitinin yaratdığı unikal problemləri dərk edərək, tədqiqat statik və dinamik amilləri effektiv şəkildə birləşdirən möhkəmliyin hesablama metodologiyalarının işlənib hazırlanmasına yönəlib. Yanaşma, nəzəri modelləşdirməni empirik məlumatlarla birləşdirir, maye dinamikasının, material xüsusiyyətlərinin və ətraf mühit dəyişənlərinin təsirini vurğulayır. Geniş simulyasiyalar və sahə sınaqları təklif olunan modelləri təsdiqləyir, müxtəlif şəraitlərdə bu cihazların performansını və struktur bütövlüyünü proqnozlaşdırmaqda onların dəqiqliyini və etibarlılığını nümayiş etdirir. Nəticələr dəniz mühəndisliyi layihələrində daha yaxşı risklərin idarə olunmasına töhfə verən dizaynın səmərəliliyi və təhlükəsizliyində əhəmiyyətli irəliləyişləri göstərir. Görülən iş yalnız dəniz hidrotexniki cihazları haqqında anlayışı inkişaf etdirməklə yanaşı, bu sahədə mühəndislər və dizaynerlər üçün praktiki alətlər təqdim edir.

Bundan əlavə, tədqiqat mürəkkəb dəniz mühitlərində statik və dinamik qüvvələr arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq, dəyişən okeanoqrafik şəraiti nəzərə almaq üçün dəqiq modelləşdirmə ehtiyacını vurğulayır. Ekstremal hava şəraiti və gözlənilməz dəniz vəziyyətləri də daxil olmaqla, əməliyyat ssenariləri altında bu cihazların stress paylanmasını və dinamik reaksiyasını təhlil etmək üçün qabaqcıl hesablama üsullarından istifadə olunur. Nəticələr ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin dizayn mərhələsində inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır, dəniz hidrotexniki qurğularının hazırlanmasında ekoloji cəhətdən

təmiz və davamlı təcrübələri müdafiə edir. Araşdırma həmçinin bu cihazların davamlılığını və uzunömürlülüyünü artırmaq üçün xüsusilə materialşünaslıq və davamlılıq mühəndisliyi sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün potensial sahələri müəyyən edir.

Açar sözlər: Dəniz Hidrotexniki Cihazları, Statik Dinamik Hesablama, Maye Dinamiği, Struktur Bütövlük, Simulyasiya, Dəniz Mühəndisliyi, Risklərin İdarə Edilməsi.

Giriş: Dəniz neft-qaz mühəndisliyinin inkişaf edən mənzərəsində dəniz hidrotexniki qurğularının dizaynı və təhlili mühüm rol oynayır. Dalğalar, doklar və dəniz platformaları kimi strukturları əhatə edən bu qurğular sahil mühafizəsindən tutmuş enerji istehsalına qədər çoxsaylı tətbiqlər üçün əsasdır. Onların kritik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu strukturlara təsir edən statik və dinamik qüvvələrin dəqiq hesablanması onların istismar təhlükəsizliyini və uzunömürlülüyünü təmin etmək üçün vacibdir. Dəniz mühiti dinamik təbiətinə görə unikal problemlər toplusunu təqdim edir. Dalğa dinamikası, gelgit dəyişiklikləri və maye-struktur qarşılıqlı əlaqəsi kimi amillər dəniz hidrotexniki qurğularının işinə və sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ənənəvi dizayn yanaşmaları çox vaxt bu cihazların struktur bütövlüyünə və funksionallığına ciddi təsir göstərə bilən dinamik qüvvələrin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini potensial olaraq nəzərdən qaçıraraq, əsasən statik hesablamalara diqqət yetirir.

Hesablama mayeləri dinamikası və materialşünaslıqdakı son irəliləyişlər həm statik, həm də dinamik aspektlərin hərtərəfli təhlili üçün yeni imkanlar açmışdır. İnkişaflar bu strukturların qarşılaşacağı ekoloji və əməliyyat şəraitinin tam spektrini nəzərə alan inteqrasiya olunmuş yanaşmanın zəruriliyini vurğuladı. Məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının statik və dinamik hesablanması üçün yeni metodologiya təqdim etməklə bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışır. Bizim yanaşmamız nəzəri modelləri empirik məlumatlarla sinerjiləşdirir, hesablama

texnikası və ətraf mühitin təhlili sahəsində ən son nailiyyətləri əhatə edir[1,s.56]. Bunun vasitəsilə biz bu kritik strukturların dizaynı və qiymətləndirilməsi üçün daha vahid və dəqiq çərçivə təmin etməyi hədəfləyirik. Növbəti bölmələrdə biz dəniz mühəndisliyində statik və dinamik hesablamaların fonunu araşdırıb, yanaşmamızın metodologiyasını təsvir edəcək, tədqiqatlarımızın nəticələrini təqdim edəcəyik və dəniz infrastrukturunun daha geniş kontekstində tapıntılarımızın nəticələrini həmçinin potensial tətbiqlərini müzakirə edəcəyik. Belə inteqrasiya olunmuş yanaşmanın zəruriliyi inkişaf edən ekoloji problemlər və dəniz mühəndisliyi layihələrinin artan mürəkkəbliyi ilə daha da vurğulanır. Son illərdə daha dayanıqlı dəniz infrastrukturunun inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Baş verən dəyişiklik təkcə funksional tələblərə cavab verən deyil, həm də ekoloji davamlılıq məqsədlərinə uyğun gələn innovativ dizayn strategiyalarını tələb edir.

Bundan əlavə, dəniz mühitinin ehtiyatlarının artan istismarı və dəniz fəaliyyətinin genişlənməsi daha sərt və uzaq dəniz ərazilərində daha böyük və mürəkkəb strukturların tikintisinə səbəb olmuşdur. Davamlı inkişaflar bu strukturlar və onların dəniz mühiti arasında dinamik qarşılıqlı əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir, möhkəm və uyğunlaşa bilən dizayn çərçivəsinə ehtiyacı vurğulayır. Dəniz külək stansiyaları kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə dair qlobal tendensiyanı nəzərə alaraq araşdırmamız xüsusilə vaxtında və aktualdır. Layihələr dəniz şəraitlərində mürəkkəb strukturların quraşdırılmasını tələb edir, burada dinamik davranışın başa düşülməsi qurğuların həm səmərəliliyi, həm də təhlükəsizliyi üçün çox vacibdir. Yeni statik və dinamik hesablama metodologiyamızın tətbiqi dəniz mühəndisliyi təcrübələrində mövcud boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Dəniz hidrotexniki qurğularının nəinki qarşılaşdıqları fiziki qüvvələrə tab gətirmələrini, həm də ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasını təmin etmək üçün irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır[2,s.61].

Məqalədə, yanaşmamızın nəzəri əsaslarını, istifadə olunan hesablama modellərini və tapıntılarımızın praktiki nəticələri ətraflı izah edilir. İnanırıq ki, işimiz dəniz infrastrukturunun inkişafı ilə məşğul olan mühəndislər və dizaynerlər üçün dəyərli mənbə rolunu oynayacaq, sahənin inkişafına və dəniz mühəndisliyində davamlı təcrübələrin təşviqinə töhfə verəcək.

Tədqiqatda istifadə olunan metodologiyanın xüsusiyyətlərini araşdırır. Araşdırma, maye dinamikası, struktur mexanika və materialşünaslıq prinsiplərini birləşdirən nəzəri çərçivəni təsvir etməklə başlayır. Bölmə daha sonra simulyasiyalar üçün istifadə edilən hesablama modellərini, o cümlədən onların kalibrlənməsi və empirik məlumatlarla təsdiqini təsvir edir. Modellərin dalğa hərəkəti, cərəyanlar və külək kimi müxtəlif dinamik qüvvələri, eləcə də qravitasiya və struktur yükləri daxil olmaqla statik qüvvələri necə hesabladığına xüsusi diqqət yetirilir. Burada simulyasiyaların və sahə sınaqlarının nəticələri təqdim olunur. Bölmə əvvəlcə standart şərtlər altında dəniz hidrotexniki cihazlarının məlum davranışlarını təkrarlamaqda modellərin performansını müzakirə etmək üçün qurulmuşdur. Daha sonra o, güclü fırtınalar və ya gözlənilməz dəniz vəziyyətləri kimi ekstremal şəraitlərə reaksiyaların proqnozlaşdırılmasında modellərin effektivliyini araşdırır. Məlumatlar qrafik və cədvəl formatlarının qarışığında təqdim olunur, bu da asan şərh və müqayisəni asanlaşdırır. Müzakirə bölməsi müşahidə olunan davranışlar və əsas fizika arasında əlaqə quraraq nəticələri şərh edir. O, təklif olunan metodologiyanın güclü məhdudiyyətlərini və onun ənənəvi yanaşmalarla müqayisəsini qiymətləndirir. Məqalə həm də tapıntıların praktiki nəticələrini araşdırır, onların dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi, tikintisi və texniki xidmətində necə tətbiq oluna biləcəyini müzakirə edir[3,s.78].

Araşdırma, tədqiqatın dəniz mühəndisliyi sahəsi üçün daha geniş təsirlərini aşılayır. O, dizayn mərhələsində dinamik hesablamaların inteqrasiyasının vacibliyini və bu yanaşmanın daha təhlükəsiz, daha səmərəli və dayanıqlı dəniz

strukturlarına necə gətirib çıxara biləcəyini vurğulayır. Bölmə qabaqcıl materiallardan istifadə, iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə davamlılıq və bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası kimi sahələri vurğulayaraq gələcək tədqiqatlar üçün təkliflərlə yekunlaşır. Hesablama modellərinə əlavə olaraq, bu bölmədə sahə sınaqları üçün istifadə edilən eksperimental quraşdırma da müzakirə olunur. Cihazların ətraflı təsviri, məlumatların toplanması prosedurları və təhlil üsulları təqdim olunur. Buraya real dünya məlumatlarının yüksək dəqiqlik və uyğunluğu təmin edərək simulyasiya modellərinə necə inteqrasiya olunduğu daxildir. Bölmə eksperimental mərhələdə riayət olunan təhlükəsizlik protokolları və ətraf mühit mülahizələrinin təsviri ilə yekunlaşır. Genişləndirilmiş nəticələr bölməsi tədqiq olunan müxtəlif dəniz hidrotexniki qurğularının performans xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənir. Buraya müxtəlif statik və dinamik yüklənmələrə cavab olaraq cihazların davranışlarının müqayisəli təhlili daxildir. Nəticələr uyğunluq və sapma sahələrini vurğulayaraq gözlənilən nəzəri nəticələrlə əlaqələndirilir. Tapıntıların praktik tətbiqlərini göstərmək üçün ekstremal şəraitdə xüsusi cihazların dərin nümunələri təqdim olunur[4,s.75].

Geniş müzakirə bölməsi nəticələrin daha nüanslı şərhini təmin edir. Edilən təqdimatda iqlim dəyişikliyi və ekoloji məlumatlılığın artırılması kimi dəniz mühəndisliyində mövcud problemlər kontekstində tapıntıların nəticələrini araşdırır. Bölmə həmçinin müxtəlif növ dəniz hidrotexniki cihazları və müxtəlif ətraf mühit parametrləri üçün metodologiyanın potensial miqyaslılığına və uyğunlaşmasına toxunur. Tədqiqatın sənaye standartları və tənzimləyici çərçivələrə potensial uzunmüddətli təsirləri haqqında ətraflı məlumat verir. Metodologiyanın gələcək dizayn və təhlükəsizlik qaydalarına necə təsir edə biləcəyini müzakirə edir. Bölmə həmçinin mühəndislər, ətraf mühit alimləri və siyasətçilər arasında fənlərarası əməkdaşlığı vurğulayaraq gələcək tədqiqatlar üçün yol xəritəsi təklif edir. Məqsəd həm texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, həm

də ekoloji cəhətdən davamlı olan dəniz mühəndisliyində innovasiyaları təşviq etməkdir.

Bölmə, indi məlumatları şərh etmək üçün istifadə olunan statistik təhlil üsullarının xüsusiyyətlərinə daxil olur. Modellərin etibarlılığını və dəqiqliyini kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün qabaqcıl statistik vasitələrin istifadəsini təsvir edir. Buraya müxtəlif parametrlərin dəniz hidrotexniki qurğularının davranışına təsirini başa düşmək üçün həyata keçirilən həssaslıq təhlilinin müzakirəsi daxildir. Araşdırma həmçinin modelin dəqiqləşdirilməsində iştirak edən iterativ proses haqqında ətraflı məlumat verir və modelin proqnozlaşdırma imkanlarını artırmaq üçün testin hər bir mərhələsindən geribildirimdən necə istifadə edildiyini vurğulayır. Ətraflı metodologiyadan sonra bu hissə nəticələrin dərin təhlilini təqdim edir. Buraya müxtəlif yükləmə şəraitində gərginliyin paylanması nümunələri və strukturların müxtəlif ekoloji qüvvələrə dinamik reaksiyası kimi əsas tapıntıları göstərən bir sıra qrafik və diaqramlar daxildir. Bölmə həmçinin ənənəvi dizayn yanaşmalarının performansını yeni hazırlanmış metodologiya ilə müqayisə edərək dəqiqlik və etibarlılıq baxımından əhəmiyyətli təkmilləşdirmələri vurğulayır[5,s.29].

Geniş müzakirə bölməsi bu tapıntıların dəniz mühəndisliyi sahəsi üçün daha ətraflı təsirlərini araşdırır. O, bu qabaqcıl modellərin dəniz hidrotexniki qurğularının dizaynını, sınaqdan keçirilməsini və saxlanmasını dəyişdirmək potensialını müzakirə edir. Müzakirə həmçinin modelləşdirmə və məlumat məhdudiyyətləri eləcədə gələcək tədqiqatlarda bunların necə həll oluna biləcəyi kimi tədqiqat zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri əks etdirir. Geniş bölmədə məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının inkişafının gələcəyi üçün uzaqgörən perspektivi təsvir edir. O, bu yeni metodologiyanın təkcə mexaniki və struktur mülahizələri deyil, həm də ekoloji dayanıqlığı və iqlim dəyişikliyinə davamlılığı özündə birləşdirən vahid dizayn çərçivəsinə necə inteqrasiya oluna biləcəyini təklif edir. Bölmə dəniz infrastrukturunun dizaynına və inkişafına daha inteqrasiya olunmuş

və ekoloji cəhətdən şüurlu yanaşmanın tərəfdarı olan dəniz mühəndisliyində paradiqmanın dəyişməsi çağırışı ilə yekunlaşır. Dəniz mühəndisliyinin mürəkkəbliklərini daha da dərindən araşdırdıqca görürük ki, dəniz strukturları və onların ətraf mühiti arasında dinamik qarşılıqlı əlaqə təkcə fiziki cəhətdən tələbkar deyil, həm də qeyri-adi dərəcədə dəyişkəndir. Kritik strukturların dizaynında və təmirində gelgitlər, axınlar, dalğa modelləri və hətta iqlim dəyişikliyinin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Ənənəvi üsullar, möhkəm olsa da, çox vaxt bu dinamik qarşılıqlı təsirlərin tam spektrini ələ keçirməkdə çətinlik çəkir və nadir, lakin fəlakətli hadisələri və ya materialların uzunmüddətli deqradasiyasını tam hesaba almayan dizaynlara gətirib çıxarır.

Araşdırma, qabaqcıl hesablama maye dinamikasını, qabaqcıl materialşünaslığı və ətraf mühitə təsir qiymətləndirmələrini birləşdirən innovativ həll təklif edir. Bununla o, mövcud metodologiyaların çatışmazlıqlarını aradan qaldırır və dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və təhlili üçün yeni standart müəyyən edir. Bizim metodumuz nəinki daha əhatəlidir, həm də texnologiyadakı sürətli irəliləyişlərə və dəniz mühiti haqqında artan anlayışımıza uyğunlaşır. Sonrakı bölmələr tədqiqat səyahətimiz haqqında ətraflı məlumat verəcəkdir. Metodologiyamızı əsaslandıran konseptual çərçivədən başlayaraq, ciddi modellərin işlənib hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi prosesi vasitəsilə, nəzərəçarpacaq nəticələrə və onların sahə üçün təsirlərinə qədər. Bu tədqiqat sadəcə texniki ekspozisiya deyil; o, həm də insan tərəfindən yaradılmış strukturlar və dəniz mühiti arasında inkişaf edən əlaqənin əksidir. Texnoloji irəliləyişlər və ətraf mühitin davamlılığı arasında harmonik tarazlığın, sahil və dəniz strukturunun gələcəyi üçün çox vacib olan tarazlığın zəruriliyini vurğulayır[6,s.33].

Nəticə: Məqalədə təqdim olunan tədqiqat dəniz hidrotexniki mühəndisliyi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişə işarə edir. Dəniz hidrotexniki qurğularının statik və dinamik hesablanmasına hərtərəfli yanaşmamız bu strukturlar və onların dəniz

mühiti arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin daha nüanslı başa düşülməsini təklif edir. Qabaqcıl hesablama modellərini empirik məlumatlarla birləşdirərək, bu hesablamaların dəqiqliyini artırmaqla yanaşı, dəniz strukturlarının təhlükəsizliyini və dayanıqlığını da artıran bir metodologiya hazırlamışdır.

Əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, ənənəvi yalnız statik yanaşmalar kritik dinamik amilləri nəzərdən qaçıraraq, dəniz hidrotexniki qurğularının bütövlüyünə və uzunömürlülüyünə potensial təhlükə yarada bilər. Təklif olunan metodologiya dəniz ətraf mühitinin təsirlərinin çoxşaxəli təbiətini əhatə edən vahid bir baxış təqdim etməklə bu boşluğu aradan qaldırır. Yanaşmamız təkcə nəzəri irəliləyiş deyil; dəniz infrastrukturunun layihələndirilməsi, tikintisi və saxlanması üçün praktiki təsirlərə malikdir, daha davamlı və ekoloji cəhətdən ahəngdar strukturlara töhfə verir. İrəliyə baxsaq, bu tədqiqatın nəticələri dəniz mühəndisliyinin bilavasitə sahəsindən kənara çıxır. Əldə edilmiş metodologiya və anlayışlar dayanıqlı sahil müdafiə mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasından tutmuş səmərəli dəniz enerji sistemlərinin layihələndirilməsinə qədər bir sıra tətbiqlər haqqında məlumat verə bilər. Tədqiqat həmçinin gələcək araşdırmalar üçün, xüsusən materialşünaslıq və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi sahələrində, bu həyati əhəmiyyətli sferada daha da təkmilləşdirmələr üçün imkanlar təklif edir.

Yekun olaraq, bu məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və təhlilində dinamik perspektivin zəruriliyini vurğulayır. Dəyişən iqlim və artan dəniz fəaliyyətinin çətinlikləri ilə üzləşdiyimiz üçün möhkəm, dəqiq və davamlı mühəndislik həllərinə ehtiyac heç vaxt bu qədər aktual olmayıb. Burada təqdim olunan metodologiyalar və anlayışlar insan ixtirasının və ətraf mühitin mühafizəsinin birgə getdiyi gələcəyə yol açaraq bu səyə əhəmiyyətli töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Smith, J. A., & Doe, E. B. (2020). Dəniz Mühəndisliyində Maye Dinamikasının Əsasları. Dənizkənarı Mətbuat.

2. Johnson, L. K. (2018). “Dəniz strukturlarının ətraf mühit qüvvələrinə dinamik reaksiyası”. Dəniz Texnologiyası və Ətraf Mühit Jurnalı, 34(2), 112-130.

3. Brown, M. T., & Green, Y. S. (2019). "Hidrotexniki qurğuların təhlili üçün hesablama modellərində irəliləyişlər". Dəniz Mühəndisliyi və Texnologiyası üzrə Beynəlxalq Konfransın Materiallarında (səh. 245-254).

4. Tompson, R. və Li, K. (2021). Sahil və Dəniz Strukturlarında Davamlı Təcrübələr. Okean Mühəndisliyi Nə

5. şrləri.

6. Patel, S. və Kumar, N. (2022). "Dəniz hidrotexniki qurğularında maddi yeniliklər: bir baxış." Qabaqcıl Dəniz Mühəndisliyi və Tədqiqat Jurnalı, 18(1), 55-75.

7. [Onlayn Mənbə] Qlobal Dəniz Araşdırmaları İnstitutu. (2023). “İqlim dəyişikliyinin dəniz strukturlarına təsiri.

CHEMICAL GAS WELL DELIQUIFICATION TECHNIQUES

Aytekin Kazimova
kazimowskaya.2004@gmail.com

High gas flow, low liquid content in wells (Jelinek & Schramm, 2005) results in a continuous gas phase. This carries small liquid droplets as mist, potentially forming a condensed liquid film on pipe walls (water, hydrocarbons, or brine). When gas flow drops below the critical velocity (Passucci et al., 2011), liquid accumulates, obstructing production until hydrostatic head equals reservoir pressure.

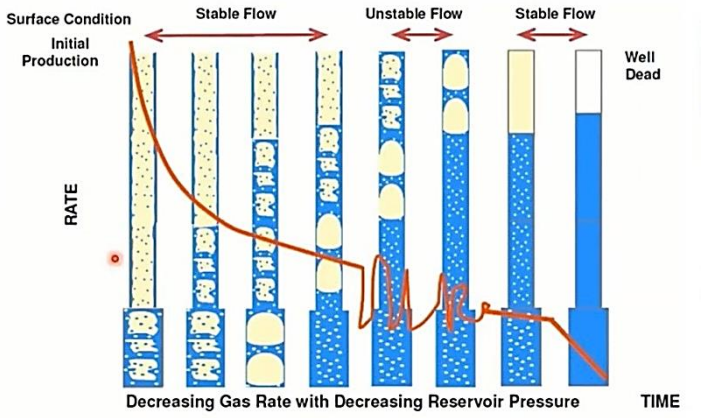

Figure 1. Life History Of A Gas Well

The critical gas rate determines the minimum flow rate preventing gas from lifting liquid droplets, often explained by Turner's and Coleman's equations (Li, Yang, & Zhang, 2007), which ascertain the terminal velocity of gas carrying freely falling liquid droplets influenced by gravity.

$$F_G = \frac{g}{g_C}(\rho_L - \rho_G) \times \frac{\pi d^3}{6}$$

$$F_D = \frac{1}{2g_C}\rho_G C_D A_d (V_G - V_d)$$

$$q_g = \frac{3.067 P V_g A}{(T+460)Z} MMscf/D$$

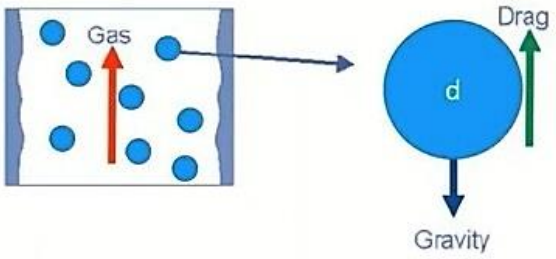

$V_t = 1.912 \frac{\sigma^{1/4}(\rho_L - \rho_G)^{1/4}}{\rho_G{}^{1/2}}$ Turner terminal gas velocity (more than 500psi)

$V_t = 1.593 \frac{\sigma^{1/4}(\rho_L - \rho_G)^{1/4}}{\rho_G{}^{1/2}}$ Coleman terminal gas velocity (less than 500psi)

Where g = gravitational constant, g_c = 32.17 lbm-ft/lbf-s^2, d= droplet diameter, ρ_l = liquid density, ρ_g = gas density, C_D = drag coefficient, A_d = droplet projected cross-section, V_G = gas velocity, V_d = droplet velocity, V_t = terminal velocity free falling drop (ft/s), σ is interfacial tension (dynes/cm)

By that, Turner et al. again modify the previous models by simplifying them and considering only one liquid is present. The equation was modified to be:

$$V_c = D \frac{(\rho_L - 0.0031p)^{1/4}}{(0.0031p)^{1/2}}$$ Simplified critical gas velocity

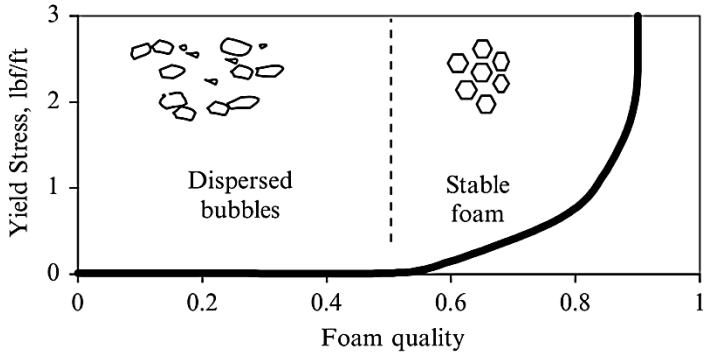

Where V_c = gas critical (minimum) velocity (ft/s), ρ_l = liquid phase density (lb/fi), and p = pressure (psi).

Gas Well Deliquification Techniques:

- Mechanical techniques
- Chemical techniques

Simpson's mechanical method includes rod pumps, submersible pumps, hydraulic pumps, plungers, velocity strings, and compressors. Chemical deliquification with foamers varies in effectiveness. Considerations like cost, installation time, and constraints are crucial when combining methods for an optimized production budget.

- Gas Well Deliquification using Foamer

Advantages	Disadvantages
Foam is a very simple and inexpensive method for low-rate wells. Chemical costs are proportional to the liquid water rate.	Surfactant may result in foam carryover or liquid emulsion problems.
No downhole equipment is required. (However, a capillary injection system may be very beneficial to low-rate wells tending to produce in slugs.)	The foaming tendency for various systems depends on the amount and type of well fluids and on surfactant effectiveness. Well producing substantial condensate (i.e., more than 50% condensate) may not foam.
Method is applicable to wells with low gas rate where gas velocities may be on the order of 100 to 1000 fpm in the production string. The value is approximately 1000 fpm for critical velocity in unfoamed wells.	

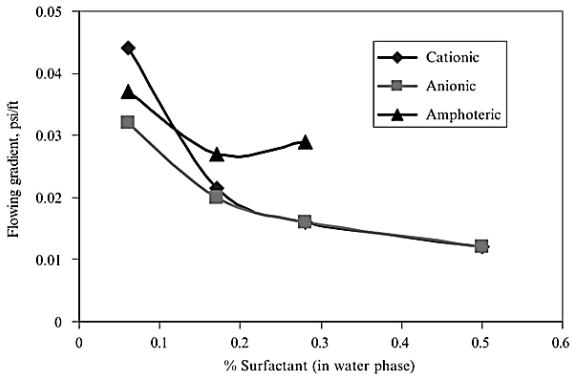

Foamers lower liquid loading in gas wells, selected based on experience. Predicting foam effectiveness lacks a universal theory, requiring individual well characterization. Surfactants reduce surface tension, forming low-density foam for deliquification. Despite efficiency in low-rate gas wells, hindrances like hydrocarbon condensate, brine, and high temperatures can impede foam generation. Lab tests on produced fluid are crucial to assess foaming agent effectiveness.

A modified model was used to predict the possibility of foam unloading liquid in the downhole.

- ✓ Experimental
- ✓ Materials

Surfactant Types:

✓ Nonionic: Polyoxyethylated compounds, soluble in cool water, suitable for saline waters.

✓ Anionic: Water foamers, sulfation-induced, polar, anionic, mid-range oil-water solubility preferred.

✓ Cationic: Effective in brines, low-molecular-weight for hydrocarbon-brine mixtures, high-molecular-weight less effective in brines.

✓ Amphoteric: pH-dependent cationic, anionic, or nonionic character, effective in high-temperature tests with up to 10% salt, slightly less favorable at room temperatures.

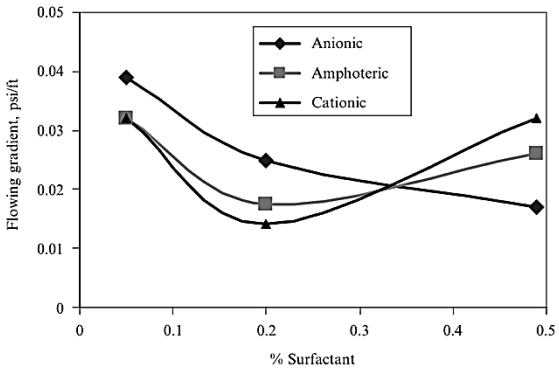

✓ *Foam measurements*

Foam measurements used a modified US Bureau of Mines setup (Figure 1) with 100 ml of fluid at varied hydrocarbon/water ratios in a thermo jacket column. Nitrogen gas (fixed at 15ft³/h or 0.425 m³/h) generated foam, and liquid unloaded after 5 minutes quantified effectiveness. Foam density, determined by measuring height after blending 100 ml of fluid at a specified water/condensate ratio, and foam stability, assessed by recording the half-life when it reduced to half its initial height, were key parameters.

Fig. 2. Foam testing apparatus in high temperature and pressure.

✓ Dynamic surface tension measurements

High-temperature foam tests at 120°C utilized a specialized apparatus, measuring dynamic surface tension via the maximum bubble pressure method. A glass capillary immersed in the fluid had nitrogen bubbled in at a fixed flow rate and surface tension was reported at a precise mass flow rate of 10 bubbles per second.

✓ *Effect of surfactant concentration*

Surfactant concentration influences foam effectiveness, peaking at critical micelles concentration (CMC). Lowest surface tension is at or above CMC. Foam generation correlates with surfactant depletion, lower concentrations limiting availability. Higher concentrations yield more foam and unloading, reaching a maximum at CMC. Excess surfactant, especially with oil, creates stable foam, impacting separation and reducing efficiency.

✓ Brine Effect

A 0.5 M NaCl brine reduces liquid unloading by 30% compared to DI water, compressing the electric double layer of ionic surfactants, weakening electrostatic stabilization. Denser adsorption layers in brine accelerate surfactant outflow. Effective foam quality decreases faster with high-water salinity, especially with anionic surfactants. Two key factors in brine's impact include:

✓ Salts reduce surfactant solubility in water.

✓ Critical micelle concentration decreases.

Brine alters emulsion tendencies, emphasizing surfactant treatment's critical role in wellbore-produced fluids.

✓ Hydrocarbon Condensate Effect:

Hydrocarbon condensate acts as an antifoam, hindering surfactants. Fast antifoams rupture films through "bridging," and slow antifoams expel into plateau borders, allowing foam to carry over oil droplets. Special surfactants are needed for high condensate percentages (>80%) in certain gas wells.

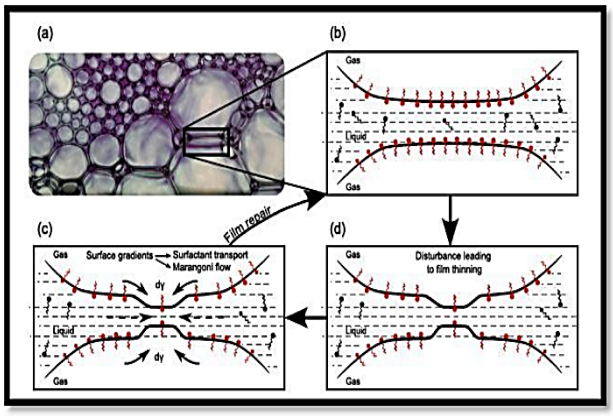

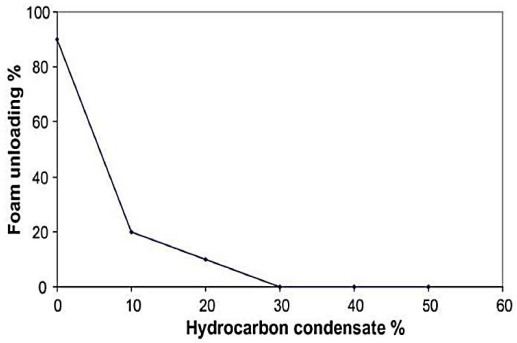

Fig. 4. Effect of condensate (from east Texas gas well) on foam unloading of SDS surfactant (1000 ppm) at 70 °C.

✓ *Demulsifier Effect:*

Demulsifiers, like DMO2327, harm foam by expanding intermolecular distance, reducing surface viscosity and elasticity. This forms larger droplets, breaking thin films and Plateau borders, significantly decreasing foam generation and stability.

✓ *Particle Effect in Produced Fluids*

Undissolved particles (0.2-1 µm) hinder foam generation; 1% clay particles in produced water prevent foam unloading. Removing particles allows foam generation, unloading 30% water. Particles act as bridges on foam films, rupturing thin films, and wettability contact angles influence particle antifoam.

✓ *Temperature Effect*

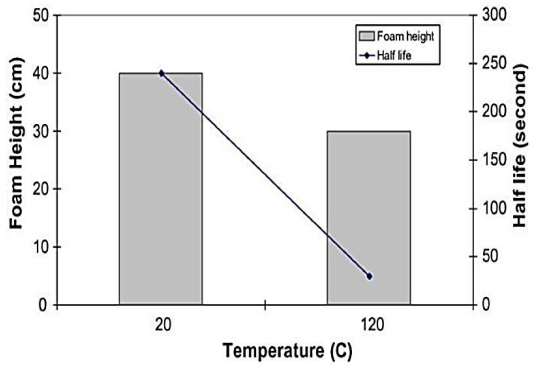

High bottom hole temperatures impact foamer performance.

In high-pressure lab tests, foam height decreases at higher temperatures due to fast surfactant desorption and potential chemical decomposition. Stability is drastically reduced, affecting foaming ability and surface activity.

✓ Foam unloading model

Taitel developed a simple equation to characterize the transition to annular flow.

$$\frac{U_{SG}\rho_G^{1/2}}{\sigma g(\rho_L-\rho_G)^{1/4}} = 3.1$$

The Critical Velocity Where U_{SG} is the gas superficial velocity, ρ_G the gas density, ρ_l the liquid density, σ the gas-liquid surface tension, and g is the acceleration due to gravity

$$v_{gc} = 1.912\frac{\sigma^{1/4}(\rho_L-\rho_G)^{1/4}}{\rho_G^{1/2}}$$

Is the critical velocity

The basis of the modification was to treat the foam in a gas well as a modified liquid phase. A schematic diagram showing the foam flow in a gas well.

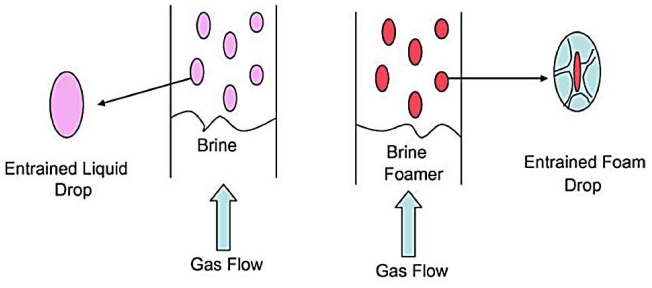

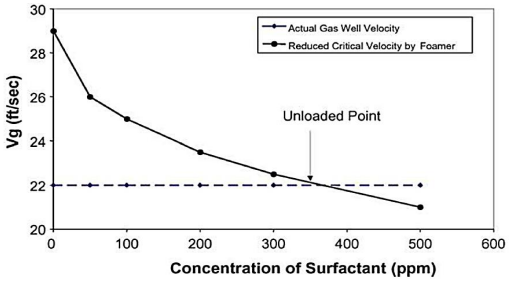

Surfactants enable annular flow at lower gas velocities, reducing critical velocity for liquid removal. Foam minimizes pressure losses in multiphase flow

with lower surface tension and density. In a modeled example, SDS foamer (360 ppm) decreases critical velocity, allowing liquid unloading below actual gas well velocity. The modified foam model assesses foamer feasibility for specific gas wells.

Conclusion

Efficient gas well production uses Turner's and Coleman's equations for critical gas rates. Chemical deliquification with foamers like SDS, DTAC, and DMO2327 requires tailored approaches. Lab experiments explore surfactant impact on foam, dynamic surface tension, and considerations like brine, condensate, demulsifiers, particles, and temperature. Taitel's equation-based foam unloading model optimizes gas well deliquification. Choosing between mechanical and chemical methods considers factors like cost, installation time, and constraints.

References

1. James Lea Henry V. Nickens Michael Wells: Gas Well Deliquification

2. Solutions to Gas Well Liquid Loading Problems 2003, page 5-6, 149, 155

3. Andrianov, R. Farajzadeh, M. Mahmoodi Nick, M. Talanana, P. L. J. Zitha: Immiscible Foam for Enhancing Oil Recovery: Bulk and Porous Media Experiments, page 2215-2216

4. Muhamad Azfar Bin Mat Jusoh, Gas Well Deliquification using Surfactant, Sodium Lauryl Sulphate 2014, page 14-16

5. Jiang Yang, Vladimir Jovancicevic, Sunder Ramachandran: Foam for gas well deliquification 2006, page 178, 180

6. Marek Pakulski, Richard Martin: Synergism and Antagonism of Foaming Agents and Corrosion Inhibitors

SEYSMİK AKTİV ƏRAZİLƏRDƏ TİKİNTİLƏRİN VƏ KONSTRUKSİYALARIN BÜNÖVRƏLƏRİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Mustafayeva Gülşən Rəsul qızı – dosent,
Səlimova Cəmalə Telman qızı-bakalavr,
gulsen190777@gmail.com
cemale.selimova1@gmail.com

Xülasə: Məqalədə konstruksiyaların bünövrələrinin seysmik davamlılığına qoyulan əsas tələblərə nəzər yetirilmişdir. Seysmik təkanların strukturlara təsiri araşdırılmışdır. Quruluşların dağılma təhlükəsi, qruntların seysmik müqavimətdən asılılığı, tikintilərin konstruktiv bünövrələrinin seysmik müqaviməti haqqında ətraflı araşdırmalar aparılmışdır. Seysmik riskin azaldılmasının hazırkı vəziyyəti təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: Seysmik qüvvə, seysmik yük, konstruksiyaların bünövrəsi, zəlzələ, vibrasiyalar.

Bina və tikililərin bünövrələrinə seysmik təsirlər yer qabığında tektonik qırılmalar və digər proseslər zamanı baş verən zəlzələlər nəticəsində yaranır. Seysmik dalğalarla xarakterizə olunan elastik vibrasiyalar uzununa (sıxılma və gərginlik) və eninə (kəsmə, uzununa perpendikulyar) hiposentrdən bütün istiqamətlərdə yayılır. Bundan əlavə, episentrdən səth dalğaları yerin səthi boyunca bütün istiqamətlərdə yayılır və səth təbəqəsinin ən güclü şaquli vibrasiyalarına səbəb olur.

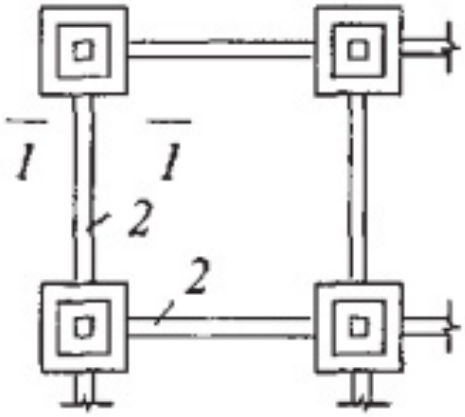

Şəkil 1. Şaquli vibrasiya

Şaquli vibrasiya zəlzələnin episentrinə yaxın olan strukturlar üçün əhəmiyyətlidir. Ondan uzaqlaşdıqca, üfüqi olanlardan çox daha sürətli solurlar, buna görə də əsas təhlükə üfüqi salınımlardır. Zəlzələlərin müddəti bir neçə dəqiqə və saniyələrlə ölçülür.

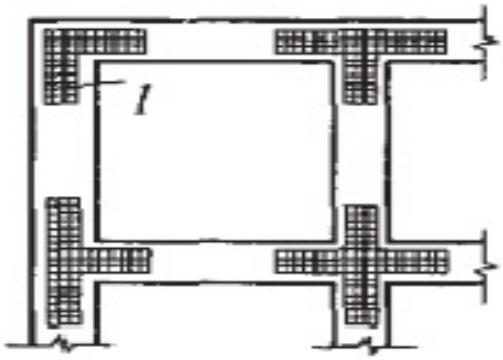

Şəkil 2. Seysmik ərazilərdə tikinti

Seysmik təsir təbii və ya texnogen amillərin (zəlzələlər, partlayışlar, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti, sənaye avadanlıqlarının istismarı) nəticəsində konstruksiyaların və digər obyektlərin hərəkətinə, deformasiyasına, bəzən dağılmasına səbəb olan yer hərəkətidir.

Seysmik (inertial) qüvvə, seysmik yük – zəlzələ zamanı strukturun əsası yelləndiyi zaman "konstruksiya-bünövrə" sistemində yaranan yükdür.

Zəlzələyə meyilli ərazilərdə istifadə olunan sistem və texnologiyalara güvənmək üçün dinamik sınaqlar aparılır. Bu gün Rusiyada 10 bal daxil olmaqla seysmik təsirləri simulyasiya edən dinamik yüklərin sınaqdan keçirilməsi üçün unikal şərtlərə və stendlərə malik olan yeganə bir təşkilat var (Strukturların Seysmik Müqavimətinin Tədqiqi Mərkəzi).

Burada seysmik təhlükələrin azaldılmasına və konstruksiyaların seysmik müqavimətinin artırılmasına yönəlmiş elmi-tədqiqat işlərinə həmişə böyük diqqət yetirilmişdir. Zəlzələyə davamlı tikinti sahəsində tədqiqatlar və normaların yaradılması ilə məşğul olan elmi bölmələr fəaliyyət göstərir. Mərkəzin mütəxəssisləri bina və tikililərin seysmik gücləndirilməsinin innovativ üsullarını sınaqdan keçirir, unikal və mürəkkəb obyektləri layihələndirir və yoxlayır.

İzolyasiya edilmiş binanın fraqmentinin sınaqları xüsusi dinamik stenddə aparılır. Bu məqsədlə hörgü ilə doldurulmuş monolitik dəmir-beton çərçivə modelləşdirilib, onun üzərində istilik izolyasiya plitələri olan bir sistem quraşdırılır.

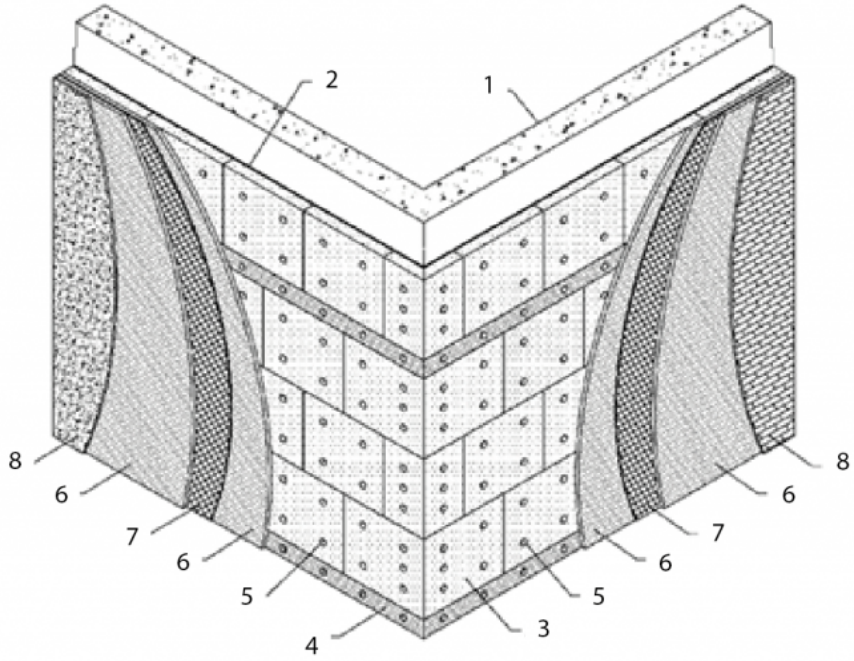

Şəkil 3. Fasad strukturlarının sxematik diaqramı

1- Baza (monolitik dəmir-beton, kərpic, blok və s.), 2 - yapışqan tərkibi, 3 - istilik izolyasiya lövhələri, 4 - ineral yun taxtadan hazırlanmış yanmaz kəsmə, 5 - plastik dübel,

6 - yapışqan tərkibi, 7- Fiberglas mesh, 8 - parça fasad materiallarından üzlük (kafel, daş), 9 - dekorativ və qoruyucu gips.

Tikintilərin və konstruktivlərin bünövrələrinin seysmik davamlılığına qoyulan əsas tələb ondan ibarətdir ki, normal yüklərin və onlara olan seysmik qüvvələrin birgə təsiri altında bünövrələr çökməsin, yerdəyişməsin və aşmasın, bünövrə dayanıqlığını itirməsin, bununla da ümumi dayanıqlıq və möhkəmlik təmin edilir. Seysmik qüvvələrə zəlzələlər zamanı vibrasiyaları yaşayan bünövrə ilə struktur arasında qarşılıqlı təsir qüvvələri olur. Seysmik yükün böyüklüyü təkcə vibrasiyaların intensivliyindən deyil, həm də strukturun dinamik xüsusiyyətlərindən və yerin hərəkətinin ilkin şərtlərindən yaranan öz vibrasiyalarından asılıdır.

Hündür mərtəbəli binalar üçün monolit dəmir-beton zolaqlı bünövrələr, bərk plitə əsasları və çarpaz zolaqlı təməllər də istifadə edilməlidir. 9 mərtəbədən yuxarı olan binalarda yeraltı hissəsinin monolitik versiyasını təmin etmək lazımdır.

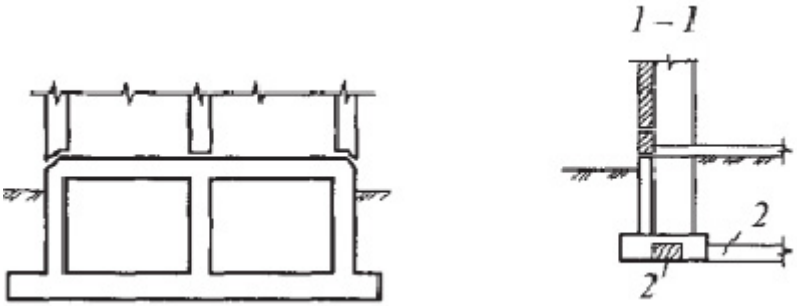

Şəkil 4. Dəmir-beton zolaqlı bünövrələr

Zəlzələlər, daha doğrusu, baş verən seysmik təsirlər strukturlara fəlakətli təsir göstərir. Seysmik təkanların strukturlara təsiri kifayət qədər geniş şəkildə öyrənilmişdir. Bünövrə qruntlarının növünün, tipinin və ya müxtəlifliyinin seysmik təsirlərin intensivliyinə, bina və tikililərin bünövrələrinin zədələnməsinin xarakterinə və səviyyəsinə təsiri məlumdur. Dəmir-beton binaların bir çox qeyri-mühəndis konstruksiyalarıdır. Bu zaman binalarda sütunlar uğursuz və keyfiyyətsiz olduğundan, dağılmaya məruz qala bilər.

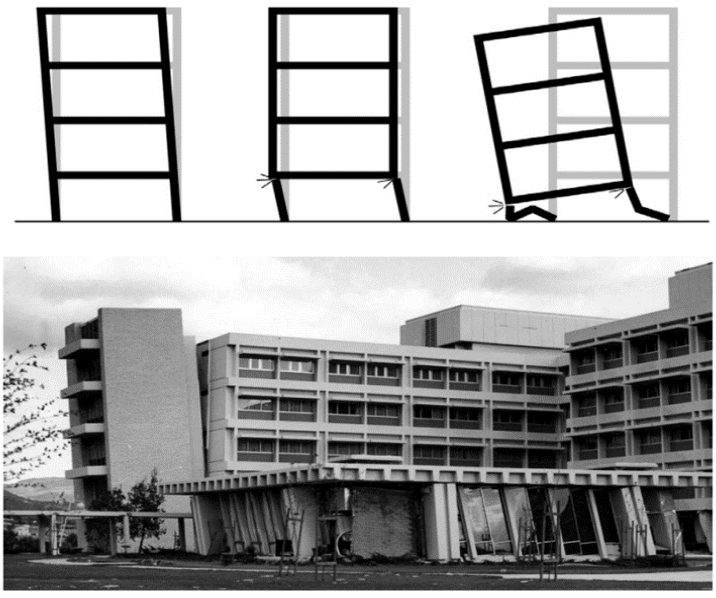

Şəkil 5. Dəmir-beton bina

Aşağıdakı məsələlər geotexniki təcrübənin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir:

Quruluşların dağılma təhlükəsi: Qırılmalar boyunca izlənilən dislokasiyaları xarakterizə etmək və onları təkanların intensivliyi ilə yaranan dislokasiyalardan ayırmaq lazımdır. Aktiv qırılmalar boyunca yerdəyişmələr örtük çöküntülərinin qalınlığının kiçik olduğu yerlərdə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 1967-ci ilin iyulunda Türkiyədə baş verən güclü zəlzələdən sonra Anadolu qırılması boyunca yerdəyişmələr baş verdi. Əhəmiyyətli seysmik hadisələr və nəticədə baş verən ziyan mütləq qırılmalarla birbaşa əlaqəli deyil; dağıntı sonuncudan bir neçə kilometr məsafədə də müşahidə oluna bilər ki, bunu 1967-ci ildə Türkiyədə və 1970-ci ildə Peruda baş verən zəlzələlər təsdiqləyir. Bunu onunla izah etmək olar ki, bəzi hallarda dərinlikdə, hiposentrdə konstruksiya bloklarının təmas istiqaməti səthdəki nasazlığın mövqeyi ilə üst-üstə düşmür.

Quruluşun üst strukturuna tikintilərin və konstruksiyaların bünövrələrinin seysmik təsirini azaltmaq üçün müxtəlif növ izolyatorlar, amortizatorlar və s. keçən əsrin sonlarında həm xarici (Çili), həm də Sovet (Rusiya, Moldova) mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış ən rasional mühəndislik həlli, inert materialların aralıq "yastığı" olan xovlu təməllərdir. Bu cür təməllərin fərqli bir xüsusiyyəti, grillage və yığınlar arasında sərt bir əlaqənin olmamasıdır. Seysmik xüsusiyyətlərə görə III kateqoriyalı qruntlara vurulmuş svayların üstünə qum və çınqıl “yastıq” tökülür və sıxılır, bunun üzərinə adi barmaqlıq kimi dəmir-beton konstruksiya qoyulur və şüa kimi hesablanır.

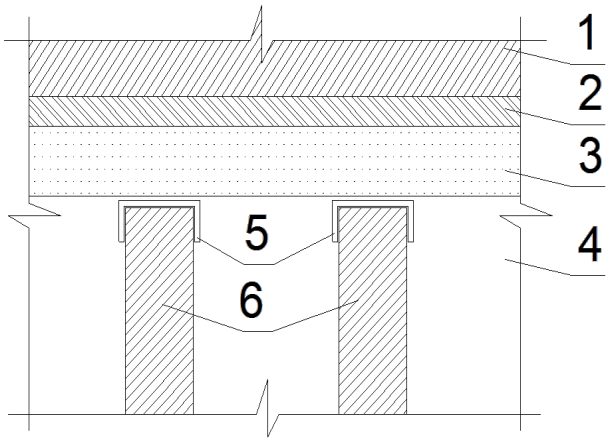

Şəkil 6. Elastik təməl

1-bina divarı, 2- dəmir-beton barmaqlıq, 3- qum "yastıq", 4- zəif torpaq, 5-xovlu qapaq;

6-çəkilmiş yığın.

Aralıq yastığı olan svay bünövrədə yastıq üzərində paylanan (dağıdılan) üfüqi (seysmik) yükün yuxarı struktura ötürülməsi kəskin şəkildə azalır.

Qruntların seysmik müqavimətdən asılılığı: Əsasların qruntlarının konstruksiyaların seysmik müqavimətinə necə təsir etdiyini öyrənmək lazımdır. Bir qayda olaraq, yumşaq qruntlarda vibrasiyanın amplitudası iki dəfə artır və buna görə də təbii vibrasiyanın qısa müddətinə (təxminən 1/3 s) malik olan orta hündürlüyə konstruksiyalar kifayət qədər sərtliyə malik olmaq şərtilə zəlzələlərə tab gətirə bilirlər. Bu tip strukturlar süxurlara əsaslanırsa, rezonans hadisələri ilə daha çox deformasiya olunur. Bu prinsip həmişə tətbiq olunmasa da, xüsusilə Mexikoda baş verən fəlakətli zəlzələdən sonra bir neçə dəfə müzakirə edilmişdir. Üstünlükdə olan fikir ondan ibarətdir ki, istənilən struktur nəhayət öz tezliyinə bənzər zəlzələyə tab gətirə bilər. 1970-ci ildə Peruda 45 saniyə davam edən zəlzələ bu vaxta qədər ərazidə müşahidə edilən bütün zəlzələlərin müddətini üstələyib və fəlakətli nəticələrə gətirib çıxarıb. 1964-cü ildə Alyaskada baş verən zəlzələ də 4

dəqiqə davam etdi və böyük dağıntılara səbəb oldu. Buna görə də, əsas tələb istənilən tezlikdə zərbələrə tab gətirə bilən sərt konstruksiyaların tikintisinə düşür.

Bünövrənin əsasının seysmik müqaviməti: Quruluşun bünövrəsi etibarsızdırsa, onun seysmik müqaviməti təmin edilə bilməz. Zəlzələnin nəticələrini nəzərdən keçirərkən, bir qayda olaraq, seysmik təkanların bilavasitə törətdiyi dağıntılara diqqət yetirirlər və qrunt sularının səviyyəsi dayaz olduqda qruntun sıxılması, titrəməsi və mayeləşməsi nəticəsində yarana bilən bünövrə deformasiyası ilə bağlı fəsadlara məhəl qoymurlar. Buna görə də zəif

qruntlarda svayların kifayət qədər dərin olması və sıxılmayan və mayeləşməyən qruntlara çatması şərti ilə bünövrənin svay tipinə üstünlük verilməlidir.

NƏTİCƏLƏR

Bu məqalədə belə nəticəyə gəlmək olar ki, seysmik izolyasiya edilmiş binalarda mərtəbələrin nisbi üfüqi seysmik hərəkətləri izolyasiya edilməmiş binalara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Müvafiq olaraq, seysmik izolyasiya edilmiş binalarda güclü zəlzələlər zamanı zərər izolyasiya edilməmiş binalara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Seysmik mühafizə tədbirləri iqtisadi itkiləri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Düzgün layihələndirildikdə, seysmik sönüm sistemləri və bünövrələrin və bütövlükdə binaların seysmik izolyasiyası konstruksiyaların etibarlılığını, avadanlıqların təhlükəsizliyini, sakinlər üçün rahatlığı, ən əsası isə güclü zəlzələlərdən sonra bərpa işlərinə ehtiyacın olmamasını artıra bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Akbiyev R.T., Baykaziyev M.X., Sutyrin Yu.A., Vaidurov A.V. Texnologiya, Yarımçıq tikinti layihələrinin seysmik gücləndirilməsi // Seysmik davamlı tikinti. Konstruksiyaların təhlükəsizliyi №3, 2006, s. 37-41

2. Polyakov S.V. SSRİ-də binaların seysmik davamlılığının təmin edilməsi üsullarının inkişafının əsas mərhələləri. // Özbəkistanın tikinti və memarlığı, 1979, № 8, səh.7 - 10.

3. Newmark N.M., Rosenbluet E. Zəlzələyə davamlı tikintinin əsasları. - M.: Stroyizdat, 1980, 344 s.

4. Smirnov V.İ. Yüksək seysmik izolyasiya üzrə beynəlxalq seminar binalar (İrəvan, Ermənistan, 15-17 iyun 2006-cı il). // Zəlzələyə davamlı tikinti. Quruluşların təhlükəsizliyi. 2006, No 4, S.33 - 38

CARBON CAPTURE AND STORAGE TECHNOLOGY

Author: Akbar Huseynli

Email: akbarhuseynli5@gmail.com

Abstract

Recklessly releasing CO2 into the atmosphere has caused a serious and an actual problem, climate change. To combat climate change various methods have been recommended such as renewable energy, carbon pricing, the use of electrical vehicles, reforestation, and Carbon Capture and Storage. In mitigating emission rates, Carbon Capture and Storage has emerged as a promising way to reduce CO2 released into the atmosphere. This paper investigates the Carbon Capture and Storage technology, the capture methods of emissions, their transportation, storage of the captured CO2, and lastly, monitoring ways for CCS.

Keywords: Carbon Capture Storage, Emissions, Climate Change, Enhanced Oil Recovery, Geological Structures, Post-Combustion Capture, Pre-Combustion Capture, Oxy-fuel Combustion

Introduction

Every year, billions of carbon dioxide are released into the atmosphere from power plants, fossil fuels burning factories, cement and steel production. Due to

the amount of CO2 being released into the air each passing year, scientists estimate that by 2030, the average temperature around the globe will increase by 1.5 Celsius which is a terrifying change. Carbon Capture Storage consists of roughly 3 steps, the first of which is to capture CO2 in the atmosphere followed up by step 2 which is its transportation to the site, and lastly, the third step of CCS is its injection into the geological structures. The first CCS facility was in the Sharon Ridge oilfield in Texas in the USA and more than 200 million tons of CO2 are stored there. Compared to the past, CCS is now being widely used, especially in North American and Europe, and in Global CCS Institute's 2022 report, it is mentioned that there are 194 large CCS facilities around the world. Ninety-four of these are in North America, seventy-three are in Europe, twenty-one are in the Pacific, and the last six of them are in the Middle East. The pros of CCS technology are the footprint is reducing, its support to transition to a low-carbon future, use in enhanced oil recovery, and the potential for new occupations.

Capturing CO2

To capture CO2 released, 3 methods are mainly used: pre-combustion, post-combustion, and oxyfuel with pre-combustion.

2.1. Pre-Combustion. Pre-combustion is the capturing CO2 in the fossil fuels before the combustion is fully completed. It begins with the process called gasification which is converting fossil fuels into synthetic or syngas by reacting pure oxygen from the air with the fossil fuels. After the reaction takes place, various chemical components CO, H2, and other components like hydrogen-chloride acid, H2S, occur in smaller portions as the result of the reaction. Except CO and H2, other components are removed to get purified syngas (CO and H2) which then will be used in water-gas shift reaction due to the fact that capturing carbon monoxide is not what is planned. A reaction between CO and H2O happens and results in the production of H2 and CO2. Afterward, H2 can be used as a fuel

since it only generates H2O when burned, and CO2 is captured to prevent its release into the air.

2.2. Post-combustion. This process encompasses the capture of CO2 at low pressures from flue gases after the combustion is completed unlike pre-combustion. The method is also so efficient that around 80% of CO2 produced is considered to be captured by implementing this technique. Carbon dioxide is one of the main components left after burning fossil fuels to produce energy. When combustion ends, it results in generating flue gases - a mixture of CO2, N2, water vapor, and other pollutant compounds. To separate CO2 from flue gases, they are sent into the carbon capture units where different technologies like solvent-based, membrane-based technologies are used in order for capturing carbon dioxide from the mixture.

2.3. Oxy-fuel combustion. Significant quantities of carbon dioxide are produced from steel, iron, cement making factories, as well as from fossil fuel power plants. Oxy-fuel combustion is used in reducing CO2, however, it is only limited to being used only in reducing CO2 produced in the end of these. The process involves burning fossil fuels using pure oxygen, approximately 98%, generating flue gases, that have a high concentration of CO2, water with other substances in smaller portions within water unlike the combustion with air in which the presence of O2 is somewhere near 20 - 21%. With the presence of air in the combustion, undesired compounds can occur and make it harder in comparison with burning using O2. Capturing CO2 from the flue gases - the end product of combusting with O2 - is easier. Although it may seem to be the best for mitigating CO2 amounts, restricted area for usage, high expenses for the separation of O2 from the air, and high energy demands to remove O2 from the air are the main drawbacks of this process. After the combustion is completed, CO2 can be caught by using chemical and physical absorptions or using membrane technologies.

Transportation

The caught CO2 cannot be kept on the site the capture took place. That is the reason why it should be transported to a site where it can be injected into geological formations allowing CO2 to be kept. For that matter, the captured emission gas is compressed and transported to the site for storage. Vehicles or ships are one of the main two methods of transporting gas, while delivering gas through pipelines is the major way of the transportation of CO2. To send CO2 where the site to inject CO2 is, compressors are used to create the high pressure at the beginning for it to travel from high to lower pressure and flow easily. It is an easy, cost-effective choice. However, in some regions where the infrastructure for pipelines is not good enough, transporting CO2 via ships or vehicles can assist in solving the issue. For ships, it is required that CO2 is in the liquid state, and this can be achieved by using a special kind of technology. To maintain CO2 in the liquid state, temperature should be low, and cargo tanks thus need to be pressurized and semi-refrigerated. The main problem companies can face is prices hard to afford and monitoring CO2, its state, and other problems that can be encountered in logistics. In some cases, owing to the infrastructure, the distance, vehicles might be an efficient way to use. Similarly, to ship transportation, gas is also compressed here and stored in specialized containers minimizing the risk. Depending on the distance, infrastructure, and the volume of CO2 captured, choosing a way for transportation can differ. After CO2 is in the site, it can be sent beneath the surface to be kept there securely.

Storage

Storing CO2 can be achieved in 2 various ways, first of which is its storage in deep geological formations, and the other is mineral storage.

The deep formations storage, also known as geo-sequestration, needs CO2 converted into the liquid state so that it can easily be injected without having to deal with additional problems. Deep formations are depleted oil and gas fields,

saline formations, coal not profitable for mining, volcanic rocks and etc. Because deep formations are generally oil fields, they are believed to be a good place for CO2 to be stored because of the existence of the cap rock preventing hydrocarbons moving upwards. What else makes oil fields a more noticeable method is the experience and studied that had been conducted before drilling operations, and the enhanced oil recovery matter, to which CO2 injection into the formations has incredibly positive influences.

The mineral storage of CO2 includes a process called mineral carbonation, and this results in new minerals that are stable enough which ceases the release of emissions into the atmosphere. For the reaction to happen, the presence of metals like iron (Fe), magnesium (Mg), or calcium (Ca) is a requirement. What seems negative about this storing method is their slow pace. High temperature and pressure can speed up the time during which the reaction takes place, but it means a great amount of energy which is not beneficial and ideal all the time.

Monitoring

Deep-focused and shallow monitoring types are being used.

Deep-focused monitoring is conducted to determine changes in the formation, or should CO2 move to shallower formations, it can give us an early warning about it. Deep-focused monitoring can be well logging, measurements for temperature and pressure, seismic. It is usually carried out from the surface.

Shallow monitoring aims to determine whether or not CO2 has migrated into the formation, or whether any leak of CO2 into the atmosphere took place or not. Satellite surveys, seismic surveys, the measurement of the surface flux, sampling are some of the methods used in order to perform shallow monitoring.

Conclusion

Carbon Capture and Storage stands as a chance for human beings to combat climate change. Capturing emissions and securely storing them offers a solution to the root of the problem. As the awareness of CCS, collaboration in this field,

and advancements in technology develops, a low-carbon future seems to be more attainable.

References

1. What is carbon capture and storage?, National Grid Group, 28 February, 2023

2. Tom Yelland, The Role of Solvents in Carbon Capture, Carbon Clean Solutions, August 17, 2021

3. DXP Marketing, Pre-Combustion vs. Post-Combustion Carbon Capture Technologies, May 27, 2022

4. Office of Fossil Energy and Carbon Management, Pre-Combustion Carbon Capture Research

5. Deepak Pudasainee, Vinoj Kurian, Rajender Gupta, 2- Coal: Past, Present, and Future Sustainable Use, Future Energy, Pages 21-48, Third Edition, 2020

6. Rosa M. Cuéllar-Franca, Adisa Azapagic, Life Cycle Environmental Impacts of Carbon Capture, Storage, and Utlization, Encyclopedia of Sustainable Technologies, Pages, 447-459, 2017

7. Why and how is carbon dioxide transported?, How is carbon transported?, Drax Global, 11 April, 2022

8. Understanding carbon capture and storage, What is carbon capture and storage?, Carbon dioxide storage, British Geological Survey

9. Understanding carbon capture and storage, What are the costs of risks of CCS?, CCS monitoring, British Geological Survey

10. Stian T. Magnusson, How Does Shipping CO2 for Carbon Capture Work?, Current CO2 shipping practices, June 29, 2022

AVTOMOBİL SİNLƏRİNİN EMAL MƏHSULLARININ TƏRKİBİNİN VƏ XASSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Musa Əvəzli

Musa_evezli@mail.ru

Xülasə: Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələri üçün böyük ekoloji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən köhnəlmiş avtomobil şinlərinin və köhnəlmiş rezin məmulatlarının təkrar emal problemləri təhlil edilmiş, işlənmiş avtomobil şinlərinin təkrar emal məhsullarının tərkibinin və xassələrinin öyrənilməsi, həmçinin də piroliz qətranının soba yanacaqlarının istehsalı üçün istifadə istiqamətləri haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: utilizasiya, təkrar emal, piroliz, termiki parşalanma, qətran, soba yanacağı, təmizlənmə.

Aparılan eksperimental tədqiqatlar ekoloji təhlükəsizlik baxımından şinlərinin pirolizi prosesinin parametrlərini müəyyən etməyə, bu da maye reaksiya məhsullarının ən yüksək çıxımını əldə etməyə imkan vermişdir. Bununla belə, yaranan maye məhsulların sonrakı ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istifadəsi və mövcud yığılmış həcmlərin təhlükəsiz şəkildə utilizasiyası, habelə bərk qalıqların və qaz şəkilli piroliz məhsullarının istifadə istiqamətləri, onların kimyəvi tərkibinin və fiziki-kimyəvi xassələrinin hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir.

Şinlərin destruksiyasının mürəkkəb mənzərəsini nəzərə alaraq, onun piroliz məhsullarının tərkibini öyrənmək üçün ən informativ üsul qaz-maye xromatoqrafiyası və qaz xromatoqrafiyası-kütləvi spektrometriya üsulu hesab edilə bilər. Bu üsullardan istifadə etməklə həm qaz halında olan məhsullar, həm də pirolizin maye məhsulları üzərində tədqiqat aparılmışdır. Rezin qırıntılarının pirolizinin qaz şəkilli məhsullarının tərkibi kömürün termiki parçalanma məhsullarının tərkibindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, onun tərkibində daha az karbon oksidi olur, kömürün aşağı temperaturlu piroliz məhsullarında isə karbon qazı 80% -ə çatır. Karbon oksidlərinin belə intensiv əmələ gəlməsi

kömürün tərkibində olan və rezin birləşmələrində olmayan humin turşularının karboksil qruplarının dekarboksilləşmə və dekarbonilləşmə reaksiyaları nəticəsində baş verir [1-3]. Müəyyən edilmiş optimal 535±10°C temperatur rejimində rezin qırıntılarının pirolizi zamanı alınan qaz qarışığının analizi aparılmışdır. Bu reaksiya temperaturu qazın tərkibi üçün də optimaldır. Lakin piroliz temperaturunun tədricən 385°C-dən 535°C-yə qədər yüksəldilməsi onun tərkibinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əsas dəyişikliklər dəm qazı və karbon qazının azalmasına gətirib çıxarır, hidrogen və metanın qatılığı isə artır. Metanla yanaşı, qazın tərkibində bir sıra doymuş karbohidrogenlərin aşağı molekullu homoloqları da olur. Temperaturun artması ilə qazın sıxlığı azalır, bu, metan və hidrogen kimi yüngül komponentlərin miqdarının artması ilə izah olunur, eyni zamanda onun yanma istiliyi də artaraq 535±10°C reaksiya temperaturunda 56,8 MCoul/m^3-ə çatır. Qazın çıxımı digər reaksiya məhsulları ilə müqayisədə nisbətən azdır və yüksək enerji xüsusiyyətləri onun piroliz qurğusunun öz ehtiyaclarını ödəmək üçün enerji daşıyıcısı kimi istifadə olunmasına imkan verir.

Şin rezininin pirolizinin əsas məhsulu piroliz qətranıdır. Piroliz qətranı tərkibində 2,0 - 2,5% su olan tünd qəhvəyi mayedir. Onu uzun müddət saxladıqda da su qətrandan ayrılmır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, piroliz qətranı istilik elektrik stansiyalarında yanacaq kimi istifadə olunan mazutla müqayisədə tərkibində az miqdarda kükürd olan aşağı özlülüklü və az kül tərkibli məhsuldur. Kifayət qədər aşağı başlanğıc qaynama temperaturu ilə xarakterizə olunur ki, bu da karbohidrogenlərin yüngül fraksiyalarının xeyli miqdarda olduğunu göstərir və qapalı tiqldə alışma temperaturunun aşağı olmasını izah edir. Yod ədədi qətranın tərkibində olan aromatik birləşmələrin yüksək tərkibinə dair analiz məlumatlarını təsdiqləyir. Qətran əsasən aromatik karbohidrogenlərdən ibarətdir, tərkibində parafin və naften karbohidrogenləri isə az miqdarda olur. Piroliz mayesinin kəmiyyət tərkibinin analizi onun tərkibində yüksək miqdarda benzol, toluol və bir

sıra aşağı və yüksək benzol homoloqlarının olduğunu göstərir.

Qətranın tam kimyəvi tərkibinin analizi onun tırkibində həm alifatik, həm aromatik, həm də heteroaromatik quruluşlu maddələr olduğunu göstərir. Əldə edilən məlumatlar, piroliz qətranında kükürdün miqdarının məhz tiofenin və onun tərkibindəki homoloqların olması ilə bağlı olduğunu fərz etməyə imkan verir. Piroliz qətranı kifayət qədər böyük qatılıqda ksilol izomerlərindən ibarətdir ki, onların qarışıqlarda çox oxşar quruluşu və xassələri ilə müəyyən edilməsi digər komponentlərlə müqayisədə müəyyən çətinliklər yaradır. Bundan əlavə, onların hər birinin qətrandakı tərkibi, eyni səbəblərə görə, kifayət qədər qeyri-sabit olur və buna görə də hesablamalarda onun standart orta kvadratik qiymətindən istifadə edilmişdir (izomerlərdən biri seçilmişdir - p-ksilol).

Beləliklə, həm eksperimental dəlilləri, həm də təcrübənin riyazi emalından əldə edilən məlumatlar piroliz qətranının tərkibinin kifayət qədər sabit hesab etməyə imkan verir və qətranın tərkibindəki müəyyən karbohidrogenlərin onu yüksək enerjili substrat kimi istifadə olunmaq üçün yararlı edir. Bununla belə, bu ilk növbədə, qətranın çox güclü xoşagəlməz qoxuya malik olduğuna görə, maye piroliz məhsulunu tam hüquqlu yanacaq kimi istifadə etmək üçün yararlı etmir. Göstərilən qoxunun karbohidrogenlərin qoxusu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məlumatların təhlili əsasında demək olar ki, bu qoxu, naməlum maddələrə aiddir, hətta aşağı qatılıqlarda belə qarışığa xoşagəlməz qoxu verir. Bu qoxu, həmçinin onun mənbəyi haqqında məlumatın olmaması səbəbindən məhsulu keyfiyyətsiz edir. Piroliz qatranını kommersiya məhsulu kimi tövsiyə etməzdən əvvəl bu naməlum maddələri müəyyən etmək, onların miqdarını tapmaq və onların çıxarılması üçün təmizləmə sxemini hazırlamaq lazımdır. Qoxunun mənbəyi olan maddələrin müəyyən edilməsi üçün avtomobil şinlərinin piroliz qətranının ətraflı tədqiqi aparılmışdır. İlk orqanoleptik qiymətləndirməyə görə, bu qoxu xammalın tərkibində olan aromatik maddələr və azotdan piroliz zamanı mütləq əmələ gələn yüngül piridin əsaslarından qaynaqlanır[7-9].

İzopren kauçuku, rezin qarışığının əsas komponenti olduğundan, onun tərkibində azot atomu olmur, lakin digər rezin birləşmə komponentləri arasında bu elementin donorlarına çevrilən bir çox azotlu maddələr (2-merkaptobenzotiazol, aromatik aminlər və s.) ola bilər. Onun sulu-spirtli məhlulunun 0,01 N xlorid turşusu məhlulu ilə potensiometrik titrləmə yolu ilə mayenin analizi onun tərkibində piroliz zamanı əmələ gələn 0,85 - 1,00% yüngül və ağır piridin əsaslarının (piridinə nəzərən hesablandıqda) olduğunu təsdiq etmişdir. Bir qayda olaraq, qoxu mənbələri yüngül piridin əsaslarıdır, onların qaynama nöqtələri piroliz qatranının öz fraksiyalarının qaynama nöqtəsində yerləşdiyinə görə əsas mayedən ayrıla bilmir. Ağır çoxnüvəli piridin əsasları belə xoşagəlməz qoxuya malik deyillər, lakin mayenin keyfiyyətini pisləşdirə bilirlər. Nəticə etibarilə, piroliz qətranını piridin əsaslarından təmizləməyin yeganə yolu onu turşularla - xlorid və ya sulfat turşuları ilə yumaqdan, sonra isə daha yüngül üzvi fazanın ayrılmasından ibarətdir.

Tərkibində piridin əsaslarının az olması az miqdarda turşu istifadə etməyə imkan verir, lakin turşunun miqdarını artıq götürmək lazımdır, çünki bu halda hidroliz proseslərinin də qarşısı alınır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində piroliz qətranının 50-60°C temperaturda qatran:turşu məhlulu nisbətinin 1:1 qiymətində 2-5%-li sulfat turşusu məhlulu ilə yuyulması prosesinin optimal şəraiti müəyyən edilmişdir. Qarışıq ən azı 50°C temperatur şəraitində 30 dəqiqə müddətində saxlanılır. Bu zaman “turş qətran” – yüngül və ağır piridin əsaslarının duzları çökməyə başlayır. Quru maddənin çıxımı 1,5 - 2% təşkil edir ki, bu da potensiometrik titrləmə ilə alınan substratda piridin əsaslarının tərkibinə dair məlumatlar ilə tamamilə üst-üstə düşür. Reaksiya qarışığı “turş qətrandan” süzülür və yüngül üzvi fazadan ayrılır. Sulu faza kifayət qədər turş mühitə malik olur ki, bu da, pH-a nəzarət etməklə onu tamamilə növbəti təmizlənmə tsiklinə qaytarmağa imkan verir. Əgər yuma dövrünə qaytarılan sulu fazanın pH qiyməti 3 - 4-ə qədər yüksələrsə, o zaman, qatılaşdırılmış sulfat turşusunun əlavə

dozalaşdırılmasını həyata keçirmək lazımdır. Bu mərhələ turşu sərfini azaltmaq, tullantı suların əmələ gəlməsinin qarşısını almaq, həmçinin də, qismən sulu fazaya keçən qətran qalıqlarının ayrılması üçün vacibdir. Belə tsikl, birinci mərhələdə turşu əlavə olunmaqla, ikinci mərhələdə isə itən suyun (buxarlanma, fazaların ayrılması və s. zamanı) əvəzinə su əlavə etmələ bir neçə dəfə təkrarlana bilər. Ayrılmış sulu fazanın pH-nı ölçməklə prosesə nəzarət etmək olur, belə ölçmələr ən azı 2 dəfə aparılmalıdır. Təmizlənmiş mayenin çıxımı 95% təşkil edir. Piridin və onun homoloqlarının kəskin xoşagəlməz qoxusundan tamamilə təmizlənmiş üzvi faza müəyyən növ soba yanacaqlarının istehsalı üçün istifadə edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. Вольфсон С.И., Фафурина Е.А., Фафурин А.В. Методы утилизации шин и резинотехнических изделий // Вестник Казанского Технологического Университета, 2011, с. 74-79.

2. По материалам исследования компании «Текарт» // Твердые бытовые отходы, 2018 №6, с. 32-36.

3. Яцун А.В., Коновалов П.Н., Коновалов Н.П. Жидкие продукты пиролиза отработанных автомобильных шин под воздействием СВЧ // Химия твердого топлива, 2013, №4, с. 60-62.

4. Яцун А.В., Коновалов П.Н., Коновалов Н.П. СВЧ-Пиролиз изношенных автомобильных шин в присутствии гидроксида калия // Современный наукоемкие технологии, 2017, с. 83-87.

5. Трифонова, Т. А. Экологический менеджмент // Учеб. Пособие / Владимир. гос. ун-т. — Владимир. — 2016. — 300 с.

6. Р.А. Абдуллаев, Т.А. Жаббаров, Г.О. Кодирова. Состояние и перспективы использования вторичных резиновых отходов в Узбекистане // Universum: химия и биология: электрон. научн. журн. 2019. № 7 (61). URL: ttps://7universum.com/ru/nature/archive/item/7486.

7. З.А. Кострова, А.В. Михеев, М.Е. Бушуева, В.В. Беляков, С.Н.

Митяков. Утилизация пневматических и безвоздушных шин / Труды НГТУ им. Р.Е. Алексеева № 3 (114), 2016, стр. 120-130.

8. Ещенко Д. В. Утилизация и переработка автомобильных шин / Ещенко Д. В. //Наука, образование, инновации: пути развития: сб. науч. тр. конф./ Камчатский гос. тех. ун-т — Петропавловск-Камчатский — 2017. С. 65–67.

9. Сферы применения резиновой крошки // Техноресурсы URL: http://www.stanki-ru.ru/poleznaya-informatsiya/sfery-primeneniyarezinovoj-kroshki.html (Дата обращения 11.05.2019).

MAGISTRAL BORU KƏMƏRLƏRININ KATOD MÜHAFIZƏSI

İlkanə Hacbalayeva, Gülşən Mustafayeva

Elektron poçt : hacibalayevailkane130@gmail.com ,
Gulsen190777@gmail.com

Xülasə: Magistral boru kəmərlərinin istismarı zamanı metalın korroziya ilə zədələnməsi təhlükəsizliyini azaldan əsas amillərdən biridir. Məlumdur ki, boru kəmərlərində yaranan nasazlıqların təxminən 70%-i metal korroziyası səbəbindən baş verir. Qeyri-metal örtüklərlə birlikdə elektrokimyəvi mühafizə hazırda korroziyalı mühitlərin magistral boru kəmərlərinə aqressiv təsirinin qarşısının alınması üçün əsas üsuldur. Boru kəmərlərinin mühafizəsinin bu üsulları istifadəsi ilə əlaqələndirilə bilən bir sıra çətinliklər var: neft kəmərində müxtəlif növ və şəraitdə bir neçə qoruyucu örtükdən istifadə edilməsi; müxtəlif konstruksiyaya və səmərəliliyə malik katodik stansiyaların istifadə edilməsi; nəzarət etmək üçün elektrokimyəvi mühafizə obyektləri sistemin olmaması; anod torpaqlamasının istismarı zamanı yaranan çətinliklər elektrodlar və müqayisə elektrodları. Sadalanan çətinliklər magistral neft kəmərlərinin korroziyadan mühafizə sisteminin müvafiq səviyyəyə çatdırılması, boru kəməri nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyi və etibarlılığının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Açar sözlər: Katodik Müdafiə, Boru kəməri materialları, Elektrolit, Korroziya, Baxım, Anodlar

1. Giriş

Məlum olduğu kimi, neft kəmərinin korroziyadan qorunması əsasən onun səthinin polarizasiya potensialı onun dəyərindən asılıdır və bu da öz növbəsində torpaq elektrolitlərində elektrod reaksiyalarının kinetikasını təyin edir[1-12]. Katodik qorunma üsulu qorunan səthin dağıdıcı olmayan katoda çevrilməsi səbəbindən boru kəməri metalının korroziya sürətinin kəskin azalmasını təmin edir. Elektrod potensialı elektrokimyəvi mühafizənin optimal diapazonundan 0,85... 1,15 V (aşağıda ppm) dəyişir, korroziya prosesləri əhəmiyyətli dərəcədə

sürətləndirir. Potensialın mütləq dəyərinin azalması ilə , yerli korroziya inkişaf edir, örtüklərin soyulması və nəticədə əmələ gələn boşluqlara aqressiv mühitin nüfuz etməsi artar[13-19].

Hal-hazırda katod mühafizəsinin optimal iş rejiminin hesablanması metodologiyası qoruyucu örtüklərin müxtəlif xassələrinə malik (keçici müqavimət, davamlılıq) əhəmiyyətli təkmilləşdirmə tələb edir. Bu baxımdan digər magistral neft boru kəməri xətləri və qollu neft boru xətləri və ya bunlaırn bölümləri ilə eyni texniki kolidordan keçən neft boru xətlərinin "yüksək qorunması" və ya "yetərsiz qorunması" ehtimalı vardır. Belə şəraitdə katod mühafizə zamanla dəyişən xarici amilləri (qruntun müqaviməti, bitişik katod mühafizə stansiyalarının iş rejimləri, gəzintilərin olması cərəyanlar, temperatur) nəzərə alaraq magistral neft kəməri boyu etibarlı mühafizə qurğularının (CPU) optimal çıxış rejimlərini qurmaq çətindir.

2. Metodlar

Elektrokimyəvi mühafizə sisteminin effektiv işləməsi yalnız düzgün magistral neft kəmərinin korroziya vəziyyətinin uçotu və kompensasiyanın işlənməsi borudaxili diaqnostika məlumatlarının təhlilinə əsaslanan tədbirlər aparılmaqla mümkündür. Misal üçün, yüksək korroziya təhlükəsi olan ərazilərdə korroziya dərəcəsi 0,5 mm/ildən yuxarıdır və ya dərinliyi boru divarının qalınlığının 15%-dən çox olan yara və çatlar vardır. Bu ərazilər prioritet təmirə məruz qalır. Metal korroziya dərəcəsi 0,3... 0,5 mm/il olan və ya çatlar və yaralar olan boru kəmərləri sahələri boru divarının qalınlığı 10% -dən çox dərinliyi olan, artan korroziya təhlükəli sahələri kimi təsnif edilir . Korroziya təhlükəsi yüksək olan ərazilərdə korroziya sürətini standart səviyyəyə endirmək mümkün olmadıqda, əlavə katodik mühafizənin quraşdırılması və ya istifadə olunan stansiyaların güclüləri ilə əvəz edilməsi tələb olunur. Magistral neft kəmərinin zədələnmiş hissəsini dəyişdirmək də lazım ola bilər.

3. Tədqiqatların nəticələri və onların müzakirəsi

CPU cərəyanlarının hesablanması iki mərhələdə aparılmışdır:

- faktiki və dizayn mühafizə cərəyanlarının giriş qiymətlərinin müqayisəsinə əsaslanaraq katod stansiyalarının iş parametrlərinin analizi;
- çıxış parametrlərinin hesablanması ilə katod stansiyalarının iş rejimlərinin optimallaşdırılması, daxilində boru kəmərinin bütün uzunluğu boyunca qoruyucu potensialın dəyərlərini təmin edən icazə verilən dəyərlər diapazonu;

Əsas dizaynı formalaşdırmaq və cədvəl şəklində çıxarmaq üçün lazımi hesablamalar da aparılmışdır katodik mühafizə qurğularının parametrləri (CPU, Cədvəl 1), o cümlədən CPU I cərəyanı torpaqlamanın təsirini, U CPU-nun çıxış gərginliyini, CPU W-nin gücünü, izolyasiya müqaviməti Z_{in} və drenajda qoruyucu potensial φ_{pd} nəzərə alınır.

İdarəetmə və idarəetmə sisteminin iş rejimlərinin təhlili üzrə hesablamaların nəticələri:

Şəkil 1-də qrafik şəklində təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1. CPU rejimlərinin hesablanmasının nəticələri.

№ CPU	1	2	3	4	4a	5	6	6a	7	8
I, A	3,86	4,61	1,83	3,56	5,03	2,74	3,36	9,06	8,41	1,51
U, V	8,16	1,53	3,74	6,64	19,68	6,69	17,04	43,67	8,23	2,57
W, kW	0,03	0,05	0,01	0,02	0,10	0,02	0,06	0,40	0,07	0
Z_{in}, Om	0,14	0,14	0,4	0,23	0,18	0,30	0,26	0,08	0,06	0,57
φ_{pd}, V	-1,06	-1,33	-1,32	-1,36	-1,37	-1,4	-1,51	-1,3	-1,34	-1,42

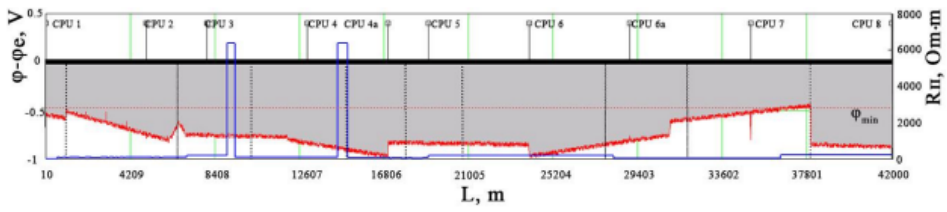

Şəkil 1. Hesablama nəticələrinin qrafik təsviri.

Nəzarət nöqtələrində ölçülən poladın φ_e təbii potensialının qiymətləri 0,55...0,48 V idi.

Şəkil 1-in təhlili 37,3 km-də "mühafizə çatışmazlığı" zonasının mövcudluğunu göstərir. Bu neft boru kəmərində dizayn və ölçülmüş qoruyucu cərəyanlar arasındakı fərq artıq deyil 15%, bu, CPU-nun optimal iş rejimlərini təyin etməyə keçməyə imkan verir. Seçilmiş magistral neft kəmərinin etibarlı mühafizəsini həyata keçirmək üçün qoruyucu potensialın minimum mütləq dəyər marjası 20% yaradılmalıdır.

Cədvəl 2. CPU iş rejimlərinin optimallaşdırılması üzrə hesablamanın nəticələri.

№ CPU	1	2	3	4	4a	5	6	6a	7	8
I, A	0,99	5,36	0,43	5,61	1,52	4,60	0,65	9,80	10,73	0,96
U, V	2,17	12,14	1,15	9,88	6,40	10,47	3,38	47,07	10,37	1,62
W, kW	0,002	0,065	0	0,055	0,010	0,048	0,002	0,461	0,111	0,002
Z_{in}, Om	0,213	0,128	1,041	0,124	0,287	0,138	0,446	0,067	0,053	0,549
φ_{pd}, B	-1,20	-1,41	-1,20	-1,41	-1,20	-1,42	-1,20	-1,38	-1,31	-1,24

İş rejimlərinin optimallaşdırılması üzrə hesablamaların nəticələrinin qrafik təsviri katodik mühafizə stansiyası Cədvəl 2 və Şəkil 2-də verilmişdir. Əsasən elektromkimyəvi mühafizə sistemi lazımi dizayn rejiminin tətbiqini tam təmin edə bildiyindən, əlavə bir katod mühafizə stansiyasına ehtiyac olmadığı nəticəsinə gəlir.

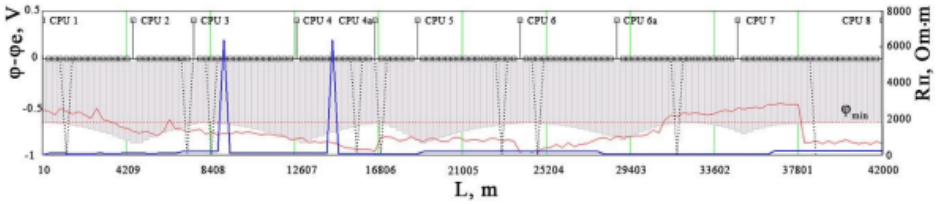

Şəkil 2. Katodun iş rejimlərinin optimallaşdırılması nəticələrinin qrafik təsviri (simvollar Şəkil 1-ə bənzəyir).

Hesablamalar nəticəsində CPU cərəyanlarının və gərginliklərinin optimal dəyərləri müəyyən edilir, lazımi qorunma səviyyəsini təmin edərkən istehlak olunan elektrik enerjisini minimuma endirən qiymətlər müəyyən olunur. Əldə edilmiş məlumatların təhlili bizə lazımi kompensasiya tədbirlərinin spektrini göstərməyə imkan verir:

- anod torpaqlama cərəyanının müqavimət səviyyəsinin normal qiymətə çatdırılması;
- katod stansiyasında optimal mühafizə cərəyanlarının quraşdırılması və alətlərdən istifadə edərək qoruyucu potensiallar səviyyəsinin monitorinqi;

Beləliklə, hesablamalar 8-ci CPU-nun cərəyanını 17,7 A-a qədər artırmaq ehtiyacını müəyyən etdi və gərginlik 20,9 V-a qədər, bu da "mühafizə altında" zonanı 37,3 km istisna edəcək. Digər katod mühafizə bölmələrinin də cərəyan parametrləri tənzimlənmişdir.

4.Nəticələr

Elektokimyəvi qoruma cihazlarının effektivliyi, mövcud katod mühafizə stansiyalarını qoruma sistemlərinin dəyişən yük şəraitinə uyğunlaşmaması və boru kəmərlərinin korroziya sürətinə təsir edən bütün amillərin nəzərə alınmaması səbəbindən azalmaqdadır. Belə şəraitdə elektrokimyəvi mühafizənin optimal çıxış parametrləri üzrə elmi əsaslandırılmış qərar vermək mümkün deyil. Magistral boru kəmərlərinin yerlərinin korroziya təhlükəsi dərəcəsinə görə sıralanması texnikası sonrakı kompensasiya tədbirlərinin işlənib hazırlanması üçün zəruri və kifayət qədər məlumat elektrokimyəvi mühafizə sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin etməyə yönəldilmişdir.

Katodik mühafizə stansiyalarının iş rejimlərinin hesablanması metodu işlənib hazırlanmışdır, cərəyanların və gərginliklərin optimal qiymətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanaraq və azaldılmasına imkan verən və magistral neft kəmərlərinin xüsusi qəza dərəcəsini və onların istismarının yanğın və sənaye təhlükəsizliyini artırmaq istiqamətlənən bir üsul inkişaf etdirilmişdir. Texnika magistral neft kəmərlərinin korroziyaya qarşı örtüklərinin faktiki vəziyyəti nəzərə alınmaqla katodik mühafizə stansiyalarının və drenajların yerləşdiyi yerləri müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, avtomatik qaynaqla qaynaqlanan nümunələrin ən uyğun potensial paylanmasına sahib

olduqları üçün korroziya zədələrinə daha az həssasdırlar. Bu halda, ümumi vahid korroziya prosesi baş verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

[1] Tyusenkov A S and Rubtsov A V 2020 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 734 012165

[2] Latypov O R, Bugay D E and Boev E V 2015 Chem. and Petroleum Eng. 51 (3) 283-5

[3] Nasibullina O A and Gareev A G 2019 Mater. Sci. Forum 946 20-4

[4] Nasibullina O A, Gareev A G and Rizvanov R G 2018 Solid State Phenomena 284 1302-6

[5] Yakhin A V, Karetnikov D V, Cherepashkin S E and Rizvanov R G 2019 Chem. and Petroleum Eng. 55(7-8) 681-6

[6] Kulakov P A, Rubtsov A V, Afanasenko V G and Gracheva V 2018 MATEC Web of Conf. 224 02090

[7] Rizvanov R G, Mulikov D Sh, Karetnikov D V, Fairushin A M and Tokarev A S 2018 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 317 012077

[8] Afanasenko V G, Kulakov P A, Rubtsov A V, Ivanov O S and Rakhmaeva G I 2020 Journal of Physics: Conf. Ser. 1515(5) 052047.

[9] Pechenkina M Yu, Latypov O R and Bugai D E 2021 IOP Conf. Ser.: Earth and Environmental Sci. 720(1) 012142.

[10] Kulakov P A, Rubtsov A V and Afanasenko V G 2021 Supports Lecture Notes in Mechanical Engineering 181–7.

[11] Kulakov P A, Bogdanova D D and Afanasenko V G 2019 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 272 032072

[12] Kulakov P A and Afanasenko V G 2019 Chem. and Petroleum Eng. 54 681-6 [13] Afanasenko V G, Boev E V and Kulakov P A 2019 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 560 (1) 012003

[14] Kulakov P A, Apparov I H Y and Afanasenko V G 2018 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 451 (1) 012201

[15] Tyusenkov A S and Nasibullina O A 2019 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 687 066016

[16] Tyusenkov A S and Nasibullina O A 2019 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 687 066021

[17] Khaydarova G R, Tyusenkov A S, Bugai D E, Islamutdinova A A, Sidorov G M 2018 Izvestiya Vysshikh Uchebnykh Zavedenii, Seriya Khimiya i Khimicheskaya Tekhnologiya 61(7) 130-6

[18] Kayumova E M, Churakova A A and Latypov O R 2021 Journal of Physics: Conf. Ser. 2124(1) 012026.

[19] Latypova D R, Latypov O R 2021 E3S Web of Conf. 225 01005.

NEFT – QAZ SƏNAYESİNDƏ BİR NEÇƏ NANOTEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Mahmudov İ.Q, Mirzəcanov Z.B

E-mail : ibrahim.mahmudov777@mail.ru ; zamiqmirzacanov@mail.ru

Xülasə.

Məqalədə ARDNŞ(SOCAR)-ın “Nanoneft” proqramı vasitəsilə neft debitinin, hasilatının çoxalması, quyularda nanotexnoloji planlar həyəta keçirilərək artıq miqdarda neftin əldə edilməsi, nanokomozisiyalardan məharətli şəkildə istifadə olunmaqla bu kimi keyfiyyətlərin yüksəlməsi göstərilmişdir. Habelə bir neçə təcrübə-sınaqları aparılmaqla müxtəlif illər üzrə neft hasilatının (tonlarla) % qrafiki-şəkli, neft təkmilləşdirilməsi bərpa metodunun diaqramlarla təsviri, nano qazma mayeləri vasitəsilə neft axınının bərpa olunması, itkilərin qarşısının alınması kimi tədbirlər nümayiş etdirilmişdir. Müxtəlif , fərqli nanohissəciklər , nanomateriallar və nano-kompozit səthi fəal maddə mayelərinin köməyi ilə neft- qaz sektorunda əhəmiyyətli dərəcədə quyuların qazılması,

sementlənməsi, bərkidilməsi, çöküntü və mexaniki qarışıqlardan təmizlənib xaric edilməsi, axının intensifikasıyası kimi işlərin görülməsi həyata keçirilmişdir. Məqalənin əsas məqsədi bu nanotexnologiyaların neft – qaz sahəsində olduqca vacib olduğunu və müsbət , keyfiyyətli nəticələr alındığını təqdim etməkdir. Habelə əksər nano-kompozisiya və materiallarından istifadənin yaratdığı problemlər və onların həlli yolları da qeyd edilmişdir.

Açar sözlər : Nanotexnologiya, nanosistem, hasilat mərhələsi, qazma mayeləri, nanohissəciklər, emal mərhələsi

Giriş. Uzun zaman istismar olunan yataqlardan neft hasilatının yüksəldilməsi kimi nisbətən kəskin problemlər vardır. Ölkəmizdə də son zamanlar nanohissəciklərdən ibarət kompozit reagentlərin istifadə olunmasına xüsusilə diqqət edilir. Quyularda yaranan mürəkkəbləşmələr yəni parafin-asfalten-qətran və qum kimi çöküntülər tıxaclar əmələ gətirərək hasilatın artamasına mane olur. Buna görə də bir neçə üsullardan istifadə etməklə quyudibi zonanın təmizlənməsi habelə neft debitinin artması kimi işlər görülür. Əsas məsələ quyuda maye axının intensifikasiyasını yəni axını tənzimləmək lazımdır habelə "Nanoneft" proqramı vasitəsilə neft hasilatı 2.5 dəfəyə qədər artması və enerji xərclərinin azalması müşahidə olunmuşdur [1].

SOCAR-da nanotexnologiyanın tətbiqi. 2011-ci ildən günümüzə kimi "SOCAR- AzNeft İB" bütün NQÇİ-də hasilatın artırılması üçün nanotexnologiya vasitəsilə quyularda 184 nano-texnoloji tədbirlər keçirərək 20.000-dən çox əlavə neft əldə edilmişdir. Bu texnologiya ilə quyuların təmirlərarası müddəti(TAM), quyu avadanlıqlarının əməliyyat müddəti habelə neft itkilərinin qarşısınının alınması, qalıq neftin əlavə çıxarılması, laydan daxil olan qum və çöküntülərin qarşısının alınması və kəmərlərin möhkəmliyi xeyli artmışdır. 2020-ci ildən isə xüsusi karbon nano-borularının istehsalı və istifadəsi ilə neftin sıxışdırılıb çıxarılmasını həmçinin 20-100 nm ölçülü mis, Al və dəmir nanometal

hissəciklərlə elektrik partlayış üsulunun tətbiqi sayəsində neft hasilatı kəskin artmışdır [2].

Karbon nanoborular digər lif materialları ilə müqayisədə sərtlik, möhkəmlik, istilik və elektrik keçiriciliyi ilə unikal birləşməsini nümayiş etdirir [3]. Bu borular ilə sementin bərkimə vaxtının sürətləndirilməsinə nail olunur.

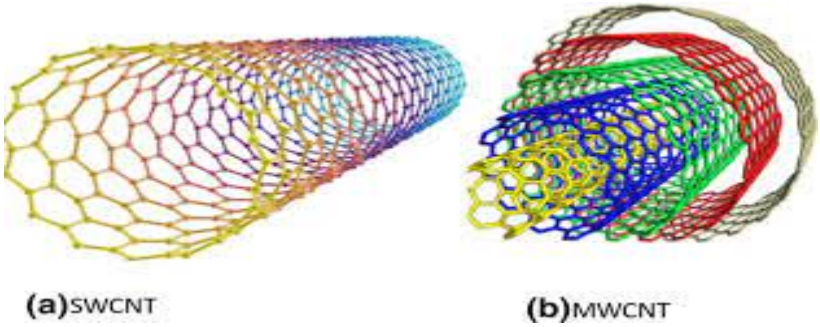

Şəkil 1. a)Tək Divarlı Karbon Nano Boru, b) Çox Divarlı Karbon Nano Boru

Şəkil 2. SOCAR nanohissəciklərin istehsalı laboratoriyası

Bundan əlavə ARDNŞ-də quyuların işlənməsində istifadə olunan nanotexnologiyalar vasitəsilə artım olaraq 10.000 ton əlavə neft çıxarılmışdır. 2011-2017-ci il statistikasına nəzər salaq [4].

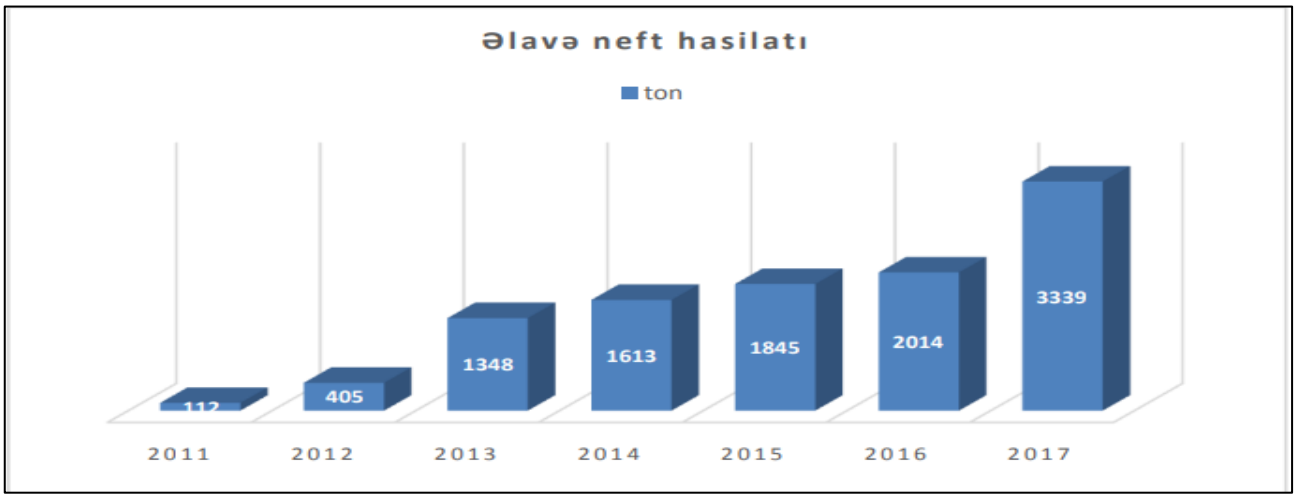

Şəkil 3. SOCAR-ın 2011-2017 illər üzrə əlavə neftin alınması diaqramı

Nano Tompanaj məhlulunun tətbiqi. Növbəti tətbiq kimi nano tompanaj məhlulu hazırlanmışdır ki, bu da quyuya vurulduqda böyük keçiricilik və məsaməyə malik layda güclü təbəqə yaradır və laydan quyudibinə gələn qumun qarşısını almağa yardım edərək, avadanlıqların tez xarab olmasına və korroziya olunmasına qarşı yaxşı həll yolu yaradır. Digər tətbiq kimi isə layda daha uzaq məsafələrə daxil olmaq üçün nano-sistemdən istifadə edərək, qalıq neftin çıxarılması və neft debitinin 15-20 faiz artmasına nail olmaq olar [5].

Qumla mübarizədə tətbiq. Nanotexnologiyanın son dərəcə vacib olmasının digər sübutu kimi Şahbazov və digər alimlərin təcrübələrini təqdim etmək olar. Texnologiyalardan biri "Palçıq Pilpiləsi" 1155 saylı yatağın quyudibi zonasının xüsusi hazırlanmış məhlullarla – nanokompozisiyalarla birgə səthi fəal maddələrin kompleksi(SAM) ilə təmizlənməsidir[1].

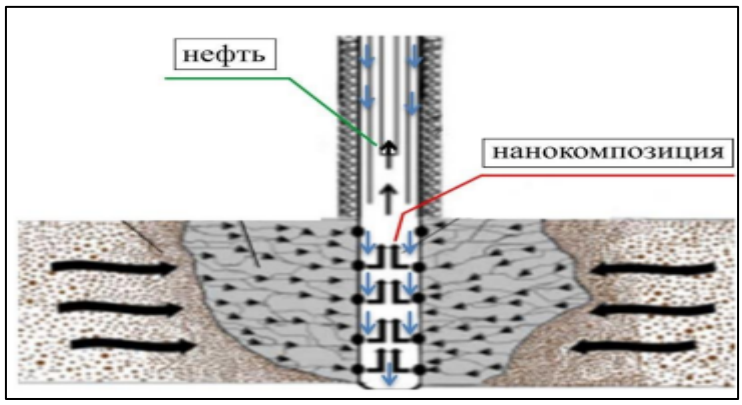

Şəkil 4. Quyudibinin nanokompozisiya və SAM-la təmizlənməsi

Habelə quyudibinin asfalten-qətran-parafin çöküntülərindən təmizlənməsi üçün üzvi həlledici-0.3 %-li SFM-metal nanohissəcik 3-lü qarışığı ilə işlənməsidir. Tətbiq 1-2 saatlıq lakin 2-3 mərhələli və orta sürətlə fasiləli şəkildə tətbiq edilib. Bu prosesdə quyu 12 saat bağlı saxlanılıb. Beləliklə çöküntülərin nanosistem vasitəsilə quyudibindən xaric edilməsi və hasilatın yüksəlməsinə nail olunmuşdur. Yatağın 1155 nömrəli quyusunda nanoməhluldan istifadə olunmazdan əvvəl mayenin sutkalıq debiti 2,7 ton/gün təşkil etmişdir. Hasilatın yalnız kiçik bir hissəsi (0,2 t/gün) neftdən ibarət idi. Lakin məsamələr çoxlu mexaniki çöküntülərdən , əsasən qumdan ibarət idi. Nano-məhlulun istifadəsi sayəsində neft hasilatı artaraq sabit axın sürəti 2,0 ton/günə çatdı və məhsulda praktiki olaraq su və qum yoxa çıxdı bununla da yoxlanış-araşdırma zamanı növbəti 16 ay ərzində heç bir fəsad qeydə alınmadı [6].

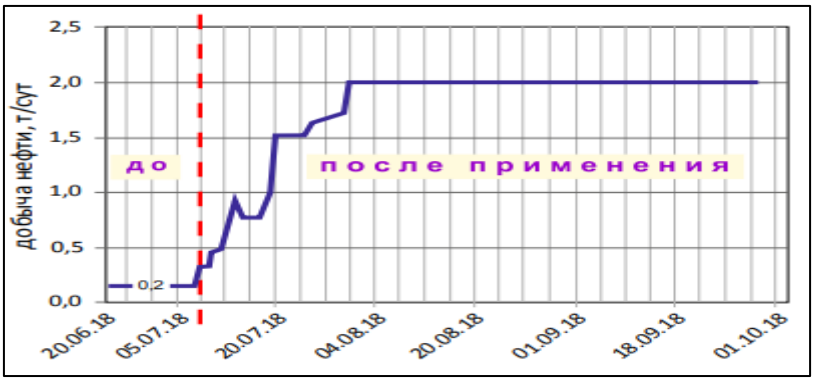

Şəkil 5. Layın stimullaşdırılmasından əvvəlki və sonrakı dövrdə quyu hasilatında dəyişikliklərin diaqramı

Neftin təkmilləşdirilməsinin bərpası metodu. sferik nanoəsaslı mayelər - divar və boru arasındakı sərhəddə fasiləsiz və nazik yağlayıcı qat əmələ gətirməklə quyunun gövdəsi arasında sürtünmə müqavimətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasını təmin edə bilər. Üstəlik , sürüşkən səth yaradaraq qazma borusunun aşağıya doğru fırlanmasına yardım ola bilər. Bu, nano-əsas ağıllı mayenin fırlanma momentinin azaldılmasında müstəsna rolunu vurğulayır və boruların üfüqi, genişləndirilmiş, çoxtərəfli və spiral qazılması problemlərini

sürəkləyir. Yəni fırlanma momenti çox olan balta tez yeyilir. Həmçinin balta üzərində yığılmış mexaniki qarışıqları fırlanarkən təmizlənir[7]. Bu məqalənin əsas məqsədi nanotexnologiyanın uğurlu tətbiqi və onunla bağlı çətinliklərin hərtərəfli üstünlüyünü təqdim etməkdir. Neftin bərpası metodunda isə neftvermə ilə bağlı parametrlərdən birini təkmilləşdirməklə nanohissəciklərin neftvermənin yaxşılaşdırılmasına təsirini göstərməkdir [8]. Habelə qazma əməliyyatı zamanı nano qazma mayelərindən istifadə etməklə, qazılmış şlamların qaldırılması, lay təzyiqinə nəzarət,qazma baltasını yağlamaq və soyutmaq, quyuların dayanıqlığının qorunması kimi keyfiyyətləri əldə etmək olar [9]. Aparılmış təcrübəyə əsasən Alminium Oksid, CuO, MgO ilə mayelərin reoloji və filtrasiya xüsusiyyətlərinin yaxşılaşması, İron oksid ilə filtrasiya, qazma məhlullarının yağlama xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi, TiO, Silikon dioksid ilə də reoloji və quyudibi təmizlənməsinin yaxşılanmasına nail olunur [10-13]. Növbəti sınaqda isə sementin əhəng suyunda bərkidilməsi zamanı 2%-li alüminium oksid əlavəsi ilə sementin bərkimə gücünü artırmaq olar [14]. Qrafen nanohissəciklərinin sement qabığının istilik qradiyentinin azalması (həcmin azalması) və dartılma gərginliyinə çatdıqda termal çatların yaranması isə bu texnologiyanın mənfi tərəfidir [15].

Cədvəl 1. Neftin təkmilləşdirilməsinin bərpası metodu üsullarını təkmilləşdirmək üçün nanohissəciklərin tətbiqi ilə bağlı araşdırmalar

Tədqiq olunan Nanohissəciklər	**Hansı parametrlər təkmilləşdirilib**	**Araşdırılan İstinadlar**
Alminiüm Oksid Titanium dioksid	Neftin özlülüyünün azaldılması, Neftin tək.bərpa metodu üçün vurulan suyun dayanıqlığının yaxşılaşdırılması	Hogeweg et al. (2018)

Alminium oksid Silikonium dioksid	Az duzlu isti sudan istifadə etməklə neftin çıxarılmasının yaxşılaşdırılması, (LSHW) nanohissəciklərin əlavə edilməsi ilə inyeksiyanın yaxşılaşması	Ding et al. (2018)
Alminium oksid Silikonium dioksid Titanium dioksid	Vurulan suyun reoloji xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması (EOR tətbiqi üçün) Neftin bərpasının təkmilləşdirilməsi	Abdullahi et al. (2019)
Nikel Oksid Slikon dioksid Janus nanohissəcikləri	Aşağı konsentrasiyada neftin çıxarılmasının artırılması, Lay zədələnməsinin azaldılması Fazalararası gərginliyi azaldır, beləliklə, neftin çıxarılmasını artırır	Giraldo (2018)

Quyuların stimullaşdırılımasında tətbiqi. Quyuların sitimullaşdırılması üçün yüksək molekulyar qurda bənzər viskoelastik Səthi fəal maddə ilə özlülük, istilik sabitliyi, daşınma qabiliyyəti və maye sızmasına nəzarəti nümayiş etdirir [16]. Nanohissəciklərin əsas funksiyalarından biri onların SAM vasitəsilə asanlıqla yarıqlara yayılma(diffuziya) qabiliyyətidir. Buna görə də, onlar məsamələri doldura bilər və məsamə tıxaclarına güclü təsir göstərdiyinə görə əsaslı keçiricilik dəyişikliklərinə səbəb ola bilər [19]. Səthi aktiv maddələrin

suvurması nanohissəciklərin əlavə edilməsi ilə gücləndirilir ki, bu da neftin çıxarılmasını artırır. Nanohissəciklərin mövcudluğu səthi aktiv maddə məhlulunun reoloji xassələrini dəyişir və onların neft çıxarma əməliyyatlarını gücləndirmək qabiliyyətini artırır. Nanohissəciklər səthi aktiv maddələrlə birgə istifadə edildikdə neftin əldə edilməsində 19% artım əldə edilir [20]. Nanomayelər ilə 88%-dən çox toplam neftin alınmasına nail olmuş oluruq.

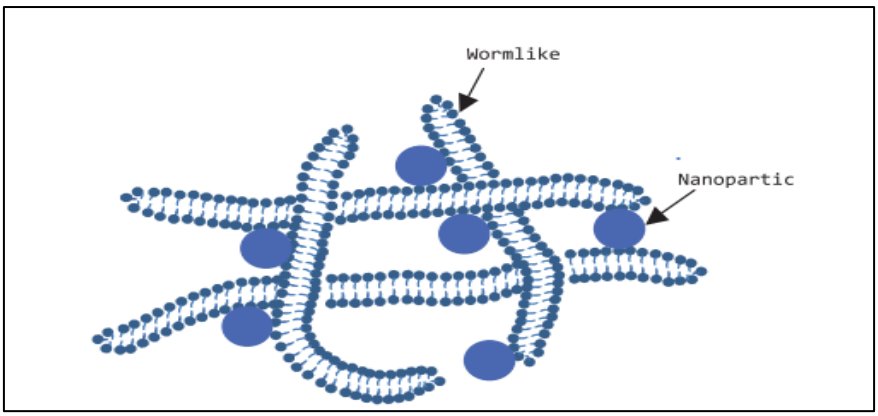

Şəkil 6. Qurdbənzər misellə əlaqəli nanohissəciklərin yaratdığı şəbəkə modeli. Yuxarıdakı quyruq – qurda bənzər, sağdakı dairə isə - nanohissəcikdir.

2018 -ci ildə aparılan sınağa əsasən deyə bilərik ki, Silikon dioksid vasitəsilə filtrasiya xüsusiyyətlərinin, hidravlik yarılma tətbiqləri üçün SAM əsaslı mayelərin reoloji xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq olar. Aşağıda təqdim edilən şəkildə isə a)Slikon dioksid və Al oksid b) qazma mayelərinin süzülmə xüsusiyyətlərinin artması c) neft bərpasının təkmilləşməsi göstərilmişdir [17,18].

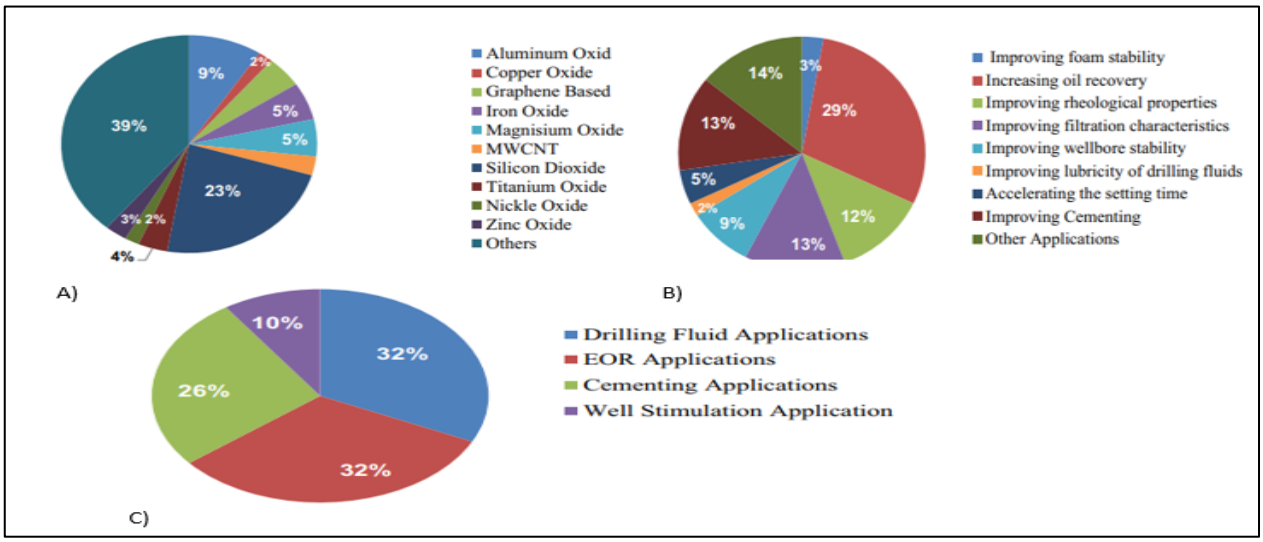

Şəkil 7. a), b) və c) diaqramlarında müxtəlif nanohissəciklərin paylanma faizi

Eyni zamanda dəmir hidroksid nanohissəcikləri qazma əməliyyatları zamanı quyuların divarlarını möhkəmləndirilməsinə yüksək təsir etdiyini görmək olar [21]. Alminium oksid və nanoslikanın birgə quyuya vurulmasından 8 ay sonra neft norması 300 barel/gün artıdığı təyin edilib [22]. Bundan əlavə, nanomateriallardan istifadə etməklə boruların korroziyadan mühafizəsini təmin etmək olar. Qalloisit/polielektrolit kimi nanokonteynerlər boru kəmərlərində mükəmməl antikorroziya agentləri ola bilər hansı ki, Neft və qaz sənayesində boru kəmərlərində baş verən korroziyaya görə qəzaların bərpasına xərclənən çox miqdarda pula qənaət edilə bilər. Həmçinin neft sızması problemini aradan götürə bilər [23].

Bəzi nanotexnologiyanın mənfi tərəfləri : Məqalədə nanotexnologiya ilə tətbiq istiqamətlərinin bizə verdiyi üstünlüklərdən əlavə əlbəttə ki, bəzi mənfi cəhətləri və problemləri də vardır. Nanohissəciklərin adi materiallara qarşı iqtisadi məqsədəuyğunluğu ilə əlaqədar olaraq, adi materialla müqayisədə bəzi nanohissəciklərin istehsalının nisbətən yüksək qiymətinin olması, istehsalın daha yüksək maya dəyəri, baxmayaraq ki, çoxlu iri neft şirkətləri nanotexnologiya ilə bağlı tədqiqatlar baxımından çoxlu sərmayələr qoysalar da neft və qaz tətbiqləri

üçün kommersiya baxımından əldə edilən nanohissəciklərin çatışmazlığının olmasıdır [24]. Əlavə olaraq avadanlıqların korroziya olunmasına səbəb olurlar. Ən əsası isə nanohissəciklərin sağlamlığa, ətraf mühitə və təhlükəsizliyə təsirinə yəni onlar çox təhlükəli ola bilər və ciddi sağlamlıq problemlərinə səbəb ola bilərlər [25]. Çünki onlar dəri vasitəsilə və yüksək tənəffüs yolu ilə insan orqanizminə daxil olarlar [26].

Nano-polimer əsaslı məhlulun sahədə yeni tətbiqi və təklifim : 2023-cü ildə "AzGerneft" MMC -də Hasilat şöbəsinin rəisi, texnika elmləri namizədi və rəhbərim - Zamiq Mirzəcanovun rəhbərliyi altında 2562 saylı quyuda həmin nanotexnologiya tətbiq olunmuşdur. Burada 2 ton sementə 200 litr polimer qatıldı, 2 ton sudan istifadə olunmaqla qarışdırılıb quyuya vuruldu. Nəticədə neft sutkada 0.1 -dən 0.7 -ə qalxdı, quyudan qum təmizləndi və təmirlər arası müddət artdı. Bu üsulun tətbiqi əsasən qum tıxaclarının aradan qaldırılması üçün istifadə olunmaqla çoxlu müsbət nəticələr verdi. Araşdırmamın bu nəticəsidə həqiqətən nanotexnologiyanın bugün və gələcək üçün necə də əhəmiyyətli və keyfiyyətli olduğunun şahidi oldum.

Bilirik ki, neft-qaz quyularının qazılması zamanı H2S laylardan qazma məhluluna diffuz ola bilər. Həmin turşu zəhərli, toksiki və korroziyalıdır. Buna görə də təklif kimi qazma məhlulundan H2S-i təmizləməklə SƏTƏMM problemlərini həll etmək və boru kəmərləri, avadanlıqların korroziyasının qarşısını almaq olar. Təklifimdə 25 nm-dən çox olmayaraq MgO istifadə etməklə hidrogen-sulfidə təsir etmək lazımdır.

$$MgO + H2S \rightarrow MgS + H2O$$

Nəticədə H2S -i çökdürüb zəhəri təmizlənir, qara rəngli MgS çöküntü məhlulu alınır ki, o da rahatlıqla görünən məhlul olduğundan yüksək təzyiqlə nano-polimer məhlulu vasitəsilə sonra quyudan çıxarmaq olar. Beləliklə işçilərin sağlamlığı və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almış olduq.

NƏTİCƏ

Neft – qaz sənayesində nanohissəciklərin son tədqiqatların geniş icmalı göstərdi ki, nanotexnologiya son vaxtlar cəlbedici tədqiqat mövzusu kimi ortaya çıxıb və bir çox tədqiqatlar onların performansı və effektivliyi baxımından çox ümidverici nəticələr şərh edilir. Bu ümidverici nəticələr nanomaterialların özünəxas xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Neft – qaz sənayesində müxtəlif tətbiqlər üçün əhəmiyyətli təkmilləşdirmələr göstərən ən yaxşı nanohissəciklərin nanosilikat (SiO_2) və sonra alüminium oksidi (Al_2O_3) olduğu aşkar edilmişdir ki, bu da onların hər yerdə tətbiq olunma potensialının yüksək olduğunu göstərir. Tədqiq edilmiş nanokompozisiyalar qazma mayelərinin həm reoloji, həm də süzülmə xüsusiyyətlərinə, həmçinin qazma mayelərinin istilik dayanıqlığının təkmilləşdirilməsinə son dərəcə müsbət təsir göstərmişdir. Habelə onların köməyi ilə sementin mexaniki xassələrinin yaxşılaşdırılması, neftin özlülüyünün azaldılması yoluyla EOR tətbiqi ilə neftvermənin artırılması, ağır neftlərin quyudubində əridilib çıxarılması, parafin-asfaltenli quyularda çöküntülərin təmizlənməsi, elektrik enerji sərfinin azaldılması, boru kəmərlərinin korroziyadan qorunmasına nail olunmuşdur. Nano-sistem tətbiqi ilə qalıq neftin çıxarılması, 2.5 dəfəyə qədər yəni 15 – 20 % neft hasilatının yüksəlməsi, neftin axın sürətninin 2 ton/günə çatması, Aliminium oksid tətbiqiylə 8 ay sonra neft normasının 300 barel/günə artması, quyuların işlənməsində əlavə artıq 10.000 ton neftin çıxarılması, nano-hissəciklərin SFM ilə birgə tətbiqiylə əlavə 19 % neft hasilatı, nano-mayelərin quyuya vurulmasında 88% -dən çox toplam cəm neftin alınması əldə edilib. Həmçinin mayenin xassələrini dəyişdirməklə, süxurun islanma qabiliyyətini dəyişdirərək, sürtünməni daha effektiv şəkildə azaltmaqla, qumun möhkəmlənməsini gücləndirməklə, fazalararası gərginliyi azaltmaqla və kapilyar tutmuş neftin keçiriciliyini artırmaqla mayelərə nanohissəciklərin əlavə edilməsi neftverməni və quyuların qazılmasını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. Nano-polimer məhlulu vasitəsilə AzGerneft MMC -də yeni tətbiq edilərək , qum təmizlənmiş , təmirlər arası müddət artmış və neft sutkada 0.1 dən 0.7 yə kimi

artmışdır. Son olaraq bu ağıllı nano-sistemlər neft-sənayesində gələcək perspektivliyini göstərdi və göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Шахбазов Э.К., Дышин О.А. Научные основы системы НАНО-ПАВ для бурения и добычи нефти и газа. SOCAR. Баку, 2011, 59 с.
2. SOCAR.az/nanotexnologiyalar
3. Abdelrahman I. El-Diasty and Adel Salem; Future Contributions of Nanotechnology to EOR in Egypt, Offshore Middle East (OME), Conference & Exhibition, Doha, Qatar, 21-23 Jan., 2013.
4. SOCAR-ın 2011-2015-ci illər üzrə "Nanoneft" proqramı.
5. SOCAR-ın 2016-2020-ci illər üzrə "Nanoneft" proqramı.
6. Shahbazov E.G., Mursalova M.A. The effect of low concentrations and perturbations. NANO-SAS for oil extraction processes. SOCAR OGSRPI publishing, Baku, 2016, 38 p. (inRussian)
7. Md. Amanullah and Ashraf M. Al-Tahini; Nano-Technology- Its Significance in Smart Fluid Development for Oil and Gas Field Application, SPE Saudi Arabia Section Technical Symposium and Exhibition held in AlKhobar, SaudiArabia, 09–11 May 2009, SPE 126102.
8. Hogeweg AS, Hincapie RE, Foedisch H, Ganzer L (2018) Evaluation of aluminium oxide and titanium dioxide nanoparticles for EOR applications. In: SPE Europec featured at 80th EAGE conference and exhibition, 11–14 June, Copenhagen, Denmark. https://doi.org/10.2118/190872-MS
9. Alsaba MT, Al Fadhli A, Maraf A, Hussain A, Bander F, Al Dushaishi
10. MF (2018) Application of nanoparticles in improving rheological properties of water based drilling fuids. In: SPE Kingdom of Saudi Arabia Annual technical symposium and exhibition, 23–26 April, Dammam, Saudi Arabia. https://doi.org/10.2118/19223 9-MS

11. Alkhamis M, Imqam A (2018) New cement formulations utilizing graphene nano platelets to improve cement properties and long-term reliability in oil wells. In: SPE Kingdom of Saudi Arabia annual technical symposium and exhibition, 23–26 April, Dammam, Saudi Arabia

12. Alvi MA, Belayneh M, Saasen A, Aadnøy BS (2018) The efect of micro-sized boron nitride BN and iron trioxide Fe2O3 Nanoparticles on the properties of laboratory bentonite drilling fuid. In: SPE Norway one day seminar, 18 April, Bergen, Norway. https://doi.org/10.2118/191307-MS

13. Minakov AV, Zhigarev VA, Mikhienkova EI, Neverov AL, Buryukin FA, Guzei DV (2018) The efect of nanoparticles additives in the drilling fuid on pressure loss and cutting transport efciency in the vertical boreholes. J Pet Sci Eng 171:1149–1158. https://doi.org/10.1016/j.petrol.2018.08.032

14. Nazari A, Riahi S (2011) Improvement compressive strength of concrete in different curing media by Al2O3 nanoparticles. Mater Sci Eng A 528(3):1183–1191.

15. Alkhamis M, Imqam A (2018) New cement formulations utilizing graphene nano platelets to improve cement properties and long-term reliability in oil wells. In: SPE Kingdom of Saudi Arabia annual technical symposium and exhibition, 23–26 April, Dammam, Saudi Arabia.

16. James B. Crews and Tianping Huang; Performance Enhancements of Viscoelastic Surfactant Stimulation Fluids with Nanoparticles, SPE Europec/EAGE Annual Conference and Exhibition held in Rome, Italy, 9–12 June 2008, SPE113533.

17. Singh R, Tong S, Panthi K, Mohanty K (2018) Nanoparticle-encapsulated acids for stimulation of calcite-rich shales. In: SPE/AAPG/SEG unconventional resources technology conference, 23–25 July, Houston, Texas, USA. https://doi.org/10.15530/URTEC-2018-2897114

18. Fakoya MF, Shah SN (2018) Efect of silica nanoparticles on the rheological properties and fltration performance of surfactant-based and polymeric fracturing fuids and their blends. SPE Drill Complet 33(02):100https://doi.org/10.2118/163921-PA

19. Davarpanah A 2020 Parametric study of polymer-nanoparticles-assisted injectivity performance for axisymmetric two-phase flow in eor processes Nanomaterials

20. Mughal B et al 2021 Biogenic nanoparticles: synthesis, characterisation and applications Applied Sciences

21. Heggset E B, Chinga-Carrasco G and Syverud K 2017 Temperature stability of nanocellulose dispersions Carbohydrate Polym. 157114–21

22. Franco CA, Zabala R, Cortés FB (2017) Nanotechnology applied to theenhancement of oil and gas productivity and recovery of Colombian felds. J Pet Sci Eng 157:39–55. https://doi.org/10.1016/j.petrol.2017.07.004

23. Shchukin D G, Lamaka S V, Yasakau K A, Zheludkevich M L, Ferreira M G S and Möhwald H 2008 Active anticorrosion coatings with halloysite nanocontainersJ. Phys. Chem.C112 958–64

24. Kim HC, Fthenakis V (2012) Life Cycle energy and climate change implications of nanotechnologies. J Ind Ecol 17(4):528–541. https://doi.org/10.1111/j.1530-9290.2012.00538.x

25. Nabhani N, Tofghi A (2010) The assessment of health, safety and environmental risks of nanoparticles and how to control their impacts. In: SPE international conference on health, safety and environment in oil and gas exploration and production, 12–14 April, Rio de Janeiro, Brazil. https://doi.org/10.2118/127261-MS

26. Lau HC, Yu M, Nguyen QP (2017) Nanotechnology for oilfeld applications: challenges and impact. J Pet Sci Eng 157:1160–1169. https://doi.org/10.1016/j.petrol.2017.07.062

NEFT-QAZ QUYULARININ İŞLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ TƏHLİLİ

dos.Məmmədova Gülbahar Gülməmməd q., Səfərov Sərxan Əliağa oğ.

serxan770@icloud.com

Açar sözlər: neft-qaz quyusu, kürəciklər açılmış qurğu, quyudibizona, sıxlıq, qazlift üsulu, qazlı maye qarışığı

Neft-Qaz quyuları qazılıb kəmərlər endiriləndən sonra növbəti mərhələlər mənimsənmə və işlənmə mərhələsidir. [1]

Hazır qazılmış quyu ilə məhsuldar lay arasında əlaqəni perforasiya ilə təmin edib mənimsənmə prosesin həyata keçiririk. Lakin yeni üsullarla bu işi dahada əlçatan etmək olur. İlk növbədə quyuya quruluşu iç-içə keçmiş silindrlər arası isə kvars qumu ilə dolmuş qurğu salınır. Bu qurğu olan quyularda quyudibi zona haqqında ilkin məlumatları daha asan əldə etmək olur. Belə quyularda quyudibi filterə ehtiyac qalmır. Qurğu özü filter, yəni, süzgəc rolunu oynayır. [3,4]

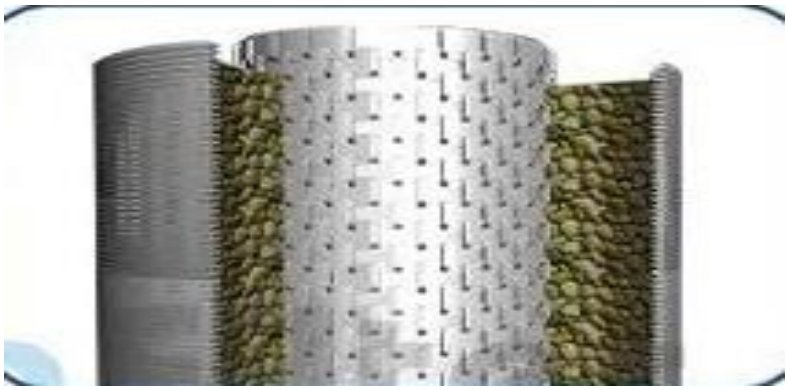

Şək.1 Quyudibində süzgəc zonasını əvəz edən qurğu

Filterli qurğuların mənfi cəhətləri:

1) Süzgəc maliyyə baxımından bahadır.

2) Tutulmaların (texniki problemlərin) baş vermə ehtimalı çoxdur.

3) Perforasiya riskli və yeni üsula nisbətən baha başa gəlir.

Yeni qurğunun müsbət cəhətləri:

1) Quyudibi zona haqqında ilkin məlumat əldə etmək asanlaşır.

2) Parametrləri hazırlanan zaman lay parametrlərinə uyğun hazırlanır.

3) Sutkalıq hasilata təsiri böyükdür.

Məsələn: Günəşli yatağında filter olan quyularda ortalama 300 ton neft-qaz verirdisə bu quyularda ortalama olaraq 5000-6000 ton neft-qaz əldə edilir.

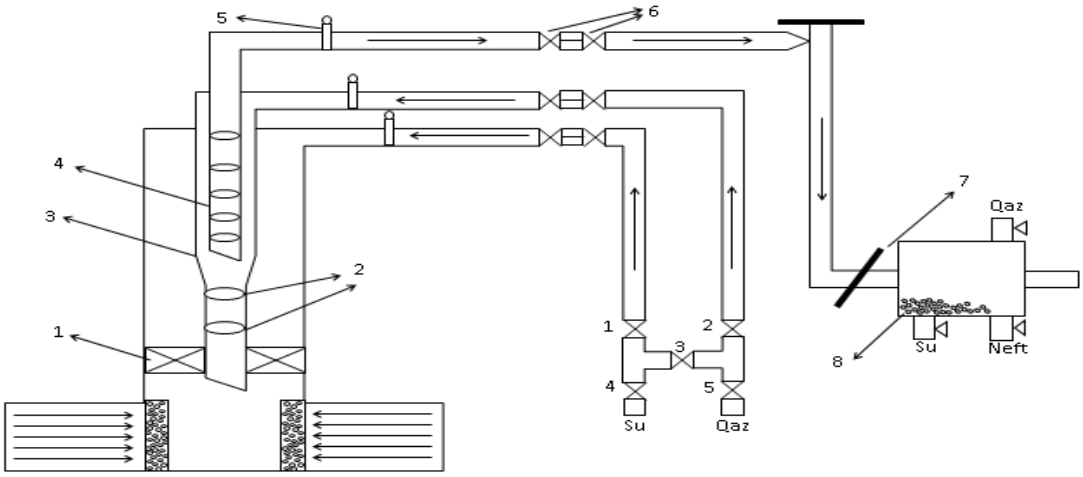

Şək.2 Tədqiq olunan quyunun sxematik quruluşu

1-pakerlər;2-qazlift klapanları;3-birinci cərgə NKB;4-ikinci cərgə NKB;
5-quyuağzı təzyiqi təyin etmək üçün manometr;6-siyirmələr;7-manifol;8-ölçü seperatoru

İşlənmə prosesi

Quyu qazılıb kəmər endirildikdən sonra ilk iş məhsulun laydan quyu dibinə,

quyu dibindən quyu ağzına qaldırılmasıdır. Neft-qazın quyu boyunca qalxması üçün

$P_{qd} = P_{qa} + P_H$ şərtini nəzərə alsaq

$P_H = \rho g H$ $P_{qd} = P_{qa} + \rho_{su} g h_q$

Bu düstura əsasən aşağıdakı parametrlərə təsir etmək lazımdır.

1) $P_{qa} \downarrow$ 2) $\rho \downarrow$ 3) $H_q \downarrow$

Parametrlərin təhlili:

1) P_{qa} – Quyu ağzındakı təzyiq, MP_a
2) ρ – Quyudakı mayenin sıxlığı, m/m^3
3) g – Sərbəstdüşmə təcili

4) H – Quyu oxu boyunca maye səviyyəsinin hündürlüyü

5) P_{qd} – Quyudibi zonada olan təzyiq, MP_a

1) İlk növbədə quyuağzı təzyiqə təsir göstərmək lazımdır. Əgər quyu ağzındakı kranı açsaq orada təzyiqin azaldığını müşahidə edərik. Quyudan mayenin olduğunu nəzərə alsaq kranı birdən-birə yox tədricən açmağın mütləqliyini nəzərə alarıq. Əks təqdirdə quyuda təzyiq ani olaraq düşəcək və heç bir nəticə olmayacaq. Buda sonraki mərhələlərdə problemlər yaradacaq. Əgər ilk üsul nəticə verməsə ikinci üsuldan istifadə etmək əlverişlidir.

2) İkinci üsuldan əsas məsələ quyudakı mayenin sıxlıq və özlülüyün azaltmaqdır. Bu zaman quyuya qazla maye vururlar. Bu zaman mayenin sıxlığı (ρ) və hidrostatik təzyiq (P_H) azalır. Qaz mayeni qazlift üsulu ilə vururlar. Boruarxası fəzadan vurulan qaz mayeni qazlılift klapanlarında özü ilə yuxarı doğru qaldırır və NKB-yə daxil olur.

I cərgə Qaz mayeni quyuya vurmaq üçün 1:3:4 və 5 klapa açılır, qaz və maye qarışa-qarışa quyuya daxil olur.

II cərgə üçün isə 1:2:3 və 4 klapan açılır, proses təkrarlanır.

Qazlift üsulu:

Qazlift quyuların mənimsənilib istismara daxil edilməsi üçün geniş istifadə edilən üsullardan biridir.

Bu üsulda quyuya endirilmiş qaldırıcı borular vasitəsilə sıxılmış yüksək təzyiqli qaz (işçi agent) verilərək (həlqəvi fəzadan) quyudakı maye mərkəzdən sıxışdırılaraq çıxarılır və quyudakı maye səviyyəsi aşağı salınır [2]

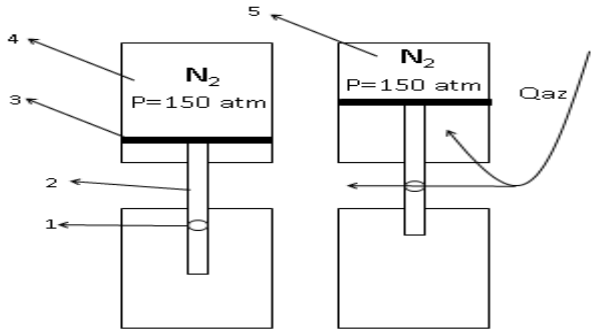

Şək.3 Quyuya vurulan sıxılmış qazın təzyiqi ilə idarə edilən porşenli klapan

1-ştok üzərində qazin keçməsi üçün açılmış dəlik:2-ştok;3-porşen;4-sıxılmadan əvvəl azot qazı;5-sıxılmadan sonra azot qazı

Qrafik üsul – Mədən şəraitində qazlift klapanlarının ardıcıllıqla hansı dərinliyə endirilməsini müəyyən etmək üçün ən çox istifadə edilən üsul qrafik üsuldur

Bu üsulda təbii qazın istifadəsi daha əlverişlidir. Hava vurmaq prosesi partlayışla nəticələndirə bilər.

2) 3cü üsul olaraq maye səviyyəsini aşağı salmaqla hidrostatik təzyiq ($P_h \downarrow$) endiririk.

Bunun üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir.(jelonka,porşenləmə,hidravlik nasoslarla qaldırma).

Bu 3 üsulla neft-qazı çıxartdıqdan sonra çıxan qarışıq ölçü seperatoruna ötürülür.Seperatorda müvafiq olaraq qaz-neft aparılır. Bəzən seperatorda qum çöküntüsü müşahidə olunur. Bu zaman həmin qum nümunəsi laboratoriyaya aprılıb tədqiq edilir.Əgər qumun hissəcik ölçüləri quyudakı qurğunun tərkibindəki dənəcik ölçüsünə bərabər vəya böyükdürsə, deməli qurğuda problem var. Əgər qumun dənəcik ölçüsü qurğunun ölçüsündən kiçik olarsa, bu hal normal qəbul olunur.

Nəticə

1.Quyudibi zonada süzgəc sahəsinin işini əvəz edən xüsusi kürəcikli silindrik qurğunun yerləşdirilməsi mənimsəməni daha da sürətləndirir.

2.Quyuda əlavə olaraq perforasiya işləri aparılmır, quyu dibinin hermetikliyi pozulmur, sement həlqəsində çatlar əmələ gəlmir, istismar kəməri deformasiyaya uğramır.

3.Bu üsulun səmərəliliyi odur ki, biz bu qurğunu yer səthindən müşahidə edə bilirik və quyuda əlavə işlər görməyə ehtiyac qalmır, sutkalıq hasilat artır.

Ədəbiyyat

1. Mirzəcanzadə A.X. Dəniz yataqlarının işlənməsi fraqmentləri. "Elm", Bakı, 1977 2.

2. İsmayılov Ş.Z. Neft Və Qazın Quyu İlə Çıxarılması-1-82. Bakı: Elm. 2022. səh.350-355

3. İsmayılov Q.Q., Ələkbərova G.Ə. və s. Əlavə süzgəclərin açılmasının bəzi ekoloji aspektləri //Azərbaycan Neft Təsərrüfatı 2005, №5, səh. 60-63

4. Məmmədova G.G. Tükənməyə işləyən qaz-kondensat yataqlarına quru qazın vurulmasının tədqiqi / Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı, Bakı-2016 səh. 168-170

DƏNİZ HİDROTEXNİKİ QURĞULARIN STATİK VƏ DİNAMİK HESABLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Dos. V. T. Mustafayev. N. Dəmirov
mustafayev.vaqit@mail.ru
nusraddindamirov01@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatımız, dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və qiymətləndirilməsində statik və dinamik hesablamaların kritik aspektlərinə toxunur. Dəniz mühitinin yaratdığı unikal problemləri dərk edərək, tədqiqat statik və dinamik amilləri effektiv şəkildə birləşdirən möhkəmliyin hesablama metodologiyalarının işlənib hazırlanmasına yönəlib. Yanaşma, nəzəri modelləşdirməni empirik məlumatlarla birləşdirir, maye dinamikasının, material xüsusiyyətlərinin və ətraf mühit dəyişənlərinin təsirini vurğulayır. Geniş simulyasiyalar və sahə sınaqları təklif olunan modelləri təsdiqləyir, müxtəlif şəraitlərdə bu cihazların performansını və struktur bütövlüyünü proqnozlaşdırmaqda onların dəqiqliyini və etibarlılığını nümayiş etdirir. Nəticələr dəniz mühəndisliyi layihələrində daha yaxşı risklərin idarə olunmasına töhfə verən dizaynın səmərəliliyi və təhlükəsizliyində əhəmiyyətli irəliləyişləri göstərir. Görülən iş yalnız dəniz hidrotexniki cihazları haqqında anlayışı inkişaf etdirməklə yanaşı, bu sahədə mühəndislər və dizaynerlər üçün praktiki alətlər təqdim edir.

Bundan əlavə, tədqiqat mürəkkəb dəniz mühitlərində statik və dinamik qüvvələr arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq, dəyişən okeanoqrafik şəraiti nəzərə almaq üçün dəqiq modelləşdirmə ehtiyacını vurğulayır. Ekstremal hava şəraiti və gözlənilməz dəniz vəziyyətləri də daxil olmaqla, əməliyyat ssenariləri altında bu cihazların stress paylanmasını və dinamik reaksiyasını təhlil etmək üçün qabaqcıl hesablama üsullarından istifadə olunur. Nəticələr ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin dizayn mərhələsində inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır, dəniz hidrotexniki qurğularının hazırlanmasında ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı təcrübələri müdafiə edir. Araşdırma həmçinin bu cihazların

davamlılığını və uzunömürlülüyünü artırmaq üçün xüsusilə materialşünaslıq və davamlılıq mühəndisliyi sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün potensial sahələri müəyyən edir.

Açar sözlər: Dəniz Hidrotexniki Cihazları, Statik Dinamik Hesablama, Maye Dinamiği, Struktur Bütövlük, Simulyasiya, Dəniz Mühəndisliyi, Risklərin İdarə Edilməsi.

Giriş: Dəniz neft-qaz mühəndisliyinin inkişaf edən mənzərəsində dəniz hidrotexniki qurğularının dizaynı və təhlili mühüm rol oynayır. Dalğalar, doklar və dəniz platformaları kimi strukturları əhatə edən bu qurğular sahil mühafizəsindən tutmuş enerji istehsalına qədər çoxsaylı tətbiqlər üçün əsasdır. Onların kritik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu strukturlara təsir edən statik və dinamik qüvvələrin dəqiq hesablanması onların istismar təhlükəsizliyini və uzunömürlülüyünü təmin etmək üçün vacibdir. Dəniz mühiti dinamik təbiətinə görə unikal problemlər toplusunu təqdim edir. Dalğa dinamikası, gelgit dəyişiklikləri və maye-struktur qarşılıqlı əlaqəsi kimi amillər dəniz hidrotexniki qurğularının işinə və sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ənənəvi dizayn yanaşmaları çox vaxt bu cihazların struktur bütövlüyünə və funksionallığına ciddi təsir göstərə bilən dinamik qüvvələrin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini potensial olaraq nəzərdən qaçıraraq, əsasən statik hesablamalara diqqət yetirir.

Hesablama mayeləri dinamikası və materialşünaslıqdakı son irəliləyişlər həm statik, həm də dinamik aspektlərin hərtərəfli təhlili üçün yeni imkanlar açmışdır. İnkişaflar bu strukturların qarşılaşacağı ekoloji və əməliyyat şəraitinin tam spektrini nəzərə alan inteqrasiya olunmuş yanaşmanın zəruriliyini vurğuladı. Məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının statik və dinamik hesablanması üçün yeni metodologiya təqdim etməklə bu boşluğu aradan qaldırmağa çalışır. Bizim yanaşmamız nəzəri modelləri empirik məlumatlarla sinerjiləşdirir, hesablama texnikası və ətraf mühitin təhlili sahəsində ən son nailiyyətləri əhatə edir[1,s.56].

Bunun vasitəsilə biz bu kritik strukturların dizaynı və qiymətləndirilməsi üçün daha vahid və dəqiq çərçivə təmin etməyi hədəfləyirik. Növbəti bölmələrdə biz dəniz mühəndisliyində statik və dinamik hesablamaların fonunu araşdırıb, yanaşmamızın metodologiyasını təsvir edəcək, tədqiqatlarımızın nəticələrini təqdim edəcəyik və dəniz infrastrukturunun daha geniş kontekstində tapıntılarımızın nəticələrini həmçinin potensial tətbiqlərini müzakirə edəcəyik. Belə inteqrasiya olunmuş yanaşmanın zəruriliyi inkişaf edən ekoloji problemlər və dəniz mühəndisliyi layihələrinin artan mürəkkəbliyi ilə daha da vurğulanır. Son illərdə daha dayanıqlı dəniz infrastrukturunun inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Baş verən dəyişiklik təkcə funksional tələblərə cavab verən deyil, həm də ekoloji davamlılıq məqsədlərinə uyğun gələn innovativ dizayn strategiyalarını tələb edir.

Bundan əlavə, dəniz mühitinin ehtiyatlarının artan istismarı və dəniz fəaliyyətinin genişlənməsi daha sərt və uzaq dəniz ərazilərində daha böyük və mürəkkəb strukturların tikintisinə səbəb olmuşdur. Davamlı inkişaflar bu strukturlar və onların dəniz mühiti arasında dinamik qarşılıqlı əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir, möhkəm və uyğunlaşa bilən dizayn çərçivəsinə ehtiyacı vurğulayır. Dəniz külək stansiyaları kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə dair qlobal tendensiyanı nəzərə alaraq araşdırmamız xüsusilə vaxtında və aktualdır. Layihələr dəniz şəraitlərində mürəkkəb strukturların quraşdırılmasını tələb edir, burada dinamik davranışın başa düşülməsi qurğuların həm səmərəliliyi, həm də təhlükəsizliyi üçün çox vacibdir. Yeni statik və dinamik hesablama metodologiyamızın tətbiqi dəniz mühəndisliyi təcrübələrində mövcud boşluqları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Dəniz hidrotexniki qurğularının nəinki qarşılaşdıqları fiziki qüvvələrə tab gətirmələrini, həm də ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasını təmin etmək üçün irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır[2,s.61].

Məqalədə, yanaşmamızın nəzəri əsaslarını, istifadə olunan hesablama modellərini və tapıntılarımızın praktiki nəticələri ətraflı izah edilir. İnanırıq ki, işimiz dəniz infrastrukturunun inkişafı ilə məşğul olan mühəndislər və dizaynerlər üçün dəyərli mənbə rolunu oynayacaq, sahənin inkişafına və dəniz mühəndisliyində davamlı təcrübələrin təşviqinə töhfə verəcək.

Tədqiqatda istifadə olunan metodologiyanın xüsusiyyətlərini araşdırır. Araşdırma, maye dinamikası, struktur mexanika və materialşünaslıq prinsiplərini birləşdirən nəzəri çərçivəni təsvir etməklə başlayır. Bölmə daha sonra simulyasiyalar üçün istifadə edilən hesablama modellərini, o cümlədən onların kalibrlənməsi və empirik məlumatlarla təsdiqini təsvir edir. Modellərin dalğa hərəkəti, cərəyanlar və külək kimi müxtəlif dinamik qüvvələri, eləcə də qravitasiya və struktur yükləri daxil olmaqla statik qüvvələri necə hesabladığına xüsusi diqqət yetirilir. Burada simulyasiyaların və sahə sınaqlarının nəticələri təqdim olunur. Bölmə əvvəlcə standart şərtlər altında dəniz hidrotexniki cihazlarının məlum davranışlarını təkrarlamaqda modellərin performansını müzakirə etmək üçün qurulmuşdur. Daha sonra o, güclü fırtınalar və ya gözlənilməz dəniz vəziyyətləri kimi ekstremal şəraitlərə reaksiyaların proqnozlaşdırılmasında modellərin effektivliyini araşdırır. Məlumatlar qrafik və cədvəl formatlarının qarışığında təqdim olunur, bu da asan şərh və müqayisəni asanlaşdırır. Müzakirə bölməsi müşahidə olunan davranışlar və əsas fizika arasında əlaqə quraraq nəticələri şərh edir. O, təklif olunan metodologiyanın güclü məhdudiyyətlərini və onun ənənəvi yanaşmalarla müqayisəsini qiymətləndirir. Məqalə həm də tapıntıların praktiki nəticələrini araşdırır, onların dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi, tikintisi və texniki xidmətində necə tətbiq oluna biləcəyini müzakirə edir[3,s.78].

Araşdırma, tədqiqatın dəniz mühəndisliyi sahəsi üçün daha geniş təsirlərini aşılayır. O, dizayn mərhələsində dinamik hesablamaların inteqrasiyasının vacibliyini və bu yanaşmanın daha təhlükəsiz, daha səmərəli və dayanıqlı dəniz

strukturlarına necə gətirib çıxara biləcəyini vurğulayır. Bölmə qabaqcıl materiallardan istifadə, iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə davamlılıq və bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası kimi sahələri vurğulayaraq gələcək tədqiqatlar üçün təkliflərlə yekunlaşır. Hesablama modellərinə əlavə olaraq, bu bölmədə sahə sınaqları üçün istifadə edilən eksperimental quraşdırma da müzakirə olunur. Cihazların ətraflı təsviri, məlumatların toplanması prosedurları və təhlil üsulları təqdim olunur. Buraya real dünya məlumatlarının yüksək dəqiqlik və uyğunluğu təmin edərək simulyasiya modellərinə necə inteqrasiya olunduğu daxildir. Bölmə eksperimental mərhələdə riayət olunan təhlükəsizlik protokolları və ətraf mühit mülahizələrinin təsviri ilə yekunlaşır. Genişləndirilmiş nəticələr bölməsi tədqiq olunan müxtəlif dəniz hidrotexniki qurğularının performans xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənir. Buraya müxtəlif statik və dinamik yüklənmələrə cavab olaraq cihazların davranışlarının müqayisəli təhlili daxildir. Nəticələr uyğunluq və sapma sahələrini vurğulayaraq gözlənilən nəzəri nəticələrlə əlaqələndirilir. Tapıntıların praktik tətbiqlərini göstərmək üçün ekstremal şəraitdə xüsusi cihazların dərin nümunələri təqdim olunur[4,s.75].

Geniş müzakirə bölməsi nəticələrin daha nüanslı şərhini təmin edir. Edilən təqdimatda iqlim dəyişikliyi və ekoloji məlumatlılığın artırılması kimi dəniz mühəndisliyində mövcud problemlər kontekstində tapıntıların nəticələrini araşdırır. Bölmə həmçinin müxtəlif növ dəniz hidrotexniki cihazları və müxtəlif ətraf mühit parametrləri üçün metodologiyanın potensial miqyaslılığına və uyğunlaşmasına toxunur. Tədqiqatın sənaye standartları və tənzimləyici çərçivələrə potensial uzunmüddətli təsirləri haqqında ətraflı məlumat verir. Metodologiyanın gələcək dizayn və təhlükəsizlik qaydalarına necə təsir edə biləcəyini müzakirə edir. Bölmə həmçinin mühəndislər, ətraf mühit alimləri və siyasətçilər arasında fənlərarası əməkdaşlığı vurğulayaraq gələcək tədqiqatlar üçün yol xəritəsi təklif edir. Məqsəd həm texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, həm

də ekoloji cəhətdən davamlı olan dəniz mühəndisliyində innovasiyaları təşviq etməkdir.

Bölmə, indi məlumatları şərh etmək üçün istifadə olunan statistik təhlil üsullarının xüsusiyyətlərinə daxil olur. Modellərin etibarlılığını və dəqiqliyini kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün qabaqcıl statistik vasitələrin istifadəsini təsvir edir. Buraya müxtəlif parametrlərin dəniz hidrotexniki qurğularının davranışına təsirini başa düşmək üçün həyata keçirilən həssaslıq təhlilinin müzakirəsi daxildir. Araşdırma həmçinin modelin dəqiqləşdirilməsində iştirak edən iterativ proses haqqında ətraflı məlumat verir və modelin proqnozlaşdırma imkanlarını artırmaq üçün testin hər bir mərhələsindən geribildirimdən necə istifadə edildiyini vurğulayır. Ətraflı metodologiyadan sonra bu hissə nəticələrin dərin təhlilini təqdim edir. Buraya müxtəlif yükləmə şəraitində gərginliyin paylanması nümunələri və strukturların müxtəlif ekoloji qüvvələrə dinamik reaksiyası kimi əsas tapıntıları göstərən bir sıra qrafik və diaqramlar daxildir. Bölmə həmçinin ənənəvi dizayn yanaşmalarının performansını yeni hazırlanmış metodologiya ilə müqayisə edərək dəqiqlik və etibarlılıq baxımından əhəmiyyətli təkmilləşdirmələri vurğulayır[5,s.29].

Geniş müzakirə bölməsi bu tapıntıların dəniz mühəndisliyi sahəsi üçün daha ətraflı təsirlərini araşdırır. O, bu qabaqcıl modellərin dəniz hidrotexniki qurğularının dizaynını, sınaqdan keçirilməsini və saxlanmasını dəyişdirmək potensialını müzakirə edir. Müzakirə həmçinin modelləşdirmə və məlumat məhdudiyyətləri eləcədə gələcək tədqiqatlarda bunların necə həll oluna biləcəyi kimi tədqiqat zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri əks etdirir. Geniş bölmədə məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının inkişafının gələcəyi üçün uzaqgörən perspektivi təsvir edir. O, bu yeni metodologiyanın təkcə mexaniki və struktur mülahizələri deyil, həm də ekoloji dayanıqlığı və iqlim dəyişikliyinə davamlılığı özündə birləşdirən vahid dizayn çərçivəsinə necə inteqrasiya oluna biləcəyini təklif edir. Bölmə dəniz infrastrukturunun dizaynına və inkişafına daha inteqrasiya olunmuş

və ekoloji cəhətdən şüurlu yanaşmanın tərəfdarı olan dəniz mühəndisliyində paradiqmanın dəyişməsi çağırışı ilə yekunlaşır. Dəniz mühəndisliyinin mürəkkəbliklərini daha da dərindən araşdırdıqca görürük ki, dəniz strukturları və onların ətraf mühiti arasında dinamik qarşılıqlı əlaqə təkcə fiziki cəhətdən tələbkar deyil, həm də qeyri-adi dərəcədə dəyişkəndir. Kritik strukturların dizaynında və təmirində gelgitlər, axınlar, dalğa modelləri və hətta iqlim dəyişikliyinin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Ənənəvi üsullar, möhkəm olsa da, çox vaxt bu dinamik qarşılıqlı təsirlərin tam spektrini ələ keçirməkdə çətinlik çəkir və nadir, lakin fəlakətli hadisələri və ya materialların uzunmüddətli deqradasiyasını tam hesaba almayan dizaynlara gətirib çıxarır.

Araşdırma, qabaqcıl hesablama maye dinamikasını, qabaqcıl materialşünaslığı və ətraf mühitə təsir qiymətləndirmələrini birləşdirən innovativ həll təklif edir. Bununla o, mövcud metodologiyaların çatışmazlıqlarını aradan qaldırır və dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və təhlili üçün yeni standart müəyyən edir. Bizim metodumuz nəinki daha əhatəlidir, həm də texnologiyadakı sürətli irəliləyişlərə və dəniz mühiti haqqında artan anlayışımıza uyğunlaşır. Sonrakı bölmələr tədqiqat səyahətimiz haqqında ətraflı məlumat verəcəkdir. Metodologiyamızı əsaslandıran konseptual çərçivədən başlayaraq, ciddi modellərin işlənib hazırlanması və sınaqdan keçirilməsi prosesi vasitəsilə, nəzərəçarpacaq nəticələrə və onların sahə üçün təsirlərinə qədər. Bu tədqiqat sadəcə texniki ekspozisiya deyil; o, həm də insan tərəfindən yaradılmış strukturlar və dəniz mühiti arasında inkişaf edən əlaqənin əksidir. Texnoloji irəliləyişlər və ətraf mühitin davamlılığı arasında harmonik tarazlığın, sahil və dəniz strukturunun gələcəyi üçün çox vacib olan tarazlığın zəruriliyini vurğulayır[6,s.33].

Nəticə: Məqalədə təqdim olunan tədqiqat dəniz hidrotexniki mühəndisliyi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişə işarə edir. Dəniz hidrotexniki qurğularının statik və dinamik hesablanmasına hərtərəfli yanaşmamız bu strukturlar və onların dəniz

mühiti arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqənin daha nüanslı başa düşülməsini təklif edir. Qabaqcıl hesablama modellərini empirik məlumatlarla birləşdirərək, bu hesablamaların dəqiqliyini artırmaqla yanaşı, dəniz strukturlarının təhlükəsizliyini və dayanıqlığını da artıran bir metodologiya hazırlamışdır.

Əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, ənənəvi yalnız statik yanaşmalar kritik dinamik amilləri nəzərdən qaçıraraq, dəniz hidrotexniki qurğularının bütövlüyünə və uzunömürlülüyünə potensial təhlükə yarada bilər. Təklif olunan metodologiya dəniz ətraf mühitinin təsirlərinin çoxşaxəli təbiətini əhatə edən vahid bir baxış təqdim etməklə bu boşluğu aradan qaldırır. Yanaşmamız təkcə nəzəri irəliləyiş deyil; dəniz infrastrukturunun layihələndirilməsi, tikintisi və saxlanması üçün praktiki təsirlərə malikdir, daha davamlı və ekoloji cəhətdən ahəngdar strukturlara töhfə verir. İrəliyə baxsaq, bu tədqiqatın nəticələri dəniz mühəndisliyinin bilavasitə sahəsindən kənara çıxır. Əldə edilmiş metodologiya və anlayışlar dayanıqlı sahil müdafiə mexanizmlərinin işlənib hazırlanmasından tutmuş səmərəli dəniz enerji sistemlərinin layihələndirilməsinə qədər bir sıra tətbiqlər haqqında məlumat verə bilər. Tədqiqat həmçinin gələcək araşdırmalar üçün, xüsusən materialşünaslıq və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi sahələrində, bu həyati əhəmiyyətli sferada daha da təkmilləşdirmələr üçün imkanlar təklif edir.

Yekun olaraq, bu məqalə dəniz hidrotexniki qurğularının layihələndirilməsi və təhlilində dinamik perspektivin zəruriliyini vurğulayır. Dəyişən iqlim və artan dəniz fəaliyyətinin çətinlikləri ilə üzləşdiyimiz üçün möhkəm, dəqiq və davamlı mühəndislik həllərinə ehtiyac heç vaxt bu qədər aktual olmayıb. Burada təqdim olunan metodologiyalar və anlayışlar insan ixtirasının və ətraf mühitin mühafizəsinin birgə getdiyi gələcəyə yol açaraq bu səyə əhəmiyyətli töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Smith, J. A., & Doe, E. B. (2020). Dəniz Mühəndisliyində Maye Dinamikasının Əsasları. Dənizkənarı Mətbuat.

2. Johnson, L. K. (2018). “Dəniz strukturlarının ətraf mühit qüvvələrinə dinamik reaksiyası”. Dəniz Texnologiyası və Ətraf Mühit Jurnalı, 34(2), 112-130.

3. Brown, M. T., & Green, Y. S. (2019). "Hidrotexniki qurğuların təhlili üçün hesablama modellərində irəliləyişlər". Dəniz Mühəndisliyi və Texnologiyası üzrə Beynəlxalq Konfransın Materiallarında (səh. 245-254).

4. Tompson, R. və Li, K. (2021). Sahil və Dəniz Strukturlarında Davamlı Təcrübələr. Okean Mühəndisliyi Nə

5. şrləri.

6. Patel, S. və Kumar, N. (2022). "Dəniz hidrotexniki qurğularında maddi yeniliklər: bir baxış." Qabaqcıl Dəniz Mühəndisliyi və Tədqiqat Jurnalı, 18(1), 55-75.

7. [Onlayn Mənbə] Qlobal Dəniz Araşdırmaları İnstitutu. (2023). “İqlim dəyişikliyinin dəniz strukturlarına təsiri.

NEFTQAZÇIXARMADA TEXNOGEN TƏSİRLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

i.e.d., prof. A.Hüseynov

email: ahuseynov@azfen.com

magistr A.Mustafayev

email: asifmustafayev6@gmail.com

Xülasə

Məqalədə ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin vahid ekoloji və iqtisadi qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar təhlil etmiş, davamlı iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində neft-qaz təsislərinin inşası zamanı ətraf mühit tədbirlərinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş ekoloji-iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri tədqiq edilmiş, SOCAR-da tullantıların idarə edilməsinə aid bəzi təhlillər aparılmış və sonda, aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq, neft-qaz sənayesinin təsərrüfat subyektlərində ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində prioritetlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi; ekosistem; neft şlamları; çirkləndiricilər; eko-iqtisadi mexanizm;

Giriş. "Cəmiyyət-təbiət" sisteminin balansının dəyişməsi məhsul istehsalının, ümumən, ətraf mühitin çirklənməsi problemlərinin yaranması və qarşısının alınması zərurətini özündə cəmləşdirmişdir. Bunun əsas səbəbi, əksər texnoloji proseslərin köhnəlməsi, sonrakı istehsal prosesində iştirak etməyən tullantıya çevrilmiş ara maddələrin və ya son məhsulların meydana gəlməsi ilə bağlı olmasıdır. Neft-qaz sənayesi müəssisələrinin ətraf mühitə ekoloji-iqtisadi təsirlərin qiymətləndirilməsi təhlili zamanı, daha çox metodoloji təkmilləşdirilməyə ehtiyac olduğunu qeyd etmək lazımdır [1].

Nefqazçıxarmanın texnogen təsirləri. Ekosistem dəyişikliklərinin miqdarı nəzərə çarpacaq dərəcədə çoxdur və bu transformasiyalar qısa müddətdə

formalaşmışdır. Neft-qaz sənayesində hasilatın artırılması üçün aparılan kəşfiyyat qazma işləri ərazinin geologiyasını dəyişdirir. Neft hasilatının artması və nəqli həcminin artması ilə yanaşı, ətraf mühit problemləri daha da artır. Bunların arasında atmosferə atılan tullantılar və su hövzələrinə axıdılan çirkab sulların təsirindən başqa, ən neqativ təsirlərdən biri də torpaqların neft və neft tullantıları ilə çirklənməsi problemidir. Ətraf mühitin tərkib hissələrinə zərərli təsir göstərən bütün neft tullantıları arasında qazma şlamı xüsusilə təhlükəlidir [4]. Qazma şlamları quyunun dibi və divarlarının süxurlarının, qazma ipinin və qabığının aşınma məhsullarından və gil minerallarından ibarət olan su axınlarından ibarətdir. Həmçinin, quyu səthində su keçirməyən qabığın əmələ gəlməsi kimi bir sıra funksiyaları yerinə yetirən yuyucu mayelərindən istifadə olunur. Nəticədə isə qazma prosesində əmələ gəlmiş tullantılar səthə qədər çıxarılır. Çirkab sular və qazıma şlamları əhəmiyyətli sahələri tutur. Onların daşması, xüsusən də yağış mövsümündə, torpaqları çirkləndirir, habelə tərkibindəki fiziki-kimyəvi dəyişikliklər və digər arzuolunmaz nəticələrlə, yəni ekoloji risklərlə müşayiət olunur. Ekoloji risklər, ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların keyfiyyətinin və miqdarının azalması, habelə bu dəyişikliklərin ehtimal olunan nəticələri səbəbiylə ətraf mühitdə baş verən mənfi dəyişikliklərin pul qiymətləndirməsi ekoloji və iqtisadi ziyanla dəyərləndirilə bilər [9].

Neft sızmaları antropogen tipli təbii hadisələrə aid edilir və ətraf mühiti çirkləndirmək baxımından ən çox zərər verən problemlər sırasında qalmaqdadır. Azərbaycanda neft istehsal edildikdən bəri, neft sənayesinin ətraf mühitə təsirlərinin qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Xəzərin səthinə dağılmış neft və neft məhsulları, sahilə çatma meylliliyinə malikdir. Böyük miqdarda bir dağılma sahil ekologiyasını geniş şəkildə poza və ətraf mühitdə ekoloji-iqtisadi və sosial zərər yarada bilər. Üstəlik, qurudakı qazıma prosesində torpağın çirklənməsi baş verir ki, bu da həmin sahələrə yaxın ətrafda yaşayan insanların sağlamlığına mənfi təsirini göstərir. Torpaqdan neftin aşağı çəkili uçucu molekulları buxarlanır və

atmosferə təsir edir. Bəzi hallarda, neft sahil zolağına çatarsa, neft dağıntısının təsirləri su səthinin üstündə örtük halından qalır. Çünki, sahildə neftdən təsirlənən həssas bioloji və ya yaşayış məntəqələri olarsa, bu daha çox zərərllə nəticələnəcəkdir. Neftçıxarma idarələri dağılmalardan sonra dərhal sonra lazımi tədbirlər görməli və bərpa mərhələlərindən istifadə edib hərəkətə keçməlidirlər ki, mənfi nəticələr minimuma endirilsin.[10]

Neft-qaz sənayesinin inkişafı nəticəsində təbiətin mühafizəsi, ətraf mühitin qorunması və ekoloji tədbirlərin inkişafı sahəsində əsas məqsəd və vəzifələrə resurslara qənaət edən və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi, ekoloji cəhətdən təmiz şəraitdə istehsal proseslərinin təşkili, pozulmuş və çirklənmiş torpaqların meliorativləşdirilməsi kimi məsələləri şamil etmək olar. Neft-qaz sənayesi qurğularının gələcək fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri bütövlükdə təbiətə və istehsala sistemli baxış, tullantıların emalının formalaşmasının və artmasının qarşısını almağa və nəticədə antropogen təsiri təbii mühitə mənfi təsir göstərməyən səviyyəyə endirməyə kömək edəcək ekoloji və sosial amillərdən ibarət bir yanaşma olmalıdır[2].

Neft-qaz sənayesi qurğularının istismarı prosesində ətraf mühitin vəziyyətinin ekoloji və iqtisadi əsaslandırılmasının prioritet istiqamətləri aşağıdakılardır: bölgədəki ekoloji vəziyyət nəzərə alınmaqla biogeosenozun komponentlərinə iqtisadi zərərin müəyyənləşdirilməsi; pozulmuş torpaqların ərazisinin azaldılması nəticəsində iqtisadi effektin müəyyənləşdirilməsi, ekoloji tədbirlərin tətbiqi ilə ekoloji qəza riskini azaltmaqla yanaşı, yenilik, sənaye müəssisələrində ekoloji və iqtisadi monitorinq və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi. Son on ildə neft-qaz sənayesində ekoloji tədbirlərə qoyulan investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə edilmişdir, lakin bu, həmişə təqdim olunan materialların qüsursuz olmaması və ya müəyyən ekoloji amillərin tam nəzərə alınmaması səbəbindən gözlənilən təsirə səbəb olmur. İnvestisiyaların səmərəliliyinin artırılmasına layihə öncəsi və layihə sənədlərində

"Ətraf mühitin qorunması" bölməsinin hazırlanmasında ətraf mühit fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarət modelinin tətbiqi ilə nail olmaq olar. [3]

SOCAR ətraf mühitin qorunmasına və "sıfır tullantı" prinsipinə önəm verən beynəlxalq şirkət olaraq neft-qaz və kimya sənayesinə xas olan bütün tullantıları mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə edir. Tullantıların idarə olunmasının əsas prinsiplərini özündə əks etdirən şirkətin "Tullantıların İdarə Olunması Planı" bütün idarə və müəssisələrdə tətbiq olunur.

Karbohidrogen məhsulları ilə fəaliyyət göstərən bir şirkət kimi neft və digər dağılmaların baş verməsi riskləri yüksəkdir.Bu səbəbdən, həm quru ərazilərdə. Həm də dənizdə neftin və neft məhsullarının dağılmasına qarşı mübarizə məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. SOCAR-ın Fövqəladə Hallar Komissiyası tərkibində yaradılmış "Neft və neft məhsulları dağılmalarının xəbərdarlığı və ləğvi əməliyyatlarının idarə olunması üzrə" işçi qrupu fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 2

Çirklənmiş və lay suları altında qalmış torpaqlar haqqında məlumat (ha ilə)

Torpaqların çirklənmə səbəbləri	2020	2021	2022	Cəmi
neft məhsulları ilə çirklənmiş və lay suları altında qalmış torpaqların ümumi sahəsi	2193,23	2115,7	1325,9	5634,83
o cümlədən; neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş torpaqların sahəsi	1426,04	1378,16	897,9	3702,1
lay suları altında qalmış torpaqların sahəsi	767,19	767,14	429,03	1963,36
neft, neft su və digər istehsalat	44,82	69,61	144,25	258,68

tullantıları ilə çirklənmiş torpaq sahələrinin bərpası və abadlaşdırılması				

Cədvəl SOKAR-ın illik hesabatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Şirkətin ekosistemin bərpasına və rekultivasiya prosesinə yanaşması çox mərhələlidir. Beləki, ilk növbədə Bakı şəhərinə daha yaxın olan ərazilər, strateji əhəmiyyətli sahələr və daha sonra isə yaşayış yerlərinin ətrafında olan çirklənmiş ərazilərin reabilitasiyası siyasəti aparılır. Həyata keçirilən bərpa işləri nəticəsində neft məhsulları və lay suları ilə çirklənmiş ərazilərin ümumi sahəsində ildən ilə azalmalar müşahidə olunur [7].

Ətraf mühitin mühafizəsinin vacib prinsipləri aşağıdakılardır: insan fəaliyyəti prosesində müxtəlif təsirlərdən mənfi nəticələrin qarşısının alınmasına istiqamətlənmək, komplekslilik, mövcudluluq, ərazi fərqliliyi diferensiasiyası və elmi-ekoloji əsaslılıq. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı son iqtisadi nəticələr əldə etmək üçün təbii ehtiyatların çox xərclənməsində, məhsul vahidinə spesifik çirklənmənin əhəmiyyətli dərəcədə əks olunduğu olduqca yüksək ekoloji intensivliklə fərqlənir.

Ümumilikdə, ölkədə istilik çirkliliyinin 70% -ə qədəri və bütün zərərli tullantıların təxminən 50% -i energetika sektorunun payına düşür, hansı ki, bu obyektlər yalnız təbii ehtiyatların ən böyük istehlakçıları deyil, həm də bütün elementlər əhəmiyyətli dərəcədə ətraf mühitin çirklənmə mənbələridir. Neft-qaz yataqlarının inkişaf etdirilməsində əsas ekoloji problem təhlükəli geoloji proseslərdir: Sürüşmə, dağ süxurlarının deformasiyası, bir sıra hallarda yataqların işlənməsi bitki və heyvan aləminin yoxsullaşmasına və ya tamamilə məhv edilməsinə gətirib çıxarır. Ətraf mühitə ziyan həm mövcud avadanlıqların qəzaları, həm də müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi ərazilərdə insanların sağlamlığının pisləşməsi ilə nəticələnə bilər [5].

Tədqiqat göstərir ki, neft-qaz sənayesində rekultivasiya olunan torpaqların sahəsini artırmağa, atmosferə emissiyaları (tullantıları) azaltmağa və çirklənmiş çirkab suların axıdılmasına imkan verən təbiəti mühafizə tədbirləri sistemi işlənib hazırlanmış və tətbiq olunur. Bu tədbirlər istehsalat ekoloji monitorinqinin məlumatları ilə əsaslandırılır və neft-qaz sənayesi subyektlərinin təbiəti mühafizə fəaliyyətinə kapital qoyuluşlarının müsbət dinamikası ilə əlaqədar həyata keçirilir.

Beləliklə, təbiətdən davamlı istifadənin təmin edilməsinə yönəlmiş yeni dövlət ekoloji siyasətinin yaradılması mühüm zərurətə çevrilib. Neft-qaz sənayesində ətraf mühitin qorunması sahəsində əsas vəzifələr enerji müəssisələri tərəfindən zərərli maddələrin tullantılarının azaldılması, sənaye tullantılarının əmələ gəlməsinin və təkrar emalının qarşısının alınması və çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi-rekultivasiyasıdır. Sənayenin inkişafının rasional istiqaməti, onun qurğularının ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması, resurslara qənaət və yaşıl texnologiyaların tətbiqi və inkişaf etdirilməsidir.

Nəticə. Apardığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq, neft-qaz sənayesi subyektlərinin texnogen təsirlərin qarşısının alınması üçün aşağıdakı prioritetlər müəyyən edilməlidir:

- Neft-qaz qurğularının yerləşdiyi ərazidə təbii mühitin qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə;
- Neft-qaz hasilatı, emalı, nəqli və saxlanması obyektlərinin tikintisi və istismarında sənaye və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- Əməyin təhlükəsizliyini təmin etmək və sənayedəki işçilərin sağlamlığını qorumaq;
- Təşkilati, texniki və maliyyə tədbirləri ilə neft-qaz sənayesi subyektlərinin yerləşdiyi bölgələrin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında iştirak.

Buna görə də, neft-qaz sənayesindəki hər bir investisiya layihəsi ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinə, o cümlədən neftqazçıxarmada texnogen

təsirlərin qarşısını alınmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksinin səmərəliliyinin hesablanması və mümkün iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsini əhatə etməlidir.

ASSESSMENT ISSUES OF TECHNOGENIC EFFECTS IN OIL AND GAS EXTRACTION

Summary: In this article methodological approaches to the common environmental and economic assessment of environmental protection measures have been analyzed, issues on improvement of environmental and economic mechanism and provision of ecological security aimed to establish environmental measures during oil and gas facilities construction within the framework of sustainable economic development strategy have been researched, some analyses of waste management in SOCAR have been carried out and finally, as a result of the conducted research, priorities on environmental protection and rational use of natural resources at the economic entities of oil and gas industry have been identified.

Key words: oil and gas industry; ecosystem; oil muds; pollutants; environmental and economic mechanism.

ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ТЕХНОГЕННЫХ ВОЗДЕЙСТВИЙ ПРИ ДОБЫЧЕ НЕФТИ И ГАЗА

Резюме. В статье проанализированы методологические подходы к общей экологической и экономической оценки мер по охране окружающей среды, изучены вопросы улучшения экологического и экономического механизма и обеспечения экологической безопасности направленные на формирования мероприятий по охране окружающей среды при строительстве нефтегазовых объектов в рамках стратегии устойчивого развития экономики, проведены некоторые анализы ютилизации отходов в SOCAR и наконец, по результатам проведённого исследования, установлены приоритеты охраны окружающей среды и рационального

природопользования в субъектах хозяйственной деятельности нефтегазовой промышленности.

Ключевые слова: нефтегазовая промышленность; экосистема; нефтяные шламы; загрязнители; экологический и экономический механизм.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. T.N.Əliyev, Ekoloji menecment, Bakı 2006, 454 səh.
2. A.G.Hüseynov, Azərbaycanda ekoloji təhlükəsizliyin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları, Bakı 2010, 279 səh.
3. M.Ə.Əliyev, A.G. Hüseynov və b. Neft-qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı 2016, 553 səh.
4. Q.Ə.Səfərov, M.B.Məmmədova, Neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları, Bakı 2014, 384 səh.
5. Q.S.Süleymanov, K.S.Kərimov, K.H.İsayev, Sənaye sahələrinin innovasiyalı idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmləri, Monoqrafiya, Bakı 2020, 296 səh.
6. SOCAR-ın illik hesabatları.2018-2019-cu illər.
7. www.socar.az
8. 7.Timofeeva S S, Timofeev S S 2010 Environmental problems of waste disposal in the oil and gas industry Bulletin of ISTU 2 pp 19–24
9. Yu. Zemenkov, *Operation of equipment and facilities of the gas industry* (2017)
10. E. Voskresenskaya, N. Zhilskiy, E. Shariapova, Matec web of conferences 170, 01057 (2018) DOI https://doi.org/10.1051/matecconf/201817001057

АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЙ СНИЖЕНИЯ ДИНАМИЧЕСКИХ НАГРУЗОК ВЫЗВАННЫХ ПРИ БУРЕНИИ В МОРСКИХ АКВАТОРИЯХ

Магистрант:
Насиров Чингиз
2 курс, R2122

Руководитель:
Доцент Мустафаев Вахид

Динамические нагрузки, вызванные при бурении, являются важной причиной преждевременного выхода из строя как компонентов бурильной колонны, а также и уменьшения срока эксплуатации морских нефтегазовых сооружений. Вибрации бурильной колонны чрезвычайно сложны из-за случайного характера множества факторов, таких как взаимодействие долота с породой, взаимодействие бурильной колонны и ствола скважины и гидравлика. Они связаны с несколькими явлениями, которые делают анализ весьма затруднительным. Во время бурения присутствуют три основных режима вибрации; осевая, крутильная и поперечная. Каждый режим вибрации имеет связанные с ним явления, которые подчеркивают особенности каждого. Эти явления включают в себя отскок долота в режиме осевой вибрации, заклинивание или проскальзывание в режиме крутильных колебаний и вращение в режиме поперечной вибрации.

Динамическое поведение активной буровой компоновки, используемой в нефтегазовой промышленности, является сложным. В результате такой сложности прогнозирование поведения буровой системы является весьма сложной задачей. Понимание сложности поведения вибрации бурильной колонны является важным шагом на пути к лучшему контролю конструктивного и разрушительного поведения вибрации бурильной колонны.

Различные сервисные компании начали использовать забойные двигатели и системы забойных измерений для повышения производительности бурения вертикальных скважин.

Для снижения воздействия вибрации на КНБК разработаны и используются два устройства. Технология Anti Stall (AST) представляет собой один из антивибрационных средств, который состоит из механического гидропреобразователя, размещенного в нижней части бурильной колонны.

А также V-Stab – демпфирующие инструменты, которые минимизируют величину и частоту ударов при бурении. Уменьшение ударов при бурении уменьшит повреждение КНБК, а также повысит общую производительность долота и скорость проходки. Применение данных технологий позволит снизить влияние динамических нагрузок на существующие морские нефтегазовые сооружения, что приводит к увеличению срока эксплуатации данных сооружений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бадретдинов Т.В., Ишбаев Г.Г., Балута А.Г., Шарипов А.Н., Драган А.Ю., Ямалиев В.У. Снижение вибрационной нагрузки на породоразрушающий инструмент и элементы КНБК путем применения демпфирующего переводника // Бурение и нефть. 2017. № 7. с. 44–49.

2. Бородавкин П.П. Морские нефтегазовые сооружения. Часть 1. Конструирование., М.: Недра, 2006.

3. Бородавкин П.П. Морские нефтегазовые сооружения. Часть 2. Технология строительства., М.: Недра, 2006.

4. Aadnøy, B.S., Cooper, I., Miska, S.Z., Mitchell, R.F. & Payne, M.L. Advanced Drilling and Well Technology. United States of America: Society of Petroleum Engineers; 2009.

5. Bailey, J.R., Elsborg, C.C., James, R.W., Pastusek, P.E., Prim, M.T. & Watson, W.W. Design Evolution of Drilling Tools to Mitigate Vibrations. SPE/IADC 163503 presented at SPE/IADC Drilling Conference and Exhibition held in Amsterdam, The Netherlands, 5-7 March 2013.

6. NOV Downhole. FSW and the V-stab tool and application. Deyang: Sinopec Sichuan Drilling Company; 2006.

7. Tomax. Anti-Stall Technology. 2010. http://www.tomax.no accessed 23 December 2011.

НАНОТЕХНОЛОГИИ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

Бакалавр:
Тагиева Самира Мирза
II курс, 207.22S

Научный руководитель:
доц. Дадаш-заде

Нанотехнологии как область фундаментальных и прикладных наук создают возможности для контроля и манипулирования процессами на атомном и молекулярном уровне. В настоящее время охватывают большинство сфер науки и техники [3]. Нанотехнологии, основанные на использовании наночастиц в добыче нефти и газа, также проанализированы в технологических процессах [1].

Чтобы достичь повышенной эффективности нефтеотдачи, следует уменьшить до минимума сопротивления на границах данных фаз. Из нанотехнологических процессов можно отметить химические, металлические и полимерные наноразмерные вещества, их воздействие на физико-химические и физико-механические свойства исследуемого пласта. Также было выявлено, что эти методы повышения нефтеотдачи не так уж и распространены из-за нестабильности нефтеотдачи. Эти факторы связаны с

применением традиционных методов заводнения закачиванием в пласт воды и газ [2].

- Применение поверхностно-активных веществ (ПАВ) значительно увеличило коэффициент извлечения нефти (КИН) в 1,4 раза по сравнении с мировыми запасами добычи. Также использовались вещества с содержанием кислот, щелочей и растворителей.
- Наночастицы состоят из веществ с размерами в пределах 1-100 нм. Это было доказано исследованием микроструктур.

Некоторые нанотехнологии, их область применения и объекты приложений:

- Нанофлюиды обеспечивают термической стабильностью скважину при добыче и бурении, также уменьшают вязкость трудно добываемых нефтей.
- Нанокатализаторы повышают эффективность очистки скважин.
- Нанопокрытия повышают качество бурильных долот, предотвращают возникновения коррозии в трубах.
- Наносенсоры распространены в 3D сейсмических исследованиях [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Я.Хавкин, “Нанотехнологии нефтедобычи”, Фонд содействия экономическому развитию им. Байбакова Н.К., Институт проблем нефти и газа РАН. 2010 г.

2. Р.М.Саттаров, И.Р.Саттарзаде, “Состояние и перспективы применения нанотехнологий в нефтегазодобыче”, Азербайджанское нефтяное хозяйство, Баку, 2019 с. 52-59

3. Socar.az: [Электронный ресурс]. URL: https://socar.az/az/page/nanotexnologiyalar

THE INFLUENCE OF OIL AND GAS PRICES ON GLOBAL ECONOMY AND POLITICS

Bachelor:
Ibrahimov Vaqif Bagir
1st course, group 232.23

Supervisor:
Senior teacher
Gasimova N.I

Oil and gas are vital resources that power the world's economies and influence political decisions worldwide. Fluctuations in their prices have far-reaching consequences, affecting both developed and developing nations. In this essay, we will explore how changes in oil and gas prices impact the global economy and political landscape.

1. Economic Impact:

The prices of oil and gas can significantly affect a country's economy in various ways:

a) Inflation: When oil and gas prices rise, it leads to higher transportation and production costs, which can result in inflation. This can strain the budgets of ordinary citizens as the prices of goods and services increase.

b) Trade Balance: Countries that are major importers of oil and gas often see reduce of their trade balances when prices go up. This can lead to trade deficits and a weakened currency.

c) Energy Costs: Higher energy costs affect businesses and consumers. Companies may reduce production, leading to job cuts, while individuals have to allocate more of their income to energy expenses.

2. Political Impact:

Oil and gas prices also have a profound impact on global politics:

a) Geopolitical Tensions: Many of the world's oil and gas reserves are located in politically unstable regions. Conflicts often arise over access to these resources, leading to geopolitical tensions and even wars.

b) Energy Security: Dependence on oil and gas imports can make a nation sensitive to supply disruptions. This dependence can influence foreign policy decisions and alliances.

c) Environmental Concerns: Rising oil and gas prices may lead to greater revew of environmental issues. Governments may be pressured to invest in cleaner energy sources, which can affect domestic and international policy.

In conclusion, the fluctuations in oil and gas prices have a great impact on the world economy and politics. These price changes can lead to economic challenges, trade imbalances, and inflation, affecting the daily lives of people. Moreover, they play a main role in shaping global politics, influencing foreign policy decisions, and contributing to geopolitical tensions. As a result, it is essential for nations to vary their energy sources and develop strategies to mitigate the adverse effects of oil and gas price fluctuations.

REFERENCES:

1. https://academic.oup.com/book/27405/chapter/197217823
2. https://www.weforum.org/agenda/2022/02/why-oil-prices-matter-to-global-economy-expert-explains/

INCREASING HYDROCARBON RECOVERY PROCESSES THROUGH THE USE OF HORIZONTAL DRILLING

Bachelor:
Abulfaz Guliyev
3rd year, 272.21 ES

Mentor
Lecturer: Ramil Mammadov

Drilling horizontally directional wells is a separate directional drilling technology that is used to increase oil recovery. It has a promising direction

because the hydrocarbon production coefficient is increasing, and costs are being reduced due to a reduction in the drilling grid.

Drilling multilateral horizontally branched wells accelerates the exploration of new oil and gas fields, increases oil and gas recovery from formations, and reduces material investments.

The construction of horizontal wells has a number of advantages over other well profiles and is preferable compared to drilling a large number of vertical wells. World experience shows that the cost of drilling a horizontal part of a well is approximately 30–40% higher than the cost of drilling a vertical well, but flow rates of horizontal wells are on average 5–10 times higher compared to vertical ones.

Like any new technology, the implementation of horizontal drilling is expensive, but despite this, it has a positive effect on increasing well productivity.

Despite the fact that the construction of a horizontal well is more expensive than a vertical well, their use has many advantages:

- ✓ reduction in the total number of wells in the fields.
- ✓ primary increase in the oil recovery factor
- ✓ involvement in the development of hard-to-recover oil reservoirs.
- ✓ increasing the water-free period of well operation and the development period of oil and gas fields.

In world practice, horizontal wells have been shown to be particularly useful as a component of the hydraulic fracturing process.

However, there are a number of problems when constructing a horizontal well, the solution of which requires further research when introducing the technology:

- Geological heterogeneity along the strike of the formation
- The horizontal location of the wellbore determines the asymmetry of changes in formation properties in the near-well zones, etc.

REFERENCES

1.Mailybayev A.S., Uteyev R.N., Jaksylykov T.S., Bektas A.A., Niyazbayeva A.B. Analysis of the efficiency of horizontal wells operation at the field “X” of Embamunaigas JSC. Kazakhstan journal for oil & gas industry. 2023;5(1):103–116. DOI: https://doi.org/10.54859/kjogi108595.

2. [Электронный ресурс]. URL: https://www.neftegaz-expo.ru/ru/articles/2016/burenie-gorizontalnyh-skvazhin/#:~:text=Бурение%20гори

BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT ƏMƏLİYYATLARININ MAHİYYƏTİ

Bakalavr:
Abdullayeva Kəmalə
III kurs, 273.21

Elmi rəhbər:
T.ü.f.d, dosent İsmayılov Ramiz

Nəqliyyat əlaqəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətin həyata keçirilməsinin ən mühüm və fasiləsiz tərkib hissəsi sayılır. Nəqliyyatın dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafı zamanı «fəqərə» sütunu rolunu oynaması elmə artıq çoxdan məlumdur.

Ölkənin 2 ayrı iqtisadi sektoru – kənd təsərrüfatı və sənaye arasında əlaqə yaradan nəqliyyat vasitələri beynəlxalq bazarda əmtəə və xidmətin tədarükçüdən istehlakçıya qədər olan hərəkətini təchiz edir.

Nəqliyyatın etimologiyası latınca “transport” sözündən formalaşıb, “gətirirəm”, “aparıram”, “yerini dəyişirəm” mənasını verir. Qeyri – maddi istehsalın sahəsi olan nəqliyyat, təyinatından asılı olaraq vətəndaşa, cəmiyyətə, dövlətə vacib və zəruri xidmət göstərir.

Nəqliyyat hər hansı məhsul istehsal etməsinə baxmayaraq, məhsulların qiymətinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Nəqliyyat nəinki yük və sərnişinlərin daşınması əməliyyatlarını yerinə yetirir, həmçinin təbii və əmək resursunun istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsinə,

əhalinin məskunlaşmasında, şəhər və kəndlərin məskunlaşmasında önəmli faktordu.

Nəqliyyat vasitəsi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Quru nəqliyyatı – dəmiryol, avtomobil və boru kəmər nəqliyyatı;
2. Su nəqliyyatı – dəniz və çay nəqliyyatı;
3. Hava nəqliyyatı – aviasiya, kosmos və elektrik nəqliyyatı

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. E. Eyvazov, N. Balabəyova; Beynəlxalq Nəqliyyat Əmliyyatları; səh. 8, © "Elm və təhsil", 2019

THE FOAMING PROCESS IN DRILLING FLUIDS

Bachelor Dosent
Aisha Abdalova Yelena Shmoncheva
3rd course, 272.21ES

The foaming process in drilling fluids is a crucial moment in drilling. It involves the introduction of foam into the drilling fluid to enhance of the drilling process (Fig. 1).

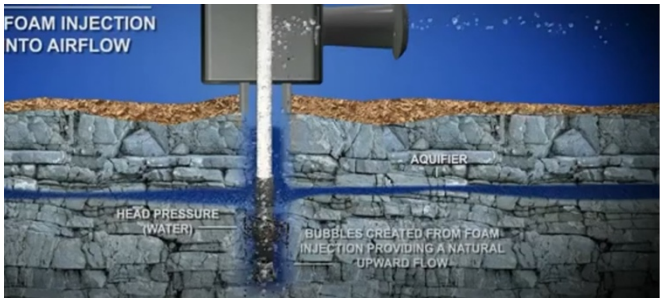

Fig. 1. Foam injection

The primary purpose of introducing foam into mud is to improve drilling effectiveness and stability of well [3]. Foam can alter the properties of the drilling fluid, which leads to improved overall performance. Foam is typically generated by incorporating a foam into the fluid [1]. Common foams include surfactants or

specialized chemicals designed to produce stable foam bubbles. The stability of foam is critical to its effectiveness. Stable foam provides advantages such as lowered fluid density, improved hole cleaning, and enhanced cutting transport to the surface [2]. This is vital for maintaining a clear wellbore and avoiding problems such as stuck pipe or differential sticking [3]. One of the main advantages of foaming is the decrease in mud density. This is especially important in situations where excessive fluid density could lead to wellbore instability or lost circulation. Foaming can help control gas migration by reducing the influx of formation gases into the wellbore [4]. This is crucial for avoiding well control problems and make sure the safety of drilling operations. The use of foam in mud is also associated with environmental benefits. By reducing fluid density and improving hole cleaning, the total environmental effect of drilling procedures can be minimized.

Foam breakers are designed to control or reject unnecessary foam formation in liquids. Excessive foam can hinder industrial processes, reduce efficiency, and lead to equipment errors. Continuous monitoring of foam levels and periodic adjustments to defoamer dosage are needed to provide best operation.

In summary, the foaming process in mud is a valuable technique that plays a key role in optimizing drilling operations by addressing challenges related to fluid density, wellbore cleaning and stability. Its application is tailored to specific drilling conditions and objectives to enhance overall efficiency and safety.

Foam breakers or defoamers are indispensable additives in cases where foam can interfere with processes. Their selection and application depend on the specific requirements of the process and the nature of the substances involved, with considerations for both efficiency and environmental impact.

References

1. Caenn, R., Darley, H.C.H., Gray, G.R. et al. 2011. Composition and properties of drilling and completion fluids, 6th. Amsterdam.

2. John Doe (University of Texas at Austin) "Evaluation and Optimization of Drilling Fluids for High-Temperature and High-Pressure Wells", 2020.

3. R.D. Barree Jr. and C.I. Kabir "Foam Stability and Its Effect on Drilling Fluid Performance" 2021.

4. S. A. Miska and J. A. Mullen "Foam in Drilling Fluids: Formation Mechanisms and Impact on Performance», International Journal of Latest Technology in Engineering pp 66-71, 2019.

“KİMYA TEXNOLOGİYASI VƏ SƏNAYE EKOLOGİYASI” BÖLMƏSİ

RE (V) NİN KÜKÜRD SAXLAYAN LİGANDLARLA KOMPLEKS BİRLƏŞMƏLƏRİ.

Tərlan Quluzadə Ədalət qızı
E-mail: terlanquluzade14@gmail.com

Tiokarbamid törəmələri həm katalizdə, həmdə fotohəssas və antistatik xüsusiyyətlərə malik maddələr kimi geniş istifadə tapmışlar. Tiokarbamid törəmələrdəm biri – etilentiokarbamiddir. Onun tərkibində üç donor atom var və o bəzi metallarla kompleks birləşmələr yaradmaq qabiliyyətinə malikdir.

Lakin ədəbiyyatda metalların bir üzvi liqandla kompleksəmələgəlmə proseslərinə həsr olunmuş işlər azdır.

Bu işdə renium (V)in etilenkarmabid ilə kompleks birləşmələrinin sintezi üçün optimal şərait müəyyən edilmişdir. Göstərilmişdir ki, yaranan komplekslərin tərkibinə turşu qatılığının əhəmiyyətli dərəcədə təsiri vardır.

Tədqiqatlar göstərdi ki, $H_2[RE0CL_5]$ etilentiokarbamidlə qarşılıqlı əlaqədə olduqda 6 mol/l HCL mühitində 1:1-dən 1:5 nisbətində məhlulların rəngi ardıcıl dəyişir, ancaq ilkin reaqentlərin nisbəti 1:5 olduqda çöküntü əmələ gəlir. Bu vəziyyətdə bir renium atomuna iki xlor atomu olduğu tünd qəhvəyi birləşmə meydana gəlir. Element analizinin göstəricilərinə əsasən bu birləşməyə $[ReOL_2CL_3]\cdot 2H_2O$ vermək olar. Koordinasiya növünün aydınlaşması üçün sintez olunmuş komplekslərin İQ-spektrləri tədqiq edilmişdir.

Sintez edilmiş kompleks birləşmələrdə reniumun oksidəşmə dərəcəsini müəyyən etmək üçün komplekslərin kalium bixromat ilə məhlullarının potensiometrik titrlənməsi aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, bütün sintez edilmiş birləşmələrdə reniumun oksidləşmə vaziyyəti dəyişmir və beşə bərabər olaraq qalır.

Müəyyən olunmuşdur ki, liqand molekulunun kükürd atomu renium ilə koordinasiyada iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Helberg L.E. Orth S.D, Sabat M. Harman WD. Inorg. Chem 1996. v35 p 5584.
2. Takahira, K. Umakoshi and Y. Sasaki, Chem. Lett., 1994, 2315.

MİNERALLI SULARIN MEMBRANLI ƏKS OSMOS ÜSULU İLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ

Leyla Əsgərova İbrahim, t.e.n. Cavadova Xədicə Adil

E-mail: esgerovaleyla35@gmail.com, cavadova.xadica@mail.ru

Xülasə: Su problemi dövrümüzdə bütün ölkələr üçün, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası üçün də mühüm xarakter daşıyan ən qlobal problemlərdəndir. Hal-hazırda Respublikamızda çox sayda prosseslərin istifadəsinə baxmayaraq sənaye müəssisələrində şirin su problemini əks-osmos metodu ilə həll etmək məsləhət görülür.

Açar sözlər: mineral, şirinləşdirmə, əks-osmos, membran, filtr.

Dəniz suyunun tərkibindəki duzluluğun azaldılması və məişət üçün istifadəyə yararlı hala gəlməsinə kömək edən bir sıra tədqiqat üsulları işlənmişdir. Bu üsullara distillə, ion mübadiləsi, dondurulma və membran üsulları aid edilir. Bu səbəbdən hal hazırda su mənbələrinin artırılması istiqamətində geniş və irimiqyaslı tədbirlər planı hazırlanır və yeni araşdırmalar aparılır. Bu araşdırmaların müqayisəli təhlilini nəzərə alaraq ölkəmiz üçün ən optimal variantı seçmək qarşımızda olan prioritet məsələlərdən biridir.

Hal-hazırda neft sənayesində istifadə məqsədilə dəniz suyunun işlənməsi, oradakı mineralların və duzluluğun azaldılması, habelə istifadəyə tam yararlı hala gətirilməsi önəmli hal almışdır. Bu baxımdan neft sənayesi üçün dəniz suyunun şırınləşdirilməsi istiqamətində bir sıra üsullar işlənib hazırlanmışdır. Dəniz suyunun şirinləşdirilməsi üçün araşdırılmış ən optimal üsullar aşağıdakılardır:

- Distillə üsulu
- İon mübadiləsi üsulu
- Əks osmos üsulu
- Elektrodializ üsulu
- Günəş enerjisi ilə şirinləşdirmə

Neft platformalarında istifadə edilən dəniz suyunun şirinləşdirilməsi sistemləri adətən platformanın böyüklüyünə, enerji mənbələrinə və su istifadəsinin miqdarına uyğun olaraq seçilir. Bu baxımdan son dövrlərdə dəniz suyunun şirinləşdirilməsi istiqamətində iki üsulun mühüm rolunun olması isbat olunmuşdur. Bu üsullar əks osmos və distillə üsullarının tətbiqidir ki, hal hazırda bu istiqamətdə araşdırmalar daha geniş miqyas almışdır. Fərq ondan ibarətdir ki, əks osmos membranları ilə dəniz suyunun şirinləşdirilməsi daha kiçik miqyaslı platformalara aid edilirdisə, enerji mənbələrinin daha çox olmasına baxmayaraq su istifadəsini nəzərə alaraq distillyasiya üsulundan nisbətən böyük platformalarda istifadə olunur. Təbii ki, bu üsulların seçilməsində maliyyə, enerji resursları və istifadənin asanlığı da nəzərə alınmalıdır.

Hal hazırki dövr üçün membran üsul ilə duzların ayrılması ən alternativ üsula çevrilmişdir. Membran tipli proseslər saxlanılan hissəciklərin ölçüsünə görə aşağıdakı növlərə təsnif edilə bilər:[2]

- mikrofiltrasiya membranları,
- ultrafiltrasiya membranları,
- nanofiltrasiya membranları,
- əks-osmos membranları.

Bu üsul üçün membranlar adətən poliamid və ya selüloz asetatdan hazırlanır. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kiçik su molekulları bu membranların mikroməsamələri vasitəsilə asanlıqla qurğuya nüfuz edə bilir və böyük duz ionları ilə müxtəlif çirklər yığılır.

Əks osmos praktikasında ən çox istifadə olunan rulon tipli slindr modullardır. Membranların qablaşdırmada məqbul hesab edilən hidravlik təzyiq membranın işçi səthinin 1000 m^2 üçün 500 kPa-a qədər hesablanır. Tədqiqatda kiçik sənaye sistemləri üçün fiberglas örtüklü FILMTEC membran elementlərindən (modul BW30,25-40, Dow Chemical şirkətinin istehsalı) istifadə edilmiş və tövsiyyə olaraq tədqiqatda əks olunmuşdur.

- Filtr- membran ayırma qurğusunu tərk edən təmizlənmiş su axınıdır;
- Konsentrat- membran tərəfindən tutulan duzların və çirklərin çoxunu ehtiva edən orijinal axının hissəsidir.

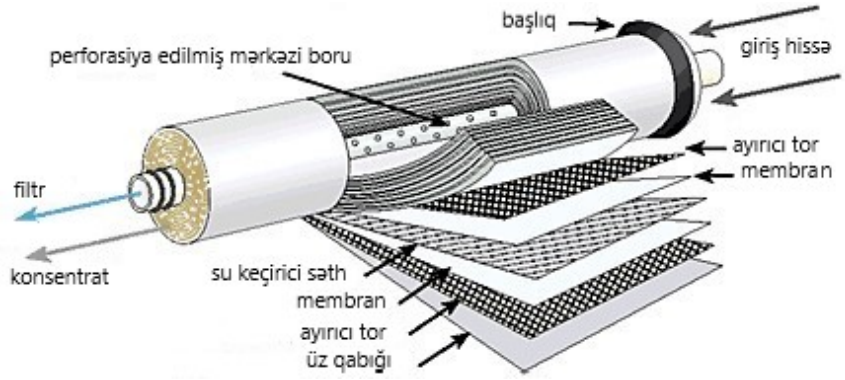

Şəkil 1. Rulon tipli əks osmos modulu

Məsələnin araşdırılmasının məqsədi ölkəmiz üçün tövsiyyə xarakterli membranların təmizənmə texnologiyasının tədqiqatıdır.

Tədqiqatın birinci mərhələsində sabit konsentrasiya, pH dəyəri və temperaturda xüsusi məhsuldarlığın təzyiqdən asılılığı müəyyən edilmişdir. Aydındır ki, artan təzyiqlə seçicilik və xüsusi məhsuldarlıq artır. Tədqiqatlar 13,5 bar təzyiqdə aparılmışdır.

Bu membran üçün tövsiyə olunan "yuxarı temperatur həddi" 40°C-dir. Lakin 30°C-dən yuxarı temperaturda seçicilik kəskin şəkildə azalır, ona görə də optimal temperatur 20-25°C qəbul edilir.

φ

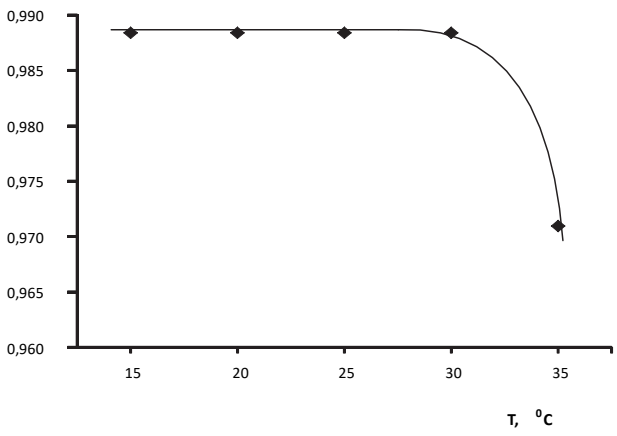

Diaqram 1. Membran seçiciliyinə temperaturun təsiri: P=13,5-14 bar; pH=7,5; $MgCl_2$=2 q/l

Əks osmosun effektivliyini və hətta onun həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü müəyyən edən əsas parametr konsentrasiyadır. Buna görə də tədqiqatın növbəti mərhələsi membranın xüsusi məhsuldarlığının və seçiciliyinin ilkin məhlulun konsentrasiyasından asılılığının öyrənilməsi olmuşdur.

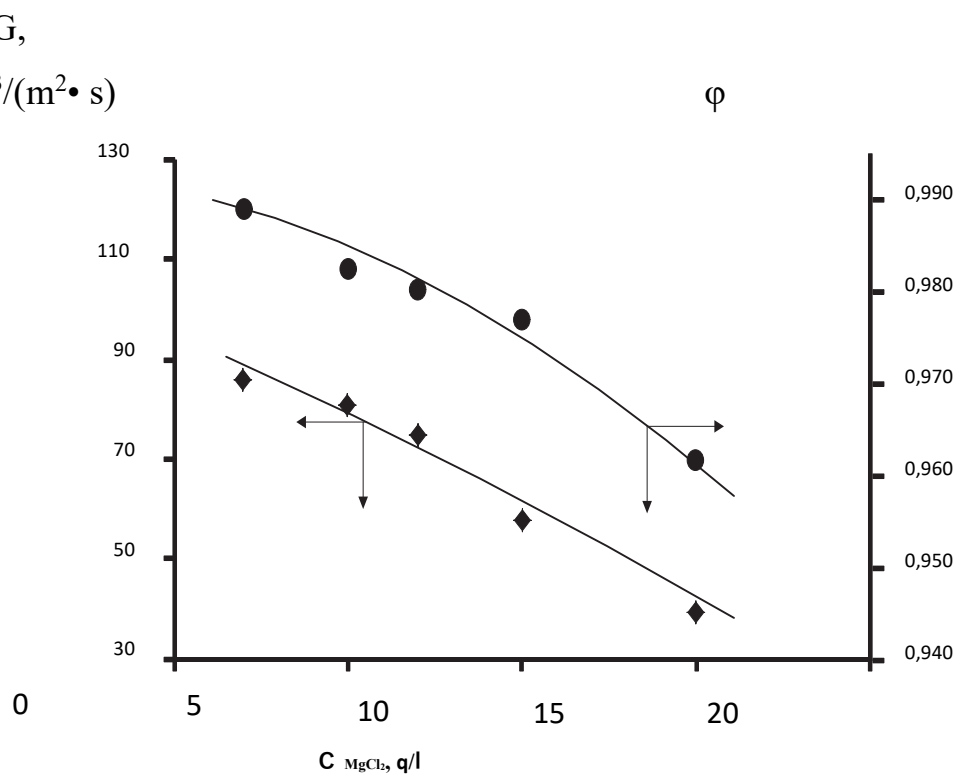

Diaqram 2. Konsentrasiyanın membranların xüsusi performansına və seçiciliyinə təsiri

P=13,5-14 bar; pH=7,5; T =298K (24.5 ℃)

Aydındır ki, konsentrasiya artdıqca məhsuldarlıq və seçicilik azalır. Bu, membran səthinə yaxın olan məhlulların konsentrasiyasının artması (konsentrasiya polarizasiyası) səbəbindən baş verir. Bu da ayrılma xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir, yəni, membranların müşahidə olunan seçiciliyi azalır və membranda zəif həll olunan birləşmələrin çökmə riski artır. Bundan əlavə, ayrılmış məhlulun

osmotis təzyiqi artır (yaxın membran bölgəsində), bu da əks osmosun hərəkətverici qüvvəsini azaldır.

Nəticə: Görülən işlər nəticəsində prosesin texnoloji parametrlərinin müxtəlif qiymətləri üçün əks osmos membranlarının xüsusi məhsuldarlığında (G) və selektivliyindəki (φ) dəyişikliklərin profilləri alınmış və diaqramları hazırlanmışdır:

1. Temperatur
2. İlkin konsentrasiya

Sonrakı sınaqlar təzyiq kanalında sürətlərin təsirinin öyrənilməsinə, Mg, Zn, Cd, Ni, Cu, Na, Ca və s. ayrı-ayrı duzların, xloridlərin və sulfatların müxtəlif növ və konsentrasiyalarının ayrılmasına yönəldiləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda istifadə edilən şəkil və diaqramlar müvafiq ədəbiyyatlarda araşdırılmış və Azərbaycan Respublikasında su probleminin həlli üçün səmərəli təklif olaraq irəli sürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. R.M. Abdullayev, M.M. Ağamalıyev, R.H. Məmmədbəyova, “İstilik energetikasında su hazırlığı texnologiyaları və su təchizatı”, I hissə, Ali texniki məktəblər üçün dərslik. Bakı, səh. 286, “tamam-3”, 2007.

2. Фейзиев Г. К. Высокоэффективные методы умягчения, опреснения и обессоливания воды, Энергоатомиздат, 192 с, 1988.

3. Marek.G.G.,Water Desalination by Membrane Distillation, Desalination, Trends and Technologies, West Pomeranian University of Technology, səh 22, №2 2011.

4. Вернези С. Новые технологии обессоливания, Строительство и техногенная безопасность, səh. 53, №1, 2015.

5. Смирнова Е.Е., Методы опреснения морской воды, Вестник науки, səh. 249, №1, 2020.

6. Kaqramanov G.G., Farnosova E.N., Kandelaki G.İ. Membran üsulları ilə ağır metalların təmizlənməsi, Yüksək Zəhərli Çirkləndiricilərin Təmizlənməsi üçün Su Təmizləmə Texnologiyaları. Springer. səh. 177-182, 2010.

7. Farnosova E.N., Kaqramanov G.G. Məhlulun tərkibinin əks osmos və nanofiltrasiya membranlarının seçiciliyinə təsiri., Membranlar və membran texnologiyaları, Səh. 233-240, 2-ci cild, №3, 2012.

PREPARATION OF CYCLOALKYLCHLOROPHENOLS AND THEIR AMINOMETHYLATION PRODUCTS

Ch.G.Rasulov[1], M.V.Naghiyeva[1], T.B.Karimli[2], A.M.Bayramov[2]

e-mail: karimli.telman@gmail.com

Summary: In the article, from the study of the cycloalkylation reaction of the H-form KU-2 catalyst of para-chlorophenol with 1-methylcyclohexene, various kinetic parameters (temperature, reaction time, mole ratios of primary components, amount of catalysts) were used to yield the target product -2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol and the investigation of its effect on selectivity is discussed. The temperature of the reaction is 80-140℃, the duration is 2-8 hours, the molar ratio of para-chlorophenol to 1-methylcyclohexene is 1:0.5:2 mol/mol, the amount of the catalyst is 5-15% (according to the para-chlorophenol taken). It has been established that, with the cycloalkylation reaction at a temperature of 120℃ for 6 hours, using a 1:1 mol/mol ratio of the initial components and 10% of the catalyst, the yield of 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorphenol is 64.3% based on the para-chlorphenol taken, and the selectivity for the target product is 90.8%. 2-Isopropylaminomethyl-4-chloro-6(1-methylcyclohexyl)phenol was obtained with a 64.7% yield by carrying out the aminomethylation reaction of the obtained 2-(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol with formaldehyde and isopropylamine. Synthesized 2 (1-methylcyclohexyl) - 4-chlorphenol and the chemical structure of the Mannix base obtained from the aminomethylation reaction with isopropylamine was confirmed by IR and NMR spectroscopy methods, and its physicochemical properties were determined.

Key words: *para-chlorophenol, 1-methylcyclohexene, catalyst, alkylation, 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol, isopropylamine, aminomethylation*

Introduction

The leading countries of the world are currently paying more attention to the improvement of their quality indicators than the production of polymer materials, rubbers, oils and fuels. For this reason, the production of chemical additives added to them has become widespread. Among chemical additives, compounds containing alkylphenol have a special weight [1-3]. Recently, very diverse new areas of use for alkylphenols have been identified. They are widely used as a ligand for catalytic precursors used in the processes of oligomerization and polymerization of olefins, as pesticides, insecticides, bactericides and disinfectants in various fields of agriculture [4,5].

The presented article talks about obtaining 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorphenols and their nitrogen-containing derivatives as a result of aminomethylation reactions and determining the areas of application.

Experimental part

At the initial stage of scientific research, cycloalkylation reaction of para-chlorphenol (PCP) with 1-methylcyclohexene in the presence of KU-1 catalyst was carried out in an intermittent installation, the reactions follow the following equation:

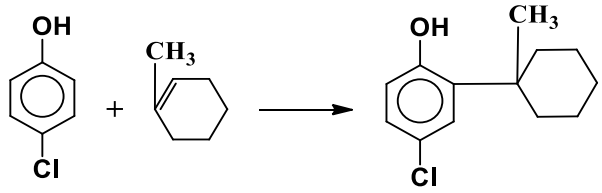

To find the optimal conditions for catalytic cycloalkylation reactions of Para-chlorphenol with 1-methylcyclohexene, the effect of the reaction temperature, duration, mole ratios of the initial components and the amount of catalyst on the yield and selectivity of the target product was investigated.

The temperature of the reaction is 80-140℃, the duration is 2-8 hours, The ratio of PCP to cyclene was studied from 1-2 to 2-1, and the amount of catalyst was 5-15% (according to the PCP taken).

Analysis of the results of the conducted experiments shows that for cycloalkylation reactions of PCP with 1-methycyclohexene, it is not enough to take the reaction temperature 80, 100℃. At these temperatures, the yield of the target product is 48.6-53.2%, and the selectivity increase is 84.6-86.3% (according to the target product).

At a temperature of 120℃, the yield of the target product is 64.3%, and the selectivity is 90.8%. With a subsequent increase in temperature to 140℃, the yield and selectivity of the target product decrease to 71.7% and 90.3%, respectively. When 2 and 4 hours of contact time of the initial components with the catalyst are taken, the yields of the target products are 37.6 and 56.4%, respectively, and their selectivities are 92.8-93.6%.

At 6 hours of reaction time, the yield and selectivity of the target product are 64.3 and 90.8%, which can be considered acceptable. Increasing the reaction time up to 8 hours does not have a positive effect on the yield and selectivity of the target product. The yield of 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol is 60.2%, and the selectivity is 87.4%.

In order to obtain the effective yield and selectivity of the target product, it is appropriate to take the molar ratio of the primary components 1:1 mol.

When the amount of the catalyst for the reaction is 5%, the yield of the target product is 58.3%; when the amount of catalyst is doubled, i.e. when 10% is taken, the yield and selectivity of the target product can be considered satisfactory.

Thus, optimal conditions were found for the catalytic cycloalkylation reaction of para-chlorophenol with 1-methylcyclohexene in the presence of KU-2 catalyst. It has been established that, in the cycloalkylation reaction at a temperature of 120℃ for 6 hours, using a 1:1 mol/mol ratio of the primary

components and 10% of the catalyst, the yield of the target product, 2-(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol, is 64.3% based on the para-chlorophenol (PCP) used, and the selectivity for the target product is 90.8%.

The aminomethylation reaction of the synthesized 2-(1-Methylcyclohexyl)-4-chlorophenol with formaldehyde and isopropylamine was carried out:

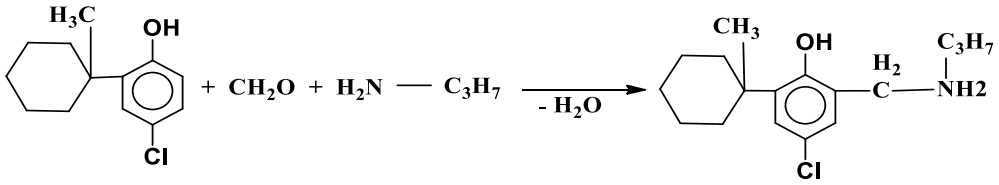

5.9 grams of isopropylamine, 50 ml of benzene are added to 22.4 grams of 2-(1-Methylcyclohexyl)-4-chlorophenol and heated, 10.0 grams of 30% formaldehyde solution is added drop by drop at 30 ºC. The experiment is continued by the method above. Targeted product at low pressure (5 mm c.m.) is separated by rectification. At this time, 20.0 g of 2-iso-propylaminomethyl-4-chloro-6-(1-methylcyclohexyl)-phenol is obtained that , this indicates that the deduction according to the 2-(1-MTSH) –PCP taken is 64.7%.

The chemical structure of the synthesized 2-isopropylaminomethyl-4-chlorine-6-(1-methylcyclohexyl)- phenol was confirmed by drawing IR spectrum.

The following absorption bands are observed in the IR spectrum of the substance: Mathematical vibration of C-H communication of group 70.5 cm^{-1} CH_2; 1370,1445,2855,2920 cm^{-1} CH_2 and CH_3 groups deformation and valence vibrations of the C-H bond, respectively; 825,1510,1595 cm^{-1} 1,2,4,6 substituted benzene nucleus; 1012, 1105 cm^{-1} C-O-C band; absorption band characteristic of triplet nitrogen atom at 1180, 1200 cm^{-1}, 1238, 3226 cm^{-1} are deformation and valence vibrations of O-H bond of OH group.

Thus, the analysis of the IR spectrum of 2-isopropylaminomethyl-4-chlorine-6(1-methylcyclohexyl) - phenol shows that the chemical structure of the synthesized substance is confirmed.

The effect of 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol obtained as a result of the cycloalkylation reaction of para-chlorophenol with 1-methylcyclohexene was studied as an antioxidant stabilizer on atactic polypropylene.

Conclusions:

1. As a result of the conducted research, the catalytic cycloalkylation reaction of para-chlorophenol with 1-methylcyclohexene was carried out in the presence of the KU-2 catalyst, and the optimal conditions for the process were found. It was determined that under optimal conditions, the yield of the target product - 2(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol is 64.3% according to the PCP taken, and the selectivity is 90.8% according to the target product.

2. Aminomethylation reaction of synthesized 2-(1-methylcyclohexyl)-4-chlorophenol with formaldehyde and isopropylamine was carried out.

3. 2(1-Methylcyclohexyl)-4-chlorophenol was tested as a stabilizer in polypropylene. The tests gave positive results.

References

1. Postnova M.V., Koshel S.G., Lebedeva N.V., Kuznetsova E.A., Koshel G.N. Synthesis of cyclohexyl phenols // Russian journal of Organic Chemistry, 2003, Vol.39, №10, pp.1415-1417.

2. Praveen K. Khatri, Manvi Manchanda və Suman L.Jain. Polymer impregnated sulfonated carbon composite solid acid catalyst for alkylation of phenol with methyl-tret-butyl ether // Royal Socety of Chemistry Adv., 2015, No. 5, pp.3285-3289.

3. Farook Adama, Kasim Mohammed Hello, Tammar Hussein Ali. Solvent free liquid-phase alkylation of phenol over solid sulfanilic acid catalyst // Applied Catalysis A: General, 2011, Vol. 399, pp. 42–49.

4. V.H.Mirzayev, E.A.Majidov, M.R.Manafov Some Peculiarities of interaction reaction of phenol with the dimerizatation products of C_4 fraction of gasoil pyrolisis // Global journal of chemistry, 2017, vol.3, No 1, pp 136-142.

5. Nesterova T.N., Chernyshov D.A., Shalkin V.A. Sulfonic Acid Cation Exchange Resins in the synthesis of Straight chain alkylphenols // Catalysis in Industry, 2016,vol.8, No1, pp.16-22.

SİNTETİK NEFT TURŞULARININ AMİDOAMİNLƏRİNİN NEFTYIĞICI XASSƏLƏRİNİN TƏDQİQİ

Məhəmməd Şükürzadə

E-mail: mmshukurzade@gmail.com

Giriş. Neft və neft məhsullarının emalı zamanı alınan karbohidrogenlərin katalitik oksidləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintetik neft turşuları (SNT) sənayedə geniş tətbiqi vardır [9,10]. Sintetik neft turşularının (SNT) efirləri, duzları və kompleksləri ilə sintez prosesləri aparılmış və bir sıra xassələri öyrənilmişdir [6]. SNT müxtəlif sahələrdə tədqiq oluna bilir.

SNT-nin mürəkkəb efirləri katalizator aktivliyində tədqiq oluna bilir.Belə ki, fərqli modifikasiyaya və dispersliyə malik olan nano katalizatorlar SNT əsasında alınan etilenqlikol monoefir reaksiyasında hansı katalizator istifadəsinin məqsədəuyğun olduğu göstərilmişdir [5].

Tərkibində azot atomu saxlayan üzvi birləşmələrlə bağlı müxtəlif tədqiqat işləri aparılmış və SNT ilə sintezi öyrənilmişdir [7].Nəticədə sintetik neft turşularının amidoaminləri müxtəlif sahələrdə tətbiq edilir.

Hidrogen-sulfid korroziyasına qarşı SNT amidoamin törəmələri araşdırılaraq müəyyən edilmişdir ki, poladı korroziyadan qorumaq bu kompleks birləşmədən istifadə edərək yüksək keyfiyyətdə inhibitor xassəsi vardır [2].

Korroziya kinetikasina müsbət təsir edən daha effektiv üsul isə, sintetik neft turşuları və oksiturşuları əsasında alınan amidoaminləridir.Belə ki, SNT+ONT qarışığı və PEPA əsasında sintez olunan birləşmələrin sirkə və qarışqa turşusu ilə kompleksləri metalları 95-98 % korroziyadan mühafizə edir.Burada metalda inhibitorla xemosorbsiya qoruyucu təbəqə yaradır [1]. Neft turşularının amidoaminləri həmçinin konservasiya mayesi kimi tətbiq olunub korroziyadan qoruyucu vasitədir.[3]

SNT amidoamin birləşmələri bakterisid-inhibitor xassəsi araşdırılmışdır.Nəticədə məlum olmuşdur ki, sintetik oksi-, və neft turşuları əsasında alınmış amidoamin ətraf mühitin qorunması ilə bağlı preventiv üsul sayılır [4].

Sintetik neft turşuları amidoaminlərin tətbiq istiqamətlərindən biri də onun neftyığıcı xassəsi sayılır.Belə ki, SNT-nin duzları, amidoaminləri və kompleksləri neftyığıcı və neftdispersləyici xassələri araşdırılmışdır [8].

Neftyığıcı xassələri daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bizim tərəfimizdən hazırlanan SNT amidoaminlərinin fərqli nisbəti neftyığıcı xassələrin daha yüksək olduğunu meydana çıxarmışdır.

TƏCRÜBİ HİSSƏ

SNT-nin PEPA ilə fərqli mol nisbətlərində amidoaminlər sintez edilmişdir.Reaksiya nəticəsində molekulda 1,2,3,4,5 və 6 amid qruplu amidoaminlər yaranmışdır. Təcrübəni aparmaq üçün Azərbaycanın Suraxanı nefti hazırlanmışdır.Daha sonra isə Petri çaşkasına su süzüb və üzərinə 3 q neft əlavə edirik.Petri çaşkasına alınan qarışığa SNT:PEPA-nın etil spirti (5%-li məhlulunu) əlavə edirik.

NƏTİCƏLƏR və MÜZAKİRƏLƏR

№	Məhlullar SNT:PEPA (etil spirti 5 %) 3 q neft (Nisbətlər)	Verilən an	3 saat sonra	15 saat sonra	40 saat sonra
1	SNT:PEPA (1:3)	Qıraға yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb
2	SNT:PEPA (2:3)	Qıraға yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb
3	SNT:PEPA (3:3)	Qıraға yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb
4	SNT:PEPA (4:3)	Qıraға yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb
5	SNT:PEPA (5:3)	Qıraға yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb

6	SNT:PEPA (6:3)	Qırağa yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb	Kənara yığılıb

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva.L.M. *Sintetik neft turşuları və oksiturşular əsasında alınmış amidoaminlərin üzvi komplekslərinin korroziya inhibitoru kimi tədqiqi. // Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. Cild 18, № 2 (2016), 39-45*

2. Abbasov V.M., Məmmədbəyli E.H., Ağamalıyeva D.B., Əfəndiyeva L.M., Məmmədova N.M., Əzizbəyli A.R. *Sintetik neft turşuları əsasında amidoamin törəmələrinin qeyri-üzvi komplekslərinin sintezi və hidrogen-sulfid korroziyasına qarşı təsiri. // Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. Cild 19, № 3 (2017), 47-51*

3. Həsənov E.K. *Texniki neft turşularının müxtəlif metal duzları və Berolamin-20 əsasında sintez olunmuş amidoaminlərin konservasiya mayeləri kimi tədqiqi. // Azərbaycan Neft Təsərrüfatı jurnalı, 2018, № 6, s. 40-42.*

4. Əfəndiyeva L.M., Mahmudova L.A., Əzizbəyli A.R., Babanlı N.N., Musalı V.X. *Sintetik oksi-, neft turşuları əsasında alınmış amidoamin, imidazolinlər və onların komplekslərinin bakterisid-inhibitor xassələrinin tədqiqi. // Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri. Cild 20, № 2 (2018), 33-38*

5. İsgəndərova S.Ə., Sədiyeva N.F., Zeynalov E.B., Nuriyev L.H., Ağayev B.K., Salmanova Ç.Q., Quliyeva E.M., Əliyeva S.Q. *Neft turşularının monoetilenqlikol efirlərinin alınmasında müxtəlif modifikasiyalı nano-TiO_2 katalizatorlarının aktivliyinin tədqiqi. // Azərbaycan Neft Təsərrüfatı jurnalı, 2015, № 4, s.34-37*

6. Abbasov V.M., Nəsirov F.Ə., Əfəndiyeva L.M., Rzayeva N.Ş. *OKSİGENLİ ÜZVİ BİRLƏŞMƏLƏR KİMYASI (monoqrafiya). Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2020, -412 s.*

7. Abbasov V.M., Əliyeva L.İ., Əfəndiyeva L.M., Ağazadə Y.C., Tağıyeva A.M., Rzayeva N.Ş., Mürsəlov N.İ., *Azotlu üzvi birləşmələr kimyası (monoqrafiya). Bakı: Beynəlxalqkitab, 2021, -204 s.*

8. Məmmədxanova S.Ə. *Sintetik neft turşuları əsasında alınmış sənaye əhəmiyyətli reagentlərin tədqiqi. Bakı: ADNSU nəşriyyatı, 2021, -385 səh.*

9. Məhərrəmov A.M., Bayramov M.R., *Neft kimyası və neft kimyəvi sintez. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, 604 s.*

10. Nametkin N.S., Egorova G.M., Xamaev V.X., *Naften turşuları və onların kimyəvi emal məhsulları*, Moskva, 1982, 422 s.

QARADAĞ KƏRPİC ZAVODUNUN TULLANTILARI ƏSASINDA MODİFİKASİYA OLUNMUŞ SORBENT İLƏ AĞIR METAL İONLARININ SORBSİYA QABİLİYYƏTİNİN TƏDQİQİ

Hüseynova İ.V., Abdullayeva K.S.

Email: ilahehuseyn138@gmail.com abdullayeva-1974@inbox.ru

Xülasə

Ağır metal ionlarının (AMİ) tullantı sularından təmizlənməsi aktual bir məsələdir. Bunun üçün müxtəlif sorbetnlərlə sorbsiya proseslrini apararaq təmizlənməyə nail olunur. Bizim tədqiqatımız Qaradağ Kərpic zavodunun tullantıları əsasında alınmış sorbentin tədqiqinə əsaslanmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, AMİ-nın ekstraksiyasının səmərəliliyi və QKZT əsasında sorbentlərin sorbsiya qabiliyyəti, məhlulun temperaturu və pH səviyyəsinin artması ilə artır, bu da AMİ-nın ekstraksiyası üçün xemosorbsiya mexanizminin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Sübut edilmişdir ki, AMİ-nın təmizlənmə effektivliyi (E = 96-97%) və sorbsiya qabiliyyətindən (A = 6,0 - 7,5 mq/q) tullantı sularının təmizlənməsinin maksimal səmərəliliyinə, sorbent kütləsinin tullantı suyunun həcminə 20 q/l nisbəti ilə və sorbsiya müddəti 30 dəqiqə olmaqla nail olmaq olar.

Açar sözlər: Ağır metal ionları, sorbsiya izotermi, xemosorbsiya, pH, kationlar

Giriş

Kimya sənayesinin çirkab sularında çoxlu miqdarda ağır metal ionları (AMİ) var. AMİ-dan çirkab suların təmizlənməsi üçün müxtəlif üsullardan, o cümlədən sorbsiya üsullarından istifadə olunur. Aktivləşdirilmiş karbon, seolitlər, təbii materiallar və s. əsaslı sorbentlərdən istifadə edilir [1-4]. Bu materiallar çox vaxt bahalı olur. Sorbsiya materiallarının modifikasiyası üçün optimal metodu seçmək üçün ilkin tullantıların dərin tədqiqatlarını aparmaq lazımdır. Tullantı sularının təmizlənməsi (TS) üçün tullantılardan modifikasiya olunmuş sorbentlərin

alınması, istifadəsi aktualdır və böyük praktiki, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir [5-8].

Bu işin məqsədi kərpic tullantılarının bir sıra ağır metalların ionlarına münasibətdə sorbsiya xüsusiyyətlərinə müxtəlif modifikasiya üsullarının təsirini aşkar etməkdir .

Bunun üçün biz "Qaradağ" Kərpic Zavodunun (QKZ) tullantılarının sorbsiya xüsusiyyətlərini öyrənək.

Eksperimental hissə

Sorbsiyanın əsas xarakteristikalarını sorbsiya izoterm əyrilərinin formalarını təhlil etməklə əldə etmək olar. Sorbsiya izotermlərini qurmaq üçün sorbsiya tarazlığının əldə olunduğu vaxtı təyin etdik [8-11]. Model məhlullardan Pb^{2+} adsorbsiya prosesi QKZ tullantıları əsasında toz halında olan adsorbentlə statik şəraitdə termostatlaşdırılmaqla (T=295+2K) və model məhlulun qarışdırılması ilə aparılmışdır. Kinetik adsorbsiya əyrilərini əldə etmək üçün ilkin qatılığı $C_{baş.}$=2,5 x 10^{-3} q/l olan Pb^{2+} kationları olan 10 ml sulu məhlul və QKZ tullantısı əsasında m= 0,2 q sorbent nümunələri sınaq şüşəsinə əlavə edildikdən sonra 10-60 dəqiqə müddətində saxlanılır. Məhlul filtrasiya yolu ilə sorbentdən ayrılır. Qarışıqda ağır metal ionlarının (Pb^{2+}, Cd^{2+}, Zn^{2+}) konsentrasiyasının təyini voltametrik analiz üsulu əsasında AKV-07 MK analizatorunda aparılmışdır. Nəticələrə əsasən, adsorbsiya kinetik əyriləri çəkilmişdir. Tədqiqat zamanı maksimum sorbsiyaya nail olmaqla 30 dəqiqə olan adsorbsiya tarazlığı vaxtı quruldu və sonra ağır metal ionlarının (AMİ) çıxarılmasının səmərəliliyi bir saat ərzində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmədi (Şəkil 1). Nəticədə, bütün sonrakı təcrübələrdə sorbsiya müddəti 30 dəqiqə olmuşdur.

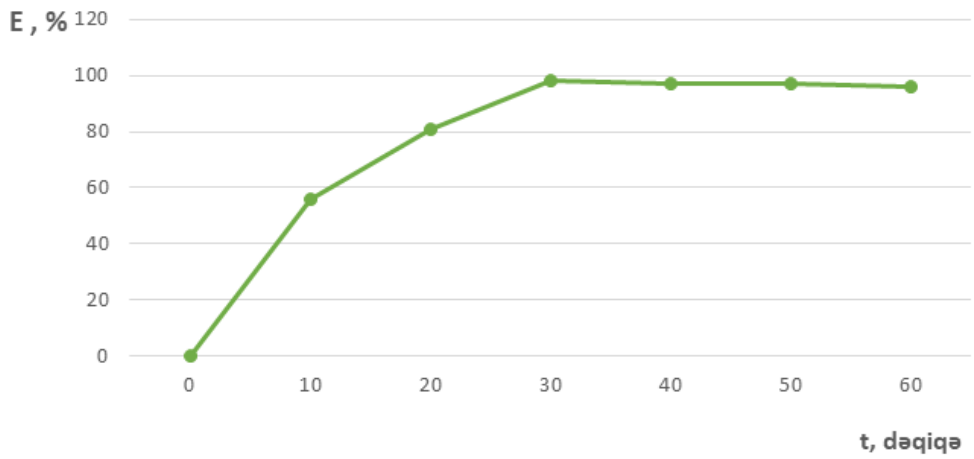

Şəkil 1. "Qaradağ" Kərpic Zavodunun tullantıları əsasında alınan sorbentlərlə Pb^{2+}-un sorbsiyasının kinetik əyrisi

Sorbent ilə model məhlulun ideal nisbətini müəyyən etmək üçün məhlul qarışdırılır, termostatda saxlanılır və statik şəraitdə tozşəkilli QKZT əsasında sorbent ilə Pb^{+} adsorbsiyası həyata keçirilir. Adsorbsiya sorbent kütləsinin və model məhlulun həcminin (10-dan 50 q/l-ə qədər) müxtəlif nisbətlərində 30 dəqiqə ərzində aparılmışdır (Şəkil 2). Tədqiqat nəticəsinə əsasən, 1 litr məhlulun təmizlənməsi üçün 20 qr sorbent kifayət etmişdir

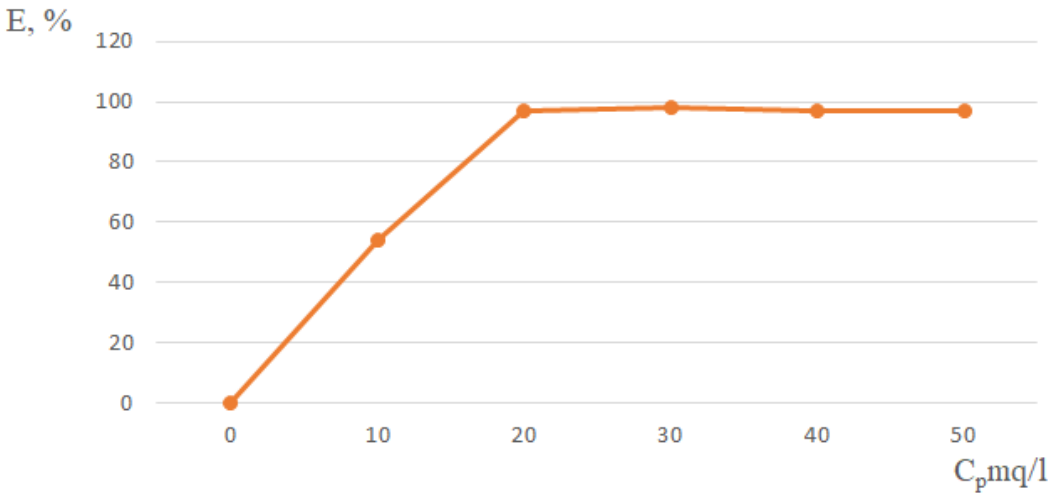

Şəkil 2. Təmizləmə effektivliyinin sorbentin kütləsindən aslılığı

Optimal nisbət təyin edildikdən sonra məhlulda metal ionlarının $C_{potensial}$ tarazlıq konsentrasiyası təyin olunmuş və adsorbsiya qabiliyyəti klassik həcm metodu ilə sorbsiya izotermləri göstərilmişdir. Bunun üçün sınaq aparmaq üçün kolbaya 0,2 q QKZT əsaslı adsorbentlər qoyulmuş və onlara başlanğıc qatılığı C_0-0,75-250 mq/l olan AMİ (Zn^{2+}, Cd^{2+}, Pb^{2+}) olan 50 ml model məhlul əlavə edilmiş və tarazlıq əldə olunana qədər saxlanılmışdır. Son konsentrasiya isə voltametrik üsulla müəyyən edilmişdir (Şəkil 3).

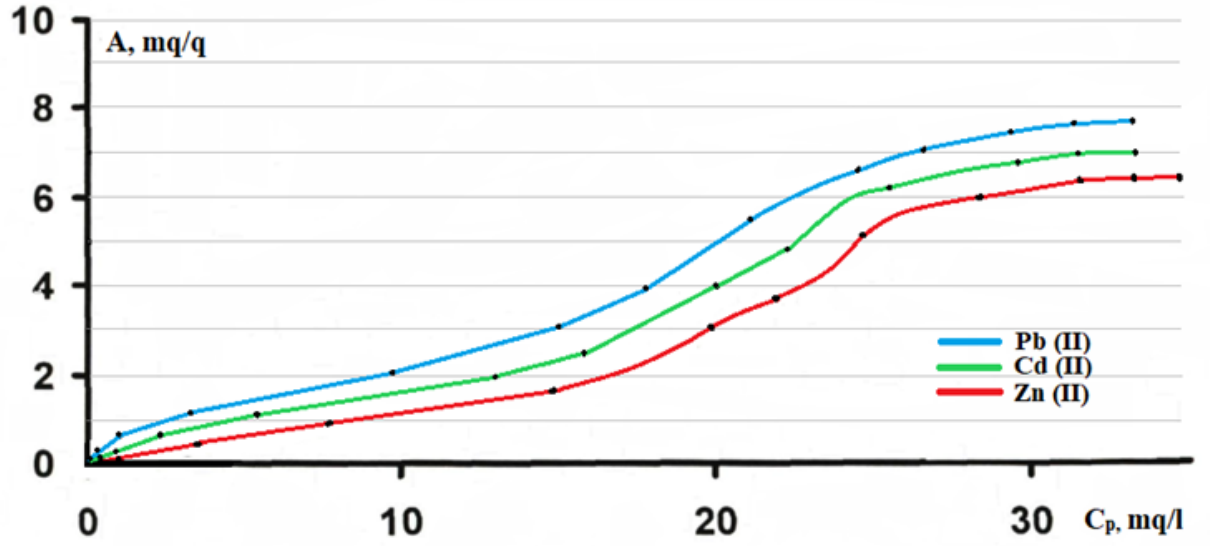

Şəkil 2. Pb(II), Cd(II), Zn(II) ionlarının QKZ tullantısı əsaslı adsorbentlərlə sorbsiya izotermləri

QKZT əsasında alınmış sorbentin sorbsiya qabiliyyətinə temperatur göstəricilərinin təsiri.

Cədvəl 2.

Pb^{2+} kationlarının QKZ tullantısı əsasında alınan sorbent tərəfindən sorbsiyasına temperaturun təsiri

T, C^0	$C_{başlanğıc}$	C_{son}	E, %	A, mq/q
20	5	0,44	92,3	0,23

30	5	0,34	93,3	0,24
40	5	0,30	94,1	0,24
50	5	0,28	94,5	0,25
60	5	0,25	95,1	0,25
70	5	0,22	95,7	0,25
80	5	0,21	96,1	0,25

Model məhlulunun temperaturunun AMİ ekstraksiyasının təmizlənmə səmərəsinə təsirini öyrənərkən göstərilmişdir ki, məhlulun temperaturu artdıqca təmizlənmə səmərəliliyi və sorbsiya qabiliyyəti artır. Ədəbiyyatdan [8] məlumdur ki, xemosorbsiya kimyəvi prosesdir və onun baş verməsi üçün əhəmiyyətli enerji tələb olunur. Buna görə də temperaturun artması ilə xemosorbsiya sürəti kəskin şəkildə artır. Nəticə etiba rı ilə, artan temperaturla tullantı sularının təmizlənməsinin adsorbsiya dəyərinin və səmərəliliyinin kəskin artdığını müşahidə etdiyimiz üçün, qurğuşun kationlarının QKZT-ı əsasında sorbent tərəfindən sorbsiyası xemosorbsiya mexanizmi vasitəsilə baş verir.

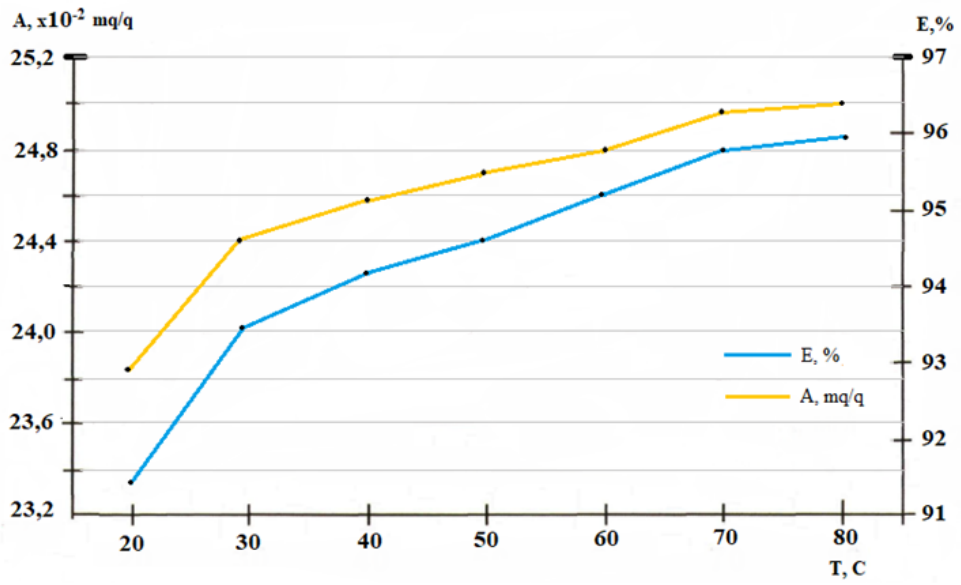

Şəkil 3. Pb^{2+} kationlarının QKZ tullantısı əsasında alınan sorbent tərəfindən sorbsiyasına temperaturun təsirinin qrafik aslılığı

Alınan nəticə

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində onu deyə bilərik ki, AMİ-dan (Zn, Cd, Pb) çirkab suların təmizlənməsinin səmərəliliyinə müxtəlif amillər (t°C, pH $C_{qat.}$ və s.) təsir edir.

Müəyyən olunmuşdur ki, AMİ-nın ekstraksiyasının səmərəliliyi və QKZT əsasında sorbentlərin sorbsiya qabiliyyəti, məhlulun temperaturu və pH səviyyəsinin artması ilə artır, bu da AMİ-nın ekstraksiyası üçün xemosorbsiya mexanizminin üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Sübut edilmişdir ki, AMİ-nın təmizlənmə effektivliyi (E = 96-97%) və sorbsiya qabiliyyətindən (A = 6,0 - 7,5 mq/q) tullantı sularının təmizlənməsinin maksimal səmərəliliyinə, sorbent kütləsinin tullantı suyunun həcminə 20 q/l nisbəti ilə və sorbsiya müddəti 30 dəqiqə olmaqla nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева Р.А., Абдуллаева К.С., Бахманова Ф.Н., Гамидов С.З., Мирзаи Дж.И.,Чырагов Ф.М. Концентрирование и определение молибдена(VI) в морской воде // Экология и промышленность, с. 61-63, том 19, №11, 2015.

2. Абдуллаева К.С. Концентрирование и определение микроколичеств молибдена (VI) комплексообразующим полимерным сорбентом // Журн. Химические проблемы, с. 158-163, № 2, 2016

3. Renu Singh, Shiv Pratap Raghuvanshi And C.P. Kaushik. Defluoridation of Drinking Water using Brick Powder as an Adsorbent // Asian Journal of Chemistry, pp. 5818-5826, Vol.20, № 8, 2008.

4. Teba H. Mhawesh, Ziad T. Abd Ali. Granules of brick waste (GBW) as low-cost sorbent for removal of Pb^{+2} ions from aqueous solutions. Association

of Arab Universities Journal of Engineering Sciences, pp. 1-8, Vol.21, № 3, 2020.

5. В.С Циркова Н.А Сообрайда Ф.А Рзазаде. Сорбенты на основе отходов агропромышленного комплекса для очистки сточных вод. Вестник технологического университета, с. 263-266, Т.28, № 20, 2015.

6. Во Владимире (ВлГУ) запатентовали сорбент из отходов кирпичей для очистки воды от ионов железа, Новости. URL: https://nauka.tass.ru/nauka/150355355 (дата просмотра 26.07.2022)

7. Эффективные адсорбенты и сорбенты для очистки сточных вод от тяжелых металлов. Стать. URL: http://kvantmineral.com/stati/effektivnye-adsorbenty-i-sorbenty-dlya-ochistki-stochnyx-vod-ot-tyazhelyx-metallov.html (дата просмотра 18.07.2020)

8. Энергия — активация — хемосорбция.

URL:http://www.ngpedia.ru/id618042pl.html (дата просмотра 01.09.2014)

9. M.F. El-Shahat and A.M.A. Shehata. Adsorption of lead, Cadmium and Zinc ions from industrial wastewater by using raw clay and broken clay-brick waste // Asian Journal of Chemistry, pp. 4284-4288, Vol.25, № 8, 2013.

10. R.P.T.N. Rajapaksha; W.D.C.C. Wijerathne; I.A. Rambukwella. A novel brick made from clay brick waste/rice husk ash/cement to adsorb heavy metals and organic dyes in wastewater. Moratuwa Engineering Research Conference (MERCon), pp. 1-5, 2022.

SORBENTS FOR WATER PURIFICATION

Sultanova Fəxrənisə Emil qızı, Məmmədzadə Səyyarə Rüfət qızı
Email: fexrenise2006sultanova@gmail.com

A method and new magnetic sorbents based on crown ethers and magnetic nanoparticles was proposed. Synthesis conditions were selected to obtain Fe_3O_4 nanoparticles, evaluate the structural and magnetic properties of the synthesized nanoparticles. A methodology for the synthesis and synthesis of magnetic sorbents based on crown ethers was developed and the structural and magnetic properties of the synthesized sorbents were assessed. In investigation process, the sorption behavior of oxytetracycline and sulfamethoxazole was compared on nanoparticles and synthesized magnetic composites and selected the most promising sorbent for group concentration of sulfonamides. During investigation the features of sorption of sulfonamides on a magnetic composite were studied depending on the extraction conditions and the nature of the sorbates. On the other hand, factors influencing the value of distribution coefficients have been identified additionally the possibility of using a magnetic composite for the concentration of antibiotics was assessed.

Literature:

1. Safarik I., Horska K., Safarikova M. Magnetic techniques for the detection and determination of xenobiotics and cells in water. // Anal. Bional. Chem. 2012. V. 404. P. 1257-1273.

2. Xie L., Jiang R., Zhu F., Liu H., Ouyang G. Application of functionalized magnetic nanoparticles in sample preparation. // Anal. Bional. Chem. 2013. V. 406. P. 377-399.

3. Zhang D., Nju H., Zhang X., Meng Z., Cai Y. Strong adsorption of chloroteracycline on magnetite nanoparticles. // J. Hazard. Mater. 2011. V. 192. P. 1088-1093.

4. Reddy L.H., Arias J.L., Nicolas J., Couvreur P. Magnetic nanoparticles: design and characterization, toxicity and biocompatibility, pharmaceutical and biomedical applications. // Chem. Rev. 2012. V. 112. P. 5818-5878

ECO-FRIENDLY GREENHOUSE

Babarabov Vüsal Mürsəl oğlu
Email: vbabarabov@gmail.com

In recent years, there has been an increase in the number of greenhouses, as the number of greenhouses increases, the CO2 gas released into the air also increases, and the number of respiratory diseases also increases.

The goal is to eliminate this problem, for which changes in the heating and cooling systems of greenhouses have been proposed. In this way, we will prevent the damage caused by greenhouses to nature, and at the same time we will reduce the energy used in greenhouses.

So, it is proposed to use agro-waste from crops cultivated in nearby fields as a heating system.

As a cooling system, it is suggested to use semiconductor solar panels that follow the direction of the sun in the air. We made it through aurdino.

Based on the change we made in the heating system, we checked the time of color change of BTB solution based on CO2 gas both for agro-waste and with traditional (natural gas) fuel.

In our change in the cooling system, we graphed the power received by the panels through the aurdino and powered the humidity and TMP36 sensor as a result of the energy provided by the solar panels.

Literature

1. Soteris Kalogirou. Renewable energy, an international jurnal

2. National Geographic`s Strange Days on Planet Earth, sources of carbon dioxide, 2005
https://www.pbs.org/strangedays/educators/season1/ag_odf_sources.html

3. Antonio Bonomi, Borino Colling Klein, Task-39-CTBE-biofunels LCA comparison Final Report Phase 2 Part 1
https://www.ieabioenergy.com/wp-content/uploads/2019/07/Task-39-CTBE-biofuels-LCA-comparison-Final-Report-Phase-2-Part-1-February-11-2019.pdf

4. Kassegne, ME495-BombCalorimeter
http://www.digitaladdis.com/sk/ME495_BombCalorimeter.pdf

FENOLUN PROPİLENİN TRİMERİ İLƏ ALKİLLƏŞMƏ REAKSİYALARININ TƏDQİQİ

Ş.N. Xədici Abbasova, Ə.A.Həsənov , Ç.Q.Rəsulov, S.T. Rüstəmov
Email: shebnem.xedici@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə fenolun kationit КУ-2 katalizatorundan istifadə etməklə propilenin trimeri ilə alkilləşmə reaksiyasının tədqiqindən bəhs edilir. Alkilləşmə prosesi fasiləli qurğuda aparılmışdır. Məqsədli məhsulun səmərəli çıxımını və seçiciliyini tapmaq üçün reaksiyanın kinetik parametrlərinin (temperaturun, reaksiyanın müddəti, ilkin komponentlərin mol nisbətlərinin, katalizatorun miqdarı) prosesin istiqamətinə və alınmış məhsulların tərkibinə təsiri araşdırılmışdır. Alkilləşmə reaksiyasının temperaturu 80-140°C, müddəti 2-8 saat hədlərində, fenolun propilenin trimerinə mol nisbəti 2:1-dən 1:3-dək , katalizatorun miqdarı 4-15% (götürülmüş fenola görə) qiymətlərində tədqiq olunmuşdur.Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, reaksiyanın temperaturu 120°C, müddəti 6 saat, fenolun propilenin trimerinə mol nisbəti 1:2 mol/mol, katalizatorun miqdarı 10% (götürülən fenola görə) olduqda məqsədli məhsulun-*para*-(nonil)fenolun çıxımı götürülən fenola görə 74.8%, seçiciliyi isə məqsədli məhsula görə 91.9% təşkil edir. *para*-(nonil)fenolun kimyəvi quruluşu İQ, NMR spektroskopik üsullar ilə təsdiq edilmiş və fiziki-kimyəvi xassələri təyin olunmuşdur: qaynama temperaturu 140-220°C/10 mm c.st.; $n_D^{20} - 1.5055$ $n_D^{20} - 1.5055$; $\rho_4^{40} - 0.9455$ $\rho_4^{40} - 0.9455$; kinematik özlülük 100°C-də 5.1 c.st.

Açar sözlər: fenol, propilenin trimeri, katalizator, alkilləşmə, p-nonilfenol.

GİRİŞ

Fenolun alkilləşmə reaksiyaları 130 ildən artıqdır ki, məlumdur. Lakin buna baxmayaraq bu gün də, alkilfenolların alınması aktual problem olaraq

qalmaqdadır. Hazırda dünyada alkilfenollara olan tələbat 400000 ton/ili keçmişdir. Bu tələbatın 80-90% ödənilməsinə baxmayaraq hər il bu tələbat 1-2% artır. Buna səbəb alkilfenolların istifadə sahələrinin daha da geniş spektrdə inkişaf etməsidir [1-4].

Alkilfenolların alınmasında əsas problemlərdən biri də alkilləşdirici agent məsələsidir. Son vaxtlaradək fenolun alkilləşmə reaksiyalarında alkilləşdirici agent kimi polimer-distillatdan istifadə edilirdi. Lakin polimerdistillatın başqa vacib istifadə sahəsi tapıldığından (o, destruksiyaya uğradılaraq benzinlərə əlavə olunur) bu sahədə alkilləşdirici agent qıtlığı yaranmışdır. Ədəbiyyat mənbələrində müxtəlif alkilləşdirici agentlərlə fenolların alkilləşmə reaksiyalarına rast gəlinir[5-7].

Təqdim olunan məqalə fenolun kationit H-formalı КУ-2 katalizatorunun iştirakında propilenin trimeri ilə alkilləşmə reaksiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur.

TƏCRÜBƏLƏRİN NƏTİCƏLƏRİ

Fenolun propilenin trimeri ilə alkilləşmə reaksiyasının aparılması üçün xammal kimi fenoldan və propilenin trimerindən (PT) istifadə olunmuşdur. Katalizator kimi H-formalı КУ-2 katalizatoru götürülmüşdür.

Fenol qovulub təmizləndikdən sonra aşağıdakı fiziki-kimyəvi xassələrə malikdir: qaynama temperaturu -192ºC, ərimə temperaturu -41ºC, m.k. -94.

Propilenin trimeri propilenin oliqomerləşmə prosesindən alınmışdır və aşağıdakı fiziki-kimyəvi xassələrə malikdir: qaynama temperaturu 130-150ºC, $\rho_4^{20} - 0.741 \rho_4^{20} - 0.741$; PT-nin miqdarı 97.2%, C_8- olefinlərin miqdarı -1.74%, brom ədədi, qBr/100q məhsulda – 154.4.

Fenolun propilenin trimeri ilə alkilləşmə reaksiyaları təchiz edilmiş termometr, qarışdırıcı, damcı qıfı ilə üçboğazlı kolbada həyata keçirilmişdir. Kolbaya hesablanmış miqdarda fenol, katalizator tökülüb qızdırılır. Temperatur 45ºC-ə çatdıqda onun üzərinə damla-damla propilenin trimeri əlavə edilir. PT-i

əlavə olunub qurtardıqdan sonra reaksiyanın temperaturu 80-140ºC-ə qaldırılaraq 2-8 saat qarışdırılır. Reaksiya qurtardıqdan sonra reaksiya qarışığı süzülərək katalizatordan ayrılır və alınmış alkilat rektifikasiya olunur. Rektifikasiya zamanı ilk öncə atmosfer təzyiqində PT və fenol, sonra isə aşağı təzyiqdə (10 mm c.st.) reaksiya məhsulları qovulub ayrılır, kimyəvi quruluşları və fiziki-kimyəvi xassələri təyin edilir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

para-(nonil)fenolun alınma prosesi üçün optimal şərait tapmaq üçün fenolun propilenin trimeri ilə alkilləşmə reaksiyasının istiqamətinə, seçiciliyinə, məqsədli məhsulun çıxımına kinetik parametrlərin (temperatur, vaxt, ilkin komponentlərin mol nisbətləri, katalizatorun miqdarı) təsiri araşdırılmışdır. Alkilləşmə reaksiyasının temperaturu 80-100ºC, vaxtı 2-8 saat hədlərində, fenolun PT-ə 1:0.5÷3 mol/mol nisbətlərində, katalizatorun miqdarı 4-15% qiymətlərində tədqiq edilmişdir.

Alkilləşmə reaksiyalarının nəticələri cədvəldə verilir.

Cədvəldən görünür ki, alkilləşmə reaksiyasının temperaturunun 80,100ºC qiymətlərində məqsədli məhsulun çıxımı 51.3 və 66.3%, seçiciliyi isə 88.0-92.9% olur. Çıxımın az, seçiciliyin nisbətən çox olması alkilləşmə reaksiyasının tam getmədiyini göstərir. Reaksiyanın temperaturunu 120ºC-dək artırdıqda məqsədli məhsulun çıxımı götürülən fenola görə 74.8%, seçiciliyi isə məqsədli məhsula görə 91.9% təşkil edir. Akilləşmə reaksiyasının temperaturunu 130-140ºC-dək artırdıqda məqsədli məhsulun çıxımı 67.8-71.6%-dək aşağı düşmüş olur. Bu, yüksək temperaturlarda arzuolunmaz məhsulların alınması ilə izah olunur.

Alkilləşmə reaksiyasının aparılması üçün vacib kinetik parametrlərdən biri də prosesin aparılma müddətidir. Cədvəldən görünür ki, reaksiya müddətini 2-4 saat götürülməsi məqsədli məhsulun yüksək çıxımla alınması üçün kifayət etmir. Bu şəraitdə məqsədli məhsulun çıxımı 54.7-61.3%, seçiciliyi 93.0-94.0% olur. Prosesin getmə müddətini 6 saat götürməklə məqsədli məhsulun çıxımı 74.8%-

dək artmış olur. Reaksiya vaxtının sonrakı artımında məqsədli məhsulun çıxımı 75.7%-dək artmış olur, lakin bu zaman prosesin seçiciliyi aşağı düşür-87.6% (məqsədli məhsula görə). Deməli, reaksiya müddətinin 6 saat qəbul edilməsi daha məsləhətlidir, çünki bu zaman məqsədli məhsulun çıxımı götürülən fenola görə 74.8%, seçicilik isə məqsədli məhsula görə 91.9% təşkil edir.

Cədvəl

Fenolun КУ-2 katalizatoru iştirakında propilenin trimeri ilə fasiləli işləyən qurğuda alkilləşmə reaksiyalarının nəticələri

Təcrü-bənin №-si	Götürülmüşdür,q		Reaksiyanın şəraiti			Alınmışdır,q							MM-un çıxımı, %	Seçicilik, %
	Fenol	PT	Temp., °C	Vaxt, saat	Kat-un miqdarı, %	Qayıdan PT	Qayıdan fenol	MM	YM	Qalıq	Cəmi	İtki		
1.	47	120	80	6	10	88.5	14.6	55.1	5.0	2.5	165.7	1.3	51.5	88.0
2.	47	120	100	6	10	79.1	9.8	70.9	3.4	2.0	165.2	1.8	66.3	92.9
3.	47	120	120	6	10	69.4	8.6	80.0	3.8	3.2	165.0	2.0	74.8	91.9
4.	47	120	130	6	10	70.0	7.8	76.6	5.8	4.6	164.8	2.2	71.6	88.0
5.	47	120	140	6	10	70.0	7.0	72.5	8.4	6.4	164.7	2.3	67.8	83.0
6.	47	120	120	2	10	87.6	15.6	58.5	2.0	1.7	165.4	1.6	54.7	94.0
7.	47	120	120	4	10	84.5	10.5	65.6	2.5	2.4	165.5	1.5	61.3	93.0
8.	47	120	120	6	10	69.4	8.6	80.0	3.8	3.2	164.1	2.0	74.8	91.9
9.	47	120	120	8	10	65.2	6.4	81.0	6.8	4.7	76.0	2.9	75.7	87.6
10.	47	30	120	6	10	12.3	21.4	46.6	14.7	11.6	105.3	1.0	87.1	63.9
11.	47	60	120	6	10	16.2	17.6	61.5	6.4	3.6	165.0	1.7	57.5	86.0
12.	47	120	120	6	10	69.4	8.6	80.0	3.8	3.2	163.8	2.0	74.8	91.9
13.	47	180	120	6	10	128.6	7.5	81.4	3.0	2.2	222.7	4.3	76.1	94.0
14.	47	120	120	6	4	89.7	18.3	55.3	1.3	1.0	165.6	1.4	51.7	96.0
15.	47	120	120	6	7	84.0	13.2	64.5	2.3	1.1	165.1	1.9	60.3	95.0
16.	47	120	120	6	10	69.4	8.6	80.0	3.8	3.2	165.0	2.0	74.8	91.9
17.	47	120	120	6	15	70.8	7.0	80.5	2.8	3.2	164.3	2.7	75.2	93.1

Qeyd: PT- propilenin trimeri, MM- məqsədli məhsul,YM- yan məhsul

Cədvəldən görünür ki, ilkin komponentlər qarışığında fenolun qatılığını artıq götürdükdə, məqsədli məhsulun çıxımı yüksək olsa da, prosesin seçiciliyi aşağı olur. Reaksiya qarışığında fenolun PT-ə mol nisbətini1:2 götürdükdə səmərəli nəticəyə nail olmaq olur.

Fenolun PT ilə alkilləşmə reaksiyasını aparmaq üçün prosesdə istifadə olunan katalizatorun miqdarı da vacib kinetik amillərdən biridir. Cədvəldən görünür ki, katalizatorun miqdarını 5% götürdükdə məqsədli məhsulun çıxımı 51.7%, seçicilik isə 96.0% olur. Katalizatorun miqdarını 10% (götürülən fenola

görə) götürdükdə məqsədli məhsulun çıxımı 74.8, seçiciliyi isə 91.9% təşkil edir. Katalizatorun miqdarını 15%-dək artırdıqda məqsədli məhsulun çıxımı 75.2%-dək artır, lakin çıxımın 1-2% artırılması naminə katalizatorun artıq götürülməsi sərfəli deyil.

Beləliklə, H-formalı КУ-2 katalizatoru iştirakında propilenin trimeri ilə alkilləşmə prosesi üçün optimal şərait tapılmışdır: reaksiyanın temperaturu-120ºC, müddəti -6 saat, fenolun PT-ə mol nisbəti – 1:2, katalizatorun miqdarı götürülən fenola görə-10%. Tapılmış, bu şəraitdə məqsədli məhsulun –*para*-(nonil)fenolun çıxımı götürülən fenola görə 74.8%, seçicilik isə məqsədli məhsula görə 91.9% təşkil edir.

para-(nonil)fenolun kimyəvi quruluşu İQ, NMR spektroskopik üsullar ilə təsdiq edilmiş və fiziki-kimyəvi xassələri təyin edilmişdir: qaynama temperaturu temperaturu 140-220°C/10 mm c.st.; $n_D^{20} - 1.5055 n_D^{20} - 1.5055$; $\rho_4^{40} - 0.9455 \rho_4^{40} - 0.9455$; kinematik özlülük 100ºC-də 5.1 s.st.

NƏTİCƏ

Fenolun H-formalı КУ-2 katalizatoru iştirakında propilenin trimeri ilə alkilləşmə prosesi üçün optimal şərait tapılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, reaksiyanın temperaturu-120ºC, müddəti -6 saat, fenolun PT-ə mol nisbəti – 1:2, katalizatorun miqdarı götürülən fenola görə-10% olduqda, *para*-(nonil)fenolun çıxımı götürülən fenola görə 74.8%, seçicilik isə məqsədli məhsula görə 91.9% olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzayev V.H. Some peculiarities of alkylation reaction of phenol with C_4 fraction dimerization products of pyrolysis process// Elixir International Journal, 109, pp-47926-47928, 2017.

2. Mirzayev V.H., Majidov E.A., Manafov M.R., Rasulov Ch.K. Some peculiarities of interaction reaction of phenol with the Dimerization products of C_4 fraction of gasoil pyrolysis// Global journal of chemistry 3(1): 136-142, 2017.

3. Котов С.В., Тыщенко В.А., Зерзева И.М., Тарасов А.В., Тимофеева Г.В., Котова Н.С. Влияние параметров алкилирования, состава сырья и вида катализатора на соотношение получаемых орто- и пара-алкилфенолов //Нефтехимия ,57(2): с.199–203, 2017.

4. Байгузина А.Р., Махиянова Р.А., Хазипова А.Н., Хуснутдинов Р.И.Алкилирование фенолов трет-бутанолом под действием цеолитов у в Н-форме с иерархической пористой структурой // Журнал общей химии 89(8), с.1157–1163, 2019.

5. Котов С.В., Тимофеева Г.В., Котова Н.С., Тарасов А.В., Зерзева И.М. Сравнение каталитической активности сульфокатионитов в синтезе алкил (C_{16}-C_{18})- фенолов–полупродуктов производства присадок// Нефтепереработка и нефтехимия. 4, с.40-43, 2013.

6. Покровская С.В., Факеев А.В., Садовская К.А., Антух К.П. Совершенствование процесса алкилирования фенола тетрамерами пропилена на макропористых сульфокатионитах в СООО «ЛЛК-Нафтан». // Вестн. Полоцк. гос. ун-та. Сер. В: Пром-ть. Приклад. науки. 11. с.101-107, 2016.

7. Rasulov Ch.K., Shahmuradov S.T. Study of catalytic cycloalkylation reactions of para-chlorophenol with 1-methyl- and 4-vinilcyclohexenes News of Azerbaijan Higher Technical Schools; 24(1). p.101-105, 2022.

BORU KƏMƏRLƏRİNİN YERALTI VƏ ATMOSFER KORROZİYASINDAN QORUNMASI

Bakalavr:
IV kurs, qr. 341.20

Elmi rəhbər:
Dosent Naibova T.M.

Dursunov Urfan İlqar n.tamilla51@gmail.com
urfandursunov2@gmail.com

Korroziya prosesi həm ekoloji, həm də iqtisadi cəhətdən arzuolunmaz prosesdir və dünya miqyasında bu kimi arzuolunmaz prosesin tam həlli istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat işləri aktullığı ilə öndə gedən tədqiqatlar sırasındadır. Hər bir növ korroziya prosesi çox mərhələlidir. Hansı ki, bu mərhələlərə həm daxili, həm də xarici amillər təsir edir. Məsələn, korroziyaya uğrayan avadanlıq və qurğuların hazırlandığı metalın təbiəti, onun quruluşu, səthin vəziyyəti, temperatur, mühit, mühitin hərəkət sürəti və pH-ı və.s. Korroziyanın geniş yayılmış növlərindən olan yeraltı (torpaqda) və atmosfer korroziyasına neft və qaz çıxarma sənayesində istismar olunan boru kəmərlərinin mühazfizəsində aktual problemlərdəndir. Yer altında yerləşən, metaldan hazırlanan boru kəmərlərinin korroziyadan qorumaq məqsədi ilə müxtəlif izoləedici örtüklərdən və elektrokimyəvi üsullardan istifadə olunur. Neft və qazçıxarmada istismar olunan boru kəmərləri həm daxili, həm də xarici səthdən müxtəlif aqressiv birləşmələrin təsirindən korroziyaya uğrayaraq, dağılma və yeyilmələr baş verir. Nəticədə nəql olunan məhsulların itkisinə, təmir üçün çoxlu material sərfinə və digər arzuolunmaz halların baş verməsinə səbəb olur. Boru kəmərləri yerin altındadırsa, torpağın nəmliyindən, onda olan mineral duzların miqdarından və növündən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətli korroziyaya uğrayır. Əgər torpağın nəmliyi 25-30% olarsa, onda metaldan hazırlanan avadanlıq və qurğularda maksimum korroziya müşahidə olunur. Torpaqda olan aqressiv ionlar Cl^- və SO_4^- -dür. Eyni zamanda torpaqda həll olmuş CO_2 və O_2 qazları da var. Torpaqda CO_2 qazının çox olmasına səbəb fotosintez prosesidir. Açıq havada neft və qazçıxarma sənayesində istifadə olunan boru kəmərlərinin korroziyasına havanın temperaturu ciddi təsir göstərir, yəni atmosfer havasının temperaturu nə qədər çox olarsa, bir o qədər çox rütubət metalın səthində tez quruyur və onun metalla əlaqəsi tez kəsilir. Atmosferdə havanın rütubətliyi 60%-dən çox olduqda

korroziyanın sürəti intensivləşir və havanın tərkibində olan aqressiv qazların təsirindən daha da dərinləşir. Metalla kontakda olan havanın rütubətini azaltmaqla (qurutma ilə), səthin izolyasiyası və passivləşdirilməsini təmin etməklə atmosfer korroziyasının sürətini azaltmaq olar. Sənaye və dəniz kənarı rayonlarda metalların korroziyaya uğrama sürəti havanın tərkibindəki SO_2 qazından asılıdır. Beləki, atmosferdə SO_2 qazı varsa, onda metaldan hazırlanan boru kəmərlərinin korroziyaya uğrama sürəti artır. Korroziyadan mühafizə üçün bir çox üsullar – qoruyan qeyri-metal örtüklər (boya, lak, emal və.s), metal (sink, qalay, qurğuşun, nikel, xrom və.s) örtüklərlə, elektrokimyəvi (anod və ktaod), yəni qoruyan metal sabit cərəyan mənbəyinin katoduna, mənbəyin anodu isə hər hansı bir dəmir parçasına birləşdirilir. Bu zaman sabit cərəyan mənbəyi elektronları anoddan alıb katoda verir və oksidləşdirici katodda reduksiya olunur [1-3].

ADNSU-nin “Üzvi maddələr və Yüksəkmolekullu birləşmələrin texnologiyası” kafedrasında ilk dəfə sintez olunan funkisonallaşdırılmış sooliqomerlərdən əlaqələndirici kimi istifadə etməklə korroziyaya qarşı örtük kompozisiyaları hazırlanmış, həmçinin tərkibində azot olan üzvi birləşmələrlə funksionallaşdırılmış sooliqomerlərdən metalların korroziyadan qorunmasında inhibitor kimi istifadə olnmuşdur. Hal-hazırda bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işləri davam etdirilir [4-6].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Яролавцева О.В., Коррозия и защита металлов. Москва, Изд. Юрайм, 2022, 189 с.
2. Федосова Н.Л., Антикоррозионная защита металлов. Иваново, 2009, 187с.
3. Авденко А.П. Коррозия и защита металлов. Справорное пособие. Краматорск ДГМА 2004, 112 с.
4. Ризаев Р.Г., Билалов Я.М., Наибова Т.М. Исследование защитных свойств

модифицированных фенолоформальдегидных олигомеров. Ж. Нефть и газ. Ваку, 1991, №11-12, с.91-24

5. Караев С.Ф., Наибова Т.М., Билалов Я.М., Талыбов Г.М. Полимерные защитные покрытия на основе фенолоформальдегидных олигомеров, модифицированных пропаргиловыми бром эфирами. Ж.Физико-химия поверхности и защита материалов. Москва, 2010, Том 46, №4, с.393-397
6. Наибова Т.М., Агаев И.Ф. Азотсодержащие олигомеры как ингибиторы

коррозии стального нефтепромыслового обарудования. Ж. Молодежный научный вестник. УГНТИ, г. Стерлитамак, 2018, с.144-148.

NEFT VƏ QAZ ÇIXARMADA İSTİSMAR OLUNAN AVADANLIQLARIN KORROZİYASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Bakalavr:
IV kurs 341.20
Hacıbabazadə Nihad Kənan
n.tamilla51@gmail.com
2503nihad@gmail.com

Elmi rəhbər:
Dosent Naibova T.M.

Müasir cəmiyyətdə korroziya prosesi sənayenin ən mühüm problemlərindən biridir. Əksər sənaye dizaynları heç vaxt korroziyanın avadanlığın xidmət müddətinə təsirini nəzərə almadan hazırlana bilməz. Son sənaye fəlakətləri göstərir ki, bir çox sənaye korroziya nəticəsində bir neçə milyard dollar itirib. Dünyadakı hesabatlar bəzi neft şirkətlərinin korroziya səbəbindən boru kəmərinin partladığını və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan neft sızıntılarının yaşandığını təsdiqləyir; əlavə olaraq, bu ekoloji qarışıqlığın təmizlənməsində resurslar itirilir və nəhayət, korroziya təsirləri nəticəsində geniş miqyaslı ekoloji ziyan dəymişdir. Sənaye müəssisələrində korroziyanın baş vermə ehtimalı kimya,neft-kimya və mexanika sahəsində çalışan mühəndisləri daim

düşündürür. Məlumdur ki, korroziya seçilmiş prosesin kimyasına və reaksiya məhsullarının təmizliyinə mənfi təsir göstərir. Neft və qaz sənayesində korroziyanın ən çox yayılmış forması poladın nəm mühitlə təmasda olduqda və paslandıqda baş verir. Metal korroziyalı mühitə (elektrolit) məruz qaldıqda, anod yerindəki metal atomları elektronlarını itirir və bu elektronlar daha sonra katod yerindəki digər metal atomları tərəfindən udulur. Elektrolit vasitəsilə anodla təmasda olan katod onların müsbət və mənfi yüklərini tarazlaşdırır. Müsbət yüklü ionlar mənfi yüklü atomların digər qrupları ilə əlaqə qura bilən elektrolitə daxil olur.Neft və qaz sənayesində korroziya növlərini vahid şəkildə təsnif etmək böyük problemdir. Korroziyanı korroziya zədələnməsinin görünüşünə, hücum mexanizminə, sənaye sahəsinə və profilaktik üsullara görə bölmək olar. Korroziyanın bir çox növləri və səbəbləri var. Müəyyən bir boru sistemində mövcud mexanizm mayenin tərkibinə, xidmət yerinə, konstruksiyasına, temperatura və s. görə dəyişir. Bütün korroziya hallarında reaksiyanın baş verməsi üçün elektrolit mövcud olmalıdır. Neft və qaz hasilatı sənayesində korroziyanın əsas formalarına şirin korroziya, turş korroziya, oksigen korroziyası, qalvanik korroziya, yarıq korroziyası, eroziya korroziyası, mikrobioloji səbəbli korroziya aiddir [1-2].

Bəzi yüksək temperaturlu korroziya növləri istisna olmaqla, korroziyanın bütün formaları elektrokimyəvi elementin təsiri ilə baş verir. Bütün korroziya hüceyrələri üçün ümumi olan elementlər bunlardır:

- oksidləşmə və metal itkisinin baş verdiyi anod;
- azalma və qoruyucu təsirlərin meydana gəldiyi katod;
- elektron və ion cərəyanının keçdiyi anod və katod arasında metal və elektrolitik yollar;
- hüceyrəni hərəkətə gətirən potensial fərq.

Hərəkət potensialı fərqli metalların xüsusiyyətləri, səth şəraiti və ətraf mühit, o cümlədən kimyəvi konsentrasiyalar arasındakı fərqlərin nəticəsi ola bilər. Hər bir

təsir növünə səbəb olan xüsusi mexanizmlər, onların ölçülməsi və proqnozlaşdırılmasının müxtəlif yolları və onun hər bir formasında korroziyaya nəzarət etmək üçün istifadə edilə bilən müxtəlif üsullar mövcuddur.

Elektrokimyəvi korroziya dörd komponentdən ibarətdir:

- anod (korroziyaya uğrayan metal);
- katod (metal, qrafit və ya yarımkeçirici elektron keçirici);
- reduksiya olunan növ olan elektrolit;
- elektrodlar arasında elektron keçirici əlaqə.

Anod reaksiyası sadədir və anod metalı korroziyaya uğradır və müsbət metal ionları kimi məhlula daxil olur :

$$M \rightarrow M^{n+} + ne^{-}$$

İstehsal olunan elektronlar korroziyaya uğrayan metalın üzərində qalır, buradan onları çıxarmaq üçün heç bir katod reaksiyası olmadıqda korroziya prosesi baş vermir. Elektrokimyəvi korroziyada anodda əmələ gələn elektronlar elektrolitin katod səthində reaksiyası nəticəsində əmələ gəlir.Müxtəlif növ korroziyalar metallara təsir edə bildiyi üçün bir neçə katod reaksiyası ola bilər. Təbiətdə neytral və qələvi məhlullarda ən çox rast gəlinən hadisə həll olunan oksigenin azalmasıdır:

$$O_2 + 2H_2O + 4e^{-} \rightarrow 4OH^{-}$$

Turşularda katod reaksiyası hidrogen ionlarının azalmasıdır :

$$2H^{+} + 2e^{-} \rightarrow H_2\uparrow$$

Bəzi kimyəvi proseslərdə məhlullarda valentliyi azaldıla bilən oksidləşdirici maddələr var, məsələn mis ionları metal misə qədər azaldıla bilər:

$$Cu^{2+} + 2^{e-} \rightarrow Cu$$

Ədəbiyyat siyahısı

1. Яролавцева О.В., Коррозия и защита металлов. Москва, Изд. Юрайм, 2022, 189 с.

2. Федосова Н.Л., Антикоррозионная защита металлов. Иваново, 2009, 187 с.

KERAMİK TULLANTILAR ƏSASINDA GEOPOLİMERLİ MATERİALLARIN ALINMASI VƏ TƏDQİQİ

Bakalavr:
Zeynallı Gülşən Mayis qızı
III kurs, 353.21 qrup tələbəsi

Elmi rəhbərlər:
professor Y.N.Qəhrəmanlı
laborant K.İ.Qoryunova

Geopolimerlər üçölçülü alümosilikat quruluşuna malik qeyri-üzvi polimerlərdir [1]. Bu materiallar unikal xassələrə malikdir. Onlar yaxşı istilik və səs izolyasiyası, yüksək temperaturlara müqaviməti, yüksək mexaniki möhkəmliyi və yüksək sorbsiya qabiliyyəti ilə səciyyələnirlər [2]. Unikal xassələrinə görə geopolimerlər həm elmdə, həm də sənayedə geniş tətbiq tapmışdır [3].

Tədqiqat obyekti kimi keramik tullantılar əsasında alınmış geopolimerli materiallar götürülmüşdür. Geopolimerlərin alınması, prekursor kimi natrium silikatdan istifadə etməklə, həyata keçirilirdi. Bu zaman keramik tullantıların prekursora olan nisbəti 90:10, 80:20, 70:30 və 60:40 təşkil edirdi.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində monolit geopolimerli materiallar əldə edilmişdir. Alınmış nümunələrin fiziki-mexaniki xassələri, o cümlədən sıxılmada möhkəmlik həddi öyrənilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. J. Davidovits, Geopolymer Chemistry and Applications, Saint-Quentin, France, Institut G´eopolym`ere, 2008.

2. R. E. Lyon, P. N. Balaguru, A. Foden, U. Sorathia, J. Davidovits and M. Davidovics, Fire Mater., 1997, 21, 67–73.

3. Y. N. Gahramanli, R. Sh. Hajiyeva, M. B. Hasanova, B. A. Samedzadeh. An Obtaining of Foaming Composites on Basis of Ceramic Wastes and Research Their Volume Weight. AJCN, Vol. 1., 2020, pp. 4 – 13.

ФУНКЦИОНАЛИЗАЦИЯ ХИТОЗАНА ДИАЛЬДЕГИДАМИ И ИССЛЕДОВАНИЕ ИХ МОРФОЛОГИИ, СТРОЕНИЯ И СОСТАВА.

Бакалавр: Сибель Гасанова 4 курс,340.20

Научный руководитель: Севиндж Маммедханова

В данной работе представлены данные по функционализации хитозана диальдегидами для получения новых адсорбентов для очистки воды от нефтезагрязняющих органических примесей и тяжелых металлов. Известно, что хитозан сам по себе является отличным адсорбентом, кроме того, он характеризуется такими оригинальными свойствами как биоразлагаемость и биосовместимость. Однако, наряду с этим хитозан как адсорбент имеет такие недостатки как недостаточная площадь поверхности, слабые механические свойства и низкая пористость. В свете вышеизложенного, функционализация хитозана органическими молекулами и наночастицами для улучшения его адсорбционных свойств является актуальной задачей. С этой целью проводился синтез геля на основе хитозана и диальдегидов реакцией нуклеофильного присоединения аминогруппы хитозана и карбонильной группы диальдегида. Следующий этап включал в себя получение нано ансамбля на основе синтезированного геля и наномагнетита. Строение и состав полученных гелей и наноансамбля гель@Fe_3O_4 были проанализированы FTIR, SEM, XRD, TEM методами анализа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1)Mina Keshvardoostchokami a,* , Mahyar Majidi a , Abbasali Zamani b , Bo Liu a. A review on the use of chitosan and chitosan derivatives as the bio-adsorbents for the water treatment: Removal of nitrogen-containing pollutants.Carbohydrate Polymers,273,Elsevier.https://doi.org/10.1016/j.carbpol.2021.118625

2) Waldo M. Argüelles-Monal 1,* ID , Jaime Lizardi-Mendoza 1,* ID , Daniel Fernández-Quiroz 2 ID , Maricarmen T. Recillas-Mota 1 ID and Marcelino Montiel-Herrera. Chitosan Derivatives: Introducing New Functionalities with a Controlled Molecular Architecture for Innovative Materials.Polymers,10-342. Basel, Switzerland,2018

BORU KƏMƏRLƏRİNİN KORROZİYASINA QARŞI İSTİFADƏ OLUNAN ÖRTÜKLƏR

Bakalavr:
IV kurs 341.20
Quluzadə İbrahim Tahir
aytenmammedova975@gmail.com
ibrahamguluzada@gmail.com

Elmi rəhbər:
Müəllim Məmmədova A.Ə

Korroziya, ümumiyyətlə, arzuolunmaz bir hadisədir, çünki metalın arzu olunan xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, dəmirin yaxşı dartılma gücünə və sərtliyinə (xüsusilə bir neçə başqa elementlə ərintilərə) malik olduğu məlumdur. Digər tərəfdən, korroziya diffuziya ilə idarə olunan bir prosesdir və əsasən açıq səthlərdə baş verir. Buna görə də, bəzi hallarda məruz qalan səthin fəaliyyətini azaltmağa və materialın korroziyaya davamlılığını artırmağa cəhdlər edilir. Tez-tez metal məmulatlardan, müxtəlif poladdan və hətta beton konstruksiyalardan ibarət olan boru kəmərləri ən əlverişli olmayan ekoloji şəraitdə yüksək dərəcədə deformasiyaya malikdir və müvafiq olaraq bu məhsulların xidmət müddətinə və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə

əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Korroziya əlverişsiz xarici mühitin dağıdıcı hadisələrinin temperatur, qravitasiya və ya digər təsirlər vasitəsilə müxtəlif növ maddələrdən ibarət məhsulların bütövlüyünə nəzərəçarpacaq güc tətbiq edə bilən bir prosesdir. Prosesin özü çox vaxt bir sıra oksidlərin və duzların əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunur.Sonrakı kimyəvi reaksiyalar materialı dönməz şəkildə məhv edir, bu səbəbdən istifadə olunan metalların səthindən korroziyanı aradan qaldırmaq üçün çox səy göstərməkdənsə,

Metaldan hazırlanan boru kəmərlərində korroziya sürəti bəzən çox dəyişir, çünki bu metalların mövcud olduğu şərtlər məhvetmə sürətində mühüm rol oynayır.

Boruların səthinə tətbiq etmək üçün istifadə olunan ən çox yayılmış antikorroziya materiallar aşağıdakılardır:

- bitum və bitum-polimer mastikaları;
- rulonlu mastikalar;
- polietilen;
- istilik təsirindən büzüşən polietilen materiallar;
- poliuretanlar.

Korroziyadan qorunmanın geniş yayılan üsullarından biri passivləşdirmə üsuldur.Bu üsuldan yeraltı magistral yollar üçün istifadə olunur.

Bu tip qorunmanın aşağıdakı növləri var:

- Xüsusi quraşdırma üsulu. Korroziyadan qorunmanın quraşdırılması boru kəmərinin quraşdırılması mərhələsində həyata keçirilir. Boru kəmərinin yeri ilə borunun metal səthi arasında hava boşluğu qalır ki, bu da yeraltı suların, duzların və yerdə yerləşən qələvilərin təsirini mükəmməl şəkildə aradan qaldırır. Əlavə qorunma üsulları tez-tez istifadə olunur:

- Korroziyaya qarşı örtüklərin tətbiqi. Boru kəmərinin xarici tərəfi duzlara və qələvilərə məruz qalmayan birləşmələrlə boyanmışdır. Bu hərəkətlərin bariz nümunəsi boruların astarlanması və sonra oliqomer əsaslı örtüklərin tətbiqidir.

Boru kəmərlərini korroziyadan qorumaq üçün hal-hazırda qeyri metal örtüklər geniş istifadə olunur. Eyni zamanda aktiv boru kəmərlərinin keçdiyi sahələrdə ətraf mühitin aqressivliyinədə diqqət yetirilməlidir.Hər bir üsulboru kəmərinin növünə,onun quraşdırılması üsuluna, xarici və daxili mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə əsasən istifadə olunur [1-3].

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1.Naibova T.M., İsmailov T.M., Mammadova A.A. Filled polymer composition as corrosion preventive coatings. Prossedings of the sixth Baku international congress “Energy, ecology, economy, Baku, 30 may-3 June 2002, 9-10,Vol. II

2.Naibova T.M., Mammadova A.A, Abbasoca K.Q., Aliyeva Z.N. Ecologically sutainable corrosion preventive coating. "Science, Technology and Higher Education".Material of the III İnternational research and practice conference. Vol. II Kanada, Westmaunt,16.10.2013, p.122-123

3.Naibova T.M., Həsənov Q.S., Əmirov F.Ə., Məmmədova A.Ə., Rahimova A.Ə., Ömərova N.A. Örtük kompozisiyası AP patenti,No 2020. 0021, 29.07.2021.

“NEFT-MEXANİKA” BÖLMƏSİ

NEFT VƏ QAZ HASİLATİNİN ƏTRAF MÜHİTƏ VƏ İNSAN SAĞLAMLIĞINA TƏSİRLƏRİ

Xeyrəbadi Qəzalə, Həsənov Murad
hsnovmurad06@gmail.com

Açar sözlər: Neft, ekologiya, dəniz, okean, ətraf mühitin çirklənməsi.

Neftin çıxarılması, istismarı, saxlanılması, emalı zamanı və ümumiyyətlə neft biznesinin bütün mərhələlərində ətraf mühitin çirklənməsi prosesi gedir. Neft üzvi və qeyri-üzvi kimyəvi maddələrdən ibarət olan mürəkkəb quruluşlu özlü mayedir. O spesifik iyə malikdir, rəngi isə açıq-kəhraba rəngindən tünd qara rəngə qədər dəyişir. Neftin elementar tərkibi nisbətən sabit olub, onu təşkil edən hər bir komponent quruluşda 3-4% təşkil edir. Maye neftin əsas tərkib hissəsini isə karbon (83-87%) və hidrogen (12-14%) təşkil edir. Kükürd isə neftin tərkibində 6%-ə qədər ola bilir. Azot və oksigenin özlü mayedə miqdarı 0,1%-i təşkil edir, bəzən isə bu miqdar 2,0%-ə qədər ola bilir. Neftin tərkibinin 0,1%-dən 0,01%-ə qədərini mikroelementlər – metalların duzları və üzvi turşular təşkil edir. Tərkibindəki 60 mikroelementlərin yarıdan çoxunu metallar təşkil edir. Bu metallardan vanadium və nikel – 10-3-10-2 %; dəmir - 10-4-10-3 %; sink 10-5-10-3 %; civə 10-5 %; natrium, kalium, kalsium, manqan - 10-4-10-3 % təşkil edir[1].

Metal tərkibli birləşmələrin əsas kütləsi neftin qətran və alfaten hissəsində toplanmış, karbohidrogen fraksiyasında isə onların miqdarı çox cüzidir.Element tərkibindən fərqli olaraq, xam neftin karbohidrogen tərkibi böyük intervalda dəyişir. Karbohidrogen tərkibdə sadə metandan (CH_4) çox mürəkkəb quruluş olan porfinlərə ($C_{90}H_{23}N_4$) qədər 1000-ə yaxın individual üzvi maddələr vardır. Neftin əsas tərkibi karbohidrogen (CH) birləşmələridir. Müxtəlif növ neftlərin tərkibində onun miqdarı 90%-dən 95%-ə qədərdir. Neftin tərkibi metan, paften və aromatik karbohidrogenlərdən, həmçinin onların oksigenli, kükürdlü və azotlu törəmələrindən ibarətdir.Neftin aromatik karbohidrogenləri müxtəlif neftlərdə

15%-dən 50%-ə qədər dəyişir. Onların orta miqdarı müxtəlif parafinli neftlərdə aşağıdakı kimi dəyişir: az parafinlərdə - 37,4%; orta parafinlərdə - 30,6%; yüksək parafinlərdə - 20,8%. Neftin tərkibində olan parafin karbohidrogenlərinin ümumi miqdarı əsasən 25-30% təşkil edir. Bu faiz neftin tərkibində həll olunmuş qazların miqdarı nəzərə alınmayan haldakı miqdarını göstərir.

Neftdə həll olan qazların miqdarı nəzərə alındıqda isə parafinlərin miqdarı 40-50%-ə, bəzi neftlərdə isə 50-70%-ə çatır. Bununla yanaşı, tərkibində cəmi 10-15% parafin olan neftlər də vardır.Neftin tərkibində çox az miqdarda etil qrupundan daha böyük alkil qrupu saxlayan şaxəli quruluşlu parafinlərin olması da müəyyən edilmişdir.Qaz karbohidrogenlər xalis qaz, qaz kondensat və neftlə birlikdə neft yataqlarından çıxarılır.Qaz paraffin karbohidrogenlərin müxtəlif qaz kondensantı yataqlarından çıxarılan stabil miqdarı 5-10 sm3/m3-dan 300-500 sm3/m3-a qədər dəyişir. Qaz kondensat yataqlarındakı qazların tərkibində metanın, eləcə də benzin, kerosin və dizel fraksiyalarının tərkibini təşkil edən yüksək molekullu kaobohidrogenlərin miqdarı çox olur [3-2]:

Cədvəl 1-də neftlə birlikdə müxtəlif yataqlardan çıxarılan qazların kimyəvi tərkibi göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Neftlə birlikdə çıxan qazların kimyəvi tərkibi (% həcmlə)

Mədən	CH_4	C_2H_6	C_3H_8	C_4H_8	C_5H_{12}	CO_2	N_2-nadir qazlar
Abşeron yarımadası Qərbi	90,94	0,1-3	0,1-0,8	1,6	0,3-2,0	1-8	-
Quş-Dağ Anastasiyev	86,8	4,5	3,0	2,0	3,2	0,4	0,1
Troitski	85,1	5,0	1,0	1,0	2,8	5,0	0,1
Sokolovo-Qorski	53,0	9,0	11,2	10,0	5,8	1,0	10,0
Şpakov	41,2	15,0	15,8	6,9	4,0	0,1	17,0

Romaşkin	46,5	21,4	14,4	4,5	2,2	-	11,0
Bavlin	38,5	21,0	20,0	8,0	3,5	0	9

Hazırda müxtəlif mədənlərdən çıxarılan neftlərin tərkibində 30-dan çox metal, 20-yə yaxın qeyri metal elementlərinin olması aşkar edilmişdir. Neftin tərkibində

olan elementləri belə qruplaşdırmaq olar [2]:

Qələvi və qələvi torpaq metalları – Li, Na, K, Ba,Ca, Sr, Mg;

Mis yarımqrupu metalları – Cu, Ag, Au;

Sink yarımqrupu metalları – Zn, Cd, Hg;

Bor yarımqrupu metalları – B, Al, Ga, İn, Ti;

Vanadium yarımqrupu metalları – V, Nb, Ta;

Dəyişkən valentli metallar – Ni, Fe, Mn, Co, W, Cr, Sn və.s.

Göründüyü kimi neft çox mürəkkəb quruluşa malik təbii məhsuldur. Onun emal çox şaxəlidir. Neftin fiziki və kimyəvi xassələrini dəqiq müəyyənləşdirmədən onu emala hazırlamaq mümkün deyil. Eyni zamanda emal zamanı ətraf mühitə atılan tullantıların xassələrini öyrənmədən göstərdikləri neqativ təsirləri qiymətləndirmək mümkün olmur.

Neft məhsullarının istehsalı zamanı ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün çəkilən xərclər üç qrupa bölünür [8]:

Ətraf mühitin çirklənməsinin lazım olunan səviyyəyə qədər aşağı qalınması üçün lazım olan xərclər;

Ətraf mühitə daxil olan tullantılar nəticəsində yaranan neqativ social çatışmazlıqların konsepsiyası üçün tələb olunan xərclər;

Çıxan qazlara və çirklənmiş sularla birlikdə itən məhsul və xammalların ödənməsi üçün tələb olunan xərclər.

Ətraf mühitin mühafizə fəaliyyətinin əsas problemlərindən biri isə müxtəlif neft emalı müəssisələrindən olan çirkləndirmənin azaldılması üsullarının müəyyən edilməsidir.

Digər yanaşma çirklənmənin azaldılması üsulunun ayrı-ayrı maddələrin atılmasının azaldılması kombinasiyasına əsaslanır ki, bu havanın keyfiyyətinin normallaşdırılmasını minimum xərclərlə təmin edir. Belə yanaşma onunla izah olunur ki, çirkləndirici mənbə tullantılarının azaldılması vahidinə çəkilən xərclər bütün mənbələr üçün eyni olmur. Burada hər bir çirkləndirici mənbə tullantıların ölçülərini və hər hansı mənbənin çirkləndirmə parametrləri ilə onların havada yayılması modelini bilmək lazımdır. Bu modelin tərtib olunması üçün verilənlər bazası müxtəlif tullantıların azaldılmasına çəkilən xərclər haqqında qiymətlər şəklində məlumatlıdır. Belə ki, kükürd qazı, karbohidrogen, dəm qazı, azot oksigenləri və.s. güclü çirkləndirici maddələrdir.

Neft emalı zamanı ətraf mühitin çirklənməsindən dəyən zərərin hesablanmasının bir neçə üsulu vardır [4]:

Birbaşa hesablama üsulu.

Analitik üsul.

Empiric üsul.

Birbaşa hesablama: İqtisadiyyata dəyən zərər iqtisadiyyatın sahələrinə vurulmuş zərərin cəminə bərabərdir:

$Z = Z_s + Z_{k/t} + Z_{m/k} + Z_{səh}$

burada; Z_s – sənayeyə dəyən zərər;

$Z_{k/t}$ – kənd təsərrüfatına dəyən zərər;

$Z_{m/k}$ – mənzil kommunal təsərrüfatına dəyən zərər;

$Z_{səh}$ – səhiyyəyə dəyən zərər.

Atmosferin çirklənməsindən kənd təsərrüfatına və meşə təsərrüfatına dəyən zərər ayrı-ayrılıqda onların zərərləri cəminə bərabərdir.

$Z = Z_{k/t} + Z_m$

Kənd təsərrüfatına dəyən zərər belə hesablanır

$Z_{k/t} = Z_t + Z_b + Z_h$

burada; Z_t – çirklənmə nəticəsində torpaga dövriyyədən çıxmasına görə dəyən;

Z_b – kənd təsərrüfatına bitkiçiliyə dəyən zərər (məhsuldarlığın düşməsi nəticəsində);

Z_h – heyvandarlığa dəyən zərər;

Torpağın dövriyyədən çıxmasına görə dəyən zərəri aşağıdakı kimi hesablamaq

olar:

$Z_t = S \cdot G$

burada: S – çirklənməyə görə dövriyyədən çıxan torpağın sahəsi (ha);

G – hər hektardan alınan illik gəkir (man / ha)

Zərərin xüsusi çəkisinin hesablanması texnikası aşağıda verilmişdir.

Məsələn, konsentrantların yaratdığı iqtisadi zərər aşağıdakı düstur ilə müəyyən

olunur [7]:

$$Z = \sum Z_{səh.i} R_i + \sum Z_{ti} R_i + \sum Z_{əmi} S_i + \sum Z_{sən.i} F_i$$

burada:

$Z_{səh.i}$ – I zonada səhiyyəyə vurulan zərərin xüsusi çəkisi;

R_i – i zonada yaşayan əhalinin sayı;

Z_{ti} – i zonada kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatına vurulan zərərin xüsusi çəkisi;

$Z_{əmi}$ – i zonada ətraf mühitə vurulan zərərin xüsusi çəkisi;

$Z_{sən.i}$ – i zonada sənayeyə vurulan zərərin xüsusi çəkisi;

F_i – i zonada sənayenin əsas fondlarının dəyəri;

n – zərəri müəyyənləşdirilmiş zonaların sayı.

Göründüyü kimi bu metod iqtisadi zərərin hesablanmasında zonaların çirklənmə səviyyəsini differensiallaşdırmaq külli miqdarda ilkin məlumatların toplanmasını tələb edir.

Ətraf mühiti çirkləndirən müəssisələr içərisində neft sənayesi müəssisələri əsas yerlərdən birini tutur. Praktiki olaraq neft sənayesinin əsas obyektləri – neftin çıxarılması, nəqli, onun emalı, emaldan alınmış məhsulların istifadəçiyə çatdırılması prosesləri ətraf mühiti çirkləndirən potensial mənbələrdir. Bir ildə çıxarılan neftin ümumi miqdarının 2-3%-i itkiyə gedir, bu itkinin 0,23%-i isə Dünya okeanına daxil olaraq okean sularını çirkləndirir. Böyük ekoloji problemlər dəniz və okeanların çirklənməsi nəticəsində baş verir.

Mövcud məlumatlara görə hər il dünya okeanına 10 milyon ton neft axır. Sputnik və aeroçəkilişlərdən nəzarət nəticəsində alınan məlumatlardan bilirik ki, dəniz və okeanların 1/3 hissəsinin səthi nazik əlvan örtük ilə örtülüb. Bu örtük nəticəsində suyun buxarlanması 60% aşağı enir. Bununla əlaqədar suyun səthi daha çox qızır və atmosfer ilə su səthi arasında qaz nisbəti artır ki, bu da dəniz və okeanlarda yaşayan balıq və digər canlılar üçün lazım olan su qatına daxil olan oksigenin azalmasına gətirib çıxarır. Su səthinə dağılmış 1 litr neft məhsulu 40 litr suyu oksigendən məhrum edir, 1 ton neft isə 12 km2 okean səthini çirkləndirərək oradakı bütün canlıları məhv edə bilər. Su səthinin çirklənməsinin səbəbləri çoxdur. Çox vaxt neft su səthinə sahilyanı selflərdən , üzən və stasionar qazımada neft çıxarılması zamanı axır. Digər səbəb dəniz tankerlərində baş verən qəza və fəlakətlərdir. Əgər əsrin əvvəlində tankerlərin tutumu 5-10 min ton olduğu halda, hal-hazırda yarım milyonlu tutumlular dəniz və okeanlarda hərəkət edirlər. Ötən əsrdə hər il 2 milyarddan az olmayaraq yanacaq əldə edilir və yandırılırdı ki, buna sərf olunan oksigen dünyada yaşayan bütün insanlara sərf olunan oksigendən minlərlə dəfə çoxdur. Axır minilliklərdə atmosferdəki karbonun 9% artdığı, oksigenin isə bir neçə faiz azaldığı müşahidə olunur.

Neft sənayesinin belə uzun inkişaf tarixinə baxmayaraq, cəmiyyətin inkişafı (sivilizasiyası) ayrı-ayrılıqda götürülmüş məhsuldan daha çox neftdən asılı olaraq davam etməkdədir. Yeri təzədən dolmayan neft-qaz ehtiyatlarının üzünmüddətli işlənilməsi və əhalinin daim artması qlobal ciddi konfliktin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu konfliktin səbəbi gözlənilən resurs (ehtiyat) çatışmamazlılığıdır.

Dünya, XIX əsrin axırlarında ehtiyatların hamıya çatmaması haqqında verilən məlumatın həyata keçməsi ərəfəsindədir. Hal-hazırki şəraitdə ölkə tamamilə neftdən təcrid olunmuş şəraitdə inkişaf edə bilməz.Dayanılmaz prosesin qeyri-ənənəvi mənbələrdən alınan yanacaq ilə neft və qazı əvəz edəcəyini gözləyənlərin ümidləri hələlik doğrulmayıb. Neft sənayesinin uzun inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, dünya ictimaiyyətinin hələ də ayrı-ayrılıqda götürülmüş daha şox məhsullardan neftdən asılıdır. Beləliklə, bu günə olan reallıq göstərir ki, resurs "aclığı" daha da artacaq. Bu problemin bir çətinliyi də ondan ibarərdir ki, neft-qaz ehtiyatları dünyada qeyri bərabər paylanılıb. Onlara hamıdan çox ehtiyacı olanlara bu xammal çatmır. Başqa sözlə desək iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr və ehtiyyatların qıtlığı müşahidə olunur ki, buna görə də onların nəzərləri digər ölkələrin ehtiyatlarına dikilib. Bu vəziyyət keçmişdəki müharibələrin əsas stimulyatoru olub və gələcəkdə də istisna olunmur. Neftin bir çox dünya ölkələrinin siyasətinə təsiri, misal olaraq Kuveytdəki hadisələri, İraqda aparılan müharibəni göstərmək olar. Məşhur "Kim neftə sahibdir o, dünyaya sahibdir" aforizmi özünü təsdiq edir. Beləliklə, dünya dövlətlərinin siyasi quruluşlarına görə bölünmədiyi daha çox aydın olur, müasir dünya əsasən 2 bloka bölünüb: birinci neft və qaz ehtiyatlı ölkələr, ikinci bu ehtiyatlardan əsas istifadə edən ölkələr. Cənubi xəzərin dərin hissələrindəki yataqların işlənməsi üçün lazımi texnologiyaların olmaması bu vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan xarici investisiya və texnologiyaların cəlb edilməsinin labüdlüyünün qarşısında qalaraq qərbi kompaniyalar ilə bizə məxsus olan ehtiyatları bölüşmək məcburiyyətində oldu ki, bu da öz növbəsində 100 ildən

qabaqkı tarixin təkrarlanmasına gətirib çıxarır. Ötən əsrin əvvəlində olduğu kimi Xəzər regionu, o cümlədən də Azərbaycan kəskin siyasi oyunların ortasına çevrilir. Burada iyirmidən artıq ölkələrin maraqlarını bir-birinə əks fikirlər ilə möhkəm düyün əmələ gətirmişdir. Ekspertlərin çoxunun rəyinə görə yeni yüzillikdə Xəzər regionu karbohidrogenlərin hasilatına görə dünya üzrə ön sıralara çıxa bilər. Lakin bütün bunlar uzaq gələcəyə aiddir. Hal-hazırda isə Xəzər nefti bütün iqtisadi əhəmiyyəti ilə- qlobal siyasi məsələlərin həlli üçün bir alətdir.

Hal-hazırda 30-dan artıq neft komponiyaları və bir sıra daha xırda kompaniyalar və Xəzər dənizində Azərbaycanın neft sərvətlərinin istismarında iştirak edirlər. Xarici geoloqların sənədlərinə əsasən Xəzər regionunun dərinliklərində 40-200 milyard barel neft var. Müqayisə üçün, dünyanın ən iri hesablanmış neft ehtiyatı 260 milyard barel neft Səudiyyə Ərəbistanındadır. Beləliklə müasir geosiyasətdə enerji ehtiyatlarının tendensiyası inkişafı dünyada yaxın perspektivdədir. Bu tendensiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

Asanlıqla çıxardılan neft əsrləri qurtarır, neftin sonrakı tapıntısı və çıxarılması daha çətin geoloji şəraitdə gözlənilir. Dünya okeanlarının dərin suları zonasında, Arktika və Antraktidada. Neft ehtiyatlarından fərqli olaraq onun çıxarılmasına çəkilən xərclər artacaq ki, bu da neftin qiymətinin durmadan artmasına gətirib çıxardacaq. Dünya enerji balansında qazın rolunun artması müşahidə olunacaq, neft əsrini qaz əsri əvəz edəcək. BP, Exxon-Mobil, Shell kimi aparıcı neft komponiyalarında çıxarılan qazın həcmi, ümumi çıxarılan karbohidrogenin həcmindən artıq 40% çoxdur. Əvvəl-axır elmi-texniki proqres qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən istifadəyə gətirib çıxardacaq və neft korporasiyaları enerji korporasiyalarına çevriləcək.

Neft və qaz hasilatinin ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsirləri

Müqayisəli qiymətləndirmə

Məkan: Salyan, Neftçala, Ağcabədi, Şirvan, Ucar

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən karbohidrogen hasilatı prosesində ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin və bu sahədə qəbul olunmuş normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması, formalaşan tullantıların ətraf mühitə atılması, yerləşdirilməsi və axıdılması ilə əlaqədar uyğun olaraq 2015-ci ildə "Salyan OIL Limited" Şirkəti 3970 manat, Garasu Operating Compani şirkəti 7200 manat, Neftchala Operating Company şirkəti 5270 manat, Shirvan Operating Compani LTD şirkəti 12060 manat, 2016-cı ildə Garasu Operating Compani şirkəti 7150 manat, Neftchala Operating Company şirkəti 5230 manat, Shirvan Operating Compani LTD şirkəti 12115 manat, 2017-ci ildə Garasu Operating Compani şirkəti 7240 manat, Neftchala Operating Company şirkəti 5180 manat, Shirvan Operating Compani LTD şirkəti 12 211 manat məbləğində cərimə olunublar.

Neft layihələrinin ətraf sosial mühitə təsiri ilə əlaqədar risqə məruz qalan ərazilərdə müxtəlif qurumlar, ekspertlər tərəfindən aparılan monitorinq və qiymətləndirmələr, təsdiq edir ki, hasilat zamanı ətraf mühit aşağıdakı təsirlərə məruz qalır

Atmosferə atılan emissiyalar (səmt qazları-metan, uçucu üzvi birləşmələr, qazın yandırılması və s);

Quyu avadanlıqlarında və kompressor stansiyalarında sudan istifadə, yuma nəticəsində çirkləndirici maddələrin yerüstü və qrunt sulara, o cümlədən Xəzər dənizinə atılması;

Neftlə bərabər yüksək minerallaşmış lay sularının səthə çıxarılması;

Torpaqların neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi;

Qazma şlamları və onların basdırılması;

Qəza hadisələri nəticəsində neft dağılmaları;

İstismardan çıxarılmış texniki avadanlıqlar, üzən vasitələrin qalıqları və təmir-tikinti işləri nəticəsində formalaşan bərk tullantılar.

Neft məhsullarının emalı zamanı ətraf mühitdə baş verən neqativ təsirlərin azaldılması üsulları

İldə 12-18 milyon ton yüksək keyfiyyətli neft məhsulları emal edən müxtəlif neft emalı müəsisələrində istehsal müddətində külli miqdarda tullantılar yaranır. Bu tullantılarla atmosfer və su mənbələrini çirkləndirməsinin qarşısını nisbətən almaq üçün bir sıra məqsədli kompleks tədbirlər görülür. Qeyd etmək lazımdır ki, həyata keçirilən hər bir tədbir ilk növbədə emal olunacaq neftin tərkibindən asılıdır. Azərbaycan neftinin tərkibi kükürdlü olduğu üçün emal müəsisələri kükürdlü neft emalı üçün hesablanmışdır. Destruktiv proseslər də daxil olmaqla neftin dərin emalı zamanı 8-10%-ə qədər karbohidrogen qazları alınır. Hidrotəmizləmə və hidrokrekinq qurğularında alınan tullantı qazların tərkibi isə hidrogen sulfitlə zəngin olur. Hidrogen-sulfiddən kükürd almaq üçün istifadə edilir. lakin hidrogen sulfidi klans qurğusunda yandırdıqda müəyyən miqdarda kükürd SO2 şəklində atmosferə atılır. Bundan əlavə neft qalıqlarının tərkibində də kükürdlü birləşmələr toplanır. Ona görə də bu qalıqlardan qazan yanacağı kimi istifadə edildikdə tüstü qazlarının tərkibində SO2-nin miqdarı çox olur ki, bu da ətraf mühitin ekologiyasını pozaraq neqativ təsirlər yaradır [22-29]. Termiki və katalitik krekinq qurğularında xammal kimi tərkibində 40-70% kükürd olan ağır destillatlardan istifadə edildiyindən alınan məhsulların tərkibində kükürdün miqdarı çox olur. Katalitik krekinq qurğularında işlədilən alümosilikat katalizatorları regenerə edildikdə alınan tüstü qazlarının tərkibində də kükürd qazı (SO2) olur. Tüstü qazların tərkibində SO2-nin azaldılmasına iki üsulla həll etmək olar: 1. Qaz yanacaqlarını tullantılardan təmizləmək; 2. Tüstü qazlarını təmizləmək. 49 Biz isə tüstü qazlarının təmizlənməsi üsulunu araşdırmışıq. Tüstü qazlarını təmizləmək üçün bir sıra üsullar işlənib hazırlanmışdır. Neft məhsullarının emalı zamanı yaranan tüstü qazlarının tərkibindəki SO2- nin təmizlənməsi üçün istifadə olunan əhəng üsulu. İşlənmiş qazların kükürd dioksidindən əhəng üsulu ilə təmizlənməsi iki ardıcıl quraşdırılmış adsorberlərdə

(əhəng südü ilə sonralar skrubberlərdə) həyata keçirilir. Bu üsulun istismar xərcləri, etibarlı və ucuz sorbentlə işlənməsi, qazların əvvəlcədən soyudulma və tozsuzlaşdırılmadan təmizlənməsinin mümkünlüyü əhəng üsulu qazların SO2-dən praktiki olaraq tam təmizlənməsinə (η (SO2) = 80%) imkan yaradır. Əhəng karbonatlı süxurların 1000....1300ºC temperaturda yandırılması ilə alınır

XÜLASƏ:

Ətraf mühiti çirkləndirən müəssisələr içərisində neft sənayesi müəssisələri əsas yerlərdən birini tutur. Praktiki olaraq neft sənayesinin əsas obyektləri – neftin çıxarılması, nəqli, onun emalı, emaldan alınmış məhsulların istifadəçiyə çatdırılması prosesləri ətraf mühiti çirkləndirən potensial mənbələrdir. Bir ildə çıxarılan neftin ümumi miqdarının 2-3%-i itkiyə gedir, bu itkinin 0,23%-i isə Dünya okeanına daxil olaraq okean sularını çirkləndirir.

Neft və neft-qaz məhsullarının emalı prosesində yaranan karbohidrogenlərin və tullantiların ətraf mühitə vurduğu iqtisadi zərər hesablanmışdır.

SUMMARY:

The oil industry is one of the main environmental pollution enterprises. The potential sources of environmental pollution - the processes of oil extraction, transportation, its processing, and the delivery of refined products to the consumer. 2-3% of the total oil produced in the year is lost, and 0.23% of the total pollution is contaminated by the oceans entering the world.

Hydrocarbons arising from the processing of oil and oil and gas products economic damage caused by waste to the environment.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR:

1. A.M.Məhərrəmov, M.R.Bayramov “Neft kimyası və neft kimyəvi sintez” 587 səh. 2006-cı il.

2. A.M.Məhərrəmov, M.R.Bayramov, İ.Q.Məmmədov “Ümumi kimya texnologiyası ” 308 səh, 2011-ci il.

3. S.Ə.Novruzov “Ümumi kimya texnologiyası və sənaye ekologiyası” 384 səh. 1991-ci il.

4. A.S.Sadıqov, İ.B.Xəlilov “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi”, 2004-cü il.

5. Q.T.Mustafayev, E.Ə. Əlizadə “Ekologiya” 2001-ci il.

6. Q.İ.Səfərov, A.S.Məmmədov “Neft və qaz emalının texnologiyası” 464 səh. 2000-ci il.

7. Б. Азизов, Х.Б.Кулиева “ К методике проведения под спутниковых на земных эколого-географических исследований” Ekologiya, səh. 122, 2012.

8. А.С.Ахметов, М.Х. Ишмияров, А.П.Веревкин, Е.С.Докугаев, Ю..М.Малышев “Технология экономика и автоматизация процессов переработки нефти и газа” 735 с, Москва, Химия 2005 год.

9. Ə.M.Əzimova, X.B.Quliyeva “ Qlobal istehlakın müasir durumu və onların mahiyyəti”, “Qloballaşma ilə əlaqədar FH qarşı mübarizənin müasir problemlərinin həlli” mövzusunda Beynəlxalq eimi-praktiki konfrans. Bakı, səh.184, 2012-ci il.

10. https://nhmt-az.org/frontend/pages/human-rights-inner.php?id=145

11. O.Elnur.S, NOVRUZOVA F. MEHDİYEVA V.Z, “Neft məhsullarinin emali zamani yaranan ekoloji problemlər və dəyən zərərin hesablanmasi” mövzusunda praktiki konfrans.

KONSTRUKSİYA MATERİALLARININ ENERGETİK DÖZÜMLÜLÜK NƏZƏRİYYƏSİ

Orucov Yusif, Məmmədova Fidan
fidanmemmedova694@gmail.com

Energetik möhkəmlik nəzəriyyəsini tətbiq etməklə yeni energetik dözümlülülük nəzəriyyəsi işlənmişdir. Bunun əsasında konstruksiya elementinin simmetrik və qeyri-simmetrik yükləmədə uzunmüddətli istifadəsini müəyyən edən düsturlar alınmışdır.

Giriş.

Məlumdur ki, maşın və avadanlıq hissələri istismar müddətində dövrü (tsiklli) yükləmələrə məruz qalır. Misal üçün vaqonun təkərinin oxu tsiklli dartılma və sıxılmaya məruz qalır. Təcrübələrdən aydın olur ki, tsiklli yükləmədə olan konstuksiya elementi statik yüklımədəki gərginlikdən aşağı qiymətində dağılır. Bu onunla əlaqədar ki,dartılma-sıxılma diaqramında elastiki zonada gırginliklə deformasiya arasındakı asılılıq Huk qanununa tabedir, yəni xəttidir. Əslində elastiki zonada bu asılılıq gərginliyin müəyyən qiymətinə qədər xətti olur. Bu gərginlik gərginliyin dözümlülük həddi adlanır. Gərginliyin dözümlülük həddindən kiçik qiymətlərində konstruksiya elementi daha çox sayda tsiklli yüklənə bilər, başqa sözlə uzunmüddıtli istismarı təmin olunur.Gərginliyin dzümlülük həddindən böyük qiymətlərində deformasiyanın elastiki olmasına baxmayaraq dartılma diaqramının uyğun hissəsi müəyyən əyriliyə malikdir. Gərginliyin bu giymətlərində tsikllərin müəyyən sayında materialın dağılması baş verir. Onu da qeyd edək ki,gərginlik böyük olduqca materialın dağılması üçün tsiklların sayı azalır.

Məsələnin qoyuluşu.

Materialın yükləmə diaqramı ilə yükdən boşalma diaqramı üst-üstə düşmür və Qisteresin düyünü adlanır(Şəkil 1).Şəkil 1-də göstərilmiş qapalı ABCD əyrisi

ilə məhdudlaşan sahə bir tsiklda iirilmiş enerjini ifadə edir.Materialın dağılması üçün tsiklların sayını müəyyən etməli. Bu təkrar yükləmədəitirilmiş enerjilərin cəmi ilə bir tsiklda dağıdıcı enerjinin bərabərliyi şərtindən təyin olunur.

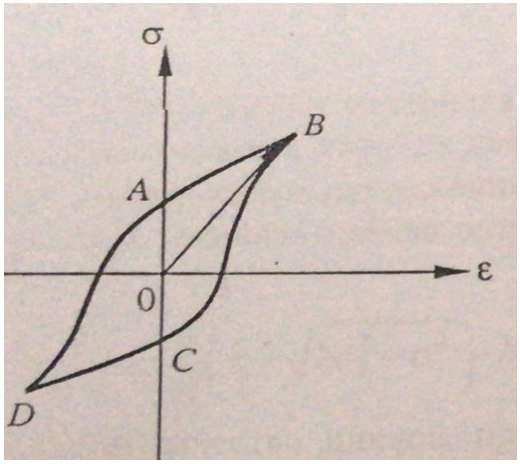

İşin məzmunu

AB, BC,CD və DA əyriləri düz xətdən az fərqləndiyinə görə onları düz xətt kimi qəbul edək (Şəkil2). Onda hər tsiklda udulan enerji ABCD parallelqramının sahəsi ilə müəyyən olunur(Şəkil 2). Şəkil 2-də göstərilən δ – normal gərginlik, δ_0 – qalıq gərginlikdir.Şəkildən göründüyü kimi ABCD parallelqramının sahəsi, başqa sözlə udulmuş (itirilmiş)enerji aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$S=2\delta_0 \cdot \frac{\delta}{E} \qquad (1)$$

[2] işində ixtiyari gərginlik vəziyyətində elastiklik həddindən yuxarı halında gərginlik komponentləri ilə qalıq gərginlik arasında aşağıdakı asılılıqlar alınmışdı:

$$\sigma_{ij}^0 = \frac{1-k_0}{2}\sigma_{ij} \quad (2)$$

Burada, σ_{ij} –gərginlik tenzorunun komponentləri, σ_{ij}^0 –qalıq gərginlik tenzorunun komponentləridir.

$$k_0 = \sqrt{\frac{2\sigma_T^2}{J_1^2+2\cdot(1+\nu)J_2} - 1}$$

burada- ν-Puasson əmsalı, σ_T- axma həddi, J_1, J_2- gərginlik tenzorunun uyğun olaraq birinci və ikinci invariantlarıdır. Biroxlu gərginlik vəziyyətində, yəni dartılma və sıxılmada $J_1 = \sigma,\ J_2 = 0$

olur. Onda (3) aşağıdakı kimi olar;

$$k_0 = \sqrt{\frac{2\sigma_T^2}{\sigma^2} - 1}$$

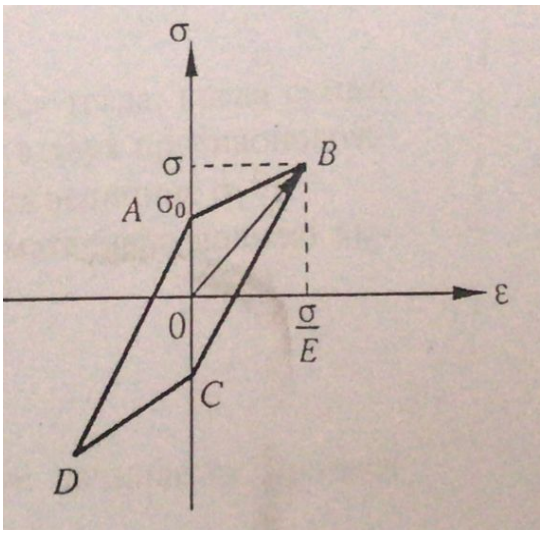

Normal gərginlik dözümlülük həddindən böyük,elastiklik həddindən kiçik olarsa, onda axma həddi rolunu dözümlülük həddi oynayır. Onda (4) aşağıdakı kimi olar;

$$k_0 = \sqrt{\frac{2\sigma_d^2}{\sigma^2} - 1} \quad (5)$$

(5)-i (2)-də, (2-ni isə (1)-də nəzərə alsaq, bir sadə çevirmədən sonra alarıq:

$$A = S \cdot N = \frac{\sigma}{E}\left(\sigma - \sqrt{2\sigma_d^2 - \sigma^2}\right) \cdot N = \frac{\sigma^2}{E}(1 - k_0) \cdot N \quad (6)$$

Məlumdur ki, dağılma prosesi başlarkən materialın iki əks istiamətdə elastiki deformasiyalarının maksimum xüsusi enerjilərinin cəmi. Deməli, dağılmanın başlandığı halda material üçün aşağıdakı şərt ödənilir;

$$\frac{\sigma}{E}\left(\sigma - \sqrt{2\sigma_d^2 - \sigma^2}\right) \cdot N = \frac{\sigma_T^2}{E}$$

Bu tənlikdən materialın yorulmadan dağılma prosesinin tsiklinin (təkrar yükləmənin) sayını təyin edə bilərik;

$$N = \frac{\sigma_T^2}{\sigma\left(\sigma - \sqrt{2\sigma_d^2 - \sigma^2}\right)}$$

Tsiklərin sayının N müsbət olması üçün $\begin{cases} \sigma - \sqrt{2\sigma_d^2 - \sigma^2} > 0 \\ 2\sigma_d^2 - \sigma^2 \geq 0 \end{cases}$ şərti ödənməlidir.

Buradan

$$\sigma_d \leq \sigma \leq \sqrt{2}\sigma_d \qquad (8)$$

Digər tərəfdən

$$\sigma_d \leq \sigma \leq \sigma_T \qquad (9)$$

(8) və (9)-dan aşağıdakı nəzəri nəicəni alırıq;

$$\sigma_d \leq \sigma_T/\sqrt{2} \qquad (10)$$

$\sigma = \sqrt{2}\sigma_d$ olduqda (7)-dən N=1 alınır,

$\sigma = \sigma_d$ olduqda $N = \infty$ olur.

Deməli, $\sigma \to \sigma_T$ olduqda konstruksiya elementi birinci tsiklda dağılır, $\sigma \to \sigma_d$ olduqda konstruksiya uzun müddət istismar oluna bilər. Şəkil 3-də yorğunluq gərginliyinin dağılma tsiklərin sayı arasındakı asılılığın qrafiki göstərilmişdir. Məlumdur ki, bəzi qeyri-xətti materialların Yunq modulunu təyin etmək qeyri-mümkündür. Buna misal olaraq misi, alminiumu göstırmık olar.Yung modulunu təyin etmək üçün əvvəlcə nümunə plastik deformasiyaya uğrayana qədər dartılır və sonra yükdən boşalır. Yenidən yükləmədə Qisterezin petləsi yaranmır və onda Yung modulunu təyin etmək olur[3].Buna səbəb Bauşenqer effektidir.Çünki dartılmada plastik deformasiyaya uğrayan materialın elastiklik həddi, axma həddi və möhkəmlik həddi sıxılmada aşağı düşür.Bu xüsusiyyət həm də dzümlülük həddinə aiddir.Buna görə qeyri-simmetrik təkrar yükləməyə məruz qalan (gərginliyin işarəsi dəyişməyən) konstruksiya elementinin uzun müddətli

istismarını təmin edilməsi üçün onu əvvəlcə plastik deformasiyaya qədər yükləyirlər. Bu qayda ilə dözümlülük həddi artır və eyni zamanda yorğunluqdan dağılma tsiklərinin sayı da artır.

(7)-dən aydın olur ki, dözümlülük həddini 1.4 dəfə artırmaq olar.

İxtiyari gərginlik vəziyyətində əks istiqamətlərdə görülmüş xüsusi işlərin cəmi aşağıdakı kimi təyin olunur;

$$A = \frac{[J_1^2 = 2(1+\nu)J_2]}{E} \qquad (11)$$

Onda ixtiyari gərginlik vəziyyətində tsikllərin sayı aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$N = \frac{\sigma_T^2}{[J_1^2 = 2(1+\nu)J_2](1-k_0)} \qquad (12)$$

$$k_0 = \sqrt{\frac{2\sigma_d^2}{J_1^2 + 2\cdot(1+\nu)J_2} - 1}$$

(12)-dən görünür ki, $k_0 \to 1$ olduqda

$N \to \infty$. Onda (13)-dən $k_0 = 1$ olduqda

$$J_1^2 + 2\cdot(1+\nu)J_2 = \sigma_d^2 \qquad (14)$$

(14)-dən aydın olur ki,əgər yükləmə gərginliklər fəzasında dözümlülük həddini aşmayıbsa onda konstruksiya elementi sonsuz uzun müddət işləmə qabiliyyətinə malik olur.

Əgər $k_0 = 0$ olarsa (13)-dən $J_1^2 + 2\cdot(1+\nu)J_2 = 2\sigma_d^2 = \sigma_T^2$ (15)

Əgər (15)-i (12)-də nəzərə alsaq N=1 alarıq.

(15)-dən aydın olur ki,yükləmə gərginliklər fəzasında axma səthi üzərində olduqda. cisim plastik deformasiyaya uğrayır.

Əsas nəticələr.

1. Biroxlu dartılma-sıxılmada maksimum normal gərginliyin təsirindən dağılmaya səbəb olan simmetrik tsikllərin saını müəyyən etmək üçün ifadə alınmışdır.

2. Gərginliyin dözümlülük həddi ilə axma həddi arasında asılılıq alınmışdır : $\sigma_d = \sigma_T/\sqrt{2}$

3. Maerialın möhkəmlənməsi hesabına dözümlülük həddinin 1,4 dəfə artımı isbat olunmuşdu.

4. Normal gərginliyin maksimum qiyməti $\sigma = \sqrt{2}\sigma_d = \sigma_T$ olduqda cisim birinci tsikldə dağılır.

5.Əgər $\sigma < \sigma_d$ olarsa tsiklların sayı $N = \infty$

ƏDƏBİYYAT

1. Иванова В.С. Устойчивое разрушение металлов .Государственный научно-техническое издательство по черной и цветной металлургии. М.2001,№2, 265-272с.

2. Гулгазли А.С. Новое энергетическое условие прочности для упруго-пластических тел. Механика. Машиностроение.2003, №1, Б-С, 8-10

3. Феодосьев В.И. Сопротивление материалов. М, Наука, 1990, 544с

DƏYİŞƏN YÜKLƏRİN TƏSİRİ ALTINDA QAZMA QURĞULARININ RİYAZİ TƏDQİQİ

Ə. Q. Mustafayev, M. K. Əhmədova
mustafaev-1959@mail.ru, ehmedovamesume123@gmail.com

Xülasə. Baxılan məqalədə müxtəlif növ yüklərin təsiri altında işləyən qazma qurğusu modelinin riyazi tədqiqi aparılmışdır. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərdi ki, sistem tarazlıq nöqtəsinə malikdir, yuxarı və aşağı disklər sabit bucaq sürəti ilə fırlanmaqla xarakterizə olunur.Qurğunun bu vəziyyəti onun arzuolunan şəraitdə işləməsini təmin edir. Buna baxmayaraq,yerin dərin qatlarında mühitdən və süxurun keçiriciliyinin dəyişməsindən asılı olaraq qrunt suları və süxurun qeyri-bircinsliliyi sistemdə arzuolunmaz gizli rəqsi hərəkətlərin (titrəmələrin) yaranmasına səbəb olur. Rəqsi hərəkətlər periodik dəyişməklə sistemdə tarazlıq vəziyyəti yarada bilmir.

Məqalədə qazma qurğusunun idarəetmə sistemində, sistemin dayanıqlı asimptotik funksiyasının təmin edilməsi üçün aşağı diskə təsir edən sürtünmə momentinin zərərli təsirlərini nəzərə almadan sistemin sabit işləməsini təmin edən qazma qurğusunun idarəetmə sistemlərinin layihələndirilməsi üçün ilkin şərtlər verilmişdir.

Bu məqalədə həm də özüqaldıran qazma qurğularının zəif qrunt sularında möhkəmliyinin təmin edilməsi məsələlərinə baxılır.Bu qurğuların həm özləri, həm də ətraf mühitə təsir riski öyrənilmişdir. Bunları nəzərə alaraq qurğularda və ətraf mühitdə riskləri azaltmaq üçün tədbirlər təklif olunmuşdur. Hal-hazırda enerji resurslarının təmin edilməsi dünya ölkələrinin qarşısında duran çox saylı problemlərdən biridir. Bu problemlər yalnız karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan dövlətlərin deyil, həm də öz yataqlarını işlədən ölkələrə aiddir. Son onilliklərdə dəniz şelfində karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə baxmayaraq, belə hasilat quruya nisbətən 5-8 dəfə baha başa gəlir. Hal-hazırda dənizdən neft və qaz hasilatı dünya karbohidrogen ehtiyatlarının 35-40%-ni təşkil

edir. Dənizdə neft və qaz hasilatı materikdə çıxarılan yataqlardan xeyli dərəcədə fərqlənir. O, çətin aradan qaldırıla bilən çoxsaylı xüsusiyyətlərə və problemlərə malikdir. Karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışı və çıxarılması dəniz yataqlarında xüsusi qurğulardan, dəniz platformalarından istifadə etməklə yerinə yetirilir.

Açar sözlər. qazma qurğusu, riyazi model,asimptotik dayanıqlıq, fırlanma, disk, süxur,rəqsi hərəkətlər.

Abstract.The article discusses the mathematical research of a drilling rig model operating under the influence of various types of loads. Numerous studies have shown that the system is stable at the equilibrium point and is characterized by the constant angular velocity of the upper and lower disks. Despite this, undesirable hidden vibrations (oscillations) occur in the system due to changes in the environment and permeability of the seabed at deep layers, depending on the desired conditions, disrupting the stable operation of the rig. These vibrations, with periodic variations, prevent the establishment of an equilibrium state in the system. The article provides initial conditions for the design of control systems for drilling rigs to ensure the stable operation of the system without considering the detrimental effects of the friction moment on the lower disk for the provision of the system's durable asymptotic function. The article also examines the issue of ensuring the stability of self-aligning drilling rigs in weak seabed conditions, studying both their own and environmental impact risks. Based on these considerations, measures are proposed to reduce risks for both the rigs and the surrounding environment. Currently, ensuring the supply of energy resources is a significant challenge faced by countries worldwide. This challenge pertains not only to states rich in hydrocarbon reserves but also to countries exploiting their own deposits. Despite the recent acquisition of hydrocarbon reserves on the continental shelf, such production is comparatively 5-8 times more expensive than on land. Currently, oil and gas production from the sea accounts for 35-40% of the world's hydrocarbon reserves. Extraction of oil and gas from the sea differs

significantly from that on land and poses numerous challenges and problems. The search for and extraction of hydrocarbon reserves in the sea is carried out using special equipment such as offshore drilling rigs and platforms.

Giriş.Qazma qurğularından neft və qaz hasilatı sənayesində geniş istifadə olunur. Neft və qaz sənayesində neftin və qazın istehsalında texnoloji proseslərin dayanmasının əsas səbəblərindən biri də qazma avadanlığının sıradan çıxmasıdır. Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki,qazma qurğusunun təmiri külli miqdarda xərc tələb edir. Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki,qəzaların və xərclənən məsrəflərin sayının azaldılması, neft-qaz sənayesinin səmərəliliyinin artırılması, qəzaları yaradan səbəblərin zəruri tədqiq olunmasını tələb edir. Tədqiq olunan qazma qurğusu (şək. 1): qaldırıcı sistemdən (1), qazma rotoru stolundan (2), mühərrikdən (3), qazma kəmərindən (4), uzadıcıdan (5) və kəmər başlığından (6) ibarətdir.

Qazma kəmərinə aşağıdakı elementlər daxildir: qazma borusu, uzadıcı və kəmər başlığı. Qazma qurğusu quyunun sərbəst ucunda qazma başlığı olan kəsici elementləri yaradır. Qazma kəmərinin fırlanma hərəkəti momenti transmissiya yolu ilə qazma rotoru masasına bağlanan mühərrik tərəfindən ötürülür. Qazma zamanı qazma kəməri borusu rəqsi hərəkətlərin baş vermə xüsusiyyətindən asılı olaraq rəqsi hərəkətlərə(vibrasiyalara), burulmadan yaranan titrəyişlərə, oxboyu titrəyişlərə və eninə istiqamətdə yaranan titrəyişlərə məruz qalır.

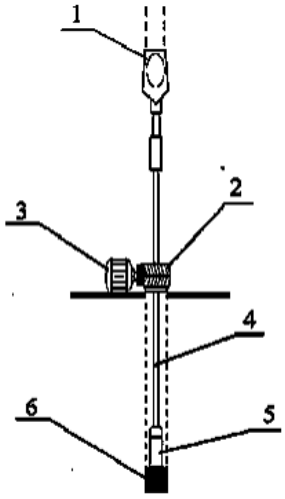

Şəkil 1. Qazma qurğusu: 1 – qaldırıcı sistem, 2 – qazma rotorunun masası, 3 –mühərrik, 4 - qazma kəməri, 5 - uzadıcı, 6 – qazma başlığı

Baxılan məqalə qazma borusunun burulma zamanı məruz qaldığı titrəyişlərdən bəhs edir. Bu növ titrəmələr qazma qurğusu üçün ən təhlükəli və dağıdıcı hesab olunur. Burulmadan yaranan titrəmələr təkcə qazma borusunun deyil, həm də bütün qazma qurğusunun dağılmasına səbəb olur. Bu cür hallar öz növbəsində qazma qurğusunun bərpasında xeyli dərəcədə xərclərin yaranmasına və texnoloji prosesin kifayət qədər uzun müddət dayanmasına səbəb olur. MDB ölkəlində bu məsələləri araşdıran tədqiqatçı alimlər [1,2,3,4] və xarici [5] alimlər qazma qurğularında titrəyişlərlə bağlı problemləri öyrənmiş və bu sahədə öz fikirlərini bildirmişdir. Qazma qurğusu ilə bağlı tərtib olunan modellər haqqında da kifayət qədər məlumat verilmişdir [5,6]. Qazma qurğusunun qısa şəkildə riyazi modeli haqqında məlumatlar daha çox [6]-da verilmişdir. Bu modelin tərkibinə sabit cərəyanla işləyən mühərrik və qurğunu hərəkətə gətirən mürəkkəb konstruksiyalı elementlər daxildir. Bu elementlər baxılan mühərriklərdə əlavə xərclərin yaranmasına və ona göstərilən xidmətdə müəyyən çətinliklər yaradır.Faza rotorlu asinxron mühərriklərdə yuxarıda qeyd olunan neqativ hallara rast gəlinmədiyindən,qazma qurğularında bu mühərriklərdən daha çox istifadə olunur[1]. Dəyişən yük altında işləyən fazalı rotorlu asinxron mühərrikli qazma

qurğusunun modelinə baxmaq tələbi yaranır.Asinxron mühərrikin əsas hissəsi - stator və fırlanan rotordur. Üç fazalı asinxron mühərrikin statoru tökmə üsulu ilə hazırlanmış,çərçivəyə preslənmiş maqnit tellərdən ibarətdir. Statorun üç fazalı zolağı üçün maqnit tellərinin daxili səthində keçiriciləri yerləşdirməkdən ötrü pazlar açılır. Üç fazalı asinxron mühərrikin rotoru silindrə oturdulmuş valdan ibarət olub,ucları üç kontaktlı halqaya birləşdirilmiş üç fazalı bir ulduzla birləşdirilir və silindrin valına oturdulur və halqalar öz aralarında və valdan elektriklə izolyasiya olunur(şək.2). Rotorlu asinxron mühərrik fazalı dolabdan(1),valdan(2),kontakt halqalardan(3), fırçalardan(4),tənzimləyici reostatlardan(5),qazma başlığından(6) ibarətdir. Fazalı rotorlu asinxron mühərrik daha yaxşı işədüşmə(sıçrayış) və tənzimlənmə xüsusiyyətlərinə malik olsalarda,lakin rotorlu fazalı asinxron mühərrikin çəkisi,ölçüləri və qiyməti qısa qapanmalı asinxron mühərriklərə nisbətən daha yaxşı olur [3].

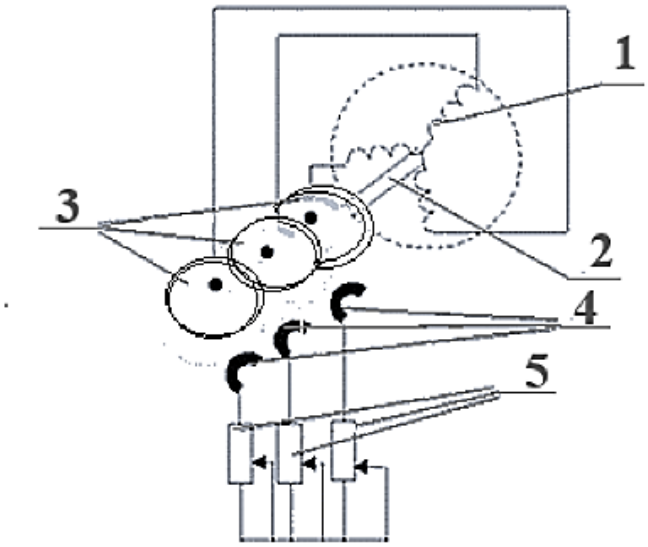

Şəkil2. Fazalı rotorlu asinxron mühərrikin sxemi (1 – faza dolabı, 2 – val, 3 –kontak halqaları, 4 – fırçalar, 5 – tənzimləyici reostatlar, 6 – qazma başlığı)

Məsələnin həlli üsulları.Fazalı rotorlu asinxron mühərrikin iş dinamikası aşağıdakı diferensial tənliklər sistemi vasitəsilə müəyyən edilir[6,7]:

$$J\square=nMS\sum_{k=1}^{3} i_k \cos(\frac{\pi}{2} - \square\square\square\frac{2(k-\pi)}{3}) - M_f ; \quad (1)$$

$$Li_1+Ri_1= -nMS\square\cos(\frac{\pi}{2} - \square) ; \quad (2)$$

$$Li_2+Ri_2= - nMS\square\cos(\frac{\pi}{2} - \square\square\square\square\frac{2\pi}{3}) ; \quad (3)$$

$$Li_3+Ri_3=-nMS\square\cos(\frac{\pi}{2} - \square\square\square\square\frac{4\pi}{3}) ; \quad (4)$$

burada n- sarğıların sayıdır, MS- rotordan keçən maqnit selidır,$\square$ – rotorun fırlanma bucağıdır, i_k – k-cı sarğıdakı cərəyandır, R – rotor sarğısındakı ümumi müqavimətdir, L –rotor sarğısının induktvliyidir, J – rotorun ətalət momentidir, M_f – müqavimət qüvvə momentidir.

Faza rotoru (1) ilə asinxron mühərrikin iş prinsipini müəyyən edən riyazi modelin tərtibatında istifadə olunan fərziyyələr [1]:

1. Poladdan hazırlanmış stator və rotorun maqnit keçiriciliyi sonsuzluğa bərabərdir.

2. Burulğanlı cərəyan, histerizə və itkilər nəzərə alınmaya bilər.

3. Maqnit sahəsinin rotorun çevrəsi boyunca bərabər paylandığı güman edilir.

4. Statorun sarğısı güclü sinusoidal gərginlik mənbəyinə qoşulur.

Asinxron mühərrikli qəza qurğusunun modelini quraq. Qazma qurğusunun modeli polad çubuqla birləşdirilən iki disk kimi təqdim edilmişdir.Hər iki disk öz oxlarına nisbətən fırlana bilir.Yuxarı disk rotor fazalı asinxron mühərriklə hərəkətə gətirilir,aşağı disk isə müxtəlif tərkibli süxurların qazılmasında yaranan sürtünmə qüvvələrinin modelini yaratmaqdan ötrü əyləc mexanizmi ilə birləşdirilmişdir.

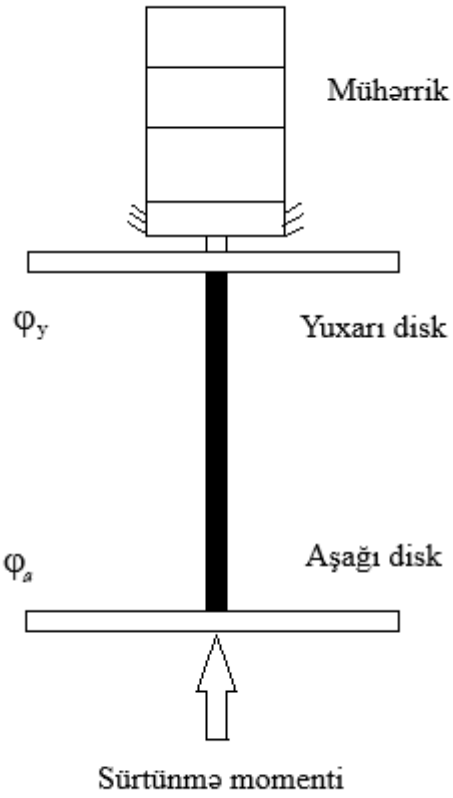

Şəkil4. Qazma qurğusunun sadə modeli

Məsələnin qoyuluşu.Qazma qurğusunun yuxarı və aşağı disklərinin fırlanma rejimini təyin edən diferensial tənliklərin çıxarılışı [1]:

$J_y \square_y = -k_\square(\square_y - \square_a) - b(\square_y - \square_a) - T_{fy}(\square_y) + k_m u;$ (5)

$J_a \square_a = k_\square(\square_y - \square_a) + b(\square_y - \square_a) - T_{fa}(\square_a);$ (6)

burada $\square_y$ və $\square_a$– yuxarı və aşağı disklərin bucaq yerdəyişmələridir, J_y və J_a – yuxarı və aşağı disklərin ətalət momentləridir; b – sürtünmə əmsalıdır, $k_\square$, k_m – müsbət əmsallardır.

$T_{fy}(\square)$,$T_{fa}(\square)$–yuxarı və aşağı çarxlara təsir edən sürtünmə vaxtlarıdır.

Mühərrikin dinamikasını nəzərə almaqdan ötrü qazma qurğusu üçün yazılan modelə (2) asinxron mühərriklərin işini müəyyən edən dinamika tənliklərini(1) əlavə etmək tələb olunur:

$$J_y \square_y = -k_\square(\square_y - \square_a) - b(\square_y - \square_a) + nMS \sum_{k=1}^{3} i_k \cos\left(\frac{\pi}{2} - \square_y - \frac{2(k-1)\pi}{3}\right); \quad (7)$$

$Li_1 = -Ri_1 - nMS\square_y \cos\square_y\left(\frac{\pi}{2} - \square_y\right);$ (8)

$Li_2 = -Ri_2 - nMS\square_y \cos\square_y\left(\frac{\pi}{2} - \square_y - \frac{2\pi}{3}\right);$ (9)

$Li_3 = -Ri_3 - nMS\square_y \cos\square_y\left(\frac{\pi}{2} - \square_y - \frac{4\pi}{3}\right);$ (10)

$J_a\square_a = k_\square(\square_y - \square_a) + b(\square_y - \square_a) - T_{fa}(\square_a);$ (11)

[5] düsturuna əsasən qazma qurğusunun aşağı diskinə təsir edən sürtünmə momentinin modeli aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər[6,7]:

burada, $\square\square\square_a \neq 0, T_{fa}(\square\square\square_a) \epsilon \{T_{ca}(\square\square\square_a)\text{sign}(\square\square\square_a),$ (12)

burada, $\square\square\square_a = 0, [-T_0, T_0]$

$$T_{ca}(\square\square\square_a) = \frac{To}{Tsa}\left(\square_{pa} + (T_{sa} - T_{pa})e^{\left|\frac{\omega+\varphi_a}{\omega_{sa}}\right|^{\delta sa}} + b_a|\omega + \varphi_a|\right),$$ (13)

burada, $T_\square \square T_{sa}, T_{pa}, \square_{sa}, \square_{sa}$ və b_a- müsbət əmsallardır.

Dəyişənləri daxil edək:

$\square_y = -\square_y, \square_a = -\square_a, \square\square\square_y - \square_a,$ (14)

$$x = -\frac{2}{3}\frac{L}{nsB}\sum_{k=1}^{3} i_k \sin\left(\frac{\pi}{2} - \varphi_y - \frac{2(k-1)\pi}{3}\right),$$ (15)

$$y = -\frac{2}{3}\frac{L}{nsB}\sum_{k=1}^{3} i_k \cos\left(\frac{\pi}{2} - \varphi_y - \frac{2(k-1)\pi}{3}\right)$$ (16)

$z = i_1 - i_2 + i_3$ (17)

(4)-modelində [1]-i aşağıdakı kimi ifadə edək:

$x = -cx + y\square_y,$ (18)

$y = -cy - \square_y - x\square_y,$ (19)

$z = -cz,$ (20)

$\square\square\square_a - \square_y,$ (21)

$$\square_y = \frac{k_\varphi}{J_y}\square + \frac{b}{J_y}(\square_a - \square_y) + \frac{a}{J_y}y,$$ (22)

$$\square_y = -\frac{k_\varphi}{J_a}\varphi - \frac{b}{J_a}(\square_a - \square_y) + \frac{1}{J_a}T_{fa}(\square\square\square\square\square_a),$$ (23)

burada, $a=\frac{3(nsB)^2}{2L}$, $c=\frac{R}{L}$. (24)

Qazma qurğusu modelinin dayanıqlığını təhlil edərkən analitik hesabat üsullardan (5) istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunmur. Buna səbəb aşağı diskə təsir edən sürtünmə momentinin qeyri-xətti funksiyası hesabına modelin böyük ölçüdə alınması əlavə mürəkkəbləşmələrə səbəb olur.Ona görə də aşağı diskə düşən dəyişən yükün təsirindən yaranan titrəmələri təyin etməkdən ötrü (5) sistemi üçün kompüter tədqiqatlarını aparmaq kifayət edir. Qazma texnikasının metodikası aşağıdakı kimidir: qazma borularını fırlanma hərəkətinə gətirməkdən ötrü qazma rotorunun masasına bərkidilmiş mühərrik işə salınır. Elastiki qazma boruları quyuda bərk süxurlarla qarşılaşana qədər bükülür. Bu zaman sistem boş rejimdə olur.Aşağı diskə təsir edən sürtünmə momentinin(T_{fa}) minimal təsiri boş rejimlə xarakterizə olunur[8,9].

(5) sistemi üçün kompüter tədqiqatını aşağı diskə təsir edən sürtünmə momentinin çox kiçik qiymətləri üçün (□□=0,002) qazma qurğusunun dayanıqlı vəziyyətinə baxaq: Sistemin parametrlərini aşağıdakı kimi qəbul edək: □□□ 8, J_y=0,4765, J_a = 0,035, k = 0,075, a = 2,1, b = 0,01, T_{sa} = 0,26, T_{pa}=0,05, □$_{sa}$ =2,2, □$_{sa}$=1,5 , b_a=0,009

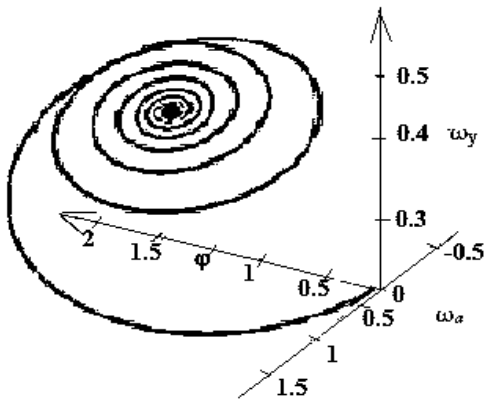

Şəkil5. T□= 0,2 yük altında qazma sisteminin dayanıqlı vəziyyətini təmin edən faza görünüşü

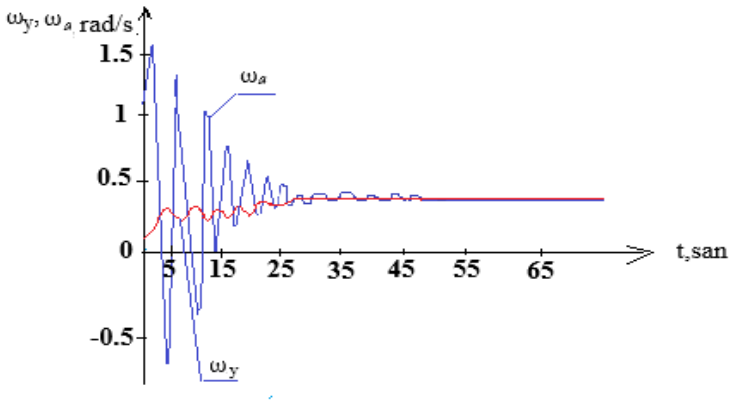

Şəkil 6. $T_{□}$ = 0,2 yükünün təsiri altında ω_y və ω_a bucaq sürətlərinin keçid mərhələlərinin qrafiki

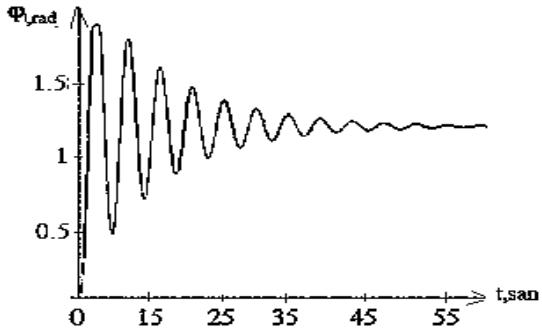

Şəkil7. $T_{□}$ = 0,2 yükün təsiri altında bucaq yerdəyişməsinin (φ) keçid qrafiki

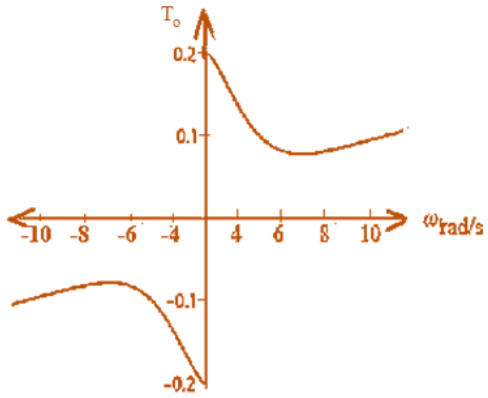

Şəkil8. Qazma qurğusunun aşağı diskinə təsir edən sürtünmə momentini təyin edən qrafik

Kompüterlə aparılan tədqiqatların nəticələri göstərdi ki, sistemdə tarazlıq nöqtəsi mövcuddur.Bu nöqtədə sabit bucaq yerdəyişməsinin qiyməti(□□□const) çarxın yuxarı və aşağı disklərinin hər ikisinin eyni vaxtda fırlanması ilə xarakterizə olunur (şək. 5,6,7, 8). Belə hallar bütövlükdə götürülmüş qazma qurğusunun normal işləməsi üçün arzuolunandır.Lakin çox vaxt süxurun qeyri-bircinsliyi, xüsusilə də quyunun daha bərk süxurlardan ibarət olan təbəqələrində qazma zamanı keçid və mühitdə baş verən dəyişikliklər sistemdə arzuolunmaz gizli titrəyişlərin baş verməsinə səbəb olur. Bu zaman titrəyişlərin baş vermə oblastı özündə tarazlıq vəziyyətini saxlamır. [1,10,11,12].

Aşağı diskə (4) xeyli dərəcədə gizli titrəmələrin təsirini (T□□= 0,7) nəzərə alaraq (5) sistem tənliyi üçün kompüter tədqiqatını aparaq.

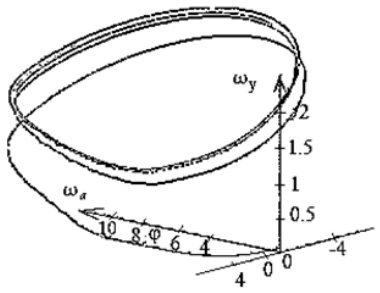

Şəkil9. Gizli titrəmələrin təsiri altında qazma sisteminin faza görünüşü

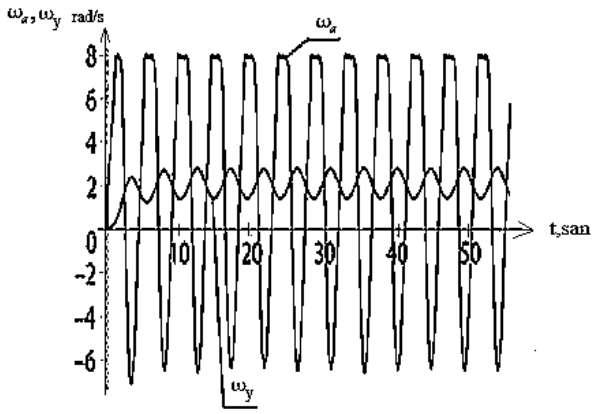

Şəkil 10. Gizli titrəmələrin təsiri altında bucaq sürətlərinin (□y və □a) keçicilik prosesləri

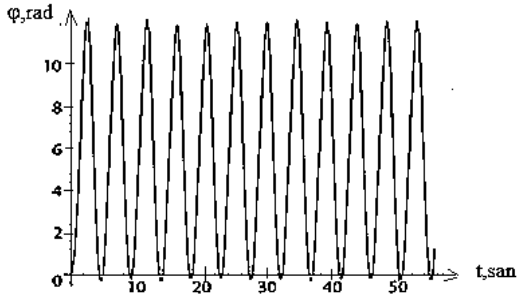

Şəkil11. Gizli titrəyişlərin təsiri altında bucaq yerdəyişməsinin(φ) bir fazadan digər fazaya keçid prosesi

Neft və qaz sənayesində fasilələrin yaranmasının başlıca səbəbləri qazma borusunun gizli titrəyişlərin təsirindən qırılmasıdır(Şəkil9).Bu istiqamətdə çoxlu sayda tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq,qazma borularının qırılmasının qarşısını almaq hələ də aktual bir problem kimi açıq qalmaqdadır[1-6]. Hal-hazırda aparılan tədqiqatlarda gizli titrəyişlərin təsiri nəticəsində qazma qurğusunun sıradan çıxmasının qarşısını almaqdan ötrü sistemə xarici müqaviməti və ya reostatı daxil etməklə, rotorlu fazalı asinxron elektrik mühərrikinin dayanıqlığını təmin etməkdən ötrü müəyyən təkliflər irəli sürülür[1,3] (şək.5).

Lakin, sintez zamanı baş verən pozğunluqların xarakterini və qazma qurğusunun(4) aşağı diskinə təsir edən sürtünmə momentinin funksiyası nəzərə alındığından bu yanaşmaları nəticə etibarilə idarəetmə alqoritminin məhdud tətbiq dairəsinə aid etmək olar.

Nəticə

Aparılan tədqiqatların əsas məqsədi qazma qurğusunun mühərrikdə baş verən qüsurları tənzimləmək,aşağı diskə(4) təsir edən istənilən rəqsi hərəkətlərin təsirləri nəzərə almadan idarəetmə alqoritmini yerinə yetirə bilən asimptotik dayanıqlı funksional sistemin işinin təmin edilməsi üçün qazma qurğusunun mühərrikində baş verən nasazlıqları tənzimləməkdir.

İSTIFADƏ OLUNAN ƏDƏBIYYAT

1. N.V. Kondratyeva,N.V. Kuznetsov, M.A. Kiseleva ,G.A. Leonov, E.P. Solovyeva, Hidden periodic oscillations in drilling system driven by induction motor// Preprints of the 19th World Congress The International Federation of Automatic Control Cape Town, South Africa. August 24-29, 2014, Pp. 5872 – 5877.

2. Леонов Г.А., Киселева М.А. Устойчивость электромеханических моделей буровых установок при резкопеременных нагрузках // Доклады Академии наук, 2012, Том 444, Вып. 2, с. 160–164.

3. Киселева М.А., Локальная устойчивость буровых установок, приводимых в движение асинхронным двигателем //Вестник С.-Петерб. ун-та, 2012, сер. 1, Вып. 3, с. 39–41.

4. Киселева М.А., Леонов Г.А. Задача устойчивости буровой установки при резкопеременных нагрузках // Международная научная конференция по механике “Шестые поляховские чтения”, Тезисы докладов, 2012, Санкт-Петербург, Россия, с. 45.

5. Медведева Е.С. Влияние некоторых факторов на силу проявления газлийских землетрясений [Текст] / Е.С. Медведева. - Строительство в особых условиях. Сейсмостойкое строительство. Серия 14. Вып.8. 1985. – с.27-33

6. Ə.Q.Mustafayev “Texniki mexanika”, 2013-cü il 420səh.

7. Ə.Q.Mustafayev “Texniki mexanika” 2015 530səh.

8. Jessberger H.I., Jordan P. Bodenmechanische Aspekte fur Standsicherneits betrachtung von Offshore [Текст] – Bauwerken “Bautechn”, 1980. – 181-184.

9. Senpere D., Auvergne G.A. Suction anchor piles – a proving alternative to driving or drilling [Текст] / 14th Ann. Offshore Technol. Conf. – Housten, Tex., 1982. V.1. Dallas, Tex. 1982.– pp.483-493.

10. Самоподъемные плавучие буровые установки [Текст] /В.Н. Ясюк, Б.Р. Лившиц, В.Г. Витрик, Ясюк, В.Н.,Р.С.Яремийчук. – Львов, 2011. – 436 с.

11. Senpere D., Auvergne G.A. Suction anchor piles – a proving alternative to driving or drilling [Текст] / 14th Ann. Offshore Technol. Conf. – Housten, Tex., 1982. V.1. Dallas, Tex. 1982.– pp.483-493.

12. Rosenblauth E. The Mexican earthquake: a first-hand report [Текст] // Civil Engineering. 1986. Vol.56, №1. – pp.38-40.

DİSKLİ SİYİRTMƏLƏRİN KİPLƏNDİRMƏ EFFEKTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Gülnar Həmidova Əbdülhəmid qızı, Gülnur Əsədli Seymur qızı

gulnar.hemidova0@gmail.com, asadnur064@gmail.com

Xülasə: Məqalə sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə olunan əsasən qazların qarşısının alınması prosesində işlədilən diskli siyirtmələrin kipləndirmə effektliyinin yüksəldilməsinə həsr olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, diskli siyirtmələrdə maksimum kipliyin təmin olunması üçün qeyd edilən şərtlərə riayət edilməsi əsas amildir. Diskin işçi səthi ilə gövdənin kipləndirmə boğazı arasında olan oturma sahəsində təzyiqin bərabər paylanmasının təmin olunması, oturma yuvasında yerləşdirilmiş rezin manjetin daxili strukturunda olan gərginliyin bərabər paylanması təmin olunması və disk həmçinin kipləndiricinin materialları aqressiv mühitə, temperatura və təzyiqə uyğun seçilməsidir. Bu avadanlıqlar yüksək təzyiq, aqressiv mühit və temperatur şəraitlərində müxtəlif yeyilmələrə məruz qalaraq sıradan çıxırlar. Onların kipləndirici düyünləri daha çox yeyilmələrə və gərilmələrə uğrayaraq sızmalara yol açmış olurlar. Bu sızmalar isə tədricən onların tam imtinasına səbəb olmuş olur. Sadalanan bağlayıcı quruluşlardan olan diskli siyirtmələr qəzaların qarşısının alınmasında sürətli açılıb bağlanma resurslarına malik olduğundan geniş tətbiq olunmaqdadır. Həmçinin bu siyirtmələr sistem blokların önləyici xəttlərində yerləşdirməklə aktuatorlarla avtomatik olaraq və ya uzaqdan idarə etməklə sistemə girişi tam bağlamaqla baş verəcək qəza şəraitinin qarşısını alır. Diskli siyirtmələrin əsas diqqət yetiriləcək düyünü onun tıxac düyünüdür. Bu düyünün tam şəkildə yüksək hermetikliyi təmin etməsi ən mühüm məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: bağlayıcı quruluş, diskli siyirtmə, tıxayıcı düyün, hermetik, aqresiv mühit, işçi səth.

Giriş: Sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə olunan bağlayıcı quruluşların ən çox yayılmışı və diqqət mərkəzində olan 70MPa təzyiqdən yuxarı təzyiqdə,

müxtəlif temperaturlarda və həmçinin aqresiv mühitdə işlədilən növləri düzaxınlı siyirtmələr, kürəvi kranlar, qlobusvari siyirtmələr, diskli və kəpənəkvari siyirtmələrdir. Bu növ bağlayıcı quruluşlar neft-emalı kimya sənayesində, kimya zavodlarında, atom elektrik stansiyalarında, mədənlərdə və su elektrik stansiyalarında geniş miqyasda tətbiq olunmaqdadır[1,2].

Əsasən neft-qaz sənayesində yüksək təzyiqdə fontan avadanlıqlarında işlədilən bağlayıcı quruluşlarla yanaşı sənaye yönümlü müəssisələrdə və stansiyalarda işlədilən kəpənəkvari, diskli və qlobusvari siyirtmələr seriya ilə kütləvi istehsal olunan avadanlıqlar siyahısına daxildir. Hətta bir sənaye qurğusunda bu quruluşlardan 350-500 ədədə qədər istifadə olunmaqdadır[3, 4].

Şəkil 1. Diskli siyirtmənin ümumi görünüşü

Məsələnin qoyuluşu: Düyünün etibarlılığının yüksək olması və aqresiv mühit, təzyiq və temperatur şəratində uzun müddət kipliyi qoruyub saxlaması onu vəzifəsinin başlıca şərtidir. Kiçik bir yeyilmə hadisəsi və ya hermetikliyin pozulması qəzanın baş verməsinə səbəb ola bilər. Ona görədə diskli siyirtmələrdə hermetikliyin uzunmüddətli şəkildə tam təmin olunması və həmin düyünün yeyilməyə davamlılığının artırılması aktual məsələ olaraq qalmaqdadır.

Məqalədə məqsəd diskli siyirtmələrin tıxac düyünündə hermetikliyin uzunmüddətli tam təmin olunmasının üsullarının araşdırılmasıdır

Həll üsulu: Araşdrmalar göstərir ki, bu düyündə yüksək hermetikliyin alınması üçün aşağıdakı şərtlərə riayyət edilməsi məcburidir.

1. Diskin işçi səthi ilə gövdənin kipləndrmə boğazı arasında oturma sahəsində təzyiqin bərabər paylanması təmin olunmalıdır.
2. Oturma yuvasında yerləşdirilmiş rezin manjetin daxili strukturunda gərginliyin bərabər paylanması təmin edilməlidir.

Yuxarıda qeyd edilən şərtlərin təmin olunması diskli siyirtmələrin tıxayıcı düyünündə uzunmüddətli maksimum hermetikliyin yaranmasını təmin etmiş olacaqdır.

Nəticə olaraq isə diskli siyirtmələrin tıxac düyünündə maksimum kipliyin təmin olunması üçün struktur elmi ardıcıllıq işlənmişdir. Tıxayıcı düyündə hermetikliyin maksimum təmin edilməsi üçün diskin işçi səthi ilə gövdənin kipləndirmə boğazı arasında oturma sahəsində təzyiqin bərabər paylanması təmin olunması, oturma yuvasında yerləşdirilmiş rezin manjetin daxili strukturunda gərginliyin bərabər payalanması təmin edilməsi və diskin və kipləndiricinin materialları aqressiv mühitə, temperatura və təzyiqə uyğun seçilməsi əsas şərtdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanov C.N.,Eyavazova Z.E., Hüseyinli Z.S., Bayramov F.H. Maşın qurğu və avadanlıqların layihələndirilməsi, dərs vəsaiti . ADNSU-nun 100 illiyinə həsr edilmiş Bakı -2020.
2. J.N. Aslanov, A.S. Ahmadov, Z.E. Eyvazova, G.A. Hamidova, L.R. Ibayeva, HARMONIC ANALYSIS OF LOADING CHARACTERISTICS RESEARCH OF PUMP JACK, International Journal on “Technical and Physical Problems of Engineering”. March 2023 Issue 54 Volume 15 Number 1 Pages 110-115.

3. Hüseynli Zenfira, Qurbanov Nurlan.Kipləndiricilərin uzunömürlülüyünün təyini. avadanliqlar, texnologiyalar, materiallar cild V.12(4), 2022. pp 39. https://onedrive.live.com/?authkey=%21AFza1LSOEjLs1kU&id=E938CF42F41D4A1%21442&cid=0E938CF42F41D4A1&parId=root&parQt=sharedby&o=OneUp

4. Асланов Дж.Н., Султанова А.Б., Гусейнли З.С..Исследование равномерного распределения относительного давления в уплотнительном узле задвижки. JARİTS. 2021. Issue 27 11 https://doi.org/10.26160/2474-5901-2021-27-11-15 http://srcms.ru/jarits/27/text/02.pdf

PLAZMA TEXNOLOGİYASI İLƏ REDUKTORUN DİŞLİ ÇARXININ MÖHKƏMLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏDQİQİ

Nazim İbrahimov, Elçin Əliyev

nazim.ibragimov.2015@mail.ru, aelcin238@gmail.com

Xülasə

Maşınqayırma məhsullarının möhkəmliyini, yeyilməyə , temperatura və korroziyaya davamlılığını artırmaq müxtəlif səthi möhkəmləndirmə üsullarından istfadə edilir. Ən müasir üsullar içində plazma ilə nitridləşmə texnologiyası vardır. Bu üsulu aşağıdakı hissələr üçün tətbiq etmək olar: dirsək valları, dişli çarxlar, piston hissələri və s. Səthi sərtləşməyə məruz qalan iş parçalarının ümumi, xarakterik xüsusiyyəti yüksək sərtliyə və mürəkkəb həndəsi formaya görə sərtləşdikdən sonra onların mexaniki emalının çətin və ya qeyri-mümkün olmasıdır. Plazma nitridlənməsi yüksək yüklənmiş dişli çarxlar üçün aşağı temperaturda ümumi səthinin möhkəmləndirilməsi prosesidir. Nitridləşdirmə zamanı dişli çarxın səthində qalınlığı bir neçə mikron olan çox sərt mürəkkəb nitrid yağıntıları olan diffuziya təbəqəsi əmələ gəlir, bu da hissənin texniki göstəricilərini dəfələrlə artırır. [1]

Bu məqalə plazma ilə nitridləşmə texnologiyasının qurğuları və səthi azotlanmış dişli çarxlar haqqında biliklərin vəziyyətini ümumiləşdirir. nitridlənmiş dişli çarxlar sahəsində aparılan tədqiqatların cari vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verir.

Açar sözlər: Möhkəmliyin artırılması**,** plazma ilə nitridləmə, azotlama, dişli çarxlar, mexaniki emal, reduktor.

Giriş

Neft sənayesi və kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrində reduktorlar geniş istifadə edilir. Buna görə də onların istehsalı ildən-ilə artır, yeni modifikasiyalar meydana çıxır və mövcud modellər təkmilləşdirilir. Reduktorlar mühərrikin sürətini azaltmaqla burucu momenti artırır. Ötürmənin növündən asılı

olaraq müxtəlif dişli çarxlardan istifadə olunur, bunlar silindrik düz dişli, konusvari, hiperboloid, sonsuz dişli çarxlardir. Növündən asılı olmayaraq dişli çarxların səthləri müxtəlif üsullarla möhkəmləndirilir. Müasir səthi möhkəmləndirilmə üsulları içində plazma texnologiyasi ilə, nitridleşdirmə (azotlaşdırma) prosesi vardır. Bu sərtləşdirmə prosesi səth təbəqələrinin azotla doyurulması yolu ilə həyata keçirilir ki, bu da onların yeyilmə müqavimətini və uzunömürlüyünü, həmçinin korroziyaya davamlılığı artırır. Plazma nitridləşməsi azot, hidrogen və karbonu (istəyə görə) buraxan qazların qarışığında müasir termokimyəvi prosesdir. Plazma nitridləşdirilməsi vakuumda həyata keçirilir.. Qızdırma və soyutma prosesləri ləng getdiyindən, plazmanın nitridlənməsi materialın deformasiyalarının və gərginliklərinin əmələ gəlməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. O həmçinin sonrakı səthi daşlama və ya digər mexaniki emal tələb etmir və həmçinin sərtləşən polad dərəcəli üçün istifadə edilə bilər.

Nitriləmə üsulunun 3 üsulu məlumdur, bu üsullar cədvəl 1 də göstərilmişdir

Cədvəl 1: Azotlama üsulları

Nitridləşmə (Azotlama) üsulları	**Nitridləşdirici mühit**	**Emal temperaturu, C**	**Emal Müddəti, Saat**	**Nəticə**
Ərinmiş duzlarda karbonatlaşma (siyanlaşdırma)	Siyanat/Siyanit	(480) 560 – 580	0.2 – 3	Karbonitrid
Qazın azotlanması	NH_3 $NH_3 + CO_2$	510 – 540 550 – 620	20 – 120 1.5 – 6	Nitrid Karbonitrid
Plazma ilə nitridləşmə	N_2+H2 N_2+H_2+CH_4	300 – 590 500 – 590	5 – 60 0.2 – 6	Nitrid Karbonitrid

Plazma nitridləşməsi azot və hidrogen qazlarının qarışığında parıldayan boşalma prosesidir Bu proses hissəni qızdırır, səthi təmizləyir və azot hissəyə sorulur. Əlavə edilmiş azot metalın tərkibindəki dəmir və digər alaşımlı

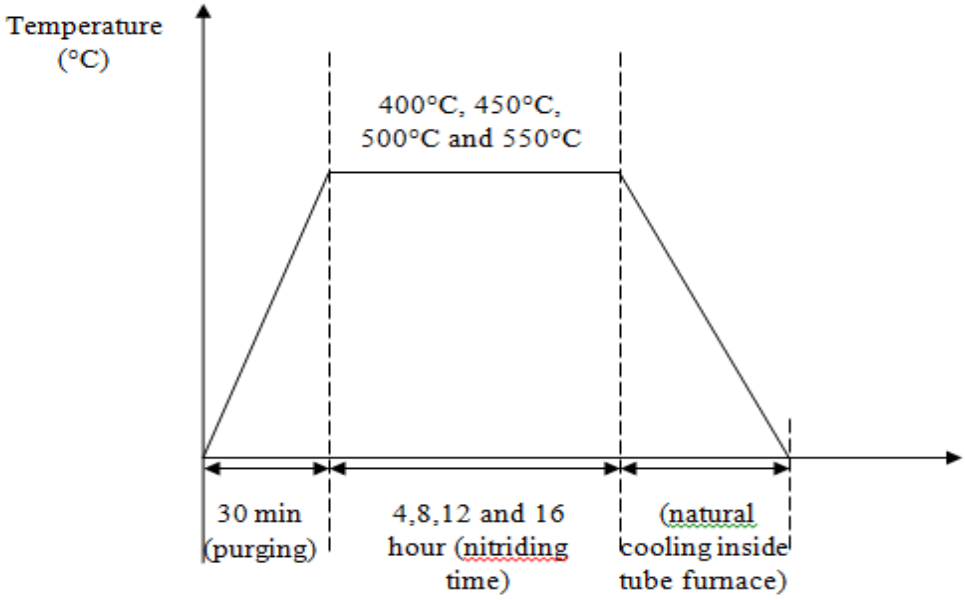

elementlərlə birləşərək sərt metal nitridləri əmələ gətirir. Nitridləmə poladın austenitləşmə temperaturundan aşağı temperaturda aparılır. Austenit əmələ gəlməsi adi karbon poladı üçün 727 °C (1340 °F) temperaturda başlayır, lakin alaşımlı poladlar

üçün tərkibinə görə dəyişir. Beləliklə, nitridləmə adətən 500 və 550 °C (930 – 1022 °F) dərəcə tempuraturda, maksimum isə 620 °C (1150 °F) temperaturunda həyata keçirilir. Möhkəmləndirmə prosesi hissənin növündən , təbəqənin qalınlığından və texnoloji tələblərdən aslı olaraq bir neçə saatdan 20 saata qədər davam edir. Hissələr 500 və 550 ºC dərəcədə nitridləmə prosesinə məruz qalır, lazım olan texniki göstəricilər alındıqdan sonra soyutma prosesi rejimlərlə aparılır. Nitridlənmiş hissələrin arzuolunmaz oksidləşməsinin qarşısını almaq üçün kameraya azot və ya arqonla doldurula bilər. Şəkil 1-dən dişli çarxların və ümumilikdə hissələrin 20 saata qədər nitridləşməsi və soyutma prosesi göstərilmişdir.

Şəkil 1: Plazma ilə nitridlənmədə temperaturun zamandan asıllığı [2]

Reduktorların dişli çarxları müxtəlif markalı polad ərintilərdən hazırlanır. cədvəl 2-də müxtəlif markalı poladların nitridləşmə zamanı möhkəmliklərinin dəyşilməsi göstərilmişdir.

Cədvəl 2: Poladın markasından aslı olaraq nitridləşmə rejimləri [3]

Time (hour)

Poladın Markası	Nitridləşmənin rejimləri		Hissənin Sərtliyi HV	Qatın qalınlığı mm
	Temperatur (°C)	Müddəti (saat)		
1X18H9 (1X18H9T)	560	48 – 60	800 – 1200	0,15 – 0,25
4X14H14B2M	575	48 – 60	900 – 1000	0,10 – 0,20
1X13	520	48 – 60	900 - 1000	0,25 - 0,35
5XHM (5XГM)	520	24	700 – 1000	0,3
3XB8 (3X2B8)	520	40 – 50	1000	0,25
4X8B2	520	40 – 50	900 – 1000	0,4 – 0,5
4XB2C (X12Ф)	520	35 – 50	900 – 1100	0,25 – 0,35
7X3 (40X)	520	20 – 50	700 – 750	0,45 – 0,55

Plazma nitridləşmə prosesi avadanlığı vakuum qabından (retort), sobanın təzyiqini idarə etmək üçün nasos sistemindən, plazma generatorundan və soyutma sistemindən ibarətdir. Soyuq divarlı sobalar yalnız hissələr tərəfindən udulmuş plazma enerjisini isitmə üçün istifadə edir, isti divarlı sobalarda isə müntəzəm aktiv istilik sistemi var.

Şəkil 2: Plazma ilə nitridləmə qurğusunun prinsial sxemi və görnüşü [4]

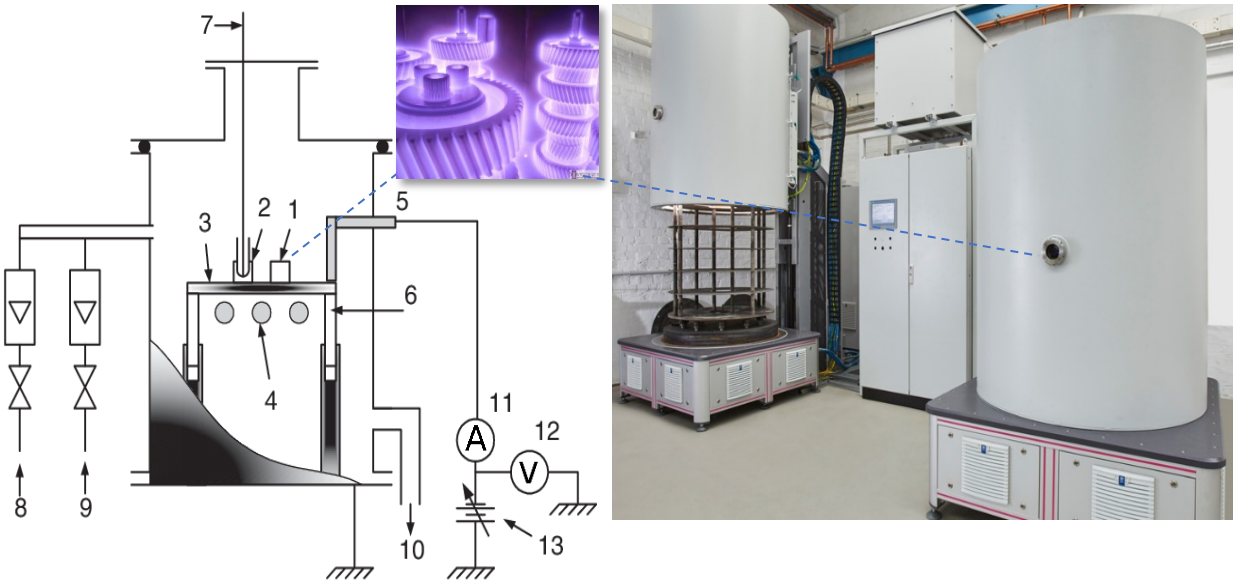

Şəkil 2 dəki sxemdə (1,2) nümunə, (3) dayaq stolu, (4) qızdırıcı, (5) katod, (6) izolyator, (7) Termocüt, (8) N_2 qazın giirişi, (9) H_2 qazın girişi, (10) nasos sistemi, (11) ampermetr, (12) voltmetr, (13) DC enerji təchizatı

Plazma ilə nitriləşmədə vakuum kameraları paslanmayan poladdan hazırlanır. Ölçüsündən asılı olaraq onların 2 və ya 3 ayrı istilik və soyutma zonası var. Parçalar metal plitələrə yüklənir. Bu plitələr dayaq izolyatorlarının üzərində yerləşir və plazma generatorunun katoduna qoşulur. Komponentin ətrafında yüksək ionlaşmalı parıltı boşalması (plazma) əmələ gəlir. Onların birbaşa yükləndiyi səthlərdə azotla zəngin nitridlər əmələ gəlir və parçalanır, reaktiv azotu səthə buraxır. Plazma nitridləşmə prosesini müşahidə şüşəsi vasitəsilə görmək olar. Nitridləşmə prosesi tam avtomatlaşdırılmış idarə etmə sistemi ilə həyata keçrilir. Bu sistemdə anlıq tempraturu,təzyiqi, zamanı, hissənin sərtliyini izləmək olar. Əlavə olaraq parametrlərin zamandan asıllığ qrafiki də mövcutdur.

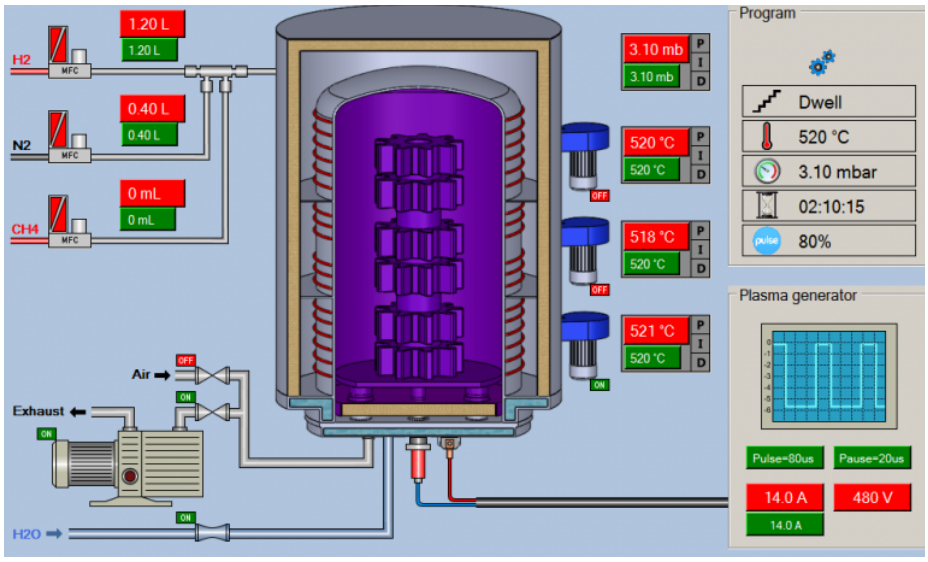

Şəkil 3: Plazma nitridləşmə qurğusunun idarə etmə ekranı

Plazma nitridləmənin üstünlükləri: [3]

Məlumdur ki, plazma nitridləşməsi azot, hidrogen və (istəyə görə) karbonu buraxan qazların qarışığında müasir termokimyəvi prosesdir.

- Müasir olması ilə bərabər nitridləşmə prosesi polad , çuqun və Titan markalı materialların səthin möhkəmliyini və yeyilməyə davamlılığını artırmaq üçün istifadə olunur;
- Proses 350 ºC-dərəcədən başlayaraq 550 ºC-dərəcəya qədər aşağı temperaturda aparılır.
- Ölçüsündən və çəkisindən aslı olmayaraq böyük ölçülü dişl çarxları və eyni anda çox hissənin səthi möhkəmləndirilə bilər;
- Digər azotlama proseslərinə nisbətən sərtliyin vahid paylanması.
- Yorğunluğa qarşı müqaviməti artır.
- Tələb olunan nitridləmə qabının dərinliyindən asılı olaraq, nitridləmə prosesi bir neçə dəqiqədən başlayaraq 50 – 60 saata qədər davam edə bilər .
- İnsan sağlamlığına və ətraf mühitə zərəri yoxdur.

İstinasdlar

1. Thermochemical Surface Engineering of Steels, Improving Materials Performance2015, Pages 413-457

2. Nitride alloy layer formation of duplex stainless steel using nitriding process - Scientific Figure on ResearchGate. Available from: https://www.researchgate.net/figure/Nitriding-thermal-cycle-for-DSS_fig1_322784016

3. Материаловедение, Азотирование стали, Технология процесса азотирования https://sterbrust.tech/spravochnik/materialovedenie/azotirovanie-stali.hhml

4. Plasma Nitriding as an Environmentally Benign Surface Structuring Process - Scientific Figure on ResearchGate. Available from: https://www.researchgate.net/figure/llustration-of-the-plasma-nitriding-device_fig3_250154180

5. Design of Deep Nitriding Treatments for Gears, HTM — Journal of Heat Treatment and Materials, 6/2015, Vol. 70, pp. 276-285.

6. Increasing the load carrying capacity of highly loaded gears by nitriding MATEC Web of Conferences 287, 02001, 2019

7. Improving the hardness of a wind turbine gear surface by nitriding process, P Sakthivel, GP Rajamani, Applied Mechanics and Materials 591, 19-22, 2014

8. Plasma-Nitriding Properties of CoCrFeMnNi High-Entropy Alloys Produced by Spark Plasma Sintering, 2020

9. Dudzi´nski, W.; Medy´nski,D.; Sacher, P. Effect of MachinePin-Manufacturing ProcessParameters by Plasma Nitriding on Microstructure and Hardness of Working Surfaces. Crystals 2023,13,1091

10. Menthe, E.; Bulak, A.; Olfe, J.; Zimmermann, A.; Rie, KT Improvement of mechanical properties of austenitic stainless steel after plasma nitriding. Surf. Coat. Technology. 2000, 133, 259–263.

PLAZMA TEXNOLOGİYASI İLƏ REDUKTORUN DİŞLİ ÇARXININ MÖHKƏMLİYİNİN ARTIRILMASININ TƏDQİQİ

Nazim İbrahimov, Elçin Əliyev

nazim.ibragimov.2015@mail.ru, aelcin238@gmail.com

Xülasə

Maşınqayırma məhsullarının möhkəmliyini, yeyilməyə , temperatura və korroziyaya davamlılığını artırmaq müxtəlif səthi mohkəmləndirmə usullarından istfadə edilir. Ən müasir üsullar içində plazma ilə nitridləşmə texnologiyası vardır. Bu üsulu aşağıdakı hissələr üçün tətbiq etmək olar: dirsək valları, dişli çarxlar, piston hissələri və s. Səthi sərtləşməyə məruz qalan iş parçalarının ümumi, xarakterik xüsusiyyəti yüksək sərtliyə və mürəkkəb həndəsi formaya görə sərtləşdikdən sonra onların mexaniki emalının çətin və ya qeyri-mümkün olmasıdır. Plazma nitridlənməsi yüksək yüklənmiş dişli çarxlar üçün aşağı temperaturda ümumi səthinin möhkəmləndirilməsi prosesidir. Nitridləşdirmə zamanı dişli çarxın səthində qalınlığı bir neçə mikron olan çox sərt mürəkkəb nitrid yağıntıları olan diffuziya təbəqəsi əmələ gəlir, bu da hissənin texniki göstəricilərini dəfələrlə artırır. [1]

Bu məqalə plazma ilə nitridleşdirmə texnologiyasının qurğuları və səthi azotlanmış dişli çarxlar haqqında biliklərin vəziyyətini ümumiləşdirir. nitridlənmiş dişli çarxlar sahəsində aparılan tədqiqatların cari vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verir.

Açar sözlər: Möhkəmliyin artırılması**,** plazma ilə nitridləmə, azotlama, dişli çarxlar, mexaniki emal, reduktor

Резюме

Для повышения прочности, устойчивости к износу, температуре и коррозии машиностроительных изделий применяются различные методы поверхностного упрочнения. К наиболее современным методам относится технология плазменного азотирования. Этот метод можно применить к

следующим деталям: коленвалы, зубчатого колеса , детали поршней и т. д. Общей, характерной особенностью рабочих деталей , подвергаемых поверхностному упрочнению, является то, что после этого они трудно или не поддаются механической обработке из-за высокой твердости и сложной геометрической формы. Плазменное азотирование — это низкотемпературный процесс общего поверхностного упрачнения высоконагруженных зубчатых колес. При азотировании на поверхности зубчатого колеса образуется диффузионный слой с очень твердыми выделениями сложного нитрида толщиной в несколько микрон, что многократно повышает технические характеристики детали. [1]

В этой статье обобщено современное состояние оборудования для технологии плазменного азотирования и поверхностного азотирования зубчатых колес, также представлен обзор текущего состояния исследований в области азотированных зубчатых колес.

Ключевые слова: повышение прочности, плазменное азотирование, азотирование, зубчатые колеса , механическая обработка, редуктор.

Abstract

Different case hardening methods are used to increase the hardening of machine-building products and their resistance to abrasion, temperature and corrosion. The most modern methods include plasma nitriding technology. This method can be applied for the following parts: crankshaft, gears, piston parts, etc. A common characteristic feature of workpiece that undergo case hardening is that their mechanical processing after hardening is difficult or impossible due to high hardness and complex geometric shape. Plasma nitriding is the process of low-temperature common case hardening for highly loaded gears. When nitriding, a diffusion layer with very hard complex nitride precipitation with a thickness of several microns is formed on the surface of the gear wheel, which greatly increases the technical performance of the part. [1]

This article summarizes the state of knowledge in the field of plasma nitriding technology equipments and surface nitriding of gears, provides a overeview of the current state of research in the field of nitrided gears.

Keywords: hardening, plasma nitriding, nitriding, gears, mechanical processing, reducer.

BALL VALVES: TYPES, PRINCIPLE OF OPERATION AND APPLICATIONS.

Author: Murad Aliyev
Email: blessedjedik27@mail.ru

Annotation

This article is looking for the questions of different types of the ball valves and their applications. The industry needs of the ball valves are different and in this article the questions of basic application and the construction features of the ball valves are looking deeply.

Keywords: ball valves, design of ball valves, application of the ball valves, features of ball valves, construction of ball valves

Abstract

The construction of the ball valve depends are differs with the industries needs and so it is important to make the detailed overview of these type of devices to highlight the important factors that affect to the choosing process of the ball valve. So in the article “Ball valves: types, principle of operation and applications” all these questions are being investigated through construction types, materials, varieties, connection types and applications.

A ball valve is a simple, highly demanded device; no pipeline can operate successfully without it. The ball valve replaces the valve with a screw mechanism in the pipelines. At the same time, the device is replaceable — the valve also reliably blocks the flow of liquid.

Construction

The components of the structure can be divided into constants and variables.

Constants are a ball with a reduced rod installed between polymer rings. All cranes have an oil seal sleeve and a stem seal. All other parts may differ in types and designs.

A ball with a hole equal to or smaller than the diameter of the pipeline is tightly clamped between polymer saddle rings. When turning the rod brought to the ball, the ball turns and combines the hole with the passage of the pipeline.

A typical set of parts of a revision (collapsible) ball valve:

• nut,

• handle or lever,

• stuffing box,

• oil seal,

• stock,

• ball valve,

• half—hulls - large and small.

Also, flanges, couplings, studs, welded pipes may appear in the design.

Manufacturers complete their products with additional elements to improve operational and consumer qualities. For example, an antistatic brass insert, polymer compensation inserts.

Varieties

Ball valves differ in several parameters. At the same time, their locking elements remain unchanged. In all types and varieties of the device, there is a ball with a hole clamped between polymer rings.

By purpose, ball valves are divided into:

• Water pipes — for installation in water pipes and mains with non-aggressive environment. The most numerous categories by types of execution and materials.

• For fuel and lubricants, for petrol stations - differs in oil and gasoline—resistant saddle and oil seal gaskets.

• Gas — for gas pipelines. They differ in the requirements for the tightness of the valves — not lower than class B according to GOST R 54808-2011.

By case material

• Plastic. Inexpensive options for polymer pipelines.

• Steel. The most common body material is St20 steel. Specialized ball valves are made of acid-resistant, cold-resistant, heat-resistant and other types of steel. The case made of tool carbon steel must necessarily have a protective anti—corrosion coating - spraying of chromium, nickel, paint. Alloy steel products do not require a protective coating.

• Cast iron. They are rare, have a large diameter of the conditional passage.

• Brass, bronze. A relatively rare type of housing with antistatic properties.

• Titanium. The most expensive option is high strength with minimal weight of the product. It is used in aircraft construction, space development.

By connection method

• Flanged. The most common type of ball valve connection to the pipeline. Provides fast and accurate installation thanks to the holes arranged according to the ISO9000.

• Flanged. The holes in the housing, made according to ISO9000, allow the crane to be installed between the pipe flanges without loss of time and tightness. The most compact option for gas and fuel lines.

• Coupling. They have an internal thread for connection to the system.

• Welded. The connection is carried out by welding, which ensures maximum reliability and reduces the weight of the structure. Suitable for permanent locations.

More than 90% of all ball valves have the following types of execution climatic versions "moderate", "cold" and "moderately cold" with an operating temperature from +50 to -49 ° C.

Features

Initially, the ball valve was designed as an emergency one — to quickly shut off or reset the flow manually. To completely open or block the passage hole, a "light movement of the hand" is enough.

Indeed, in this regard, the ball design is more efficient than the valve design. In order to completely block the flow with a valve valve, it is necessary, depending on the diameter of the trunk section, to make from 2 to 10 full revolutions of the stem around the axis. On the other hand, the screw mechanism allows you to accurately and smoothly adjust the passage hole, which means the volume and pressure of the passing medium.

The smoothness and accuracy of the ball valve is much lower, but the transition between the "open" / "closed" positions is 1 second or less. It is enough to turn the lever 90 °, 1/4 turn. At the same time, it is lighter than a valve, has a more compact design and smaller construction dimensions.

The only place where the ball valve loses to the valve is large diameter pipelines. Table 1 of GOST 21345-2005 "Ball valves" indicates a maximum diameter of 500 mm. In real life, it is possible to meet a CR with a diameter of more than 150-200 mm only at large industrial enterprises. Almost all main pipes with a diameter of 200 mm are blocked with valve valves.

Aplications.

The ball valve is used in all types of pipelines, highways as shut-off valves. The main task of the device is to block the flow with minimal adjustment accuracy. Performs the function of a manual emergency valve.

KSH is installed in front of equipment that requires revision, repair, and prevention. For example, the KSH installed at the pump inlet and outlet allows the pump to be dismantled without dumping the working medium from the entire system.

Scope of application

Ball valves are used as widely as possible — literally everywhere where there are pipes with a working medium. A huge range of conditional passage diameters, housing materials, connection methods allows them to be used in all industries and national economy.

• Domestic use. Plumbing taps for water supply.

• Public utilities. For water pipelines, boiler houses, pumping stations.

• Gas mains. From intercity branches to gas stations and kitchen stoves.

• Technological pipelines. With a working medium in the form of acid, fuel, fuel, technical liquids at refineries, gas stations, process industrial enterprises.

The use of the ball valves is mainly tied not to the industry, but to the specific needs of the application.

Literature:

1. J.N. Aslanov, K.S. Mammadov, Design and performance analysis of improved valve construction being used in oil and gas industry, International Journal on Technical and Physical Problems of Engineering, 14(2), pp. 98-103, 2022

2. T.A. Huseynova, The basics of ball valves design, Science of Europe,2023

3. T.A Huseynova, Modern questions to the construction of ball valves, Science of Europe, 2023

THE OVERVIEW OF THE ADVANTAGES OF THE BALL VALVE

Author: Thougrul Alakbarli

Email: blessedjedik27@mail.ru

Annotation

In the article the questions of advantages of using the ball valves is widely discussed. The industry needs dictate the using of the device according its applications and investigate the questions of the tribology effects its construction to the applications.

Keywords: ball valves, coefficient of friction of the sealing materials, design of ball valves, construction of ball valves, torque, wear-resistant coating.

Abstract

A ball valve is a pipeline valve, the locking or regulating element of which has a spherical shape. A type of ball valve is a segmented ball valve with a locking or regulating element in the shape of a ball segment. The ball rotates around its own axis, located arbitrarily relative to the direction of flow of the working medium. Ball valves began to be used at the beginning of the XX century. They are the result of the logical development of traditional structures (cone and cylindrical cranes), have turned into a promising and promising direction for the development of pipeline fittings.

Advantages of ball valves

The design features of ball valves allow even more to manifest a number of advantages inherent in the crane as a type of pipe fittings. These are, first of all, minimal hydraulic resistance (even less than that of taper and cylindrical cranes), low torque, compactness and a very important quality for any pipe fittings, high tightness.

The tightness specified in the technical description of models from leading manufacturers according to class A according to GOST 9544-2005. Shut-off pipe fittings. Valve tightness classes and standards" means that for cranes with a nominal diameter from DN 3 to DN 200 at a nominal pressure of PN up to 420, and for cranes with a nominal diameter from DN 250 to DN 2000 at a pressure of PN up to 200, there are no visible leaks during the entire holding time.

Another advantage of ball valves is their compactness, which makes it possible to save space by reducing the dimensions, making it possible to install them in a limited space, for example, in a parallel pipeline system.

Ball valves are distinguished by insensitivity to pressure drops and, therefore, hydraulic safety.

In case of full opening of a full-flow ball valve, its flow section is comparable to the diameter of the pipeline, which means there are no changes in the hydraulic parameters of the controlled working environment. In addition, due to the peculiarities of its design, solid particles falling out of the liquids containing them do not stagnate in a full-bore ball valve, which means that sediment does not form.

Ball valve control

Ball valves can be controlled by means of a manual (handle, flywheel, through a gearbox) or non-full-turn mechanized drive - pneumatic (one-way or two-way action), electric (in general industrial or explosion-proof design), hydraulic. Cranes with mechanized drive are used in pipelines with high pressure and large diameter. Additionally, they can be equipped with a manual understudy. Ball valves with pneumatic drive are equipped with an electro pneumatic distributor and a block of limit switches.

When calculating the ball valve drive, the following factors are taken into account: the speed and viscosity of the working medium, the coefficient of friction of the sealing materials, and the effect of temperature.

Considering that it is very important for ball valves to rotate exactly 90° per cycle, adjustable way switches can be mounted on them to ensure the accuracy of the "open" and "closed" positions, and in order to prevent the risk of accidental interference of the ball valve in the operation of the pipeline system, mechanical latches of the crane controls in the extreme positions.

Application of a wear-resistant coating on the balls of pipe fittings

Application of a wear-resistant coating on the balls of pipe fittings the main working element of the crane is a ball, which, as a rule, is made of structural steels and alloys, brass or cast iron. In most cases, the working surfaces of the ball are chrome-plated. The polished chrome-plated surface of the ball fits perfectly to the seat O-rings with the lowest possible coefficient of friction at the ball-ring boundary. The main defects in the operation of ball valves are sticking (jamming)

its locking body during prolonged operation in the same position, erosive and corrosive wear. In order to increase the hardness of the surface of the ball, reduce the coefficient of friction between the ball and the sealing ring; it is proposed to apply coatings of abrasive-resistant and corrosion-resistant materials with a thickness of 0.5-0.8 mm to the surface of the ball by methods of gas-thermal spraying, followed by its processing. In some cases, the application of a thin-film (up to 2 microns) diamond-like coating without subsequent processing can be used to obtain a highly hard, chemically inert coating that counteracts the formation of scuffing and sticking.

Literature:

1. J.N. Aslanov, K.S. Mammadov, Design and performance analysis of improved valve construction being used in oil and gas industry, International Journal on Technical and Physical Problems of Engineering, 14(2), pp. 98-103, 2022

2. T.A. Huseynova, The basics of ball valves design, Science of Europe,2023

3. T.A Huseynova, Modern questions to the construction of ball valves, Science of Europe, 2023

PLASTİK MATERİALLARDAN OLAN HİSSƏLƏRİN YIĞIŞMA DEFORMASİYANIN ÖYRƏNİLMƏSİ.

Həsənova N.A. Məmmədov İ.N.

haciyevanaila64@gmail.com, mizzet61@gmail.com

Xülasə: Plastik kütlədən (dəstək, qapaq, turbobuun rotoru, çarx, qasnaq və s.) müxtəlif konstruksiyada bir çox detallar və hissələr istehsal edilir. Bu detallar dairə konstruksiyası, dişli konstruksiyası, düz üzlü konstruksiyası üzrə hazırlanır. Lakin plastik kütlədən olan hissələrin texnoloji prosesi tamamilə ayrıdır. Ona görə ki, belə halda bazalaşma prinsipi, dəzgah-tərtibat-alət-detal sistemi,

mürəkkəb alətlər, ölçmə üçün qurğular və cihazlar, pəstahın konstruksiyasını və ölçmə ardıcılığını düzgün seçmək üçün texnoloji prosesdə müxtəlif ideal və iniversal tətribatlar lazım deyil. Verilən tələblərə uyğun olaraq plastik kütlədən hazırlanan hissələrin dəqiq layihələndirilmiş qəliblərdə texnoloji rejimləri tənzimlənir. Plastik kütlədən və metaldan hazırlanmış hissələr xarici görünüşü üzrə çox oxşardır, amma texnologiya üzrə onlar bir sinfə aid deyil.

Açar sözlər: plastik kütlə, yığışma deformasiyana, texnoloji rejimlər, mexaniki xassələrin, materialın fiziki-kimyəvi vəziyyəti.

Neft qaz sənayesində metallara qənaət olunmasının yollarından biri maşın və avadanlıqların hissələrinin plastik kütlə ilə əvəz olunmasıdır. Bu məsələnin həll edilməsi üçün maşınqayırma sənayesinin müxtəlif sahələri üzrə texnologiya institutları və layihə-konstruktor bölmələri araşdırmalar aparırlar. İndiki zamanı maşın və avadanlıqları plastik materiallardan hazırlanan hissələri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.Metallarla müqayisədə plastik kütlədən hazırlanan hissələr daha çox üstülüyə malikdir. Plastik materiallardan hazırlanan hissələr bir çox maşınqayırma sənayelerində geniş istifadə olunur [1].

Tədqiqatların nəzərdə keçirilməsi ilə hal-hazırda plastik materiallardan hazırlanan hissələrin xassələrinin yaxşılaşdırılması, əsas olaraq plastik kütlədən olan hissələrin möhkəmliyinin artırılması ilə bağlı, həmçinin dəqiqlik səviyyəsinin öyrənilməsi üçün tədqiqat işləri aparılır. Bütün bu tədqiqatların aparılmasında məqsəd plastik materiallardan hazırlanan hissələrin hazırlanmasında onların texnoloji və mexaniki xassələrin yaxşılaşdırılması üçün aparılır. Plastik kütlələrdən hazırlanmış hissələrin dəqiqliyini təyin edərkən yığışma deformasiyanın köməyi ilə təyini mümkündür. Hissələrin əvəzolunmazlığı və plastik hissələrin düzgünlüyünə bağlı olaraq bütün uyğunsuzluqlar kompleksi olan yığışma və dalğalanma dəyişiklikləri təxminən 80%-ə qədərdir [2].

Yığışma deformasiyana əsas olaraq 3 faktor təsir göstərir:

1. İstifadə olunan materialın fiziki-kimyəvi vəziyyəti;

2. Plastik materiallardan istifadə edərək hazırlanan hissələrin texnoloji parametləri;

3. Plastik materiallardan istifadə edərək hazırlanan hissələrin konstruktiv xüsusiyyətləri.

Plastik materiallardan hissələrin alınmasında doldurucu miqdarının artırılması yığışmanı nisbətən azaldır. Dolduruculardа fərqli olduğunu nəzərə alsaq, orqanik doldurucu maddələrə müqayisədə mineral doldurucu materiallarda yığışma daha az baş verir.

Detalın qeyri-bərabər yığışması, presləmə zamanı qızdırılması və soyudulmasının eyni zaman nisbətində olmaması, daxili gərginliklər qəlib materialları ilə alınan məhsulun divarlarının ölçülərinin fərqli olmasına gətirib çıxarır.

Qəlibdəki ərintilərin təzyiqi tökmə məmulatlaının keyfiyyətinin asılı olduğu əsas göstəricisi sayıla bilər, yəni ən önəmli göstəricidir. Bu faktor formada olan təzyiq qəlibində müxtəlif nöqtələrində tökmə plunjerinin təzyiqinin təsirinə görə müxtəlif olur. Fərqli olmasının səbəbi formanın divarı ilə polimerin silindirinin arasında sürtünmənin baş verməsidir. Plastik materialların təxmini olaraq 1% minimum yığışmanın yaranması üçün formanın temperaturunun aşağı olması, tökmə təzyiqinin yüksəldilməsi, ərtintinin temperaturunun yüksək olmasını aparılan təcrübələrə nəzərən demək olar. Nəticə olaraq bunlara əməl olunmalıdır ki, minimum yığışma yaransın [3].

Təzyiq aşağı olarsa yığışma 3% -ə qədər yüksələcək. Tökmə təzyiqi 200 kq q / sm^2 qədər azalarsa, 0,1% yığışma artacaqdır. Aparılan tətqiqat tökmə materialının konstruktiv göstəricilərinin poliamid materialların yığışmasına təsirli olduğu görünür. Bunu isə nəzərə çarpacaq dəyişiklik hesab etməyə bilərik.

Ümumiyyətlə, yığışma deformasiyasının üzərində aparılmış sınaqlar nəzəriyyələr əsasında işlənmişdir. Təzyiq altında alınmış qəlibdə materialın həcmi

termik genişlənmə əmsalına uyğun olaraq dəyişdiyi üçün həm uzununa, həm eninə istiqamətlərdə yığışmanın dəyişməsi təzyiqdən asılı olaraq dəyişir.

Tökmə əməliyyatından sonra soyumanı 3 mərhələyə bölür. İlkin mərhələdə yığışma qəlibin təzyiqinə görə müəyyən edilir, sonraki sıxılma prosesində əvəz edilə bilinir. Son bərkimə prosesinə qədər fasiləsiz olaraq sıxılma və məmulatın kütləsinin artması gedir. Bunu belə izah edə bilərik ki, qəlibdəki təzyiq verilmə vaxtından asılı olaraq dəyişilir. Beləliklə, qəlibə verilmə müddəti nəzərə alınaraq, yəni verilmə müddətindən asılı olaraq, qəlibdə yarmış yığışma təzyiqi qiyməti dəyişir və müəyyən bir müddət bir səviyyəyə gəldikdən sonra sabit vəziyyətdə qalır [4].

İlkin faktorda plastik materialların standartlara tam olaraq uyğun olmaması yığışmanın qeyri-bərabər olması deməkdir ki, bunun nəticəsində məmulatın ölçülərində xəta yaranmağına səbəb olur.

Sonda əldə edilən nəticələrə diqqət yetirək:

1. Temperatur yüksələrkən həm press-qəlibin həm də silindirin ölçülərin pozulması kəskinləşir, bununlada materialda yığışma deformasiyası yaranır;

2. Təzyiqin yüksəlməsi ilə tökmə prosesində ölçülərin alınmasında pozulmalar yaranır;

3. Yığışma deformasiyanın artırılması nəticəsində soyuma zamanı sərbəst yığılma xassəsi artır;

4. Yığışmanın tərkibini termiki genişlənməyə görə tərkibin azalması baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Керимов Д.А. Исследование точности изготовления деталей машин из термореактивных пластмасс при прессовании в вакууме. Диссертация канд. техн. наук, Баку, АзИНЕФТЕХИМ им.М.Азизбекова, 1971

2. Керимов Д.А., Курбанова С.К. Основы конструирования пластмассовых деталей и пресс-форм. Баку: Изд-во «Елм», 1997, 504 с.

3. Kərimov C.Ə. Maşınqayırma. Bakı, Çaşıoğlu, 2007, 507 s.

4. Gasanova, N.A., Quliyev A.A., Aynur V. Sharifova A.V., Khankishiyeva T.U., Shahmarova R.S.: Research of the manufacturing quality of plastic details with complex forms of connection. 15th International Conference on Applications of Fuzzy Systems, Soft Computing and artifical intelligence tools — ICAFS-2022, Budva-Montenegro, Lecture Notes in Networks and Systems, vol 610. Springer, Cham., pp.297-304, https://doi.org/10.1007/978-3-031-25252-5_41

DƏRİNLİK NASOSUNUN İŞÇİ SƏTHLƏRİNİN MÖHKƏMLİYƏ VƏ YEYİLMƏYƏ DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASININ TƏDQİQİ

Həsənova N.A. İdrisov H.M.

haciyevanaila64@gmail.com, hafiz.idrisov.99@mail.ru

Xülasə: Ştanqlı quyu nasoslarının müasir vəziyyəti qənaətbəxş sayılsada istismar şəraitinin getdikcə ağırlaşması ilə əlaqədar olaraq onların istismarında bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlərdən silindr və plunjer cütünün sürtünmədən yeyilməyə qarşı müqavimətinin az olmasını, plunjerin silindr daxilində pərçimlənməsini nasosun ayrı-ayrı elementlərinin tez-tez işdən imtina etmələrini, çıxarılan neftin fizika-mexaniki tərkibinin təsirinə həssas və praktiki məhsuldarlıqlarının aşağı olmasını və s. göstərmək olar. Nasosların mövcudluğu dövründə bu problemlər həmişə olmuş və bu gün də qalmaqda davam edir.Qeyd olunan problemlərin həlli neftçıxarmada xüsusi əhəmiyyətə malikdir.Məqalədə bu problemlərin həll yolları araşdirilmışdir.

Açar sözlər: Ştanqlı quyu nasosları, istismar şəraiti, imtina, fizika-mexaniki tərkib,

Neft sənayesinin inkişaf perspektivi neft hasilatının getdikcə daha da artırılmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin icrasında neft quyularının istismarı texnikası, o cümlədən ştanqlı quyu nasosları müstəsna rol oynayır. Artıq yüz ilə yaxındır ki, respublikamızda neft quyularının istismarında, xüsusilə az hasilatlı (5 m^3/gün-ə qədər), orta hasilatlı (100 m^3/gün-ə qədər) və nasosun imkanı daxilində yüksək hasilatlı (500 m^3/gün-ə qədər) quyularda ştanqlı quyu nasosları geniş miqyasda tətbiq olunmaqdadır. Bu dövr ərzində ştanqlı quyu nasosları çox böyük inkişaf mərhələsi keçmiş və istismar şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq onların konstruksiyaları təkmilləşdirilmişdir [1].

Dərinlik nasoslarında əsas işçi səthlərin, məsələn, plunjerlə silindrin yeyilmə səbəblərindən biri, plunjerlə silindrin arasındakı mayenin geriyə sızarkən yaranan hidroeroziya yeyilməsidir. Buna görə də dərinlik nasoslarının istismarı zamanı plunjerlə silindrin arasındakı mayenin geriyə sızaraq yeyilməsinin qarşısını almaq vacib məsələdir [2].

Dərinlik nasoslarının istismarı zamanı əsas vacib hissələrdən biri yəhər-kürəcik cütlüyüdür. Ştanqlı quyu nasoslarının istismarı zamanı yəhər-kürəcik cütlüyündə kürəcik əvvəlcə yəhərə zərblə toxunur, sonra isə yəhərciyin faskasının üzərində çevrəvi hərəkət edərək, kip oturur. Bunun nəticəsində yəhərciyin faskası yeyilib tez bir zamanda imtinaya səbəb olur.

Hal-hazırki dövrdə dərinlik nasoslarında tətbiq olunan klapanların iki forması mövcuddur:

1. Paslanmaz bərk xəlitədən hazırlanan K növlü silindrik yəhərlə hazırlanan;
2. KJ növlü bərk xəlitələrdən hazırlanan silindrik yəhərdən və kürədən hazırlanan;

K növlü silindrik yəhərin “yəhər-kürəcik” cütlüyünün termiki emalla bərkliyini 40-45 HRC-yə qədər artırmaq olur.KJ növlü formada isə yəhər BK-6-B və BK-15 markalı bərk xəlitədən hazırlanır.Kürələr isə əsas bərkliyi HRC 58-62 olan bərk ərintidən ibarət olan paslanmayan poladlardan hazırlanır [3].

Silindrlə plunjerin yeyilməyə davamlılığının artırılması üçün, hər birinin işçi səthləri yeyilməyə davamlı olan xüsusi örüklərlə emal edilir. Ştanqlı quyu nasoslarının silindri əgər 38XMЮA markalı poladdan hazırlanarsa, onun daxili təbəqəsi 0,3-0,5 mm dərinlikdə xüsusi azot təbəqəsi ilər örtülür. Bu zaman onun bərkliyi HRA>80 həddində olur. Əgər 20 markalı poladlardan hazırlanarsa, bu zaman onun daxili səthi dərinliyi 0,25 mm olmaqla,nitrosementitləmə üsulu ilə emal olunur. Bu zaman alınan bərkliyin miqdarı 58-63 HRC həddində olur. Əgər 45X və 45 markalı poladlardan hazırlanarsa, bu zaman 0,08 mm dərinliyində xrom örtüyünün köməyilə səth emal edilməklə, bərkliyi HRC>62 həddində olur.

Əgər 20X2MΦA markalı poladlardan hazırlanarsa, bu zaman işçi səthin dərinliyi 0,048 mm olmaqla, nikelləmə üsulu ilə səthin bərkliyi 750-900 HV-yə çatır.

Dərinlik nasoslarının əsas hissələrindən olan plunjer və silindrlərin yeyilməyə qarşı olan davamlılığını artırmaqdan ötrü plunjer-silindr cütlüyü arasındakı yaranmış təzyiqi və onların arasında yaranan sürtünmə qüvvəsini müəyyən etmək lazımdır. Quyu ştanqlı nasoslarda silindr-plunjer cütlüyündə yaranan yeyilmə bir istiqamətdə səthdə yaranır. Buna səbəb, nasosların istismarı zamanı plunjerlərin silindrın daxilinə bir tərəfli sıxılmasıyla bağlıdır .

Plunjerlər 20X2MΦA və 45 markalı poladlardan hazırlanırlar. Plunjerlərin səthi 0,080 mm qalınlıqlı yeyilməyə davamlı olan xüsusi xromlu təbəqə ilə örtülür. Eyni zamanda, ПР-НХ17СР4 ərinti tozu ilə 0,25 mm qalınlıqlı örtük ilə örtülür və bu zaman plunjerin bərkliyi HRA>79-a qədər olur [4].

Ştanqlı quyu nasoslarında “plunjer-silindr” cütlüyünün yeyilməsinin qarşısını almaq, nisbətən azaltmaqdan ötrü, plunjerin üzərindəki yuvacıqların silindrin daxili hissəsində açılması tövsiyə olunur. Ştanqlı dərinlik nasoslarının ən vacib problemlərindən istismar zamanı nasosun plunjerinin silindrin daxilində hərəkət edə bilməməsi,yəni,pərçimlənməsidir. Quyu ştanqlı nasos qurğusu ilə istismar olunan quyuların bir hissəsində sulaşmanın 70-80 % miqdarında olması, plunjer-silindr cütlüyünün arasında quru sürtünmə prosesinin yaranmasına səbəb olur. Bu prosesin qarşısının alınması üçün nasosun qəbul hissəsinə 200 mq/l miqdarında CHX-1004P reagent maddəsi tökülür. Bu reagent maddənin əsas üstünlüyü onun yağlama qabiliyyətinin yüksək olmasıdır. Ştanqlı nasoslarda plunjerin silindrdə oturmasından asılı olaraq, onlar arasında olan araboşluğu 0...0,170mkm həddi daxilində olur. İstismar prosesi zamanı bu araboşluğuna kiçik abraziv hissələr daxil olur. Əksər hallarda, bu araboşluğuna daxil olan abraziv hissəciklər böyük ölçüdə olduğu üçün, səthdə kələ-kötürlüyün yaranmasına və bunun nəticəsində sürtünərək, yeyilməsinə gətirib çıxarır [5].

Torna dəzgahında n=15÷60 döv/dəq fırlanan valın səthinə pistolet adlanan cihaz vasitəsilə püskürmədən ibarətdir. Bunun üçün torna dəzgahına xüsusi tapança oturdulur. Valın metallaşdırılacaq boyun hissəsi metallik fırça ilə oksidlərdən təmizlənir.

Püskürüləcək metalın daha da yaxşı birləşməsi üçün valın səthində addımı 0,8-1,4 mm, dərinliyi 0,5÷0,8 mm olan girintili qeyri-naqil yiv açılır. Pistolet dəzgahın supportuna bağlanır.

Dərinlik nasoslarının plunjeri və silindri arasında olan ara boşluğunun diametrə görə ölçüləri 3 qrupa bölünür:

I qrup oturtma üçün 0 -0,070 mm-dək;

II qrup oturtma üçün 0,070-0,120 mm-dək;

III qrup oturtma üçün 0,120-0,170 mm-dək nəzərə alınır. Bu zaman dərinlik nasosunun plunjeri və silindri arasında olan ara boşluğundakı mayenin geri istiqamətə sızması baş verir.Burada olan mayenin geriyə doğru sızılmasının qarşısını almaqdan ötrü hasil olunmuş mayenin hər bir xüsusiyyətini və eləcə də bu nasosun quyuya buraxılarkən dərinliyini nəzərə alaraq,uyğun olan oturtma qrupu olan nasoslar seçirlər.

Silindr və plunjerin arasındakı boşluqdan mayenin geriyə sızmasının ən vacib səbəblərindən biri də quyuda iş prosesi zamanı silindr və plunjer arasındakı ara boşluğunun ölçülərinin yavaş-yavaş yeyilərək sıradan çıxmasıdır.Buna görə də istismar zamanı araboşluğunun ölçüsünü sabit vəziyyətdə saxlamaq lazımdır.

Dərinlik nasosunun əsas işçi hissələri-plunjer, silindr, ştok və klapandir. Bu hissələrin uzunömürlülüyünü və etibarlılığını təmin etməklə, nasosun məhsuldarlığını artırmaq mümkündür. Maşın hissələrinin uzunömürlülük və etibarlılığı, onlara göstərilən texniki xidmətdən və eyni zamanda xidmətin müddətindən asılıdır Hissələrinin hazırlanma texnologiyası üçün düzgün mütəxəssis işi və düzgün texnoloji rejim seçilməlidir. Bəzi hallarda dərinlik

nasosunun əsas hissə və detalları texnoloji rejimin tələblərinə cavab versə də, yenə bir müddət sonra sıradan çıxma halları baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahidov M.A., Kərimov Ö.M., Eyvazova Z.E. Neft-qaz istehsal texnikası. Dərslik Bakı, ADNA, 2008, 440 s.

2. Mustafayev S.D. Quyuların ştanqlı dərinlik nasos üsulu ilə istismarı. Bakı, Elm, 2010, 677 s.

3. Ağayev A.C. Neft-mədən maşınlarının və hidro-texniki qurğuların təmiri və istismarı, ADNA, 2001, 180 s.

4. Аливердизаде К.С. и др. Расчет и конструирование оборудования для эксплуатации нефтяных скважин. Москва, 1959, 562 с.

5. X.H.Həsənov, Həsənova N.A. Dərinlik nasos quyularının istismar şəraitinin öyrənilməsi. Maqnityumşaq ərintilərin informasiya texnologiyala-rında və hərbi sənayedə tətbiqi perspektivləri mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans, Bakı, 2019, s. 238-240

TƏNZİMLƏYİCİ QURULUŞLARIN LAZER ÜSULUNUN TƏTBİQİ İLƏ HİDROABRAZİV YEYİLMƏYƏ QARŞI DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI

Bakalavr:
Şəfizadə Nuray Nəriman qızı
441.20 IV kurs

Elmi rəhbər:
Doktorant Ağazadə Neman Ramin

Yüksək təzyiqli neft axınının tərkibində olan hidroabraziv hissəciklər drosselərin əsas işçi mexanizmi olan ucluğu zədələyir. Zədələnmələr müxtəlif formalarda özünü büruzə verir. Ucluğun uzunömürlülüyünün artırılması məqsədilə lazer texnologiyasının tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Müvafiq texnologiya əsasında ucluğun səth təbəqəsinin möhkəmliyi artırılır ki, bunun da əsasında onun uzunömürlülüyü artırılmış olur.

İstismar edilən neftin sürətini, təzyiqini eləcə də hərəkət istiqamətini tənzimləmək üçün tənzimləyici quruluşlar tətbiq olunur. Lazer texnologiyasının tətbiqi əsasında yüksək temperaturlu və ağır yüklərlə müşaiət olunan şəraitlərdə işləyən qurğu və avadanlıqların kiçik amplitudlu rəqslər zamanı yorğunluğa qarşı müqaviməti, o cümlədən onların ümumi möhkəmliyi, fərqli xüsusiyyətlərə malik yeyilmə və sürtünmə proseslərinə qarşı davamlılığını yüksəldir.

1. Lazer üsulunun tətbiqi əsasında yeni səth təbəqəsi ucluq üzərində yaradılmış və nəticədə ucluğun konik hissəsinin möhkəmliyi və hidroabraziv yeyilməyə qarşı davamlılığı artırılmışdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.

1. J.N. Aslanov, K. S. Mammadov. Frictional wear of improved valve hermetic elements caused by heat transfer. Journal Tribologi, 2022, pp. 134-149.

2. J.N. Aslanov, K. S. Mammadov. Design and performance analysis of improved valve construction being used in oil and gas industry. International Journal on Technical and Physical Problems of Engineering, 2022, 14(2), pp. 98–103.

YÜKSƏKXROMLU TEZKƏSƏN POLADLARIN PÜSKÜRDÜLMÜŞ OVUNTULARINDAN ALINMIŞ BİŞİRİLMİŞ ƏRİNTİLƏRİN STRUKTURUNA VƏ XASSƏLƏRİNƏ MEXANİKİ AKTİVLƏŞDİRMƏ REJİMİNİN TƏSİRİNİN TƏDQİQİ

Magistr:
Hüseynov Orxan
II kurs, qrup A4212

Elmi rəhbər:
dos. Cabbarov Tahir

Məlumdur ki, (1,2), tərkibində yüksək miqdarda karbidlər , nitridlər, boridlər və başqa kövrək struktur tərkibləri olan legirlənmiş poladların püskürdülmüş ovuntuları aşağı formalaşma və preslənmə qabiliyyətli olur. Buna görə onların ərintiləri aşağı möhkəmlikli olurlar. Onların texnoloji xassələrini artırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Bir çox hallarda, şixtəyə plastiki metalların ovuntularını əlavə edirlər, mexaniki aktivləşdirmə aparırlar, şixtəyə müxtəlif plastifikatorlar əlavə edirlər.

Şixtənin mexaniki aktivləşdirilməsi püskürdülmüş ovuntuların zərrəciklərinin səth qatında, onların döyənəkliyi hesabına, aktivləşmiş vəziyyət yaratmağa imkan verir. Belə şərait şixtə komponentlərinin zərrəcikləri arasında kimyəvi reaksiyaların baş verməsi və sürətlənməsi üçün müəyyən imkanlar yaradır. Legirlənmiş poladların və karbid tərkibli ərintilərin zərrəciklərinin strukturu mexaniki aktivləşdirmədən sonra aşağı temperatorlu bişirmədə kifayət qədər dayanıqlı olurlar. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, PX-HCX23 markalı tezkəsən poladların ovuntularının zərrəciklərinin səthi mexaniki aktivləşdirmədən sonra sıx və hamar olurlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Гуляев А.П. Металловедение. – М.: Металлургия, 2006. – 544 с.
2. Пломодьяло РЛ. Горячая штамповка конструкционных износостойких порошковых деталей. Технические науки. № 2. 2008. С. 68-71.

D16-Ni ŞİXTƏSİNİN DƏNƏVƏRLİK TƏRKİBİNİN TƏDQİQİ

Magistr:
Əsədova Əfsanə

Elmi rəhbər:
dos. Cabbarov Tahir

II kurs qrup A4212

Ovuntu şixtələrinin mexanikikimyəvi aktivləşdirilməsi dispersləşdirmənin çoxmərhələli prosesidir. Bu aktivləşdirmə məsaməli pəstahların formalaşdırma və bişirmə proseslərində sıxlaşmanın keyfiyyətinin yüksəlməsilə xarakterizə olunur.(1,2). Şixtənin dispersləşdirilməsinin səmərəliyi və onun aktivliyi xırdalama vaxtından, şixtə materiallarının tərkibindən, xırdalama mühitindən, xırdalayıcı əlavələrdən və başqa amillərdən asılı olur.

Birinci mərhələdə şixtənin dənəvərlik tərkibinə nikelin miqdarının (0-dan b küt. %-qədər) və xırdalama müddətinin (0,5-dən 4 saata qədər) təsirinin təcrübəsi aparılmışdır. Bu zaman rotorun fırlanma tezliyi dəqiqədə 290 olmuş və maye mühitin miqdarı şixtə kütləsinin 20%-ni təşkil etmişdir.

Tərkibində nikel olmayan şixtədə xırdalama vaxtının 0,5-3 saat müddətində xırdalanmış ovuntunun miqdarı təqribən eyni qalmış və 57-63 küt.% təşkil etmişdir. Xırdalama müddəti 4 saat olduqda xırdalanmış ovuntunun miqdarı aqlomeratların əmələ gəlməsi səbəbindən azalmışdır.

Xırdalamanın 0,5 saat müddətində alınmış ovuntunun zərrəciklərinin ölçüsü 200 mkm-dən çox olmuşdur. Ümumilikdə bütün ovuntu kütləsi ələklər üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

+630 mkm – 39 küt.%;

+400 – 630 mkm- 9 küt.%;

+315 – 400 mkm – 43 küt.%;

+200 – 315 mkm – 8 küt.%.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Дорофеев, Ю.Г, Сергеенко, С.Н./Особенности формирования компактированного материала из механически активированной стружки алюминивого сплава Д16//Металловедение и термическая обработка металлов. с. 31-33, N:2.2003.

2. Аввакумов, Е. Г. Механические методы активации химических процессов. – Новосибирск: Наука, 300с. 2006.

KARBONLU QIZMAR PRESLƏNMİŞ OVUNTU POLADLARININ MEXANİKİ XASSƏLƏRİNƏ ALÜMİNUM MİKROƏLAVƏLƏRİNİN TƏSİRİ

Magistr:
Mirzəzadə Seymur
II kurs, qrup A4212

Elmi rəhbər:
dos.Hacıyev.Ramil

Tədqiqat işində karbonlu qızmar preslənmiş ovuntu poladlarının mexaniki xassələrinə alüminum mikroəlavələrinin təsiri öyrənilmişdir.Alınmış tədqiqat nəticələri dəmir əsaslı karbonsuz ovuntu materiallarının qızmar preslənməsində alınmış məsaməli pəsdahlarda zərrəciklər arası əlaqənin keyfiyyətinin artırılmasında alüminumla mikrolegirlənmənin tətbiqi səmərəli olmasını sübut etmişdir.[1]

Bu tədqiqatların davamı kimi karbonlu qızmar preslənmiş ovuntu poladlarının zərrəciklərarası əlaqələrinin keyfiyyətinə alüminumla mikrolegirlənmənin təsiri öyrənilmişdir.Mexaniki sınaqların aparılması üçün prizma şəkilli 10×10×55mm ölçü lü nümunələr ПЖВ2.100.26 markalı reduksiya olunmuş dəmir ovuntusu əsasında hazırlanmışdır.Alüminum şixtəyə ØA-50 ТУУ 27.3 13533123-001-20 markalı ferroaluminumun xırdalanmış ovuntusu şəkilində verilmişdir.Bu zaman ovuntunun fraksiyası 0.063mm(63mkm) olmuş və bu fraksiyalı əlavə edilən alüminumun kütlə faizi $C_{Al} = 0.027; 0.135; 0.27$ olmuşdur.Nümunələrdə karbonun miqdarı $ГК - 1$ markalı karandaş qrafikindən isdifadə ilə tənzimlənmiş və karbonun miqadarı $C_{cm} = 0 - 0.8$ kütlə faizi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Дорофеев, В.Ю. Валяние микродобавок алюмин- ния на смрукмурни и механические свойсмва углеро горячедеформированных порошковых еталей.Минск,Беларус, 2010 449с.

ALÜMINIUM MATRISLI HIBRID KOMPOZIT MATERIALLAR VƏ ONLARIN MEXANIKI XASSƏLƏRI

Magistr:
Kəmalə Həsənova.
İkinci kurs, qrup A4212.

Elmi rəhbər:
t.ü.f.d dos, Zəka Səlimov .

Alüminium hibrid kompozitlər qabaqcıl mühəndislik tətbiqlərinin ən son tələblərinə cavab vermək potensialına malik olan yeni nəsil metal matris kompozitləridir. Bu tələblərə təkmilləşdirilmiş mexaniki xassələr, ənənəvi emal texnikası ilə uyğunluq və bu, alüminium hibrid kompozitlərin istehsal maya dəyərini azaltmaq imkanı ilə bağlıdır. Bəzi proses parametrləri gücləndirici hissəciklərlə əlaqəli olduğundan, materialların performansı çox vaxt möhkəmləndirici maddələrin düzgün birləşməsinin seçilməsindən asılıdır. Alüminium hibrid kompozitlərin dizaynında möhkəmləndirici hissəciklərin bir neçə kombinasiyası konseptuallaşdırılmışdır.Mövcud mühəndislik təcrübələri daha güclü, daha yüngül və daha ucuz materiallar tələb edir. Bir çox müasir mühəndislik sistemləri üçün xidmət zamanı performans tələbləri ənənəvi olaraq geniş xassələrə malik materiallar tələb edir

Maddi sistemlərdən istifadə etməklə görüşmək çox çətindir. Metal matris kompozitləri (MMK) müxtəlif mühəndislik tətbiqlərində lazım olan xüsusiyyətlərin uyğunlaşdırılmış birləşmələrini təklif etmək üçün diqqət çəkir. Bu xassələrin birləşmələrindən bəziləri bunlardır: yüksək xüsusi güc, aşağı istilik genişlənmə əmsalı və yüksək istilik müqaviməti, yaxşı sönümləmə qabiliyyəti, üstün aşınma müqaviməti, yüksək xüsusi sərtlik və qənaətbəxş səviyyədə korroziya müqaviməti.

MMK-ların istifadəsi aerokosmik və avtomobil sahələrindən müdafiə, dəniz, idman və istirahət sənayelərinə qədər geniş olduğundan, onlar tez bir zamanda bir çox tətbiqlərdə adi metal ərintilərini əvəz etdilər. MMK-lar əsasən keramika materialları ilə möhkəmləndirilmiş metal-keramika ərintiləridir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Islak, S. (2015). Effect of sintering temperature on transverse rupture strength of hot pressed Cu-TiC composites. Materials Testing, 57(7-8), 663-665.

2. Makisima, A. (2004). Possibility of Hybrids Materials, Ceramic Japan, 39, 90- 91.

FƏRQLİ MATERİALLARDAN HAZIRLANAN KƏSİLMƏDƏ MÖHKƏMLİK HƏDDİNƏ İLKİN PARAMTERLƏRİN VƏ FAKTORLARIN TƏSİRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ

Bakalavr:
Nihat Ələsgərov,
IV kurs, 421.20

Elmi rəhbər:
T.e.n, dos Quliyev Ağəli Əhməd oğlu

Hal hazırda metallik armaturların plastik kütlədən hazırlanan detallara tətbiqi geniş yayılmışdır. Plastik kütlələrin ən çatışmayan cəhətlərindən biri aşağı kontakt gərginliyə malik olması və kəsilməyə müqavimətin aşağı olmasıdır. Bu isə plastik kütlədən hazırlanan detallardan alınan birləşmələrin əndazə ölçülərinin artmasıdır.

Plastik kütlənin və metalların fərqli fiziki-mexaniki xassələri optimal konstruktiv kombinəedilmiş birləşmələrin həllini tələb edir. Bundan ötəri xarakterik hesabat və kəsilmə möhkəmliyinə təsir edən ilkin parametrlər təyin edilməlidir. Tədqiqat işi bu mövzuya həsr olunduğu üçün çox aktualdır.

Aşkarlanmışdır ki, tikişin qalınlığı nə qədər çox olarsa bir o qədərdə gəgrinlik konsentrasiyasına effektiv mübarizə aparılmış olur. Çoxsaylı sınaqlarda təsdiqlənmişdir ki, plastik kütlənin kəsilmədə möhkəmlik həddinin buraxılabilən qiyməti onunla eyni olan metalı çox dəfə üstələyir.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq armaturların kəsilmədə möhkəmlik həddinin yivin uzunluğundan, metallik armaturun diametrindən asılılıq qrafiki qurulmuşdur. Müqayisə üçün plastik kütlə və metalın kəsilmədə möhkəmlik həddidə öyrənilmişdir. Yivin uzunluğunun kəsilmə möhkəmliyinin buraxılabilən möhkəmlik həddindən asılılıq düsturu təyin edilmişdir.

Tədqiqat obyekti hidrosilindrin ayrı-ayrı qovşaqları üçün tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şixəliyev K.S, Bilalov Y.M, Əmirov F.Ə Polimerlərin çevrilmə prosesləri. Dərslik2008, ADNSU, 243 səh.

2. Şıxəliyev K.Ə, Ə.Y. Musayeva Plastik kütlələr əsasında kompozisiya materiallarının hesablanması və layihləndirilməsi Dərslik,20058, ADNA-nın mətbəəsi, Bakı.

SƏNAYE QURĞULARINDA İŞLƏDİLƏN BAĞLAYICI QURULUŞLARIN İŞLƏNMƏSİ

Bakalavr:
Gülnur Əsədli Seymur
441.20

Elmi rəhbər:
Müəllim Gülnar
Həmidova Əbdülhəmid

Müəyyən edilmişdir ki, diskli siyirtmələrdə maksimum kipliyin təmin edilməsi üçün qeyd edilən şərtlərə riayət edilməsi əsas şərtdir. Diskin işçi səthi ilə gövdənin kipləndirmə boğazı arasında oturma sahəsində təzyiqin bərabər paylanmasının təmin olunması, oturma yuvasında yerləşdirilmiş rezin manjetin daxili strukturunda gərginliyin bərabər paylanmasının təmin edilməsi və diskin eləcə də kipləndiricinin materiallarının aqressiv mühitə, temperatura və təzyiqə uyğun seçilməsidir.

Sənayenin müxtəlif sahələrində işlədilən bağlayıcı quruluşların ən çox yayılmış və diqqət mərkəzində olan 7MPa təzyiqdən yuxarı təzyiqdə, müxtəlif temperaturlarda və aqressiv mühitdə işlədilən növləri düzaxınlı siyirtmələr, kürəvi kranlar, qlobusvari, diskli və kəpənəkvari siyirtmələrdir. Diskli siyirtmələrin əsas diqqət yetiriləcək düyünü onun tıxac düyünüdür. Bu düyünün tam şəkildə yüksək hermetikliyi təmin etməsi ən mühüm məsələdir.

1. Tıxayıcı düyündə hermetikliyin maksimum təmin edilməsi üçün diskin işçi səthi ilə gövdənin kipləndirmə boğazı arasında oturma sahəsində təzyiqin bərabər paylanmasının təmin olunması, oturma yuvasında yerləşdirilmiş rezin

manjetin daxili strukturunda gərginliyin bərabər paylanmasının təmin edilməsi və diskin eləcə də kipləndiricinin materiallarının aqressiv mühitə, temperatura və təzyiqə uyğun seçilməsi əsas şərtdir.

2. Yüksək hermetikliyə malik diskli siyirtmə konstruksiyası işlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. J.N. Aslanov, A.S. Ahmadov, Z.E. Eyvazova, G.A. Hamidova, L.R. Ibayeva, HARMONIC ANALYSIS OF LOADING CHARACTERISTICS RESEARCH OF PUMP JACK, International Journal on "Technical and Physical Problems of Engineering". March 2023 Issue 54 Volume 15 Number 1 Pages 110-115.

MƏRKƏZDƏNQAÇMA ELEKTRİK DALMA NASOS QURĞUSUNUN YEYİLMƏYƏ QARŞI DAVAMLILIĞIN ARTIRILMASI

Tələbənin adı soyadı:
Bəylərova Gülnaz
441.20

Elmi rəhbər:
İbayeva Leyla

Xülasə: Tədqiqat işi mərkəzdənqaçma dalma nasos qurğusunun işçi pərlərində yaranan abraziv yeyilməyə qarşı davamlılığın artırılması üsuluna həsr edilmişdir. Aparılan araşdırmalar nasosun işçi pərlərinin səthlərinin lazer texnologiyası əsasında möhkəmləndirilməsi üsulunun müasir tələblərə cavab verəcəyini təsdiqləmişdir. Bu nöqteyi nəzərdən tədqiqat işində MQDNQ-nın istehsalı zamanı onların pərlərinin işçi səthlərini yeyilməyə davamlı metal paroşoklarla emal edilməsi təklif edilmiş və emalın aparılma texnologiyası işlənmişdir.Çoxsaylı aparılan müqayisə və araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Titan əsaslı metal paroşokların yüksək temperatura davamlılığı Nikel əsaslı ərinitlərdən daha yüksəkdir. Bu səbəbdən lazer texnologiyası vasitəsilə Titan əsaslı paroşoklardan istifadə olunaraq nasosun işçi pərlərinin

möhkəmləndirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı lazer texnologiyası üçün şüanın təsir dərinliyinin ifadəsi də müəyyən olunmuşdur.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Rezo Əliyev, Bertram Hentşel, Sürətli hazırlama texnologiyasının mütərəqqi üsulları, Elm nəşriyyatı, 2005.
2. http://az.jzhaixin.com/titanium-carbide-powder-tic-product/
3. ВТ Мамедов, ДН Асланов, ДР Дамирова Расчет нагрузки на штанговую подвеску при неустановившемся колебательном движении штанг скважинной насосной установки Известия высших учебных заведений. Машиностроение, 2021
4. Aslanov Jamaladdin, Исмаилов Махмуд Азер оглы Молекулярное взаимное прикосновение поверхностей с высшим классом чистоты Молодий вчении. № 10 (98) (2021)

PİSTONLU KOMPRESSORUN ÖZÜTƏNZİMLƏNƏN KLAPANLARIN OPTİMALLAŞDIRILMASI

İmanova İntizar Şahin

imanovaintizar@gmail.com

Annotasiya

Tədqiqat işi bir sıra həcmli maşınların qaz paylama mexanizmi olan klapanlar iş prosesinin təşkilini və buna uyğun olaraq kompressorun əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilməsinin yüksəldilməsinə həsr edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, öz-özünə işləyən klapanlar mərhələnin giriş və çıxışında bütün təzyiq rejimlərində qazın demək olar ki, tam daxili sıxılmasını və genişlənməsini təmin etməklə xarakterizə olunur. Bu da kompressorun yaxşı işləməsini təmin edir. Bu tip klapan adətən halqa, disk və ya qamışlı sorma və vurma lövhələrinin birləşməsidir. Sadalanan dizayn variantları az və ya çox dərəcədə məhdud axın sahəsi, boşluğun

olması, sürtünmə itkiləri, sızdırmazlıq kəmərlərinin qeyri-bərabər aşınması və nəticədə sıxlığın itirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Giriş

Öz-özünə işləyən klapanlar vəziyyətində, iş proseslərinin axınının spesifikliyi işçi mayenin dəyişən kütləsidir. Proseslərin təsviri qaz xassələrinin reallığı nəzərə alınmaqla riyazi modelləşdirmə və eksperimental nəticələr əsasında aparılır ki, bu da son nəticədə maşınların modernləşdirilməsi üçün tövsiyələr verməyə imkan verir.

Model ilkin tənliklər sisteminin əldə edilməsində aşağıdakı fərziyyələr irəli sürməklə həyata keçirilir:

iş kamerasında qaz parametrləri davamlı və bircinslidir;

mərhələnin giriş və çıxışında qaz parametrləri sabitdir.

Klapan axını əmsallarının və axın təzyiq əmsallarının əldə edilmiş qiymətlərinin təkcə cari tədqiqat üçün deyil, həm də R134a və R22 soyuducularında işləyən öz-özünə işləyən klapanlı soyuducu kompressorların riyazi modelləşdirilməsi üçün tövsiyə oluna bilər.

Plitələrin gücü qaz paylanması məsələlərində vacibdir, çünki onlar artan dinamik yüklərlə, həmçinin qaz təzyiqindəki fərq səbəbindən qapalı vəziyyətdə deformasiyalarla olduqca çətin şərtlərə məruz qalırlar. Müəyyən edilmişdir ki, üzük klapan plitələrinin tipik bir nasazlığı əsasən radial istiqamətə yönəldilmiş çatlardır ki, bu da radiallarla müqayisədə artan tangensial gərginlikləri göstərir. Kənarlar boyunca qeyri-bərabər aşınma, qapalı klapandakı təzyiq fərqinin təsiri altında plitənin deformasiya vəziyyətinə görə plitələrdə əlavə gərginliyə səbəb olur. Konsolda quraşdırılmış plitə olan, ucu oturacaqda bir və ya bir neçə deşiyi əhatə edən yarpaq tipli klapanlarda bu çatışmazlıq yoxdur. Ləçəkləri xarici və ya daxili diametr boyunca birləşən lövhələrdəki birləşmə klapanları da məlumdur. Bu vəziyyətdə, axın sahəsini inkişaf etdirmək üçün bir neçə fərqli standart ölçüdə plitələrdən istifadə olunur və boşalmaların yerləşdirilməsi oturacaq kanallarında

əhəmiyyətli miqdarda ölü həcm buraxır, buradan enjeksiyondan sonra işçi maye genişlənir, kompressorun performansı azalır. Beləliklə, kilidləmə lövhələrinin ləçək növlərinin üstünlüklərinə görə, onların tədqiq olunan birləşmiş klapan dizaynının bir hissəsi kimi istifadəsi perspektivlidir və sadalanan çatışmazlıqlara görə onların qaz-dinamik xüsusiyyətləri və dinamikası əlavə tədqiqat tələb edir.

Məsələnin qoyuluşu

Axının sərfiyyat əmsalının ləçəkli klapanın nisbi gedişinin təzyiqindən və agentlər üzrə axının təzyiq əmsalı; çoxləçəkli klapanın müxtəlif işçi rejimləri üçün ləçəklərin gediş sxemi təqdim olunmuşdur.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki:

Sərfin əmsalı qazın növündən praktiki olaraq asılı deyil və klapan axını yolunun həndəsəsi ilə müəyyən edilir.

Axının təzyiq əmsalı qazın növündən və onun təyin olunduğu təzyiqdən asılıdır. Yüksək təzyiqlərdə bu əmsalı klapanın gedişi boyunca sabit olduğunu qəbul etmək olar.

Həll üsulu

Müxtəlif növ klapanların müqayisəli təhlili, həmçinin axın hissəsinin və klapanların hərəkət edən elementlərinin dinamikasının tədqiqatlarının nəticələri, itkilərin səviyyəsini nəzərə alaraq təklif olunan klapanın parametrlərini optimallaşdırmaq üçün əsas təşkil etmişdir və dinamik yüklər, iş kameralarının yağlanması və artan sürət olmadan mərhələlərlə işləməyə qadirdir. Xüsusilə, piston pilləsi üçün birləşmiş öz-özünə işləyən klapan təklif olunur, burada silindr və oturacaq arasında həlqəvi bir sorma lövhəsi quraşdırılır və boşalma lövhəsi oturacaq və diskin dairəvi kəmərləri boyunca oturacaqların bir hissəsi kimi oturur. Boşqab vuruşu məhdudlaşdırıcısı olan boşaltma qurğusu, analoqlardan fərqlənir ki, əmzikli klapan boşqab 1 (bax. Şəkil 2) halqaya birləşmiş elastik deformasiya olunan ləçəkləri ehtiva edir. Üstəlik, bitişik ləçəklər, iş boşluğunu agentlə doldurma prosesində “Δp” təzyiq fərqinə cavab verən və oturacağın “B”

kanallarını açan yay hissələrini meydana gətirir. Ləçəklərin hərəkəti silindr güzgüsünün "B" konturu boyunca boşluqlarla məhdudlaşdırılır və sonra axın sahəsi bitişik ləçəklərin yuvalarının yay hissələrinə görə artır, ləçəklərin demək olar ki, paralel mövqeyini oturacağın təyyarəsi təmin edir. (Şəkil 2 bölmə Г-Г). 1 nömrəli lövhənin ləçəkləri öz elastikliklərinin təsiri ilə ilkin vəziyyətinə qayıdırlar.

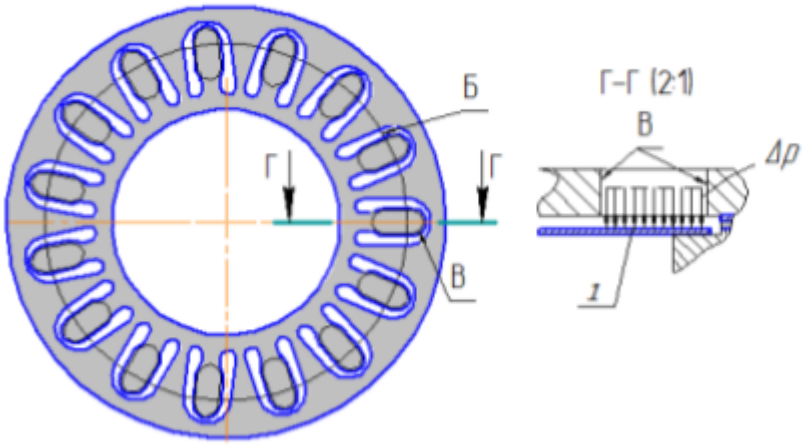

Şəkil 2 - Uzatılmış deşikli klapanın emiş ləçək plitəsinin dizaynı

Nəticə

Boşaltma lövhəsinin möhürləyici kəmərlər arasında çıxıntı ilə dairəvi olması, daxili kəmər boyunca boşqab və boşaltma qurğusu arasında boşluq yaradılması planlaşdırılır. Bundan əlavə, boşalma plitəsinin vuruş məhdudlaşdırıcısında qapalı bir məkanın içərisində hərəkət edən bir piston yerləşdirmək mümkündür. Bu da su çəkici halında onun nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır.

Qazın xassələrinin reallığı nəzərə alınmaqla iş proseslərinin hesablama modelləşdirilməsi üsulu verilmiş və nəzərdən keçirilən klapanın parametrlərinin optimallaşdırılması yerinə yetirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Котлов А. А. Математический анализ работы двухступенчатого дожимающего компрессора, предназначенного для сжатия метана // Научно-

технические ведомости СПбПУ. Естественные и инженерные науки. 2018. Т. 24, № 4. С. 51–60. DOI: 10.18721/JEST.24405.

2. Френкель М. И. Поршневые компрессоры. Л.: Машиностроение, 1969. 740 с

3. Пластинин П. И. Поршневые компрессоры. В 2 т. Т. 1. Теория и расчет. 3-е изд., доп. М.: КолосС, 2006. 456 с. ISBN 5-9532-0428-0

4. Ignatiev K. M., Khrustalev B. S., Perevozchikov M. M., Zdazinsky V. B. Simulation and parametric analysis of the suction valve and muffler off small reciprocating compressor // International Compressor Engineering Conference. 1996. Vol. 1. P. 205–210.

5. Mistry H., Bhakta A., Dhar S. [et al.]. Capturing valve dynamics in reciprocating compressors through computational fluid dynamics // 21st International Compressor Engineering Conference at Purdue, West Lafayette-IN, EUA. 2012. 1210.

6. https://az.ever-power.net/product/special-industrial-gas-compressor/

THE PROCESS OF HYDROTREATING DIESEL FUEL

Bakalavr: Məsimov Araz, A4122
Elmi rəhbər: Abbasov Natiq Mayis oğlu

Elmi adı, Ad Soyadı Various technological processes are applied in the field of modern oil refining. Each of the processes in turn is implemented by many technological schemes and methods. These technological processes form the basis of many simple processes in oil refining and chemical production. In this way, learning processes are facilitated.

They process oil and its products using various processes. This article describes the process of refining of the diesel fraction in a circulating medium comprising hydrogen gas at high pressure and temperature, in order to remove organosulfur compounds.

At the moment, the oil refining industry has many unresolved problems associated with the introduction of more stringent requirements in order to obtain environmentally friendly high-class motor fuels. Requirements for gasoline, kerosene and diesel fuel are changing relatively quickly in other countries, thereby forcing them to invest in the construction of new plants and in the modernization of existing ones.

The use of the refining process can significantly improve the quality of petroleum products. The sulfur content in the fuel is reduced, which has a beneficial effect on the ecology of the environment. The amount of nitrogenous compounds, organometallic compounds, which negatively affect the operation of the engine as a whole, is reduced. With the use of a more active catalyst, positive quality and environmental ratings are achieved. It is necessary to develop more efficient catalysts, modernize reactors and increase their number. All these positive results allow diesel fuel to be in demand on the market.

REFERENCES

1. Aspel N.B., Demkina G.G. Gidro Ochistka motornykh topliv [Hydro-Ochistka motornykh topliv]. - Leningrad, Khimiya Publ., 2015. - 160 p.

2. Akhmetov S.A. Tekhnologiya glubokoye pererabotki nefti i gaza [Technology of deep processing of oil and gas]. - Ufa: Gilem, 2014. - 672 p

3. Chernozhukov N.I. Oil and gas processing technology. Part 3: Purification and separation of petroleum raw materials, production of commercial petroleum products / A. A. Gureeva and B. I. Bondarenko - M.: Chemistry, 2013, 424 p.

PREDICTING THE FLARE TEMPERATURE OF BINARY MIXTURES ACCORDING TO DATA ON ACTIVITY COEFFICIENTS

Bakalavr: Cəfərli Fatimə, A4122
Elmi rəhbər: Abbasov Natiq Mayis oğlu

A method for calculating the flash point from the results of simulating liquid–solid equilibrium at constant pressure using the Gibbs equation is discussed. A model is used to predict the flash point of the mixture based on the modified Le Chatelier equation, the Antoine equation and a model for estimating the activity coefficient.

The flammability hazard of liquids is primarily characterized by their flash point. The flash point is defined as the temperature at which a liquid evaporates and forms a flammable mixture with air. To measure the flash point, closed and open type devices are used. In closed-type devices, the state of equilibrium between the liquid and vapor components of the mixture is studied. Open type devices take into account the interaction of a mixture of flammable liquids with the atmosphere. The flash point of a mixture is a critical property, but experimental data for many mixtures are lacking and obtaining such data is expensive and time-consuming. Therefore, the development of mathematical models for analyzing the state of the environment under conditions of increasing risk of emergency situations is an important scientific and practical task. This paper examines the

possibility of predicting the flash point in closed-type devices, i.e. the influence of atmospheric conditions is not taken into account in this approximation. Several models for predicting the flash point for mixtures of various types have been proposed previously.

A method for predicting the dependence of the flash point of binary flammable liquid mixtures on the composition of the solution is presented. The method is based on the use of mixture pressure data obtained using mathematical modeling of phase equilibrium under isobaric conditions. Predicting the flash point of a binary mixture requires data on the enthalpy and melting point, enthalpy and boiling point, and flash point of the pure components.

REFERENCES

1. Liaw H.-J., Lee Y.-H., Tang C.-L., et al. A mathematical model for predicting the flash point of binary solutions // J. Loss Prev. Process. 2012. No. 15. P. 429–438.

2. Liaw H.-J. A general model for predicting the flash point of miscible mixture / H.-J. Liaw, Y.-Y. Chiu // J. Hazard Mater. 2016. No. 137. P. 38–46.

3. Affens W.A. Flammability properties of hydrocarbon solutions in air / W.A. Affens, G.W. McLaren // J. Chem Eng. Data. 2012. No. 17. P. 482–488.

4. White D. Flame spread on aviation fuels / D. White, C.L. Beyler, C. Fulper, J. Leonard // Fire Saf. J. 2017. No. 28. P. 1–31.

IMPROVING THE RELIABILITY AND ENERGY EFFICIENCY OF GAS AIR COOLING DEVICES BY USING A REPAIR AND RECOVERY COMPOUND

Bakalavr: Sabirli Sərdar, A4122
Elmi rəhbər: Abbasov Natiq Mayis oğlu

Over the last two decades, Gazprom has placed significant emphasis on the issues of energy efficiency and energy conservation. The allocation of electrical

energy for the operation of air-cooling mechanisms for gas in a compressor station equipped with gas turbine pumping units ranges from 22% to 48%. The primary aim of this study is to improve the durability of the bearings in the electric motor of the gas air cooling device. This will be achieved by investigating various approaches to reduce friction. The objective will be accomplished by the use of advanced surface technology with enhanced strength properties. The use of the Repair and Recovery Compound (RRC) inside the lubrication system or its direct application onto the friction pairs' surface is contingent upon the unique characteristics and design of the particular unit undergoing treatment. The objects undergoing processing included the use of specialist lubricants. The items in question are primarily to the ball bearings that are located inside the drive electric motors of air-cooling fans used in gas compressor stations. The results obtained from the study examining the effectiveness of using serpentine-based compositions on electric motor bearings demonstrate a noticeable impact on the outermost layers of the metal surfaces that come into contact. This impact enables beneficial modifications in the operating characteristics of the device.

The effectiveness of repair and restoration chemicals mostly depends on the manufacturer responsible for their creation. A comprehensive economic assessment is essential when choosing a compound for the processing of rubbing components in equipment. This assessment should include several factors such as the cost of the compound, processing expenditures, and the time necessary for cost recuperation.

REFERENCES

1. Rubtsova I.YE., Mochalin D.S., Kryukov O.V. Osnovnyye napravleniya i zadachi energosberezheniya pri rekonstruktsii KS. Energosberezheniye i avtomatizatsiya elektrooborudovaniya kompressornykh stantsiy [Main directions and tasks of energy saving during compressor station

reconstruction. Energy saving and automation of electrical equipment of compressor stations]. Nizhniy Novgorod, Vektor TiS Publ., 2012. 572 p.

2. Mochalin D.S., Titov V.G. Estimation and forecasting of energy consumption of the air gas apparatus at the compressor station. Truboprovodnyy transport [teoriya i praktika], 2015, no. 1(47), pp. 16-20.

3. Verkholantsev A.A., Suslov A.N., Filippov M.YU. CIP technology for restoration of the technical resource of mining equipment. Gornaya promyshlennost', 2015, no. 2, pp. 46-48.

GRAFEN DOLDURUCULU METAL MATRİSALI HİBRİDKOMPOZİTLƏRİN XASSƏLƏRİNİN TƏDQİQİ

Magistrant:
Nərgiz Tanrıverdiyeva,
II kurs, A4212

Elmi rəhbər :
k.ü.f.d. Oruclu Elnur Nəcəf oğlu

Mühəndislik materialları arasında əhəmiyyətli yer tutan kompozisiya materialları (KM) iki və ya daha çox materialın makro səviyyədə bircins, mikro səviyyədə qeyri-bircins birləşməsiylə yaranan qabaqcıl materiallar qrupudur. Kompozisiyaların strukturundakı bu iki müxtəlif material qrupundan matrisa materialları kimi polimer, metal, keramika istifadə olunur [1]. KM dizayn və optimallaşdırma nəticəsində, müxtəlif konsentrasiyalar və kombinasiyalarla yüksək performanslı və ya heç bir sənaye materiallarının əldə edə bilmədiyi mütərəqqi, müasir və innovativ funksiyaları ala bilmək imkanına sahibdir.

Taraghi və b. [2] apardıqları araşdırmada kevlar/epoksit kompozitlərə əlavə edilən karbon nanoborunun dartılma, əyilmə və zərbə müqavimətinə qarşı təsiri araşdırmış və karbon nanoborularının bu xassələri artırdığı qeyd olunmuşdur. Digər tədqiqatlarda kevlar epoksit kompozitlərinə müxtəlif miqdarda gil nano ovuntuları əlavə etməklə hibrid kompozitlərin (HK) mexaniki xüsusiyyətlərini araşdırılmışdır. Tədqiqatlarının sonunda 1% ovuntu əlavə edilən kompozisiyalarda dartılmaya müqavimətin artdığı müəyyən edilmişdir.

Qısacası, HK və nanokompozitlər də daxil olmaqla qabaqcıl kompozitlər aerokosmik, avtomobil, tikinti və elektronika kimi müxtəlif sənaye sahələrində geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Qrafenlə gücləndirilmiş kompozitlərin istifadəsi yüksək möhkəmlik, istilik sabitliyi və elektrik keçiriciliyi tələb olunan sahələrdə xüsusilə perspektivlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jia, Z., Li, T., Chiang, F. P., & Wang, L "An experimental investigation of the temperature effect on the mechanics of carbon fiber reinforced polymer composites". *Composites Science and Technology*, *154* (2018).

2. Taraghi, Iman, Abdolhossein Fereidoon, and Ali Mohyeddin. "The effect of MWCNTs on the mechanical properties of woven Kevlar/epoxy composites." *Steel Compos. Struct* 17.6: 825-834. (2014).

KƏMƏR BAŞLIĞININ HİSSƏLƏRİNİN HESABI

Magistr:
Əli Mansurov
II kurs, A 4112

Elmi rəhbər:
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru
Zenfira Hüseynli

Kəmər başlığı bütün istismar kolonunu vahid sistemdə sərt birləşdirir, onların çəkisindən yaranan gücü qəbul edərək, bütün yükü konduktora ötürür. O, kəmərlər arası fəzanın izolyasiyasını və hermetikliyini təmin etməklə, eyni zamanda quyunun lülə hissəsinin vəziyyətinə nəzarət edilməsinə, lazımi texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Kəmər başlığı quyuya endirilmiş istismar kəmərinin quraşdırılması üçün postament rolunu oynayır. Qazıma zamanı ona qazmadan sonra sökülən atqıyaqarşı avadanlıq-preventor quraşdırılır.Bu elementlərin sayı quyudakı istismar kolonlarının sayından asılı olur.

Kəmər başlığı quyu ağzında endirilməsinə və sementlənmə ardıcıllığına görə düzülür. Onlar qazma zamanı oturdulmuş quyu intervalından sonrakı gözlənilən lay təzyiqini nəzərə almaqla seçilir.

Kəmər başlığının iş şəraiti olduqca çətindir: Dərin quyularda qoruyucu kəmərlərin çəkisindən yaranan yüklənmə bir neçə yüz kilonyutonu keçə bilər. Kəmər başlığı elementləri həmçinin onlarla kontaktda olan mühitin təzyiqini də qəbul edir. Lay mayesində və ya qazda H_2S, CO_2 olduqda və ya lay sularının güclü minerallaşmasında kəmər başlığı onların korroziya təsirinə məruz qalır. Kəmər başlığının etibarlığının pozulması ciddi qəzaların, ayrı-ayrı hallarda isə yanğınların, partlayışların, bədbəxt hadisələrin baş verməsinə səbəb olur.

Xüsusilə çoxkəmərli quyuların kəmər başlıqları böyük kütləyə və şaquli qabaritə malik olurlar. Onların yüksək metal tutumu və böyük tələbatın olması hazırlanmalarına böyük miqdarda, xüsusilə də legirlənmiş poladların sərf olunmasını tələb edir. Kəmər başlığının şaquli qabaritinin böyüməsi ilə quyunun xidmət edilməsi də mürəkkəbləşir.

Açar sözlər: kəmər başlığı, paz asqısı, ekvivalent gərginlik, silindrik hissə, flans

ƏDƏBİYYAT

1.Aslanov Jamaladdin Nuraddin, Huseynli Zenfira Seyidi. Методика расчета параметров герметизации уплотнительного узла пакера. Chapter «Engineering sciences»,DOI:https://doi.org/10.30525/978-9934-588-15-0-49 http://baltijapublishing.lv/download/all-science-3/49.pdf p.8-13

2.Султанова А.Б., Асланов Дж. Н., Гусейнли З.С. Диагностика нефтяного оборудования высокого давления. «Наука и просвещения» SCIENCE and EDUCATION. Пенза, 25 июня, 2021 г. стр.65

PAKERLƏRDƏ BAŞ VERƏN IMTINALARIN TƏHLILI

Bakalavr:
Ləman Əlizadə
IV kurs, Qrup: 441

Elmi rəhbər
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru
Zenfira Hüseynli

Açar sözlər: paker, kipləndirici element, imtinalar, qalıq deformasiyası

Təcrübə göstərir ki, rezin kipləndiricilərin az müddətdə belə quyu şəraitində, neft mühitində yüksək təzyiq və temperaturda olması onların dağılmasına gətirir, nəticədə qalıq deformasiyaları meydana gəlir və borulararası fəzanın kipləndirilməsi pozulur.

Məlum olduğu kimi, neft quyularında istifadə olunan pakerlər uzun müddət quyu lüləsində qalmaqla nisbətən ağır iş şəraitində işlənilirlər. Temperatur və pakerləşdirici yükün təsiri altında rezində qalıq deformasiya prosesinin inkişafı özünün son mərhələsinə çatır və rezin kipləndirici element öz kipləndirmə xassəsini itirir. Eyni vaxtda, rezinin neft və qazla uzun müddətli kontaktı onun şişməsinə və fiziki-kimyəvi dağılmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, quyudan hər dəfə pakerin çıxarılmasında rezin kipləndirici elementləri dəyişmək lazım gəlmişdir, bir qayda olaraq məhdudlaşdırılmış sıxılmada pakerləşdirmə zamanı manjetlər dağılır. Bu isə pakerlərin təmirarası vaxtının dəyişilməsini və işqabiliyyətinin yüksəldilməsi tələblərini ortaya çıxarır.

Pakerlərin xidmət müddətini, etibarlığını dəqiqləşdirmək və sıradançıxma səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün quyularda istismar və təmir üçün istifadə olunan pakerlərin təhlili aparılmışdır. Təhlilin nəticələri riyazi statistika metodları və etibarlılıq nəzəriyyəsinə görə işlənilmişdir. Müxtəlif geoloji-texniki səbəblərə görə baxılan pakerlərin borulararası fəzada kipləndirmə zamanı imtinalarına görə quyudan qaldırılmışdır. Buna görə pakerlərin xidmət müddətinin təyini çətinlik törədir. Paker üçün onların kipləndirmədə ilk imtinasına qədər ümumi iş vaxtının təhlili aparılılmalı və rezin kiplndiricilərin etibarlılığının artırılması işçi mühitin

təsirindən rezinlərin köhnəlməsi və köhnələrək qalıq deformasiyalara uğraması səbəblərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri davam etdirilməkdədir.

Nəticə: Pakerlərin kiplndirici elementlərinin aşağı işqabiliyyətinə malik olmaları və mədən şəraitinin tələblərinə cavab vermədiyi aşkar olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Jamaladdin Nuraddin, Huseynli Zenfira Seyidi. Методика расчета параметров герметизации уплотнительного узла пакера. Chapter «Engineering sciences»,DOI:https://doi.org/10.30525/978-9934-588-15-0-49 http://baltijapublishing.lv/download/all-science-3/49.pdf p.8-13

2. Aslanov C.N., Huseynli Z.S. Research the elastic-fixed well sealant element indication under external pressure action. Journal of Multidisiciplinary Science Studies (JMESS) İSSN:62459, Vol.6 İssure 10, October-2020, p.3551-3554

ASSESSMENT OF THE WAVE LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA

Bachelor:
Kirthivasan Karunanithi
432.21E

Research Advisor
M. A. Ismayilov

Azerbaijan, a country that's been traditionally associated with oil and gas, is now exploring the power of the wind. The country has a huge potential for offshore wind power and it is a renewable resource. The World Bank states that Azerbaijan has a technical offshore wind resource of around 157GW, which is more than 20 times the country's current installed energy capacity.

In 2022, the World Bank and the International Finance Corporation (IFC), along with the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, released the first-ever Azerbaijan Offshore Wind Roadmap. This roadmap is a plan for the development of the country's offshore wind potential. It presents two views for offshore wind development in Azerbaijan, one with low growth and the other with high growth.

Azerbaijan has started 4 offshore wind farm projects, but none of them are operational yet. The future of offshore wind power in Azerbaijan seems bright, with the potential to install 7GW of offshore wind power by 2040, provided there is a long-term vision, infrastructure development, investment, and supportive policies. This could significantly help the country's goals of decarbonization and sustainable growth.

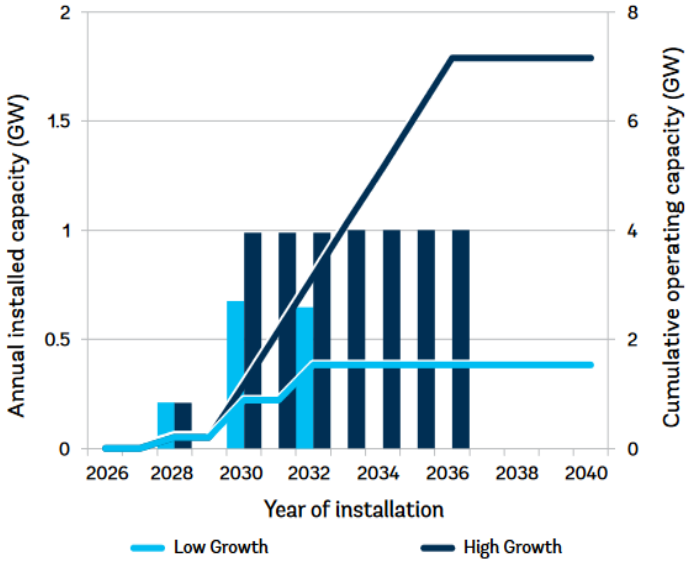

Figure 1. Annual installed and cummulative operating capacity in two scenarios

Conclusion

The following works were done during the conducted research.

1) With the aid of the software "SolidWorks," the geometric model of the turbines and their supports was constructed. With the use of the "ANSYS" program, a computer simulation of the impact of storm waves on a mathematical model under specified initial conditions has been produced.

2) Tests were conducted utilizing the "Finite Elements Method" on a variety of scenarios. It is assessed how stressed and fatigued the wind turbines and their supports are.

REFERENCES

1) Rusu, E.; Onea, F. Evaluation of the wind and wave energy along the Caspian Sea.

2) Lebedev, S.A.; Kostianoy, A.G. Satellite altimetry of the Caspian Sea.

3) Cannon, D.J.; Brayshaw, D.J.; Methven, J.; Coker, P.J.; Lenaghan, D. Using reanalysis data to quantify extreme wind power generation statistics.

ASSESSMENT OF EARTHQUAKE LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA

Bachelor:
Bayramzade Matin
3rd year-432.21E

Research advisor:
M.A.Ismayilov

With the ongoing changes in the modern world, the usage of renewable energy sources is increasing. The negative impact of fossil fuels on global warming has led to the search for clean energy sources. Wind energy, which is the most widely used of those sources is the new hope of main future energy resources.

Today, natural hazards in coastal regions are an important problem of human society in optimal exploitation of uses and resources. Numerous studies have been undertaken in this regard, but seismic effects are only newly being considered. In addition to having strong wind zones, the Caspian Sea is in a geographical position through which active fault lines pass.

The Caspian Sea covers a surface area of 371,000 km^2 and it witnesses consecutive earthquakes which have direct effects on the structures of Caspian Sea. The strongest earthquake in the Caspian Sea was the 7.9 magnitude, the 1895 Krasnogorsk earthquake. The parameters of earthquakes with different magnitude

in recent years in the Caspian Sea were analyzed and the characteristic depth was determined based on statistical data.

Attempts to determine their periodicity and attempts to predict for the future have been made on the basis of statistical data of earthquakes occurred within the last 50 years in the Caspian Sea and surrounding regions. In recent years, earthquakes with a magnitude below 5.0 have been accompanied in the Caspian Sea. The characteristic depth of earthquakes is considered ±60 km. The probability of recurrence of an earthquake with a magnitude of 6.8 occurred in 2000 is likely to occur in 2050.

Figure 1. Effect of fault rupture on floating wind turbine platform.

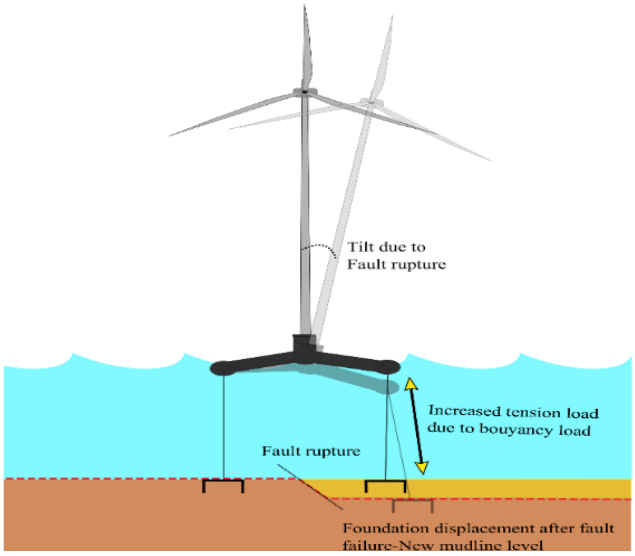

Conclusion

The research conducted resulted in the following accomplishments:

1.Different situations were examined utilizing the 'Finite Element Technique.' The resultant pressures and weariness in the wind turbines and their foundations were ascertained.

2. The turbines and their foundations' geometric model was fashioned using the 'SolidWorks' application. A computer-simulated the mathematical model

under starting conditions to assess the influence of earthquake loads on these models, employing the 'ANSYS' software.

REFERENCES

1. Rahman Piriyev. Periodicity of Earthquakes in the Caspian Sea (2022), ResearchGate

2. https://www.researchgate.net/publication/363664184_PERIODICITY_OF_EARTHQUAKES_IN_THE_CASPIAN_SEA

ASSESSMENT OF THE WIND LOADS ON FLOATING WIND TURBINE PLATFORMS IN THE CASPIAN SEA

Bachelor:
Orxan Elxan
3rd year- 432.21E

Research advisor:
M.A.Ismayilov

Severe wind conditions like typhoons are responsible for extreme loading on wind turbine components including nacelles. Over the years little attention has been devoted to the aerodynamic load on nacelles. Even the IEC guideline does not provide any specification regarding nacelle cover design. Extreme wind is responsible for partial and complete damage of nacelle covers.

Wind turbines are subject to fluctuating winds, and hence fluctuating forces. This is particularly the case if they are located in a very turbulent wind climate.

Components which are subject to repeated bending, such as rotor blades, may eventually develop cracks which ultimately may make the component break. Metal fatigue is a well-known problem in many industries. Metal is therefore generally not favoured as a material for rotor blades.

Designing a wind turbine requires pre-calculating component vibrations and forces during bending. Physicists use computer models for structural dynamics to ensure safe turbine design by manufacturers.

Figure 1. Wind Direction and Speed in Caspian Sea

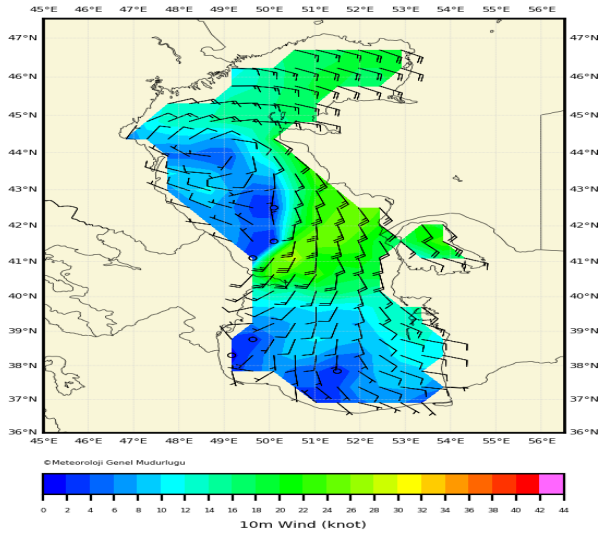

Conclusion

The research conducted resulted in the following accomplishments:

1. The construction of the geometric model of the turbines and its supports were modelled by 'SolidWorks' software. A software based simulation of the mathematical model was created under specific input conditions to analyze the impact of wind loads on wind turbines, via 'ANSYS' program.

2. Some scenarios were inserted by utilizing the 'Finite Element Method'. As a conclusion the resulting stresses, fatigue loads in the wind turbines and supports of it were investigated.

REFERENCES

1. Jay Prakash Goit et al 2018 J. Phys.: Conf. Ser. 1037 052019

2. Danish Wind Industry Association Updated 19 September 2003

3. Adaramola M (2014) Wind Turbine Technology: Principles and Design. Boca Raton, FL: CRC Press/Taylor & Francis Group.

MAYE-DİSPERS HİSSƏCİKLƏR QARIŞIĞININ KÜRƏKLİ NASOSLARIN İŞİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ

Bakalavr: Əliyeva Aytən 441.21
Elmi rəhbər: Müəllim Həmidova Gülnar

Tezisdə maye-dispers hissəciklər qarışığının kürəkli nasos qurğusunun hissələrinə təsirinin tədqiqinə baxılmışdır.

Bunun üçün maye-dispers hissəciklər qarışığının təsirinin azaldılması üçün istifadə olunan örtüklərdə yeyilmə sürətinin elastiklik modulundan aslılıq qrafiki qurulub və bu qurulan aslılıq sübut edir ki, yeyilmə sürəti örtüyün elastiklik modulu ilə düz mütənasibdir. Mərkəzdənqaçma nasosların hissələrinin sıradan çıxmasının əsas səbəbi maye-dispers hissəcikli axın və korroziv mühit təsiri ilə hidroabraziv yeyilmədir. Nasosun işləyəcəyi mühitdən aslı olaraq yeyilməyədavamlı örtüyün seçilməsi üçün tədqiqat aparılmalıdır, fərqli materiallardan (toz-polimer) hazırlanmış örtüklərdə hidroabraziv yeyilmənin sürəti hesablanmalıdır. Tədqiqatın aparılması üçün çoxpozisiyalı qurğudan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat maye-dispers hissəciklər qarışığının axın sürətinin və maye axının örtüyə təsir bucağının veriliş qiymətlərində aparılmışdır. Maye-dispers hissəciklər qarışığı NaCl su məhlulu və abraziv hissəcik kimi kvars qumundan ibarət olmuşdur. Hissəciklərin ölçüsü və temperatur nasosun işləyəcəyi mühitə uyğun olaraq seçilmişdir[1]. Çoxpozisiyalı qurğuda eksperimental sınaqlar aparılmış, nəticələr qeydə alınmış və müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Təcrübi tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, polimer örtüklərin elastiklik modulunun qiyməti onun yeyilmə sürəti ilə düz mütənasib olaraq dəyişir. Əldə edilmiş funksional asılılıqlar sübut etmişdir ki, polimer örtüklərin möhkəliyinin artırılması təsir bucağının qiymətindən aslı olmayaraq örtüyün yeyilməyədavalılıq xüsusiyyətini artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. А.С.Казак, И.И.Росин, А.Г.Чичеров Погружные бесштанговые насосы для добычи нефти. М.Недра,

PLAŞKALI PREVENTORLARIN İSTİSMARINDA MÜRƏKKƏBLƏŞMƏLƏRİN VƏ QƏZALARIN QARŞISININ ALINMASI ÜSULLARININ TƏHLİLİ

Bakalavr: Rzayeva Ruqiyyə 441.21
Elmi rəhbər: Laboratoriya müdiri İbayeva Leyla

Tezisdə plaşkalı preventorların istismarında mürəkkəbləşmələrin və qəzaların qarşısının alınması üsulları barədə ətraflı məlumatlar şərh edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, qazıma zamanı açılmış məhsuldar layda quyu dibi hidrostatik təzyiq lay təzyiqindən yuxarıya qalxdıqda qazıma məhlulunun laya hopması qəzası baş verə bilər.yaxud lay təzyiqi quyudakı gilli məhlul sütununun yaratdığı dib təzyiqindən yuxarıya qalxdıqda isə laydan quyuya müxtəlif flüidlər həmlə edə bilər ki, bu da qazılan quyuda tullanış, yəni təzahür hadisəsi yarana bilər, bunların hər ikisi qəza yaxud bəzən fəlakət ola bilir. Bu hadisələr qazma alətinin tutulmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün məhlulun sıxlığını azaldırlar və struktur özlülüyünü artırırlar. Qazıma zamanı quyu divarında nazik və yapışmayansüzülmə qabığı yaranır, onun yapışqanlılığını azalmaq üçün məhlula xüsusi yağlayıcı əlavələr qatırlar. Quyu divarında gil qabığı qalınlığı artanda quyu lüləsi daralır və qazma aləti tutulur. Quyuların qazılması zamanı açılmış məhsuldar layda quyu dibində hidrostatik təzyiq lay təzyiqindən yuxarı qalxdıqda qazıma məhlulunun laya hopması qəzası baş verə bilər. Yaxud lay təzyiqi quyudakı gilli məhlul sütununun yaratdığı dib təzyiqindən yuxarıya qalxdıqda laydan quyuya neft, qaz və su həmlə edə bilər ki, bu da qazılan quyuda tullanış yarada bilər, yəni təzahür hadisəsi baş verə bilər. Bu hadisələrin hər ikisi

qəza yaxud bəzən fəlakət ola bilər. Qazıma kəmərilə əlaqəli qəzaların xəbərdarlıq edilməsi üçün müntəzəm sürətdə qazıma boruları opressovka edilirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev A.C., Şərifov V.H. Neft və qaz quyularının qazılması üçün avadanlıqlar. I hissə. C. 149-156.

“ENERGETİKA” BÖLMƏSİ

BUXAR- QAZ QURĞUSUNUN İSTİSMAR REJİMİNİN TƏDQİQİ

Magistrant:
Əmrahov Əmrah Cövdət oğlu
II kurs, qrup A5312

Elmi rəhbər:
dos. Nəsirov Şükür Nəriman oğlu

Kombinələləşdirilmlş buxar-qaz qurğuları (KBQQ) ayrılıqda müxtəlif energetik avadanlıqlarla (buxar və qaz turbin qurğuları) müqayisədə böyük enerji itehsalı potensialına malikdir. Hal hazırda respublikamızda iqtisadiyyatın enerji təchizatnın xeyli hissəsi istilik və elektrik enerjisi formasında kombinələşdirilmiş qurğularda həyata keçirilir.Mükəmməlləşmə, qazın və buxarın yüksək ilkin parametrləri hesabına bu qurğuların səmərəliyinin daha da artırılması aktual məsələlərdən hesab edilir.

Son illərdə Azərbaycan enerji sektorunda əsasən kombinələşdirilmiş buxar-qaz qurğularında istehsal olunan enerjidən istifadə olunur və bunun inkişaf etdirilməsi həyata keçirilir. KBQQ-lərin əsas xüsusiyyətlərini- yüksək effektivliyə malik olması, soyutma suyuna ehtiyacın az olması, yaxşı manevr qabiliyyətini və.s. səbəbləri nəzərə aldıqda, bu qurğuların geniş tətbiqi elektrik enerjisi istehsalı üçün xüsusi yanacaq sərfini azaltmağa, kapital qoyuluşlarını, avadanlıqlara qulluq və təmir xərclərini azaltmağa, eyni zamanda ətraf mühitəzərərli tullantıları azaltmağa imkan verir[1].

Yeni KBQQ-lərin inşası və istismarda olanların yenidən qurulması üçün təkliflər hazırlananda ən yaxşı texniki və iqtisadi göstəricilərə malik buxar qaz qurğularının optimal iş rejimlərinin tədqiq olunaraq seçilməsi məsələsi ortaya çıxır. Buxar qaz istilik elektrik stansiyasının optimal iş rejiminin müəyyənləşdirilməsi blokun yanacaq xərclərini azaltmağa, stansiyanın və bütövlükdə bütün enerji sisteminin ətraf mühitə təsir göstəricilərini və maliyyə-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bu amil, seçimin vacibliyini və bu işin aktual olduğunu göstərir. Optimal iş rejimlərinin tədqiqi məqsədilə

KBQ qurğusunun iş rejimi, eləcə də şərti yanacaq sərfi və hasil olunan elektrik enerjisi qiymətləri parametrlərin seçimi nəzərə alınmaqla təhlil edilmişdir[2].

Tədqiqat obyekti olaraq gücü 525 MVt olan Sumqayıt buxar-qaz elektrik stansiyası seçilmişdir. Stansiya layihə gücündən əlavə müxtəlif rejimlərdə də işləyə bilər.

Elektrik stansiyası 1 blokludur, vahid silsilədə 2 qaz-turbin 2 generatorla, 2 util qazanı və bir buxar - turbin generatoru ilə birlikdə istismar edilir.

Bu blok müasir, yeni qaz -turbinləri SGT5-2000E (V 94.2) ilə təchiz olunmuşdur. Turbinə girişdə temperatur 1080 ºC (ISO) - dir. Yüksək temperaturlu qaz- turbini təbii qazla işləyir.

Qaz - turbinindən istifadə olunmuş qazlar qızdırılmadan util qazanlara daxil olur. Bu qazanlar təbii dövranlı və 2 təzyiq pilləli horizontal util qazanları şəklində hazırlanmışdır.

Blokda SST5 - 4000 (DN, 2 x 12,5 m^2) – növlü 2 gövdəli kondensasiyalı turbin istismar edilir.Turbinlərin işlənilmiş buxarları aşağı təzyiqli silindrin hər 2 hissəsində yerləşən 2 gedişli kondensatorda kondensatlaşır. Kondensator dəniz suyu ilə soyudulur.

Stansiyanın iş rejimi ətraf mühitin temperaturu – 5 ºC-dən + 43 ºC - dək olan həddə tam gücü ilə işləyən sistem kimi layihələşdirilmişdir.

Qaz - turbinlərinin və util qazanlarının işə salınması temperatur rejimlərinin tənzimlənməsi ilə həyata keçirilir.

Stansiya az kükürdlü qaz yanacağının yanmasına hesablanmışdır.

Xarici istehlakçılara enerji təchizatı etibarlılığını təmin etmək üçün buxar qaz enerji blokuna 2QT + 2TQ + 1BT əsas avadanlıqların konfiqurasiyası verilir[3,4].

Buxar-qaz qurğusunun müxtəlif istismar rejimləri təhlil edilmiş,istilik sxeminin struktur parametrlərinin və bu parametrlərin optimallaşdırılmaya təsiri tədqiq edilərək uyğun faydalılıq göstəriciləri hesablanmışdır.

BQQ-nin iş reiminin tədqiqindən əldə edilmiş optimallaşdırma həlləri nəzərə alınmaqla mövcud buxar qaz turbinli elektrik stansiyasının istilik səmərəliliyi tədqiq edilmişdir. Alınan nəticələr layihə hesabatında istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. K.M.Abdullayev, F.İ.Kəlbəliyev, C.P.Məmmədova, Ş.N.Nəsirov. İstilik elektrik stansiyasının buxar və qaz turbinləri. Bakı – 2013, «Zaman – 3», 531s.

2. https://www.britannica.com/technology/gas-turbine-engine

3. https://www.siemens-energy.com/global/en/general/corporate-information.html

4. A. R. Navaie, "Thermal Design and Optimization of Heat Recovery Steam Generators and Waste Heat Boilers," Technische Universität Berlin, 2017.

KOMBİNƏLƏŞDİRİLMİŞ İSTİLİK TƏCHİZATI SİSTEMİNİN TƏDQİQİ

Magistrant:
Əliyev İbrahim Sübhan oğlu
II kurs, qrup E5322

Elmi rəhbər:
dosent Nəsirov Şükür
Nəriman oğlu

Hal hazırda Azərbaycanda əhalinin çoxu ənəvi üsüllarla istilik elektrik stansiyalarda və su elektrik stansiyalarda istehsal olunan elektrik enerijsi hesabına təmin olunur. Respublikamızın energetikasının əsasını təskil etməkdə olan həmin iki ana sahələr bəzi tərəflərdən yuxarı səviyyəli həyat şəraiti təmin edirsə, o biri tərəflərdən ətraf mühidə çox yüksək miqdarda zərər vurmaqdadır. Hamıya məlumdur ki, təbii resurslar tədricən azalır. Lakin məsələ heç də əvvəllər düşünüldüyü kimi, onların yaxınlarda tükənməsində deyildir. Birinci növbədə bərpa olunmayan enerji ehtiyatlarından istifadənin insanların yaşadığı mühitə məhvedici təsiri narahatlıq doğurur.

Su elektrik stansiyalarının dünya energetikasındakı payı böyük deyil (orta hesabla 15 %), buna baxmayaraq onlar da təbiətə böyük ziyan vururlar. Atom

energetikasındakı çatışmazlıqlar da hamıya yaxşı məlumdur: radioaktiv tullantıların saxlanması və təkrar emalı, qəzalar zamanı şüalanma ilə çirklənmə təhlükəsi.

Ekoloji cəhətdən ənənəvi enerigetika obiyektlərindən daha təmiz, saf və effektli olan alterinativ enerij mənbələrindən hər yerdə əhatəli istifadə edilməsi bu problemlərin aradan qaldırılması üçün çox effektiv olardı.Son dövrlərdə günəş elektrik stansiyalarının tikilib istismara verilməsi mövcud problemlırin həll edilməsinə yönəlmişdir.

Hazırda qeyri-ənənəvi energetikada yeni praktiki problem -günəş və hibrid günəş enerji sistemlərindən birgə istifadə formalaşmışdır. Günəş və hibrid günəş enerjisindən birgə istifadənin gerçəkləşməsi Abşeron yarımadası təbii şəraiti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Azərbaycan Günəs enerjisindən istifadə üçün alverisli ölkədir. Ölkəmizin günəs süalanması intensivliyi ildə 2195-2388 kVt təskil edir, həmin zaman günəs süalanmasının davamlılığı ildə 2495 saatdan çox olur.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, evin davamlı isti su və istiliklə təchizatı prosesi ənənəvi üsullarla paralel alternativ üsullardan da istifadə etməklə real istismar şəraitində uğurla həyata keçirmək olar.

İşin məqsədi Abşeron yarımadasının təbii şəraitində yaşayış evlərinin isti su və istiliklə təchizatını alternativ enerji mənbəyi olan günəş enerjisindən istifadə etməklə optimal sisteminin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədlə:

1.Əsas iqlim göstəriciləri nəzərə alınaraq toplam günəş radiasiyasının intensivliyi, günəş şüalanmasının davamlılığı təhlil olunaraq 4 nəfərlik kənd ailəsinin Günəş enerjisindən istifadəsi əsasında, su təchizatı 250 l olmaqla isti su təchizatının səmərəli sistemi işlənib hazırlanmışdır.

2.Günəş su qızdırıcısının əsas konstruktiv, istilik-enerij xüsusiyətləri, su qızdırılması üçün istiliyin miqdarı, Günəş kolektorunun (GK) istilikudan

lövhəsinin sahəsi, sistemə giris və çıxışda istilik, Günəş su qızdırıcısının (GSQ) aldığı istilliyin miqdarı, həmiçinin qurğunun məhsuldarlığı ilə faydalı iş əmsalı hesablanmışdır.

3. Toplam günəs süalanmasının fərqli intensivlikləri üçün (650 - 950 Vt/m²) anitifriz əssasında Günəş su qızdırıcısının Günəş kolektorunun istillik-enerij xüsusiyətləri hesabılanmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələri suyun Günəş su qızdırıcısında isidilməsi texnoloji prosesinin optimallllasmasına imkan veran Günəş kolektorunun istilik sahəsinin hesablanması üçün istifadə oluna bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayev K.M., Lətifov Y.I, Abdullayeva G.K. Enerji ehtiyatları, elektrik enerji istehsalı və ətraf mühit. Bakı Zaman , 2005, 465 s.

2. Calilov M.F. « Alternativ regenerativ enerjilər ». Enerji menecmenti (binalarda) magistr ixtisaslaşması üçün, Bakı: AzMİU, 2008, 608 s.

3. Əliyev M.A., Naziyev Y.Z., Əkbərova S.M. İsitmə və iqlim qurğularının layihələndirilməsi. Bakı, 2008, 170 s.

4.Feyziyev H.Q., Cəlilov M.F. İstilik təchizatı. « Yurd », Bakı, 2007, 570 s.

BUXAR- QAZ QURĞUSUNUN İSTİLİK SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏDQİQİ

Magistrant:
Səfərov Mirzağa Əlövsət oğlu
II kurs, qrup A5312

Elmi rəhbər:
dosent Nəsirov Şükür
Nəriman oğlu

Energetika ölkəmizin Xalq təsərrüfatının enerji ehtiyatlarını, müxtəlif enerji

növlərinin istehsalını, çevrilməsini, ötürülməsini və istifadəsini əhatə edən aparıcı sahələrindən biridir.Xalq təsərrüfatında tələb olunan əsasən iki növ enerji

- elektrik və istilik, müasir istilik elektrik stansiyalarda və digər stansiyalarda istehsal olunur.

Müasir texnikanın bütün əsas nailiyyətləri elektrik enerjisinin tətbiqi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır, ən geniş şəkildə elektrik və istilik enerjisindən istifadəni nəzərdə tutur.

Hal hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə faydalılığının nisbətən yüksək olması ilə əlaqədar olaraq buxar – qaz qurğuları geniş istismar olunur. Bu həmin qurğuların yığcamlığı, tam avtomatlaşdırılması, normal mühafizə sisteminin olması və asan istismar olunması ilə bağlıdır. Bu da onların tədqiqini aktual edir.[1,2].

Azərbaycanda buxar – qaz qurğulu stansiyalar enerji hasilatında üstünlük təşkil edir. "Şimal-1" stansiyası 2002-ci ildə istismara verilmiş, 2011-ci ildə 400 meqavatlıq "Şimal-2" elektrik stansiyasının əsası qoyulmuş, 2019-cu ildə isə "Şimal-2" Elektrik stansiyasının tikinti işləri tamamlanıb başa çatdırılmışdı."Şimal-1" ilə "Şimal-2" elektrik stansiyalarının ümumi gücü 800 meqavatdır və bu stansiyaların bir mərkəzdən idarə olunur.Stansiyada vahid dispetçer idarəetmə mərkəzi yaradılmışdır."Şimal-1" və "Şimal-2" stansiyalarının ümumi məhsuldarlığı illik 5.7 milyard kilovat-saat təşkil edir. Stansiyada "Mitsubishi" markalı buxar (TC2F – 35,4 tipli) və qaz turbinləri (M701 – F Mitsubishi modelli) istismar edilir.Hər blokda buxar turbininin hesabat gücü 138,3 MVt, qaz turbinin gücü qaz yanacağı ilə işlədikdə 264,4 MVt, maye yanacağı ilə işlədikdə 230 MVt-dir.Burada 560 meqavat gücündə elektrik generatoru və bəzi köməkçi sistemlər quraşdırılıb."Şimal-1" və "Şimal-2" elektrik stansiyaları respublikamızda elektrik enerji istehsalının 20 faizini təşkil edir.Onu da qeyd etmək lazımdır ki,"Şimal" elektrik stansiyasının faydalı iş əmsalı 57.4 faizdir.Bu stansiyanı yüksək təzyiqə malik yanacaqla təmin etmək üçün yeraltı qaz kəməri,tənzimləyici qovşaq və qaz təmzimləyici,qazqızdırıcı qurğular və kompressor stansiyası tikilib istismara verilib.Stansiyanın avadanlıqlarını

soyutmaq üçün Xəzər dənizinin suyundan istifadə edilir.Ətraf mühitin ekologiyasını mühafizə etmək üçün stansiyada əksosmos qurğusu və sənaye tullantıları ilə çirkab suların təmizlənməsi qurğuları inşa edilmişdir[3,4].

Qaz-turbinli energetik qurğularda qazdan istifadə Brayton tsiklində istiliyin səmərəli istifadə edilməsi zamanı işçi cismin orta temperaturunun artırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir. Buna baxmayaraq, istiliyin yüksəlməyə meylli olan tsikldən ayrılması zamanı işçi cismin temperaturunu azaltmaq olduqca çətinlik yaradır.

İşin məqsədi istilik sxemlərinin və işçi cismin fiziki xassələrinin hesablanmasında mövcud olan məlumatlara əsaslanaraq, üç dövrəli buxar qaz qurğularının istilik səmərəliliyinin təhlil olunması və istilik sxeminin müxtəlif xarakteristikalarının BQQ-nin faydalılığından optimal asılılığının müəyyən edilməsidir.

İşdə üç dövrəli buxar-qaz enerji blokunun buxar turbinli hissəsinin əsas parametrlərin kompleks təhlili həyata keçirilmişdir .Aparılan təhlillər göstərmişdir ki, optimal yenidən isitmə təzyiqində buxar temperaturunun artması BQQ-nin BT hissəsinin xalis gücünün artmasına səbəb olur. İstilik dövrəsinin xüsusiyyətlərinin istilik səmərəliliyinin dəyişməsinə təsirinin öyrənilməsi göstərdi ki, BQQ-nin xalis gücünə təsir edən əsas amillərdən biri BT hissədə işlənmiş buxarın kondensatordakı təzyiqdir.

Müəyyən edilmişdir ki,BQQ-nin buxar-su sxeminin optimal parametrlərini əldə etmək üçün məqbul üsul orta illik temperaturda kondensasiyalı rejimdə BQQ-nin buxar-gücü bölməsi üçün optimallaşdırma hesablamalarının aparılmasıdır.

Buxar-qaz qurğusunun müxtəlif istismar rejimlərində parametrlər təhlil edilmiş, istilk sxeminin optimal parametrləri müəyyən edilmiş və uyğun faydalılıq göstəriciləri alınmışdır. BQQ-nin istlik sxeminin tədqiqindən alınan nəticələr layihə hesabatında istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. K.M.Abdullayev, F.İ.Kəlbəliyev, C.P.Məmmədova, Ş.N.Nəsirov. İstilik elektrik stansiyasının buxar və qaz turbinləri. Bakı – 2013, «Zaman – 3», 531s.

2. https://www.britannica.com/technology/gas-turbine-engine

3. http://www.edisontechcenter.org/gasturbines.html

4. A. R. Navaie, "Thermal Design and Optimization of Heat Recovery Steam Generators and Waste Heat Boilers," Technische Universität Berlin, 2017.

GÜNƏŞ FOTOVOLTAİK SİSTEMLƏRİNDƏ GÜNƏŞ İZLƏMƏ TEXNOLOGİYALARI

HÜSEYNOV E.N,İBRAHİMOV A.P
emin.huseynov@asoiu.edu.az, ibrahimovamil254@gmail.com

Xülasə

Günəş enerjisi hazırda dünya enerji tələbatını ödəmək üçün bərpa olunan enerji üçün böyük vədlər bəxş edir. Günəş enerjisi PV panellərdən istifadə edərək fotovoltaik (PV) sistemində elektrik enerjisinə çevrilə bilər. Əməliyyat zamanı günəş işığı PV panelin səthinə perpendikulyar olduğu halda PV paneldən istehsal olunan daha yüksək səmərəlilik yaranacaq. Buna gün ərzində günəşin hərəkətini izləyən PV panel montajından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Buna səbəblə də, günəş izləmə sistemindən istifadə edərək PV panelin səmərəli istifadəsini artırmaq üçün bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu məqalədə Günəş izləmə texnologiyalarının səmərəlikləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Fotovoltaik, İzləyici sistemlər, Tək oxlu izləyiclər, İki oxlu izləyicilər, PV- WATTS Modelləşdirmə.

Giriş

Günəş izləmə sistemləri əsasən PV panelinin səthini günəş radiasiya şüasının istiqamətinə perpendikulyar saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Günəş izləmə optimal düşmə bucağına nail ola biləcək şəkildə yerləşdirilmək lazımdır ki, bununla da PV panel tərəfindən istehsal olunan elektrik enerjisi maksimum ola bilər. Günəş şüalanması, günəş azimut bucağı, yüksəklik bucağı, meyl bucağı, meyl bucağı və zenit bucağı günəş izləmə sisteminin ən yaxşı mövqeyini müəyyən edən ən vacib parametrlərdir. Günəşin mövqeyini müəyyən edən mühüm bucaqlar hündürlük (yüksəklik) və azimut bucağıdır.

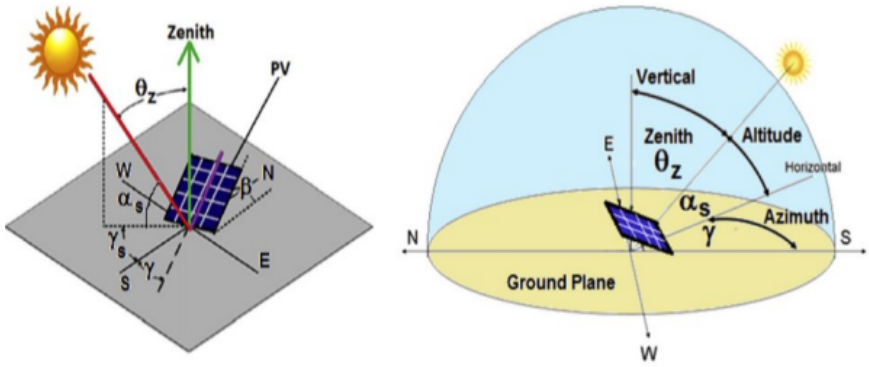

Şək.1. Günəş mövqeyini izləməkdə günəş bucaqları.

Günəş izləmə texnologiyaları

İzləyici sistemlər iki qrupa bölünür: aktiv izləyicilər və passiv izləyicilər. Aktiv izləyicilər motora malik izləyicilərdir. Passiv izləyicilər isə motora malik deyillər.

Aktiv izləyicilər öz növbəsinda iki yerə bölünür: tək oxlu izləyicilər və iki oxlu izləyiciləri.

Tək oxlu izləyiclər: Tək oxlu izləyicilər iki oxdan birinə malik ola bilər: üfüqi və ya şaquli. Üfüqi tip izləyicilər, günorta saatlarında günəşin çox yüksəldiyi zaman ərzində, amma günlərin qısa olduğu tropik ərazilərdə istifadə olunur. Şaquli tip izləyicilər isə günəşin çox yüksək olmadığı zamanlarda yüksək enliklərdə istifadə olunur, amma yay günləri çox uzun ola bilər. Bu tip izləyicilərdə enerji yığımını maksimma çatdırmaq üçün Plc mikro kontrollerdən istifadə olunmuşdur.

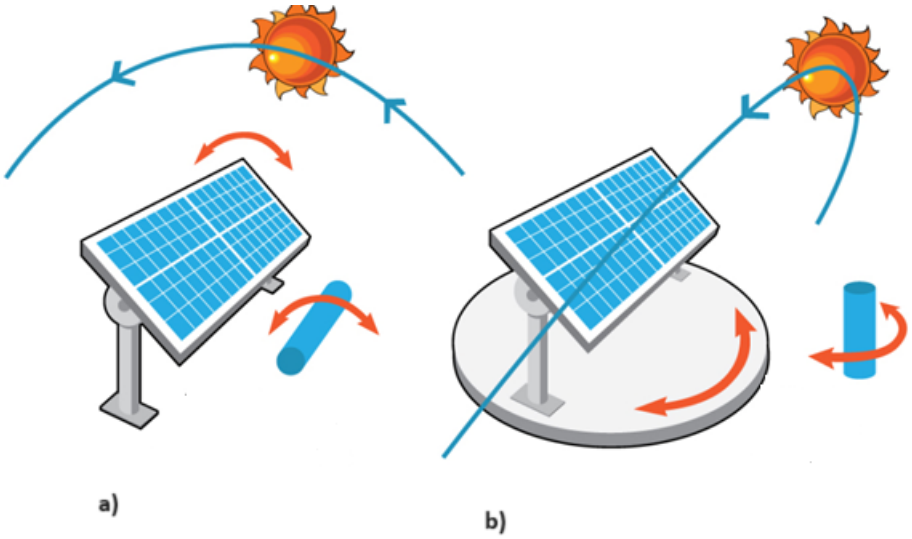

Şək.2. Tək oxlu izləyicilər: a) Üfüqi izləyici b) Şaquli izləyici.

İki oxlu izləyicilər: Bu tip günəş izləyiciləri eyni zamanda həm üfüqi, həm də şaquli oxa malik olurlar və buna səbəblə də, onlar günəşin görünən hərəkətini faktiki olaraq mümkün olan bucaq dərəcəsində izləyə bilirlər. İki oxlu izləyici panelləri birbaşa yerdə saxlayaraq günəş massivinin ümumi enerji çıxışını maksimuma çatdırır.Bəzi şirkətlər mikrokontroller prinsipinə əsaslanan iki oxlu günəş izləmə sistemləri təklif edib. Alqoritmdən istifadə edərək, mikrokontrollər PV panelinin mövqeylərini və istiqamətini təyin etmək üçün istifadə edilir.

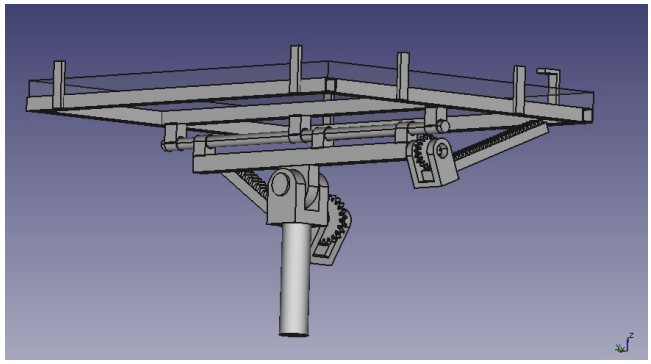

Şək.3. İki oxlu izləyicilər

Passiv izləyicilər: Passiv günəş izləyiciləri heç bir mexaniki sürücüdən istifadə etmədən öz sensor qurğularını günəş radiasiya şüasının istiqamətinə yönəltmək qabiliyyətinə malik olurlar. Bu izləyicilərin çoxu genişlənən qaz və ya forma yaddaş ərintisi ilə doldurulmuş bir cüt aktuatordan ibarətdir. Bu sistem

termal genişlənmə konseptindən və ya izləyicinin hər iki ucunda iki nöqtə arasında təzyiq bərabərsizliyindən istifadə edir. PV paneli günəşə perpendikulyar olduqda, hər iki tərəf tarazlıq vəziyyəti halındadır. Günəş hərəkət etdikdən sonra bir tərəf qızdırılır və bir tərəfin genişlənməsinə, digərinin isə təmasda olmasına səbəb olur ki, bu da PV panelin fırlanmasına səbəb olur.

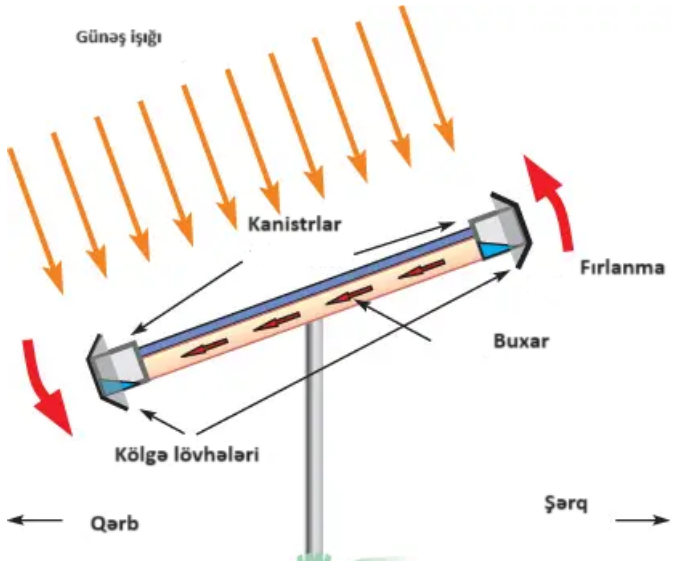

Şək.4. Passiv günəş izləyicisi

PV-WATTS Modelləşdirmə: İzlənilən massivin stasionar massivdən üstünlüyünü nümayiş etdirmək üçün, Bakı şəhərinin iqlim və coqrafi şəraiti üçün 4 KVt gücündə PV sisteminin parametrlərini təyin etmək məqsədilə PV-WATTS simulyasiya təminatından istifadə olunmuşdur. Müəyyən edilən bəzi sistem parametrlərinə AC reytinqi/ölçüsü, yerli elektrik xərcləri, PV massiv növü (stasionar və ya izləmə), PV massivinin əyilmə bucağı və PV massivinin azimut bucağı daxildir. Nəticələr bizə göstərir ki, iki oxlu izlənən massiv stasionar massivdən 69.22% çox enerji yarada bilir.

Cəd.1.PV-WATTS 5 KW Enerji sisteminin simulyasiyası: stasionar massiv.

Stansiyanın indentifikasiyası		Nəticələr

Hüceyrə İD	0273367		Ay	Günəş radiasiyası (kWh/m^2/gün	AC Enerji (kWh)	Enerji Dəyəri (Manat)
Şəhər	Bakı		Yanvar	0.80	82	11.48
Horizontal	47.85 ^{0} Ş		Fevral	1.68	160	22.4
Meridian	39.74 ^{0} Q		Mart	2.93	306	42.84
Pv sistemin parametrləri			Aprel	5.86	559	78.26
DC Güc	4.00 kW		May	6.07	581	81.34
DC-nin AC-yə çevrilmə əmsalı	1.20		İyun	7.60	685	95.9
AC Güc	3.85 kW		İyul	6.01	553	77.42
Massiv növü	Stasionar		Avqust	6.77	633	88.62
Massiv əyilməsi	20 ^{0}		Sentyabr	4.55	427	59.78
Massiv azimutu	180.0 ^{0}		Oktyabr	3.34	332	46.48
Enerji Parametrləri			Noyabr	2.15	219	30.66
Elektrik enerjisinin dəyəri	0.14 e/kWh		Dekabr	0.64	64	8.96
4 kW-luq enerji sisteminin təhlili 41.8 dərəcədə sabit massiv Enerji=4601kWH			İl	4.03	4601	644.14

Cəd.2.PV-WATTS 5 KW Güc sisteminin simulyasiyası: iki oxlu izləyicilər.

Stansiyanın indentifikasiyası		Nəticələr

Hüceyrə İD	0273367		Ay	Günəş radiasiyası (kWh/m^2/gün	AC Enerji (kWh)	Enerji Dəyəri (Dollar)
Şəhər	Bakı		Yanvar	1.28	130	18.2
Horizontal	47.85 ^{0} Ş		Fevral	2.46	226	31.64
Meredian	39.74 ^{0} Q		Mart	4.06	406	56.84
Pv sistemin parametrləri			Aprel	8.19	780	109.2
DC Güc	4.00 kW		May	8.50	818	114.52
DC-nin AC-yə çevrilmə əmsalı	1.20		İyun	11.04	1007	140..98
AC Güc	3.85 kW		İyul	8.30	772	108.08
Massiv növü	2-Ox izləmə		Avqust	9.79	922	129.08
Massiv əyilməsi	0 ^{0}		Sentyabr	6.29	589	82.46
Massiv azimutu	180 ^{0}		Oktyabr	5.18	514	71.96
Enerji Parametrləri			Noyabr	3.72	372	52.08
Elektrik enerjisinin dəyəri	0.14 e/kWh		Dekabr	1.05	108	15.12
PV-WATTS Analiz: 4 kW günəş enerji sistemi 2-ox izləmə; Enerji=6644 kWH			İl	5.82	6644	930.16

Nəticələr

1. Fotoelektrik sistemlərində istifadə olunan izləyici texnoloqiyalarının icmalı aparılmışdır.

2. Bakı şəhəri üçün stasionar və izləyici sistemi olan parametrlər PV-WATTS simulasiya təminatı vasitəsilə əldə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Yasser M. Safan, S. Shaaban and Mohamed I. Abu El-Sebah 2018 Performance evaluation of a multi-degree of freedom hybrid-controlled axis solar tracking system, Solar Energy vol. 169 pp 576-584

2. W.Z. Leow, Y.M. Irwan, M. Irwanto, M. Isa, A.R. Amelia and I. Safwati 2016 Temperature Distribution of Three-Dimensional Photovoltaic Panel by Using Finite Element Simulation, International Journal on Advanced Science, Engineering and Information Technology vol. 6 pp 607-612

3. http://gisatnrel.nrel.gov/PVWatts_Viewer/index.html Date accessed: 4/11/13.

4. Hassan Fatha Badi 2016 Novel highly efficient offline sensor less dual-axis solar tracker or using in photovoltaic systems and solar concentrators, Renewable Energy vol.95 pp. 485-494

Краткое содержание

Солнечная энергетика в настоящее время имеет большие перспективы в качестве возобновляемой энергии для удовлетворения мировых энергетических потребностей. Солнечная энергия может быть преобразована в электричество в фотоэлектрической (PV) системе с использованием фотоэлектрических панелей. Когда солнечный свет во время работы перпендикулярен поверхности фотоэлектрической панели, фотоэлектрическая панель обеспечивает более высокую эффективность. Этого можно добиться, используя крепление для фотоэлектрической панели, которое следует за движением солнца в течение дня. По этой причине было проведено множество исследований по повышению эффективности фотоэлектрических панелей с использованием системы слежения за

солнечной энергией. В этой статье рассматривается эффективность технологий слежения в сравнении со стационарными системами..

Ключевые слова: Фотовольтаика, Системы слежения, Одноосные трекеры, Двухосные трекеры, PV-WATTS Моделирование.

Summary

Solar energy currently holds great promise for renewable energy to meet the world's energy demand. Solar energy can be converted into electricity in a photovoltaic system using PV panels. When the sunlight is perpendicular to the surface of the PV panel during operation, a higher efficiency will be produced from the PV panel. This can be achieved by using a PV panel mount that follows the movement of the sun throughout the day. For this reason, many studies have been conducted to increase the efficiency of PV panel using solar tracking system. This article examines the effectiveness of solar tracking technologies in comparison with stationar PV systems.

Keywords: Photovoltaics, Tracking systems, Single-axis trackers, Dual-axis trackers, PV- WATTS Modeling.

NEFT MƏDƏNLƏRİNİN ELEKTRİK TƏCHİZAT SİSTEMLƏRİNDƏ ENERJI İTKİLƏRİNİN AZALDILMASI

Bakalavr: Aysu Qeşova,
IV kurs, 525.20

Elmi rəhbər: t.e.n., dosent
Rəhilə Muradova

Tezisdə mövcüd neft mədənlərının elektirik təchizat sxemləri araşdırılmış və avadanlıqlarda yaradılan elektrik enerji itkiləri müəyyənləşdırılmışdır. Neft mədənlərinin elektrik təchizatı sxemləri iki yerə,daxili və xarici elektrik təchizatı sxemlərinə bölünür.Daxili təchizat sistemlərinə daxildir;baş alçaldıcı yarımstansiyalar(BAY), yaxud mərkəzi paylayıcı quruluş(MPQ) və sənayənin yüksək gərginlikli elektrik şəbəkəsidir.Mədənlərin daxili elektrik təchizatı

sistemləri 6;35; kV təmin olunurlar.Bəzi hallarda,xüsusən də qida mənbələri enerjı sistemləri olduqda və onlar mədəndən uzaqda olduqda,xarici təchizat sixemlərindən istifadə olunur.

Məlumdur ki, mövcüd neft mədən yarımstansiyalarında və eləcə də paylayıcı şəbəkələrdə xeyli miqdarda elektrik enerji itkilərinə yol verilir.Elektrik enerjı itkilərini azaldılması başqa sahələrdə olduğu kimi neft mədənlərində də aktual olaraq qalır.Odur ki, elektrik enrjı itkilərinin azaldılması,güc əmsalının yüksəldilməsi günün aktual məsələlərindəndir.

Neft mədənlərinin elektrik təchizatı sistemlərində enerji itkilərini azaltmaq üçün bir sıra tədbirlər mövcuddur. İlk olaraq, effektiv enerji istifadəsi üçün avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemlərini tətbiq etmək vacibdir. Bu, enerji istehsalını tənzimləyərək optimal səviyyədə tutmağa kömək edir.Həmçinin, energetik qurğuların səliqəli təmiri və baxımı, elektrik cihazlarının effektiv idarəsini təmin edir və enerji itkilərini minimuma endirir. İdarəetmə sistemlərini tənzimləməsi, energetik istehsal və effektiv şəkildə idarə etmək üçün istifadə əsasdır.Energetik effektiv cihazların istifadəsi də bu məqsədə nail olmaq üçün kömək edir. LED işıqları, energetik cərəyanı azaltmaq və uzun ömürlü olaraq göstərərək enerji itkilərini azaltmağa kömək edir. Bu qurğular birləşdirilərək, neft-mədənlərinin elektrik təchizat sistemlərində enerji itkiləri ən aza endirilə bilər.Bu nöqtəyə nəzərən hazirladığım tesiz neft mədənlərinin elektrik təchizat sistemlərində enerji itkilərinin azaldılması məsələlərinə həsr olunmuşdur.Məsələnin həlli üçün konkret olaraq verilmiş yüklər üzrə tələb olunan güclər hesablanmış,nəticəvi yüklərə görə mədən transformator yarimstansiyalarının gücü və sayı təyin olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.H.Həmidov, T.D.Vəliyeva, **Neft sənayə müəssisələrində elektrik enerjisinə qənaət və səmərəlı istifadə,** səhifə72,Bakı 2010

2. M.H.Həmidov, **Elektrik təchizatı sistemlərində modelləşdirmə**, Bakı 2008

TRANSFORMATOR YARIMSTANSİYALARINDA GÜC İTKİLƏRİNİN MİNİMALLAŞDIRILMASI YOLLARININ ANALİZİ

Bakalavr: İsayeva Ruhəngiz
4-Cü Kurs , 525.20

Elmi Rəhbər: Dosent
Gülgəz İsmayılova

Yarımstansiyada transformatorların gücünü və sayını seçərkən yüklərin qiymətinə və xarakterinə, təchizatının etibarlılığına və elektrik enerjisi istehlakının xarakterinə, yüklərin yerləşməsinə və onların dəyişməsinə,həmçinin texniki və iqtisadi hesablamalara diqqət yetirilir [1].

Bir çox yarımstansiyada transformatorların yükü dəyişir və uzun müddət nominal yükdən az ola bilər. Transformatorların istismarı üçün əksəriyyəti qəza rejimindən sonrakı rejim üçün seçilir və buna uyğun olaraq da 40° ətraf mühitin temperaturunda işləmək üçün nəzərdə tutululur. Amma buna baxmayaraq daha az yüklənirlər. Normal rejimdə onlar 30° C-ə qədər tempraturda işləyirlər.Həmçinin, nəzərdə tutulan hadisələr nəzərə alınmaqla transformatorun həddən artıq yüklənməsi təyin olunmuş xidmət müddətində heç bir ziyan vurmadan həyata keçirilə bilər [2].

Transformatorun elektrik şəbəkəsindəki yerini təyin etdikdən sonra bilmək lazımdır ki, transformator stansiyadan nə qədər uzaqda olarsa gücü bir o qədər az və vahid gücə düşən itkilər bir o qədər çox olar. Yüksüz işləmə itkiləri sabitdir. Onlar yük cərəyanından təsirlənmir və transformator şəbəkəyə qoşulduqda daima mövcud olur. Yük itkiləri yük cərəyanından təsirlənir və yük qrafikinin əyrisindən asılıdır.

Yüksüz işləmədə itkiləri azaltmaq üçün təkmilləşdirilmiş maqnit xüsusiyyətləri olan elektrik poladdan istifadə olunur. Yük itkilərini azaltmaq üçün cərəyan sıxlığı azaldılır, bunun üçün sarğılarda metal kütləsi artırılır [3].

Normal rejimdə transformatorun buraxılabilən həddindən artıq yüklənməsi onun sarğılarının izolyasiyasının köhnəlməsi ilə nəticələnir. Bu , izolyasiyada mexaniki, elektrik dəyişikliklərə səbəb olur. Transformatorun təxmini xidmət müddəti 20 ildir.

İşlədicilərin etibarlı eletrik enerjisi ilə təmin edilməsi məqsədilə yarımstansiyalarda iki ədəd transformator quraşdırılır. İki transformatorlu yarımstansiyalarda hər bir transformatorun gücü qəza iş rejimindən istifadə etməklə müəyyən edilir.Onların gücü elə seçilir ki, biri sıradan çıxdıqda, digəri artıq yüklənmədə işləyə bilsin.

Birdən çox transformatoru olan yarımstansiyada Snom transformatorunun (MV·A) nominal gücü (1) ifadəsindən müəyyən edilir:

$$S_{nom} \geq \frac{P_{hes}}{k_{qəza}(n-1)cos\varphi} \quad `(1)$$

Burada $P_{hes} = P_{max} \cdot k_{\text{I-II}}$ -hesabat gücü, MW; P_{max} - istismarın beşinci ilində yarımstansiyanın maksimal aktiv gücü, MVt, yükün tərkibində I-II kateqoriyalı istehlakçıların mövcud olmasını göstərən əmsal; $k_{qəza}$ qəza əmsalı; Cosφ - güc əmsalı.

Paralel işləyən iki transformatorda ümumi itkilər (2) ifadəsindən istifadə etməklə hesablanır:

$$\Delta P_{\sum} = \Delta P`_{x1} + \Delta P`_{k1} (S_1 \backslash S_{nom})^2 + \Delta P`_{x2} + \Delta P`_{k2} (S_2 \backslash S_{nom2})^2 . \quad (2)$$

Qeyd edək ki, iki transformatorlu yarımstansiyanın işinin optimallaşdırılması enerji təchizatı sistemlərində elektrik enerjisi itkilərini azaldır. Yarımstansiyanın səmərəliliyini müəyyən edən əsas amil elektrik istehlakçıların yük qrafikinin və yarımstansiya avadanlıqlarının tərkibinin birləşməsidir. Güc həddi, transformatorda güc itkiləri baxımından bir iş rejimindən digərinə keçmək daha sərfəli olduqda istehlakçıların yükünü müəyyən etməyə imkan verir. Buna görə də, həm transformatorların, həm də enerji təchizatı sistemlərinin enerji

itkilərini azaltmaq üçün transformatorlar arasında yüklərin bölüşdürülməsi üçün adaptiv sistemlərin hazırlanması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Wang, C.; Wu, J.; Wang, J.; Zhao, W. Reliability Analysis and Overload Capability Assessment of Oil-Immersed Power Transformers. Energies 2016, 9, 43.

2. Tenbohlen, S.; Coenen, S.; Djamali, M.; Müller, A.; Samimi, M.H.; Siegel, Wang, C.; Wu, J.; Wang, J.; Zhao, W. Reliability Analysis and Overload Capability Assessment of Oil-Immersed Power Transformers. Energies 2016, 9, 43.

3. Алюнов, А.Н. Оптимизация режимов работы силовых трансформаторов / А.Н.

4. Алюнов, В.А. Бабарушкин, О.С. Вяткина // Онлайн Электрик: Электроэнергетика. Новые технологии, 2014.-URL:

https://online-electric.ru/articles.php?id=114

GÜNƏŞ PANELİNİN PARAMETRLƏRİNƏ ŞÜALANMANIN VƏ ƏTRAF MÜHİTİN TEMPERATURUNUN TƏSİRİ

SƏLİMXANOV E.F
selimxanovelsen2001@gmail.com

Xülasə: Günəş panellərinin elektrik parametrlərindən bir neçəsi onun əsas keyfiyyət göstəricilərini təyin etməyə və onun effektiv işini təmin etməyə imkan verir. Bunlardan vacib olanlarından biri panelin səthindən udulan şüanın neçə fazinin elektrik enerjisiniə çevrilməsini göstərən, yəni panelin effektivliyini təyin edən göstəricidir. Bu göstərici əsas etibari ilə panelin hazırlanma texnologiyasından və istifadə edilən materialın növündən asılı olur. Digər faktor isə eyni material və texnologiyadan istifadə etməklə eyni şərtlər daxilində daha effektiv göstəriciyə nail olmaq səyləridir. Bunun üçün günəş panelinin volt amper

xarakteristikası və maksimum gücü izləmə prosedorurunun tətbiq edilməsi və digər kimi amilləridir.

Açar sözlər: fotoeffekt, şuntlayıcı müqavimət, diod, gərginlik düşgüsü, xarakterik parametrlər.

1. Giriş: Günəş panellərində baş verən elektrik dəyişmələrinin izlənilməsi üçün onun əvvlcə mövcud əvəz sxemləri və bunun əsasında riyazi hesabat düsturlarının təyin edilməsi vacibdir. Baxılan istiqamət üzrə əvvəlcə günəş panelinin ilkin əvəz sxemini şəkil 1 – də təsvir edirik [1].

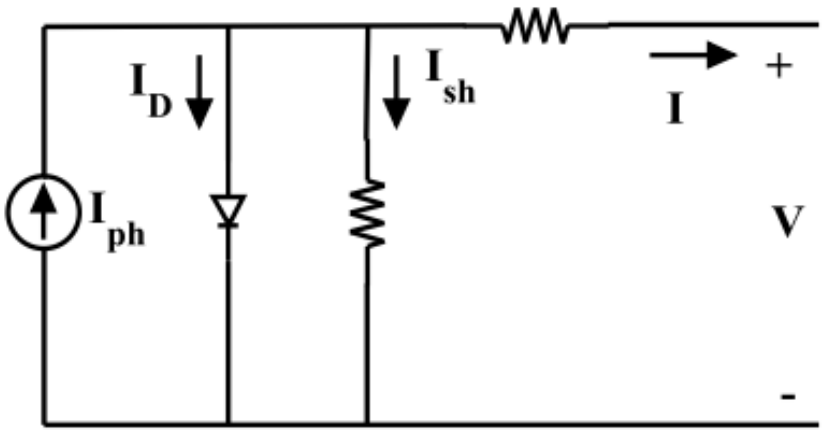

Şəkil 1. Günəş panelinin əvəz sxemi.

Bu sxemə uyğun olaraq verilən sxemin elektrik dövrəsində axan cərəyanın ifadəsini qeyd edək [1]:

$$I = I_{PV} - I_O\left[\exp\left(\frac{V + IR_S}{aV_T}\right) - 1\right] - \left(\frac{V + IR_S}{R_P}\right)$$

Burada:

İ_{PV} – fotoeffekt hadisəsində əmələ gələn cərəyandır,

İ_0 – foto diodların doyma cərəyanı,

V – hər bir foto dioda düşən gərginlik,

a – düzəliş əmsalı,

V_T – istilik hadisəsində element uclarındakı gərginlik,

R_S – ardıcıl birləşmiş müqavimətlər,

R_P – şuntlayıcı paralel müqavimətdir.

Günəş panelinin lövhəsindən axacaq cərəyanın qiymətinin şüalanmadan və istilikdən asılılıq ifadəsini qeyd edək [2]:

$$I_{PV} = \left(I_{PV_STC} + K_I \Delta T\right)\frac{G}{G_{STC}}$$

Burada:

$K_İ$ – fotoelementin qısaqapanma cərəyanın temperatur əmsalıdır,

G – günəşin şüalanma enerjisidir, W/m^2,

G_{STC} – günəşin nominal şüalanmasıdır, W/m^2,

$İ_{PV_STC}$ – simulyativ tədqiqat zamanı verilən cərəyandır.

Bu mövzu üzrə günəş panellərinin həm ətraf mühitinin istiliyinin onun effektivliyinə olan təsirini həm də günəşin şüalanma enerjinin panelin çıxışında yaratdığı istehsal gücünün xarakteristikasını təyin etməliyik [3]. Prosesin icrası üçün yuxarıda verilən ifadələr əsasında və müəyyən ölçülü və parametrlərə malik olan günəş panelinin ilkin məlumatlarını verilənlər olaraq ifadəyə daxil edib tədqiqatın icrasını MATLAB Simulink proqramında icra edəcəyik [4].

2. Simulyativ tədqiqatlar: Simulink proqramında prosesin icrası üçün günəş panelinin ilkin verilən parametrlərini cədvəl 1 – də qeyd edirik.

Cədvəl 1.

S/S	Parametrlər	Qiymətləri
1	I_{mp}	7.61 A
2	V_{mp}	26.3 V
3	I_{sc}	8.21 A
4	P_{max}	200.143 W
5	V_{oc}	32.9 V
6	K_v	-0.1230 V/K
7	K_i	0.0032 A/K
8	N_s	54
9	N_p	4

İndi isə günəş panelinin günəş müxtəlif şüalanma enerjilərinin olması hallarında onun xarakteristik parametrlərindən olan çıxış cərəyanı, gərginlik və istehsal güclərinin Simulinkdən əldə edilmiş nəticələri əsasında şəkil 2 – də qeyd edirik.

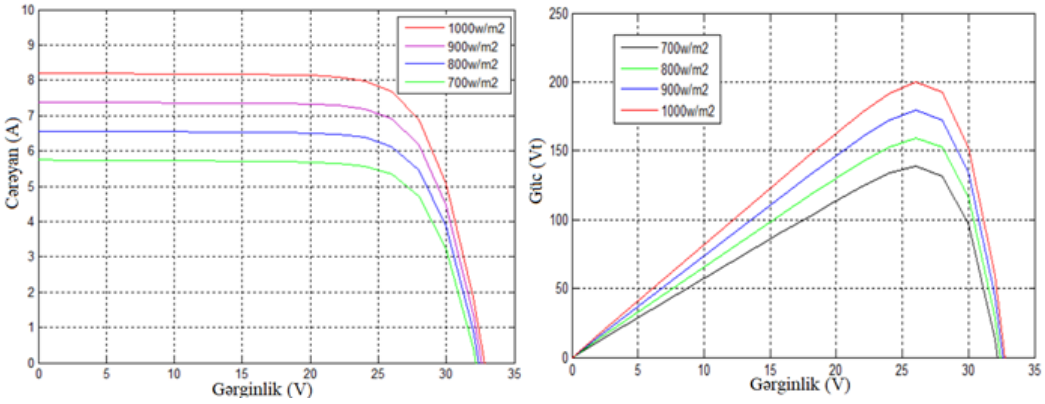

Şəkil 2. Günəş panelinin xarakteristik parametrləri

İndi isə panelin ətraf mühitin müxtəlif temperaturlarında günəş panelinin xarakteristik parametrlərinin dəyişməsini izləyək. Bu qrafik əyrini şəkil 3 və şəkil 4 – də qeyd edirik.

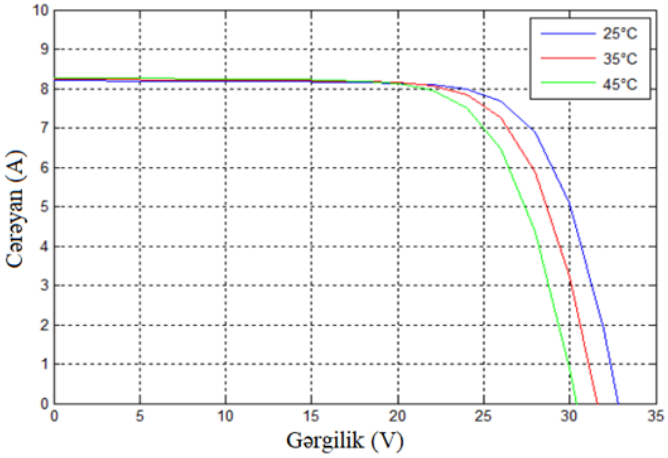

Şəkil 3. Günəş panelinin temperaturdan asılı olan volt-amper xarakteristikası

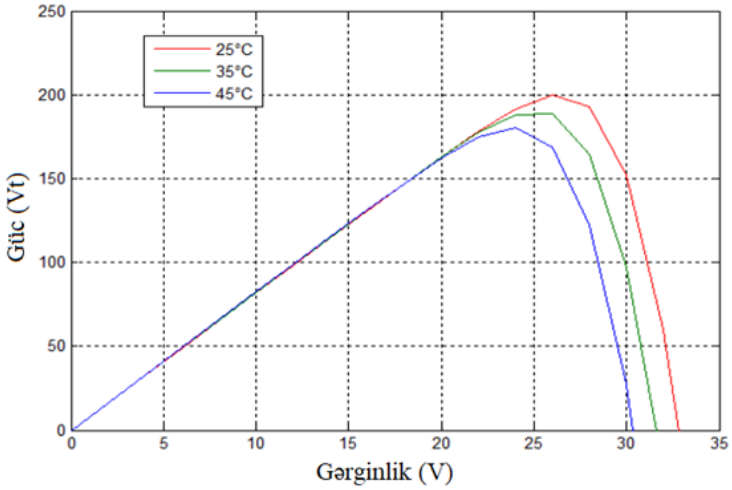

Şəkil 4. Günəş panelinin istehsal gücünün temperaturdan asılıq qrafiki

3. Nəticə: Müxtəlif situasiyalar üçün günəş panelinin elektrik parametrlərinin dəyişməsini tədqiq edərək aşağıdakı nəticələrə gəlirik: Günəş panelinin fotoelementlərinin ardıcıl birləşməsi səbəbindən 25 voltdan yuxarı gərginliklərdə artıq onun güc istehsalının azalmasının şahidi oluruq. Bu fotoelementlərin gərginliyə görə doyması səbəbindən baş verir. Baxılan nümunədə 25 volt mütləq limit həddi deyildir. Bu baxılan nümunə üçün keçərlidir. Günəş şüasının intensivliyinin artması ilə eyni çıxış gərginlikdə cərəyanın artmasına imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində panelin gərginlik limit həddində yuxarı günəş intensivliyində daha çox çıxış gücü istehsal etməsinə imkan yaradır.

Şəkil 3 və 4 – də alınan nəticələrdən isə ətraf mühitin temperaturunun birbaşa cərəyana yox fotoelementin işçi gərginliyinə təsirini görürrük. Bunun səbəbi elementin ətraf mühitin temperaturuna münasibəttə qızması və daha çox gərginlik düşgüsü yaratmaqla izah edə bilərik. Yəni ətraf mühitini temperaturu az olduqca günəş panelinin vahid fotoelementinə düşən gərginliyin limit həddi artır və nəticədə daha çox güc istehsal edilmiş olur. Baxılan xüsusda yekun olaraq deyə bilərik ki, günəş panelinin effektiv işləməsi təkcə günəş şüasının vahid sahəyə yaydığı enerjidən savayı biz panelləri quraşdıracağımız yerin orta illik temperatur normasını da mütləq nəzrdə saxlamalıyıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. T.Salmi, M.Bouzguenda, A.Gagtli, "MATLAB/Simulink based modeling of solar photovoltaic cell", International journal of renewable energy research, vol.2, no.2, 2012.

2. S.Meenakshi, K.Rajambal, S.Elangovan "Intelligent controller for stand-alone hybrid generation system", IEEE, May. 2006.

3. Nabil A.Ahmed, Masafumi Miyatake, "A stand-alone hybrid generation system combining solar photovoltaic and wind turbine with simple maximum power point tracking control", IPEMC 2006, IEEE 2006.

4. M.G.Villalva, J.R.Gazoli, "Modeling and circuit based simulation of photovoltaic arrays", Brazilian power electronics conference (COBEP), 2009.

5. Marcelo Gradella Villalva, Jonas Rafel Gazoli, "Comprehensive approach to modeling and simulation of photovoltaic arrays", IEEE transaction on power electronics,vol.24, no.5, May 2009.

Резюме: Некоторые электрические параметры солнечных батарей позволяют определить ее основные показатели качества и обеспечить ее эффективную работу. Одним из важнейших из них является показатель, который показывает, сколько фаз луча, поглощенного поверхностью панели,

преобразуется в электрическую энергию, то есть определяет КПД панели. Этот показатель в основном зависит от технологии изготовления панели и типа используемого материала. Другим фактором являются усилия по достижению более эффективной работы в тех же условиях, с использованием тех же материалов и технологий. Для этого отслеживают вольт-амперную характеристику и максимальную мощность солнечной панели, применяя методику и другие коэффициенты.

Ключевые слова: фотоэффект, шунтирующее сопротивление, диод, падение напряжения, характеристические параметры.

Abstract: Some of the electrical parameters of solar panels allow to determine its main quality indicators and ensure its effective operation. One of the most important of these is the indicator that shows how many phases of the beam absorbed by the surface of the panel are converted into electrical energy, that is, it determines the efficiency of the panel. This indicator mainly depends on the panel manufacturing technology and the type of material used. Another factor is efforts to achieve a more effective performance under the same conditions using the same material and technology. For this, the volt-ampere characteristic and maximum power of the solar panel are followed by applying the procedure and other factors.

Keywords: photoeffect, shunting resistance, diode, voltage drop, characteristic parameters.

GÜC TRANSFORMATORUNUN DOLAQ İZOLYASİYASININ İFRAT GƏRGİNLİKLƏRƏ QARŞI DAYANIQLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ

f-r.e.n.dos. Elbrus Əhmədov[1], Seymur Sadıqov[2]
[1] elbrusahmed@gmail.com , [2] seymursadiqov59@gmail.com

Xülasə

Elektrik enerjisinin uzaq məsafələrə ötürülməsində istifadə olunan güc transformatorları, yüksək gərginlik sinfinə və böyük güc ötürmə qabiliyyətinə malik olmaqları ilə seçilir. Belə transformatorların hazırlanmasında onların etibarlılığına qarşı standartlar sərt tələblət qoyur. Təqdim olunan işdə 330 kV və daha yüksək gərginlik sinfinə aid olan transformatorların ildırım impuls sınaq gərginliyinə qarşı dayanıqlı şəkildə hazırlanması məsələsinə baxılmışdır. Laboratoriya şəraitində, ildırımın transformatoru birbaşa vurması zamanı yaranan təsirlərə uyğun olaraq sınaq aparılmışdır. Transformatorun yüksək gərginlik dolaqlarına ənənəvi və qeyri-ənənəvi metodlar tətbiq edilməklə sınağı aparılmış və nəticələr müqayisəli analiz edilmişdir. Analizin nəticəsi olaraq transformatorun dolaqlarının dəyişən şəkilli sarınma metodu təklif edilmişdir ki, bu da dolaq izolyasiyasının impuls elektrik möhkəmliyinin daha da yüksəlməsinə və bütövlükdə transformatorun maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: yüksək gərginlikli transformator, ildırım impuls gərginliyi, dolaqların sarınması.

Giriş

Transformatorlar elektrik şəbəkəsinin ayrılmaz vacib elementlərindən biridir. Elektik stansiyalarında və yarımstansiyalardalarda istifadə olunan transformatorlar böyük güc ötürməsinə və yüksək gərginlik sinfinə aid olmaları ilə seçilir. Belə transformatorlar uzun müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulur. Transfrmatorların uzun müddətli iş şəraitində müəyyən zədələnmələr müşahidə olunur. Transformatorun zədələnməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilir: dolaqların

izolyasiyasının köhnəlməsi, qəza və normal iş rejimlərinin yaratdığı zədələr, keyfiyyətsiz təmir, istismar qaydalarına əməl olunmaması və s. Stasistika göstərir ki, nasazlıqların üçdə ikisi pis təmirin, düzgün olmuyan istismarın nəticəsində və üçdə biri zavodda buraxılan defektlərin nəticəsində baş verir. Cədvəl 1 -də transformatorların ayrı-ayrı hissələrinin zədələnmə nisbətləri verilmişdir [6].

Cədvəl 1

Transformatorların ayrı-ayrı hissələrində baş verən zədələnmələrin statistikası

Transformatorun hissələri	Zədələnmə, %
Dolaqlar	30
Girişlər	14
Çevirgəclər	40
Çən	6
Maqnit dövrəsi (nüvə)	5
Qapaq, genişləndirici, radiator	5

Cədvəldən göründüyü kimi transformatorun zələnməsinin böyük hissəsi dolaqlarda və cərəyan keçən hissələrdə baş verir. Belə zədələnmələri nəzərə alaraq dolaqların izolyasiyasında elektrik möhkəmliyinin yaxşılaşdırılması və elektrik sahə intensivliyinin bərabər paylanması üçün müəyyən tədbirlər görülür.

Gərginlik sinifi 145 kV-dan yuxarı olan transformatorların müntəzəm sınaqlar aparılmalıdır ki, bunlara da, ildırım impuls gərginliyi, kəsilmiş ildırım impuls gərginliyi və kommutasiya impuls gərginlikləri daxildir [4]. Belə sınaqlar zamanı yüksək gərginlik giriminə 50 *mks* ərzində təyin olunmuş ildırım ifrat gərginlik tətbiq edilir. Bu zaman dolaqlar arası və dolaq daxilində sarğılar arası qapanmalar (zədələr) baş verə bilər. Dolaq daxili qısa-qapanmaların qarşısının alınmasında müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bunlara daxildir:

- ✓ sarğılar arası ekranlayıcı sarğı yerləşdirmək (*contra shield*);
- ✓ əlavə karton izolyasiyadan istifadə etmək (*conten*);

✓ sarğılar arası yerdəyişmənin (*interleaved*) aparılması [3].

Qeyd etdiyimiz bu üsullardan ən effektivi "sarğılar arası yerdəyişmə" üsulunun olması iddia edilir. Transformatorun gərginlik sinfi 330 kV-dan yüksək olduğu halda mütləq şəkildə "sarğılar arası yerdəyişmə üsulundan istifadə edilməsi məsləhət görülür [5]. Yüksək gərginlik dolaqlarında sarğac (disk) formalı sarğılardan istifadə olunur. Belə olan halda iki sarğac arası potensiallar fərqi çox böyük qiymət alır.

Məsələnin qoyuluşu

1906-cı ildən yağ transformatorlarının istehsal olunmasına başlanmışdır. O vaxtdan hazırkı dövrə qədər, transformatorun işləmə prinsipi və qanunauyğunluğu bir o qədər də dəyişməmişdir [1]. Lakin, yeni izolyasiya materiallarının əldə olunması və istifadə olunan avadanlıqların mürəkkəbləşməsi transformatorların etibarlılığının artırılması istiqamətində tətqiqinin yenidən aparılmasına zərurət yaranmışdır. Transformatorların yüksək gərginlik sinfinin 1150 kV olması da transformator sahəsindəki yeniliklər siyahısındadır. Nəzərə alsaq ki, IEC sdandartına əsasən 1150 kV gərginlik sinfinə tətbiq olunacaq ildırım impuls sınaq gərginliyi 2250 kV təşkil edir. Transformator dolaqları üçün elektrik hesabatı elə aparmalıdır ki, ildırım impuls sınaq gərginliyinə cavab verəcək şəkildə olsun. Bu zaman elektrik hesabatının nə dərəcədə optimal olması da önəm daşıyır. Transformatorun yüksək gərginlik dolaqlarına təqbiq olunacaq sarğılar arası yerdəyişmə üsulunun nə dərəcədə effektiv olmasını, həm real test nəticələri üzərindən və həm də EHM-lər vasitəsilə araşdırmaq mümkündür.

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq hesablamalar və tətqiqatlar kifayət qədər olmasına baxmayaraq daha effektiv üsul ilə sarınma metodunun müəyyən edilməsi məqsədilə qarşılıqlı müqayisənin aparılmasına ehtiyac vardır. Təqdim olunan işdə transformatorun real sınaq nəticələri ilə VLN proqramının köməyi ilə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli analizi aparılmışdır.

Məsələnin Həlli

Sarğılar arası yerdəyişmə üsulunun (*Methods of İnterleaved*) tətbiq olunmasında məqsəd sarğı qatları arasında elektrik sahəsinin intensivliyini və qeyri-bircinsliliyini azaltmaq və bununla boşalmanın yaranması riskinin minumuma endirilməsidir [2]. Dolaqda birinci və ikincil sarğıların istiqaməti dəyişdirilərkən, sarğılar arasında elektrik sahəsi daha bərabər paylanır, bu da qismi böşalma üzrə deşilmə riskini azaldır. Elektrik sahəsi transformatorunun dolaqlarının sarığıları arasında bərabər paylanır və bitişik sarğılar arasındakı gərginlik sabit qalır. Bununla belə, tutumun effektinin təsiri səbəbindən gərginlik sıçrayışları dolağın sonundakı sarğılar arasında daha yüksək gərginlik yarada bilir.

Tədqiqat obyekti kimi ATEF-şirkəti tərəfindən yeni istehsal olunmuş gərginliyi 330 kV-olan birfazlı avtotransformatora baxılmış və onun parametrləti cədvəl1-də göstərilmişdir.

Cədvəl.1

Yüksək gərginlikli transformatorun parametrləri

Avto-transformator	АОДЦТН-133000/330/√3
Faz sayı	1
Gücü , kVA	133000/133000/133000
Gərginlik, kV	330/√3 / 230/√3 / 10.5
Birləşmə qrupu	İa0i0
Tezlik, Hs	50
Standart	IEC 60076-1

Transformatorun izolyasiyasının etibarlılığnı təyin etmək üçün IEC60076-3 standartına görə snağı aparılmışdır. Sınaqlar ildırım impuls gərginliyinin, kəsilmiş ildırım impuls gərginliyinin və kommutasiya ifrat gərginliklərinin təsiri ilə sınaqdan keçirilmişdir. Transformatorun yüksək gərginlik dolağına tətbiq edilən ildırım snaq gərginliyinin qiymətləri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2

330 kV-luq transformatora tətbiq edilən ildırım impuls -sınaq gərginliyinin parametrləri

Transformatorun maksimal işçi gərginliyi U_m, kV	İldırım impuls gərginliyi LI, kV	Kəsilmiş ildırım impuls gərginliyi LIC, kV
362	1050	1155

Biz izolyasiyanın elektrik möhkəmliyinin daha da artırılması üçün müxtəlif sarğı üsullarının (contra shield, interleaved) müqayisəli təhlilini aparmış və ən effektiv üsul olaraq interleaved sarınma üsulun olması nəticəsinə gəlmişik. Sarğıların izolyasiyasının elektrik möhkəmliyinin, onlara düşən elektrik sahəsinin nisbətən bərabər paylanmasının təmin edilməsi ilə, daha da yüksəldilməsinə nail olmaq üçün dolağa əlavə elementlər daxil edilmişdir. Belə ki, sarğılararasına müəyyən qaydada əlavə ekranlayıcı sarğı və elektrotexniki karton yerləşdirmişdir (şək.1). Yüksək gərginlik dolağının konstruktiv elementləri barəsində məlumatlar cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

330 kV-luq transformatorun yüksək gərginlikli dolağının sarınma konstruksiyası barəsində məlumatlar

Dolaq növü	Orta hissədən giriş (middle input)
Sarğac sayı	54 + 54
Hər sarğacda sarğı sayı	6
Naqilin növü	cüt naqil
Naqilin ölçüləri, mm	8 x 1.7
Kağız izolyasiyası, mm	1.6
Sarğaclar arası yağ kanalının eni, mm	4.5
Radial / Aksial	3 / 1
Ekranlayıcı sarğılar sayı	2
Ekranlayıcının yerləşdiyi maraka sayı	10 + 10

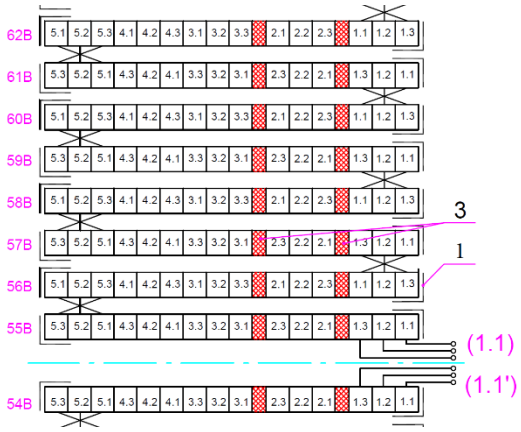

Şəkil 1. 330kv-luü transformatorun yüksək gərginlik dolağının sxemi. 54B-62B-sarğıların mömrələri; 1.1 və 1.1/-yüksək gərginlik dolağının girişi; 1-əlavə karton izolyasiya; 3-ekranlayıcı sarğı.

Tədqiqi edilən transfomator “HIGH VOLT” laboratoriyasında, cədvəl 2-də göstərilmiş sınaq gərginliklərinə müvafiq olaraq yoxlanmışdır. Alınan nəticələr əyrilər şəklində şəkil 2 və şəkil 3-də və parametrlərin qiymətləri isə cədvəl 4-də verilmişdir. Əyrilərərin anlizindən görünü ki, transformator sənaqdan uğurla keçmiş və iziolyasiyannı elektrik möhkəmliyi tələb olunan səviyyədədir.

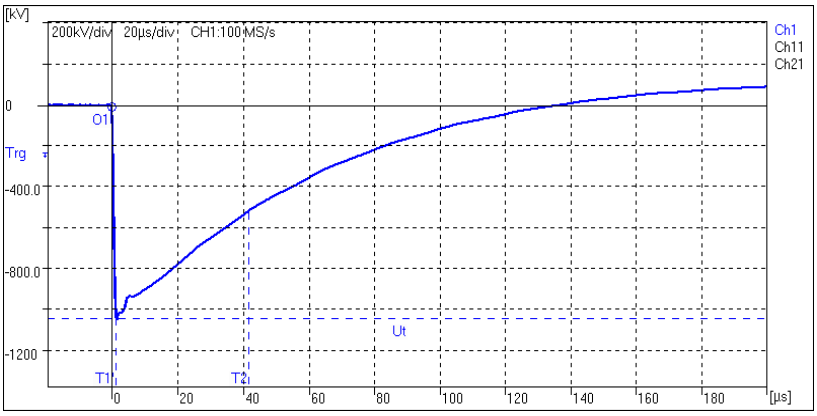

Şəkli.2 Transformatorun dolağının LI-1050kV gərginlklə sınağının nəticələri:

U_t = -1040.448 kV; T_1 = 1.055 µs; T_2 = 41.630 µs; T_c = ... µs

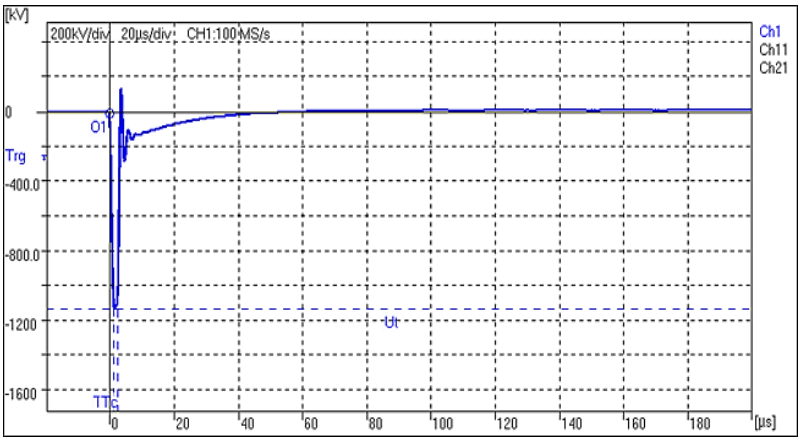

Şəkli.3 Transformatorun dolağının LIC-1155 kV gərginlklə sınağının nəticələri:
Ut = -1130.634kV; T1 = 1.106 µs; T2 = µs; Tc = 2.495 µs

Şəkil 1-də göstərilmiş qaydada dolağın sarınması üsulunun müsbət cəhətləri texnologiyasının sadə olması, dolağın hazırlanmasında sərf edilən vaxtın az olması. Belə sarınma üsulunun mənfi cəhəti, əlavə mis materialının sərf olunmasını tələb edən ekrayınlayıcı sarğıdan istifadə edilməsi, dolaq sarınarkən ekranlayıcı sarğının olması səbəbindən, hər sarğacın üzərinə düşən sarğı sayının azalması və 400 kV və daha yuxarı gərginlik siniflərinə uyğun gələn ildırım sınaq gərginliyinin tələb olunan qiymətlərinə qarşı möhkəmliyin təmin edilməməsidir.

Məlum olduğu kimi sarğac tipli dolaqların hər bir sarğacı radial istiqamətdə qat-qat sarınmış sarğılardan ibarət olur. Bu zaman sarğacın üzərinə düşən sarğı sayı müxtəlif ola bilər. Lakin, sarğı sayının çox olması, radial ölçünün artırması ilə yanaşı sarğacların son sarğılararası hissələrinə düşən potensiallar fərqinin qiymətini də artırmış olur. Eyni zamanda hər sarğac arasında induktivlik və tutum yaranır ki, bunun da nəticəsində ildırım impuls gərginliyi ilə sınaq zamanı dolaqdakı ayrı ayrı hissələrə düşən gərginliklərin fərqli yüksək qiymət ala bilir. Bu da izolyasiyanın zədələnməsinə və bütövlükdə transformatorun istismar müddətinin azalmasına və hətta sınaq zamanı sıradan çıxmasına səbə ola bilir.

Yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün biz yüksək gərginlikli transformatorlarda dolaqların, sarğılararası yeridəyişmə aparmaqla sarınma üsulunu təklif edirik (şək4.b).

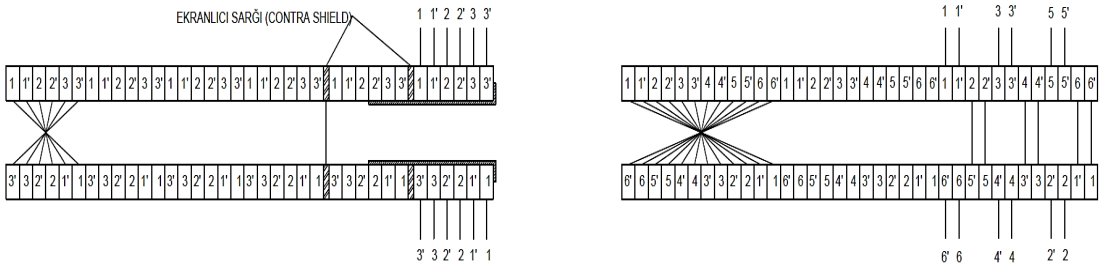

Şəkil 4. a) ekraranlayıcı ilə birlikdə ardıcıl sarımış dolaq; b) Yerdəyişmə şəkilli sarınmış dolaq

Təklif edilən yeni sarınma üsulunun ifrat və sınaq gərginliklərinə qarşı effektliyinin yoxlanması üçün VIT proqramlar toplusuna daxil olan VLN proqramından istifadə etmişik. Bu proqram Ukrayna transformator düzəltmək üçün layihə və texnoloji tədqiqat institutu tərəfindən hazırlanmışdır . VLN proqramı vasitəsilə transfromatorun istənilən gərginlikdə sınağının simulyasiya edilməsi mümkündür. Bu sınaqlara yüksüz işləmə sınağı, qısa qapanma sınağı, qısa qapanmada dözümlülük sınağı, istilik sınağı, ildırım sınağı və s. aiddir. VLN proqramı həmçinin ildırım impuls gərdinliyinin tətbiq olunması nəticəsində dolaqlar arası, dolaqlar və torpaqlanmış hissələr arası və eyni zamanda dolağın daxilində ayrı ayrı nöqtələr arasında yaranan potensiallar fərqini əldə etməyə imkan verir. Bu parametrlər üzərindən hesabatların aparılması və transformatorun dolaqlarının izolyasiyasının nə dərəcədə dayanıqlı olmasını təyin eymək mümkündür.

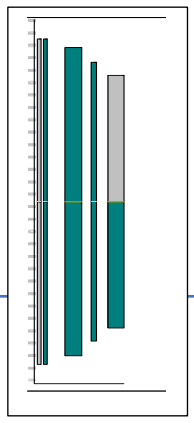

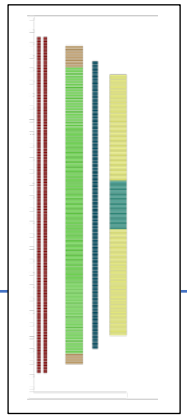

Şəkil 5. VLN proqramında dolaq və sarğıların düzülüşü.

Şəkil 5.a-da real transformatorda tətbiq edilən dolağın və şəkli5,b-də isə təklif etdiyimiz sarıma formasında dolaqların VLN proqramında tərtib edilmiş modelləri göstərilmişdir. Şəkil 6-də VLN proqramının simulyasiya nəticələri verilmişdir. Burda hər bir əyri ayrı-ayrı sarğaclararası gərginliyin paylanmasına müvafiq olaraq impuls dalğasının hansı formada dəyişilməsi göstərilmişdir. Yoxlanılan transformatorun dolağının girişi onun orta hissəsində olduğuna görə həmin nöqtədən yuxarı və aşağı tərəfdə olan nəticələr eynilik təşkil edəcək. Sadəlik üçün simulyasiyanın yalnız dolağın alt yarım hissəsi üçün olan nəticələri vermişik.

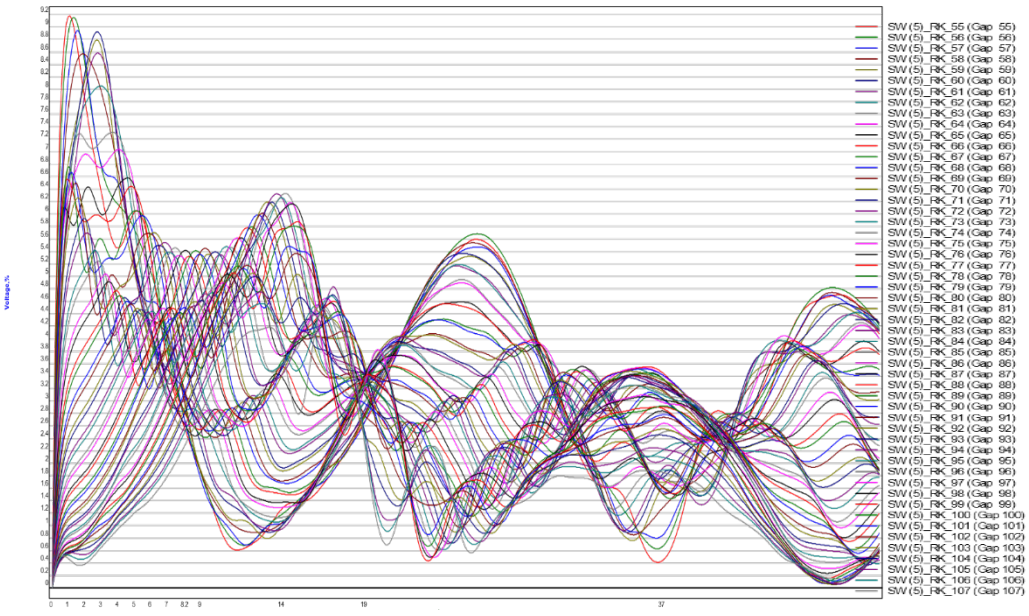

Şəkil 6. VLN proqramında aparılmış simulaysiyasiyanın nəticələri. Hər bir əyri sarğacların yerlşmə sırasına və nömrəsinə yuğun olaraq göstərilmişdir

Şəkli7-də 330 kV-luq real transformatorun dolağı və təklif etdiyimiz yeridəyişmə şəkilli sarınmış dolağı üçün VLN proqramının simulyasiya nəticələri qiymətlər şəklində verilmişdir. Burada hər bir sarğaclararsı məsafəyə düşən gərginliyin, impuls gərginliyinin təsir müddəti (mikrosaniyələrlə) və minimal təhlükəsizlik faktoru göstərilmişdir. Alınmış parametrlərin analizinə əsasən, şəkildə sarı rənglə qeyd edilmiş hissədəki parametrlər təhlükəli faktorlar kimi qiymətləndirilir.

Gap number	Gap designation	Maximum voltage, kV	Duration of applied voltage, us	Calculation diagram for maximum voltage	Calculation mode for maximum voltage	Minimum safety factor	Calculation diagram for minimum safety factor	Calculation mode for minimum safety factor
1	SW (5) RK_1	52.737	10.5	HV-MVNOM-	1	2.61	HV-MVNOM-	2
2	SW (5) RK_2	54.519	10.7	HV-MVNOM-	1	2.52	HV-MVNOM-	2
3	SW (5) RK_3	56.111	10.7	HV-MVNOM-	1	2.45	HV-MVNOM-	2
4	SW (5) RK_4	57.855	10.8	HV-MVNOM-	1	2.37	HV-MVNOM-	2
5	SW (5) RK_5	61.416	10.4	HV-MVNOM-	1	2.24	HV-MVNOM-	2
6	SW (5) RK_6	65.592	10.5	HV-MVNOM-	1	2.1	HV-MVNOM-	2
7	SW (5) RK_7	66.362	11.3	HV-MVNOM-	1	2.06	HV-MVNOM-	2
8	SW (5) RK_8	69.967	11.5	HV-MVNOM-	1	1.95	HV-MVNOM-	2
9	SW (5) RK_9	70.118	8.6	HV-MVNOM-	1	1.99	HV-MVNOM-	2
10	SW (5) RK_10	71.661	12.1	HV-MVNOM-	1	1.9	HV-MVNOM-	2
11	SW (5) RK_11	71.897	12.1	HV-MVNOM-	1	1.89	HV-MVNOM-	2
12	SW (5) RK_12	72.812	12.2	HV-MVNOM-	1	1.87	HV-MVNOM-	2
13	SW (5) RK_13	70.567	12.2	HV-MVNOM-	1	1.93	HV-MVNOM-	2
14	SW (5) RK_14	71.5	12.5	HV-MVNOM-	1	1.9	HV-MVNOM-	2
15	SW (5) RK_15	69.427	12.1	HV-MVNOM-	1	1.96	HV-MVNOM-	2
16	SW (5) RK_16	67.455	12.5	HV-MVNOM-	1	2.01	HV-MVNOM-	2
17	SW (5) RK_17	65.874	13.3	HV-MVMAX	1	2.05	HV-MVMAX	2
18	SW (5) RK_18	66.216	13.5	HV-MVMAX	1	2.04	HV-MVMAX	2
19	SW (5) RK_19	65.209	13.5	HV-MVMAX	1	2.07	HV-MVMAX	2
20	SW (5) RK_20	67.065	13.6	HV-MVMAX	1	2.01	HV-MVMAX	2
21	SW (5) RK_21	66.006	13.5	HV-MVMAX	1	2.05	HV-MVMAX	2
22	SW (5) RK_22	67.893	13.5	HV-MVMAX	1	1.99	HV-MVMAX	2
23	SW (5) RK_23	68.116	13.3	HV-MVMAX	1	1.98	HV-MVMAX	2
24	SW (5) RK_24	67.652	13.7	HV-MVMAX	1	1.99	HV-MVMAX	2
25	SW (5) RK_25	65.359	14	HV-MVMAX	1	2.06	HV-MVMAX	2
26	SW (5) RK_26	65.628	14.5	HV-MVMAX	1	2.05	HV-MVMAX	2
27	SW (5) RK_27	62.828	14	HV-MVMAX	1	2.13	HV-MVMAX	2
28	SW (5) RK_28	63.405	15.8	HV-MVMAX	1	2.14	HV-MVMAX	2
29	SW (5) RK_29	60.933	15.9	HV-MVMAX	1	2.19	HV-MVMAX	2
30	SW (5) RK_30	61.404	16.2	HV-MVMAX	1	2.17	HV-MVMAX	2
31	SW (5) RK_31	59.781	16.4	HV-MVMAX	1	2.24	HV-MVMAX	2
32	SW (5) RK_32	60.47	15.6	HV-MVMAX	1	2.21	HV-MVMAX	2
33	SW (5) RK_33	59.023	15.3	HV-MVMAX	1	2.27	HV-MVMAX	2
34	SW (5) RK_34	60.995	2.9	HV-MVNOM-	3	2.23	HV-MVMAX	2
35	SW (5) RK_35	63.77	2.9	HV-MVNOM-	3	2.26	HV-MVMAX	2
36	SW (5) RK_36	65.414	2.8	HV-MVNOM-	3	2.21	HV-MVMAX	2
37	SW (5) RK_37	67.961	11.9	HV-MVNOM-	2	2.2	HV-MVMAX	2
38	SW (5) RK_38	71.94	12	HV-MVNOM-	2	2.06	HV-MVNOM-	4
39	SW (5) RK_39	74.777	11.8	HV-MVNOM-	2	2.01	HV-MVNOM-	4
40	SW (5) RK_40	76.805	11.9	HV-MVNOM-	2	1.96	HV-MVNOM-	4
41	SW (5) RK_41	77.762	11.9	HV-MVNOM-	2	1.94	HV-MVNOM-	4
42	SW (5) RK_42	75.41	11.9	HV-MVNOM-	2	1.96	HV-MVNOM-	4
43	SW (5) RK_43	76.531	4	HV-MVNOM-	4	2.02	HV-MVNOM-	4
44	SW (5) RK_44	80.985	4	HV-MVNOM-	4	1.85	HV-MVNOM-	4
45	SW (5) RK_45	83.164	2.8	HV-MVNOM-	4	1.78	HV-MVNOM-	4
46	SW (5) RK_46	93.164	2.8	HV-MVNOM-	3	1.62	HV-MVNOM-	4
47	SW (5) RK_47	99.026	2.8	HV-MVNOM-	3	1.53	HV-MVNOM-	4
48	SW (5) RK_48	100.664	2.8	HV-MVNOM-	3	1.48	HV-MVNOM-	4
49	SW (5) RK_49	100.859	2.9	HV-MVNOM-	3	1.5	HV-MVNOM-	4
50	SW (5) RK_50	97.181	11.9	HV-MVNOM-	2	1.55	HV-MVNOM-	4
51	SW (5) RK_51	101.692	11.9	HV-MVNOM-	2	1.49	HV-MVNOM-	4
52	SW (5) RK_52	104.284	11.9	HV-MVNOM-	2	1.46	HV-MVNOM-	4
53	SW (5) RK_53	106.422	11.9	HV-MVNOM-	2	1.44	HV-MVNOM-	4
54	SW (5) RK_54	4.066	0	MVMAX	8			

Gap number	Gap designation	Maximum voltage, kV	Duration of applied voltage, us	Calculation diagram for maximum voltage	Calculation mode for maximum voltage	Minimum safety factor	Calculation diagram for minimum safety factor	Calculation mode for minimum safety factor
1	SW (5) RK_1	80.565	1.4	HV-MVNOM+	2	2.15	HV-MVNOM+	2
2	SW (5) RK_2	68.014	2.1	HV-MVNOM+	3	2.38	HV-MVNOM+	3
3	SW (5) RK_3	66.062	2.3	HV-MVMAX	3	2.39	HV-MVNOM-	1
4	SW (5) RK_4	61.594	6.9	HV-MVNOM-	1	2.3	HV-MVNOM-	1
5	SW (5) RK_5	62.41	6.7	HV-MVNOM-	1	2.29	HV-MVNOM-	1
6	SW (5) RK_6	63.379	6.7	HV-MVNOM-	1	2.25	HV-MVNOM-	1
7	SW (5) RK_7	62.303	6.5	HV-MVNOM-	1	2.3	HV-MVNOM-	1
8	SW (5) RK_8	63.334	13.2	HV-MVNOM-	1	2.14	HV-MVNOM-	1
9	SW (5) RK_9	62.182	5	HV-MVNOM-	1	2.31	HV-MVMAX	1
10	SW (5) RK_10	64.916	11.3	HV-MVNOM-	1	2.11	HV-MVNOM-	1
11	SW (5) RK_11	64.774	5.4	HV-MVNOM-	1	2.25	HV-MVNOM-	1
12	SW (5) RK_12	68.596	5.7	HV-MVNOM-	1	2.12	HV-MVNOM-	1
13	SW (5) RK_13	68.604	5.6	HV-MVNOM-	1	2.12	HV-MVNOM-	1
14	SW (5) RK_14	72.821	5.8	HV-MVNOM-	1	2	HV-MVNOM-	1
15	SW (5) RK_15	72.281	5.8	HV-MVNOM-	1	2	HV-MVNOM-	1
16	SW (5) RK_16	75.289	6	HV-MVNOM-	1	1.91	HV-MVNOM-	1
17	SW (5) RK_17	75.591	6.2	HV-MVNOM-	1	1.9	HV-MVNOM-	1
18	SW (5) RK_18	76.016	6.4	HV-MVNOM-	1	1.89	HV-MVNOM-	1
19	SW (5) RK_19	75.463	6.5	HV-MVNOM-	1	1.92	HV-MVNOM-	1
20	SW (5) RK_20	74.643	7.5	HV-MVNOM-	1	1.89	HV-MVNOM-	1
21	SW (5) RK_21	73.115	7	HV-MVNOM-	1	1.96	HV-MVNOM-	1
22	SW (5) RK_22	69.501	8.6	HV-MVNOM-	1	2.01	HV-MVNOM-	1
23	SW (5) RK_23	70.141	8.8	HV-MVNOM-	1	2.1	HV-MVNOM-	1
24	SW (5) RK_24	64.95	7.8	HV-MVMAX	1	2.17	HV-MVMAX	1
25	SW (5) RK_25	65.076	8.7	HV-MVNOM-	1	2.16	HV-MVMAX	1
26	SW (5) RK_26	69.3	8.9	HV-MVMAX	1	2.13	HV-MVMAX	1
27	SW (5) RK_27	64.330	9	HV-MVMAX	1	2.16	HV-MVMAX	1
28	SW (5) RK_28	66.081	9.2	HV-MVMAX	1	2.1	HV-MVMAX	1
29	SW (5) RK_29	65.537	9.6	HV-MVMAX	1	2.11	HV-MVMAX	1
30	SW (5) RK_30	64.740	9.7	HV-MVMAX	1	2.14	HV-MVMAX	1
31	SW (5) RK_31	62.841	9.8	HV-MVMAX	1	2.2	HV-MVMAX	1
32	SW (5) RK_32	65.098	9.8	HV-MVNOM-	4	2.27	HV-MVNOM-	1
33	SW (5) RK_33	66.065	9.8	HV-MVNOM-	4	2.24	HV-MVNOM-	1
34	SW (5) RK_34	71.435	9.7	HV-MVNOM-	4	2.12	HV-MVNOM-	4
35	SW (5) RK_35	73.144	9.7	HV-MVNOM-	4	2.07	HV-MVNOM-	4
36	SW (5) RK_36	77.587	9.8	HV-MVNOM-	4	1.96	HV-MVNOM-	4
37	SW (5) RK_37	79.756	9.8	HV-MVNOM-	4	1.89	HV-MVNOM-	4
38	SW (5) RK_38	83.565	9.7	HV-MVNOM-	4	1.81	HV-MVNOM-	4
39	SW (5) RK_39	86.412	9.7	HV-MVNOM-	4	1.75	HV-MVNOM-	4
40	SW (5) RK_40	90.377	9.9	HV-MVNOM-	3	1.68	HV-MVNOM-	4
41	SW (5) RK_41	93.838	9.8	HV-MVNOM-	3	1.64	HV-MVNOM-	4
42	SW (5) RK_42	98.698	9.9	HV-MVNOM-	2	1.57	HV-MVNOM-	4
43	SW (5) RK_43	103.198	9.9	HV-MVNOM-	2	1.52	HV-MVNOM-	3
44	SW (5) RK_44	108.573	11.8	HV-MVNOM-	2	1.46	HV-MVNOM-	3
45	SW (5) RK_45	112.998	11.8	HV-MVNOM-	2	1.43	HV-MVNOM-	3
46	SW (5) RK_46	113.153	11.9	HV-MVNOM-	2	1.43	HV-MVNOM-	3
47	SW (5) RK_47	113.958	12	HV-MVNOM-	2	1.47	HV-MVNOM-	2
48	SW (5) RK_48	105.547	12	HV-MVNOM-	2	1.46	HV-MVNOM-	4
49	SW (5) RK_49	97.355	0.6	HV-MVNOM-	4	1.68	HV-MVNOM-	4
50	SW (5) RK_50	139.238	12.9	HV-MVNOM-	3	1.04	HV-MVNOM-	4
51	SW (5) RK_51	148.61	13.7	HV-MVNOM-	2	2.13	HV-MVNOM-	4
52	SW (5) RK_52	146.175	13.7	HV-MVNOM-	4	1.68	HV-MVNOM-	4
53	SW (5) RK_53	19.961	3.5	HV-MVNOM-	4	2.79	HV-MVNOM-	4
54	SW (5) RK_54	4.382	3	MVMAX	8			

Şəkil 7. a) ardıcıl sarım olan dolağın nəticələri ; b) Yerdəyişmə tətbiq olunmuş dolağın nəticələri

Nəticə

330kV-luq yüksək gərginlikli transformatorun “ardıcıl sarınma” üsulu ilə sarınmış sarğac tipli dolağının izolyasiyasının elektrik möhkəmliyinin müəyyən edilməsi məqsədilə IEC60076-3 standartına görə real impuls elektrik gərginliyi tətbiqi edilmişdir. Alınan nəticələr “yeridəyişmə” üsulu ilə sarınmış sarğac tipli dolağa eyni gərginliyin təsiri ilə VLN proqramında aparılmış simulyasiya sınaqlarının nəticələri ilə müqayisə edilmişdir. Analizin nəticələrinə əsasən dolağın ən təhlükəli nöqtəsində izolyasiyanın impuls elektrik möhkəmliyinin “yerdəyişmə üsulu” ilə sarınmş dolaqda 90% -ə qədər yaxşılaşmanın olduğu müəyyən edilmişdir. Bu üsülun tətbiqi eyni zamanda əlavə material itkisinin

qarşısını alır və 330 kV gərginlik sinfindən yuxarı olan transformatorların istehsalına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Elektrik maşınları (1. Hissə) , Osmanov Sabir, Bakı – 2013
2. Yüksək Gərginliklər və Elektrik İzolyasiyası Texnikası , Həsənov Q. Ə., BAKI-2009
3. Fang Zhu, Baitun Yang - Power Transformer Design Practices-CRC Press (2021)
4. IEC 60076-3-2013-Dielectric tests
5. Impulse Testing of Power Transformers Using the Transfer Function Method (1988)
6. Optimized Insulation Design of Power Transformer Windings under Fast Voltage Pulses

PROJECT OF SMART WATCH

Bakalavr:
Sərkərov Nihad Qüdrət
IV kurs, 510.20E

Elmi rəhbər:
Mərufov İ.M

Abstract: Smartwatch (SW) is a wearable gadget used in everyday life. It is equivalent to a customary wristwatch and offers features similar to a smartphone. These features include access to the internet, making a call, weather updates, text or video messages, GPS navigation, health, physical fitness information, etc.

Keywords: navigation, biomedical, analyzed

The market for wearable gadgets and SWs is increasing day by day. There are many benefits and drawbacks of smartwatches in medical environments. This article aims to review the existing literature on smart-watch applications in the biomedical sector. As a result, this paper compiles all the information regarding SW technology in the biomedical sector and related journal articles, conference proceedings, web materials , market survey reports, and history in one place. The

review shows that the demand rate of SWs in India is less as compared to other countries. It is increasing with the years, but the overall rate of demand is not as expected. It varies with the user's choice. The vital author keyword and index keywords are presented. The abstract and title words are also analyzed with Vosviewer 1.6.16 software. The attributes/cri-teria associated with SWs are also discussed, which helps in purchasing them. The paper also discusses the flaws and problems that need to be resolved in the present situation and several potential alternatives for prospective research projects. Wearable technology (WT) consists of hand-free smart elec-tronic gadgets that can be merged into clothing, used as animplant, or accessories worn on the body. WT has many applica-tions in transportation systems, healthcare sectors, and electronic devices, etc. Nowadays, WT uses the technology known as the internet of things (IoT) to help wearable devices exchange datawithout human interference. The imperative involvement of WTs is in the healthcare segment, which allows continuous monitoring of a patient’s health.

REFERENCES

[1] F. Lamnabhi-Lagarrigue et al., Systems & control for the future of humanity,research agenda: Current and future roles, impact and grand challenges, Annual Reviews in Control 43 (2017)

[2] Gao, M., et al., Power generation for wearable systems. 2021.

[3] M.E. Cecchinato Communicating in a multi-role, multi-device, multi-channel world: how knowledge workers manage work-home boundaries 2018 UCL (University College London)

MANCANAQ DƏZGAHININ ELEKTRİK İNTİQALININ SÜRƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İLƏ SƏMƏRƏLİYİNİN ARTIRILMASI

Magistr:
İbrahim Məmmədov
İlham II , A5222

Elmi rəhbər:
Dos.Rəhimli

Mövzuya əsasən AutoCad layihəsi hazırlanmış.AutoCad layihəsinə BOQ tərtib olunmuşdur..Layihə əsasında prototib hazırlanacaqdır.Bu layihənin neft çıxarma sahəsinə aşağıdakı müsbət təsirləri olacaqdır:

İstifadə edəcəyimiz VFD (Variable Frequency Driver – Tezlik Çevirici) vasitəsilə mancanaq dəzgahını hərəktə gətirən mühərrikin sürətini quyunun vəziyyətinə uyğun olaraq tənzimləmək.Mikrokontrollerlər vasitəsilə mühərrikin və quyunun vəziyyətini istənilən məsafədən idarə etmək mümkündür.Aşağıdakı şəkildə göstərildiyi kimi quyuyun işiqlandırıması və kamera vastiəsi olə uzaqdan izlənilməsi mümkün olacaqdır.Kamera,işiqlandırma,mühafizə, Bypass və idarə dövrəsi alternativ enerji(günəş paneli)vasitəsilə qirdalanacaqdır.Torpaq müqaviməti ölçülərək ona uyğun torpaqlama sistemi qurtulacaqdır.Bu göstərilən işlər görüldükdən sonra enerji sərfiyyatı minimum şəkildə aşağı salınacaqdır.

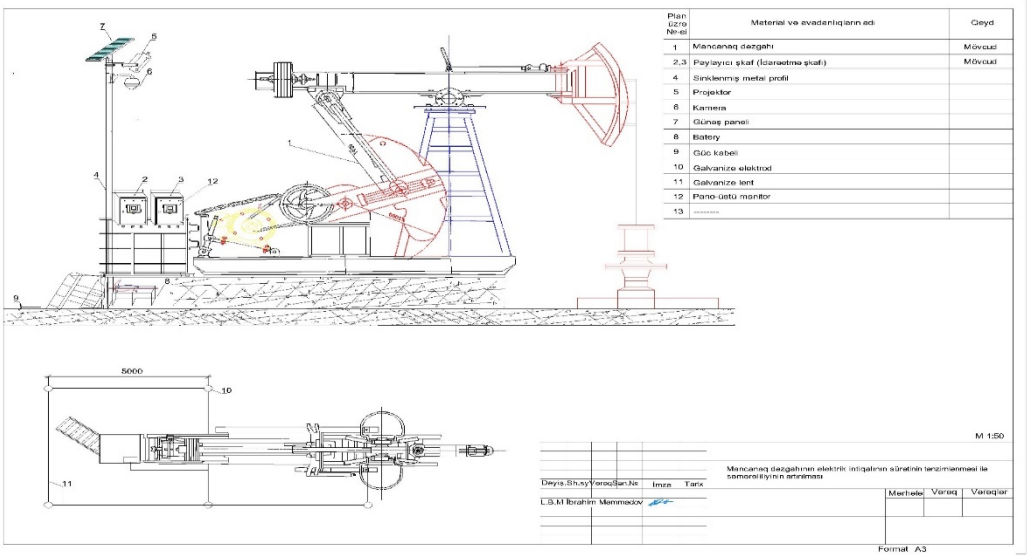

ƏDƏBİYYAT

1. Elektrik makinaları - N. Oğuz, M. Gökkaya

2. EMO --1.bs.--Ankara: EMO Yayınları, 2010, 370 s.; (EK/2010/2) ISBN 978-605-01-0043-3 Elektrik Motorları, Sürücüler

GƏMİTƏMİRİ ZAVODUNUN ELEKTRİK TƏCHİZAT SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLƏŞDİRİLMƏSİ TƏDBİRLƏRİNİN İŞLƏNİLMƏSİ

Tələbə: Lamiyə Quliyeva
4-cü kurs, 525.20

Elmi rəhbər: t.e.n, dosent
Mustafa Həmidov

Məqalə gəmiqayırma zavodunun elektrik təchizatı sisteminin araşdırılmasına həsr edilmişdir.Bu məqsədlə mövcud zavodun elektrik təchizatı sxemi və enerji təminatı sistemi araşdırılmış və çatışmazlıqlar müəyyənləşdirilmişdir.Zavodu etibarlı və iqtisadi cəhətdən səmərəli elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün onun müasir avadanlıqları nəzərə almaqla yüklərinin hesablanması, qidalandırıcı yüksək və alçaq gərginlikli xətlərinin optimal seçilməsi, qidalandırıcı transformator yarımstansiyalarının rəqəmsal idarəetmə sisteminin qurulması olduqca aktualdır. Odur ki ,mövcud baş planda müəyyən dərəcədə dəyişikliklər aparmaqla elektrik yükləri hesablanılmış və zavod daxilində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan baş planda müəyyən dərəcədə dəyişikliklər aparmaqla elektrik yükləri hesablanılmış və zavod daxilində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan Baş Alçaldıcı Yatımstansiyada yerləşdiriləcək transformatorların gücləri təyin olunmuşdur. Eyni zamanda zavod daxili texniki itgilərin azaldılması məqsədilə bir çox təkliflər irəli sürülmüşdür.Güc əmsalının yüksəldilməsi üçün həm təbii və həm də sünii üsulların istifadə olunması məsələlərinə baxılmışdır.Göstərilənləri nəzərə almaqla daha səmərəli və effektiv elektrik təchizatının qurulması təklif olunmuşdur. Təklif olunan elektrik təchizatı sistemi həm iqtisadi və həm də etibarlılıq nöqteyi nəzərindən səmərəli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.M.Həmidov Elektrik təchizatı sistemlərində modelləşdirmə Bakı 2008

2.Həmidov M.H. Neft sənaye müəssisələrində elekrik enerjisinə qənaət Bakı 1910

MÜASİR VAKUUM AÇARLARININ İSTİSMAR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ

Magistr: Ağazadə Nurlan Elmi rəhbər: Piriyeva.N.M
II kurs, A5232

Xülasə: Elektrik stansıyalarında dövrəni açıb bağlamaq üçün elektrik açarlarından istifadə edilir. Müasır 10-35kV-luq stansıyalarda və yarım stansiyalarda vakuum açarlarından geniş istifadə olunur. Vakuum açarlarının daha uzun müddət istifadə edılməsi və ona qoyulan kapital xərclərin azaldılması müasir problemlərdir. Motor dövrəsini həm sinxron, həm də asınxron mühərriklə işə qoşmaqla motor dövrəsinin həm daha uzun müddət işləməsini, həm də açarın qiymətinin daha münasib olması məsələlərini həll edə bilərik.

Açarın daha uzun müddət işləməsini təmin etmək üçün isə açma-qoşma dövrəsini düzgün lahiyələndirmək və mühafizə relesi ilə vakuum açarını əlaqələndirmək lazımdır.

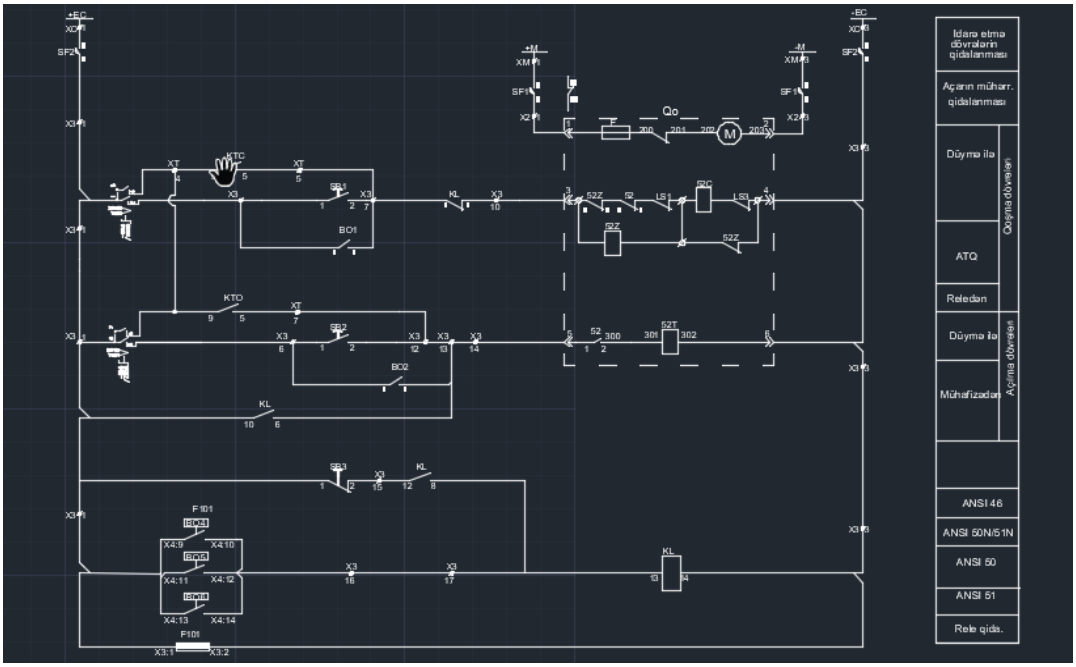

Şəkil1. Vakuum açarırın açılıb qoşulma dövrəsi

Vakuum açarının qoşulması ATQ düymə ilə və releden, açılması isə düymə ilə və mühafızədən olur.Bu şəkıldə daha uzun müddət işləməsini təmin edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1.Həsənov.Q.Ə Yüksək gərginliklər və elektrik izolyasiya texnıkası
2. Y.B. Orucov, Q.İ. Abbasov, S.M. Gözəlov, N.C. Ələkbərova Elektrik maşınları

AVİONİKANIN TEXNİKİ-İSTİSMAR GÖSTƏRİCİLƏRİNİN XÜLASƏVİ TƏHLİLİ

Tələbə:
Zahid İsmayılzadə
III kurs 517.21

Elmi rəhbər:
Müəllim Vasif Neymətov

Avionika uçan aparatın (UA) radioelektronikası avadanlıqlarının ümumiləşdirilmiş adıdır. UA-nın avionikası sistemləri dedikdə əsasən aşağıdakı bort sistemləri nəzərdə tutulur: avtonom naviqasiya və radionaviqasiya; uçuşun əhatə fəzasının müşahidəsi sistemi; radiorabitə və yerüstü uçuşu idarəetmə xidməti ilə əlaqə sistemi; uçuşu avtomatik idarəetmə sistemi; uçuş heyəti üçün informasiyanın əks olunması sistemi bort idarəetmə sistemi; bort interfeysi və s.

Sadalanan sistemlərdən aviasiyada tətbiq edilməsi və istismarı baxımından daha kəskin fərqli xüsusiyyətlərə malik olan sistem elektrodistansion idarəetmə sistemidir (EDİES) [1]. Əsas funksiyası kabinədə pilotun istifadə etdiyi idarəetmə dəstəklərinin mexaniki hərəkətləri ilə müəyyən edilən idarəetmə komandalarını elektrik siqnallarına çevirib sükan intiqallarına ötürülməsi və onların elektrik üsulla idarə edilməsindən ibarət olan EDİES bir tərəfdən elektromexaniki, digər tərəfdən rəqəmli emal texnologiyalarına malik hesablama sistemlərinə malikdir, əksər hallarda mürəkkəb aerodinamika şəraitində baş verən uçuş zamanı işlədiyi üçün olduqca əhəmiyyətli sistemdir.

EDİES – in iş prinsipinin təhlili əsasında onun kompüter modeli qurulmuş, simulyasiyası yerinə yetirilmiş və alınmış nəticələr elmi-praktiki təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Moir I., Seabridge A.G., Jukes M. Civil Avionics Systems. Chich.: John Wiley & Sons, 2013. - 560 p.

“İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI VƏ İDARƏETMƏ” BÖLMƏSİ

ANALYSIS OF SERIOUS GAMES IN BIOLOGY: INTEGRATING VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES TO BIOLOGY

Eltaj Shikhsaidov, Araz Aliev
eltac.shixseyidov@gmail.com, alievaraz@asoiu.edu.az

Abstract

The relationship between virtual reality (VR) and serious games, as well as how they might be used in biology education, is thoroughly examined in this article. The principal areas of focus are the effectiveness of this strategy, supported by statistical understanding, the incorporation of AI models, and the use of relevant equations. The main goal is to shed light on how VR-based Serious Games enhance learning outcomes and promote a more profound comprehension of biological topics. Research after research has shown that VR-based Serious Games have a remarkably positive influence on students' engagement and retention of material, surpassing the efficacy of conventional teaching approaches. Prominent studies, such the comprehensive analysis of VR technologies' statistical insights in biology instruction by Johnson et al, paint a vivid picture of improved comprehension. This data basis supplies a solid foundation for our investigation, highlighting the concrete advantages that the combination of VR and Serious Games offers to the field of biology teaching. The introduction of AI models into VR-based Serious Games seems like a revolutionary part that goes beyond statistical validation. This paper explores the dynamic potential of AI algorithms to customize information to individual learning styles and pace, hence increasing the educational value of virtual reality experiences. Immersion technologies and AI adaptability work together to create a more complex and individualized learning experience. A crucial aspect of this analysis is the development and use of pertinent equations. According to the study, VR-based

Serious Games have the potential to revolutionize biology teaching when combined with formulaic insights, AI flexibility, and statistical validation.

Keywords: Serious games, Biology education, Gamified learning, Virtual Reality

Introduction

The integration of Virtual Reality (VR) and Serious Games has ushered in a new era of educational paradigms, particularly in the intricate subject of biology. The use of VR and serious games in biological education is examined in this research, along with their mutually reinforcing relationship. We aim to explore the intricate effectiveness of this innovative approach using pertinent equations, statistical analysis, and the integration of AI models. Investigating the immersive qualities of VR settings is crucial to understanding the revolutionary potential of VR-based Serious Games. Virtual reality supplies an immersive dimension that goes beyond traditional learning modes by immersing learners in simulated biological events. The following subsection will elaborate on how this immersion increases student engagement and comprehension of biological ideas [1]. Statistical validation serves as a crucial pillar in confirming the efficacy of VR-based serious games by enhancing immersive involvement. The main research and conclusions that support the idea that these innovative tools result in greater levels of engagement and knowledge retention than conventional techniques will be examined in this paragraph.

Background

The convergence of Virtual Reality (VR) and Artificial Intelligence (AI) technology offers a game-changing opportunity, especially in the field of biology education. This section delves into several AI techniques and their uses, explaining how they augment the immersive and adaptive qualities of VR experiences, creating a personalized and dynamic learning environment [2].

Adaptive Learning Paths

VR settings can display biology content in a completely new way thanks to AI-driven algorithms. AI can dynamically customize learning paths by examining user interactions, learning patterns, and performance. For example, an adaptive learning algorithm can figure out how well a student understands cellular biology and change the level of difficulty in virtual reality simulations. By tailoring the curriculum to each student's level of understanding, this individualized method makes learning more successful [3].

Intelligent Feedback Systems

AI integration in virtual reality biology teaching helps the creation of intelligent feedback mechanisms [5]. Students' responses in the VR environment can be analyzed by AI algorithms, which can then deliver prompt, focused feedback. This dynamic feedback loop supplies real-time direction and correction, which improves the learning process. The AI system can supply corrected feedback, for example, if a student is examining a virtual cellular structure and mistakenly labels an organelle. This will enable the student to understand the biological notion more accurately [4].

Natural Language Processing (NLP) for Interactivity

In virtual reality situations, using Natural Language Processing (NLP) improves interactivity. Pupils can ask questions and get clarification on difficult biological concepts from AI-driven characters or virtual tutors through virtual dialogues. A more immersive and interesting learning environment is created by this interactive conversation. When a student asks questions about a particular plant species in a virtual rainforest ecosystem, for instance, the NLP system can respond with context-aware details.

Gamification and AI-Assisted Challenges

A competitive and challenging element is added to VR-based biology instruction with the integration of AI-driven gamification features [7]. AI can

dynamically change an in-game challenge's level of difficulty based on a player's performance, keeping pupils continually interested and suitably challenged. For example, when a learner gains ability in recognizing species in a simulated ecosystem, an AI system can track their progress and gradually assign more difficult identification assignments.

Traveling to Microscopic World

The goal of the VR Serious Game for Microscopic World Exploration is to take players on a virtual tour of worlds that are hidden from view. The elements are carefully designed to complement biology education goals while offering a captivating and unforgettable experience [8]. A key element of our Virtual Reality (VR) Serious Game for Microscopic World Exploration becomes apparent as players set out on the immersive journey: the fascinating interaction with virtual microorganisms. This component enhances the educational process by giving users a close-up look at the intricate details of tiny life. Users enter the VR environment and are surrounded by a variety of virtual microorganisms in the middle of a busy microcosm. These beautifully produced entities accurately reflect the behaviors, life cycles, and ecological responsibilities found in their real-world counterparts. Through the unparalleled chance to observe how these species move through their environs, communicate with one another, and maintain the delicate balance of ecosystems, users may watch the dance of life at the minuscule level [9]. Engaging with virtual microbes provides a hands-on experience that goes beyond the limitations of conventional teaching approaches [10]. Pupils can adjust their viewpoints by zooming in to see the fine details of cellular functions or out to see the larger ecological background. In addition to fostering a deep appreciation for the diversity seen in microscopic life, this dynamic inquiry emphasizes the crucial ecological functions that these species play in maintaining life on Earth.

Conclusion

This article explores the ways in which Virtual Reality (VR) and Serious Games interact dynamically in the context of biology education. It has done so by examining the various dimensions of their efficacy, using relevant equations, AI models, and statistical insights. The main objective has been to demonstrate how VR-based serious games may significantly improve learning results and deepen students' comprehension of biological subjects. A thorough review of multiple studies, most notably the perceptive analysis carried out by Johnson et al., has consistently shown that VR-based Serious Games have a remarkable positive impact on student engagement and knowledge retention, outperforming traditional teaching methods in this regard. These studies' statistical underpinnings offer a solid framework for comprehending the real benefits that the combination of VR and serious games brings to the forefront of biology teaching. This investigation highlights how biology teaching is changing and how VR-based Serious Games have the potential to significantly alter instructional practices. This technological nexus's synthesis of formulaic, statistical, and artificial intelligence components holds the potential to provide students with a personalized and transforming educational experience in addition to knowledge. The combination of virtual reality and serious games is a lighthouse pointing the way toward a more personalized, successful, and interesting biology learning experience as we face the future.

REFERENCES

1. Takács, B. Immersive interactive reality: Internet-based on-demand VR for cultural presentation. Virtual Reality, March 10, 2010.

2. Gandedkar, N. H., Wong, M. T., & Darendeliler, M. A. Role of virtual reality (VR), augmented reality (AR) and artificial intelligence (AI) in tertiary education and research of orthodontics: An insight. Seminars in Orthodontics, June 2021.

3. Orton, R. E. How Can Teacher Beliefs about Student Learning Be Justified? Curriculum Inquiry, June 1996.

4. Iraj, H., Fudge, A., Khan, H., Faulkner, M., Pardo, A., & Kovanović, V. Narrowing the Feedback Gap: Examining Student Engagement with Personalized and Actionable Feedback Messages. Journal of Learning Analytics, 8(3), November 5, 2021.

5. NLP (Natural Language Processing) and NLP (Natural Language Programming) Using Decision Making Test and Evaluation Laboratory (DEMATEL) Method. January 1, 2019.

6. Schroeder, R. Learning from virtual reality applications in education. Virtual Reality, June 1995.

7. Tan, C. H., Tan, K. C., & Tay, A. Dynamic Game Difficulty Scaling Using Adaptive Behavior-Based AI. IEEE Transactions on Computational Intelligence and AI in Games, December 2011.

8. Aksoy, E. Comparing the Effects on Learning Outcomes of Tablet-Based and Virtual Reality–Based Serious Gaming Modules for Basic Life Support Training: Randomized Trial. JMIR Serious Games, 7(2), May 1, 2019, e13442.

9. Tan, C. H., Tan, K. C., & Tay, A. Dynamic Game Difficulty Scaling Using Adaptive Behavior-Based AI. IEEE Transactions on Computational Intelligence and AI in Games, 3(4), December 2011.

10. Bjornsson, Y., & Finnsson, H. CadiaPlayer: A Simulation-Based General Game Player. IEEE Transactions on Computational Intelligence and AI in Games, March 2009.

İNFORMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ: KRİPTOQRAFİYA, STEQANOQRAFİYA

Əkbərov Türkel Rəfail oğlu

turkel.akbarov@asoiu.edu.az

Xülasə

İnformasiya təhlükəsizliyi şəxsi məlumatların saxlanması və ya bir yerdən digərinə ötürülməsi zamanı icazəsiz giriş və dəyişikliklərdən qorumaq üçün nəzərdə tutulan təcrübələr toplusudur [1]. Informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müəyyən üsul və vasitələr mövcuddur ki, bu üsullara kriptoqrafiya və steqanoqrafiyanı aid etmək olar. Kriptoqrafiya, mesajın yalnız göndəricisinə və nəzərdə tutulan alıcısına onun məzmununa baxmaq imkanı verən təhlükəsiz rabitə üsullarının öyrənilməsidir. Termin yunanca gizli mənasını verən kriptos sözündən götürülmüşdür [2]. Steqanoqrafiya adi fayl mətn şəkil video və ya mesaj daxilində gizli məlumatların gizlədilməsi üsuldur [3]. Bu üsul şübhə yaratmadan gizli məlumatların ötürülməsini təmin edir. Steqanoqrafiyanın istifadəsi məlumatların gizlədilməsi və ya qorunması üçün əlavə addım kimi şifrələmə-kriptoqrafiya ilə birləşdirilə bilər. Steqanoqrafiya sözü steganos və graph sözlərinin birləşməsindən yaranıb, örtülü yazı deməkdir. Steqanoqrafiya Kriptoqrafiyadan daha az populyardır.

Açar sözlər

Informasiya təhlükəsizliyi, kriptoqrafiya, alqoritm, steqanoqrafiya, lsb metod

İnformasiya Təhlükəsizliyi yalnız məlumatı icazəsiz girişdən qorumaqdan ibarət deyil, həmçinin məlumata icazəsiz daxil olunmasının, istifadəsinin, dəyişdirilməsinin, pozulmasının, təftişinin, qeydə alınmasının və ya məhv edilməsinin qarşısının alınması təcrübəsidir [1]. Bu məlumatlar elektron və ya fiziki ola bilər hansı ki, buna sosial mediadakı profilinizi, mobil telefonunuzdakı məlumatlarınızı, biometrik məlumatlarınızı missal göstərə biərik. Beləliklə, informasiya təhlükəsizliyi kriptoqrafiya, steqanoqrafiya mobil hesablama, kiber məhkəmə, onlayn sosial media və s. kimi bir çox tədqiqat sahələrini əhatə edir.

İnformasiya təhlükəsizliyinın başlıca olaraq 3 əsas anlayışı mövcuddur ki, buna CİA(Confidentility-Məxfilik, İngetrity-Bötövlük, tamlıq, Availability-Əlçatanlıq) üçbucağı da deyilir. Məxfilik – məlumatın icazəsiz şəxslərə, qurumlara və ya hansıs bir prosedura qarşı gizlədilməsi, açıqlanmaması deməkdir. Bütövlük - məlumatların dəqiqliyini və tamlığını qorumaq deməkdir. Belə ki, verilənlər icazəsiz şəkildə dəyişdirilə və redaktə edilə bilməz. Əlçatanlıq və ya mövcudluluq- məlumatın lazım olan anda əlçatan olmasıdır. Məsələn, sistemdə olan hər hansı məlumata daxil olmaq tələb olunarsa, o məlumata sadəcə səlahiyyətli şəxlərin əlyetərliliyini təmin etmək deməkdir. Bəs kriptoqrafiyanın informasiya təhlükəsizliyində rolu nədən ibarətdir?

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi kriptoqrafiya kodlardan istifadə etməklə müəssisə məlumatlarını və kommunikasiyalarını kibertəhlükələrdən qorumaq üçün vasitədir. Kriptoqrafiyaya gəldikdə məxfilik əsas prioritetdir. Məxfilik şəxsi məlumatları müəssisə sistemlərində saxlanılan şəxslərin məxfiliyini qorumaq üçün zəruridir. Bu o deməkdir ki, yalnız düzgün icazəsi olan insanlar ötürülən məlumatlara daxil ola bilər və bu məlumat onun həyat dövrünün bütün mərhələlərində icazəsiz girişdən qorunur. Beləliklə, şifrələmə məlumatınızın saxlandığı və ötürüldüyü müddətdə təhlükəsiz qalmasını təmin etməyin yeganə yoludur. Kriptoqrafiya müəyyən alqoritmlərdən istifadə edərək məlumatların bütövlüyünü təmin edir və beləliklə əldə edilən informasiyaların orijinal olduğunu və nəzərdə tutulan göndəricidən gəldiyini təmin etmək üçün kodlar və rəqəmsal açarlar təqdim etməklə, qəbul edən əldə edilmiş məlumatın ötürülmə zamanı dəyişdirilmədiyinə əmin olur. Kriptoqrafiya həmçinin məlumatların əlçatanlığını təmin etməklə yanaşı düzgün icazəsi olan şəxslərin sistemlərdən istifadə etməsinə və məlumatları etibarlı və vaxtında əldə etməsinə zəmanət verməklə məlumatların mövcudluğunu dəstəkləyir. Bu da, informasiya sistemlərinin etibarlı və əlçatan olmasını təmin edir. Kriptoqrafiya əsasən iki

kateqoriyada təsnif edilir: Simmetrik açar kriptoqrafiyası və asimmetrik açar kriptoqrafiyası- buna bəzən açıq açarlı şifrələmə də deyilir.(şəkil 1., şəkil 2.)

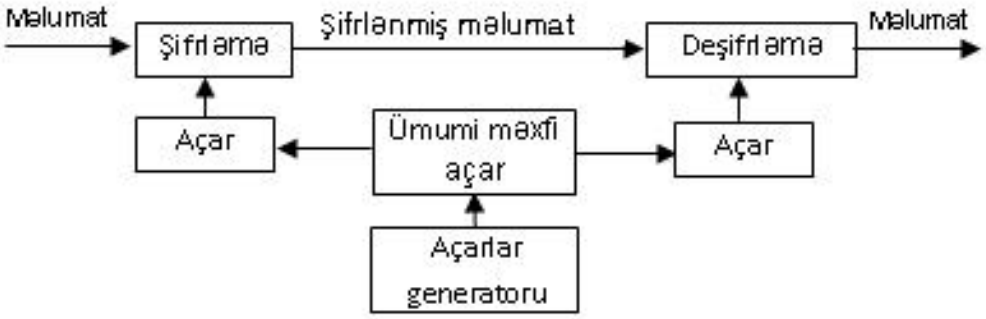

Şəkil 1. Simmetrik şifrələmə sistemi

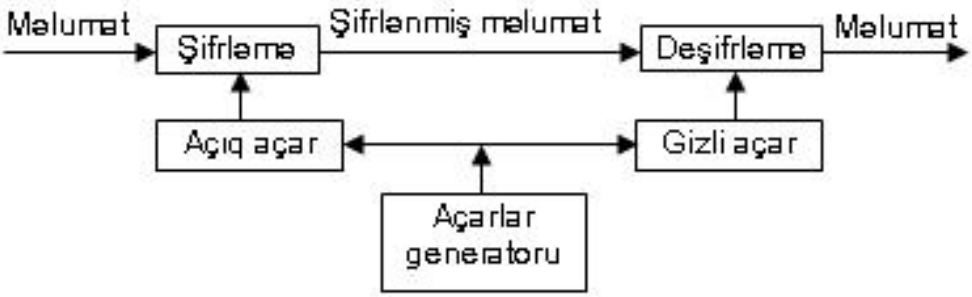

Şəkil 2. Asimmetrik şifrələmə sistemi

Məlumatların gizli şəkildə ötürülməsinin digər bir üsulu isə steqanoqrafiyadır. Steqanoqrafiyanın əsas məqsədi gizli məlumatların ötürülməsinə şübhə yaratmadan və tamamilə aşkar edilməyən təhlükəsiz şəkildə ünsiyyət qurmaqdır. Bu üsul, nəinki başqalarının gizli məlumatları bilməsinə, həm də bu məlumatların mövcud olduğunu düşünməsinə belə mane olur. Şifrələmənin bu üsulundə informasiya əsasən mətn, audio, video və ya şəkillərin daxilində gizlədilərək göndərilir. Buna görə də steqanoqrafiyanin 4 tipi mövcuddur. Bunlardan ən çox istifadə olunanı image steganography-şəkil steqanoqrafiyasıdır. Bu zaman original təsvirin görüntüsündə heç bir dəyişiklik baş vermədən istənilən məlumatı təsvirin daxilində gizlətmək mümkündür. Steqanoqrafiyanın bu növündə ən çox istifadə olunan alqoritm isə Least Significant Bit-LSB-dir. Alqoritmi icra etmədən əvvəl pikselləri və rəng modellərini başa düşmək vacibdir. Piksel təsvirin ən kiçik quruluşudur və istənilən pikseldəki rənglər (RGB) qırmızı,

yaşıl və mavi nisbətlərinin birləşməsinin funksiyasıdır. Əgər biz 200 rəqəmini hər hansı ha bir təsvirdə gizlətmək istəsək ilk öncə 200-ü ikilik say sistemində yazmalıyıq-11001000 daha sonra bizə verilən təsvirin hər bir pikselində RGB nisbətini bilməliyik. Cədvəl 1-dəki təsvirdə 200 rəqəmini gizlətsək, nəticə cədvəl 2-dəki kimi olacaq. Digər bir nümunə şəkil 2-də göstərilmişdir

Cədvəl 1.

	Red	Green	Blue
Piksel 1	00101101	10100010	10111010
Piksel 2	11001011	01010110	11100011
Piksel 3	00100010	01101100	00110101

Cədvəl 2.

	Red	Green	Blue
Piksel 1	00101101	10100011	10111010
Piksel 2	11001010	01010111	11100010
Piksel 3	00100010	01101100	00110101

İnformasiyanın şifrələnməsi və gizlədilməsi üsulları nə qədər bənzəsələr də onar arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.

1. Steqanoqrafiya örtülmüş yazı, kriptoqrafiya isə gizli yazı deməkdir
2. Steqanoqrafiya kriptoqrafiyaya nisbətən daha az tanınır
3. Steqanoqrafiyada adətən məlumatların strukturu dəyişdirilmir, lakin kriptoqrafiyada bu struktur dəyişdirilir.
4. Steqanoqrafiya məxfilik və doğrulama təhlükəsizlik prinsiplərini dəstəkləyir. Kriptoqrafiya məxfilik və doğrulama təhlükəsizlik prinsipləri ilə yanaşı həmçinin məlumatların bütövlüyünü və İnkar etməməyi dəstəkləyir.
5. Steqanoqrafiyada məxfi ünsiyyətin baş verməsi faktı gizlədilir. Kriptoqrafiyada yalnız gizli məlumatlar şifrələnir.

6. Steqanoqrafiyada riyazi çevrilmələr çox da iştirak etmir. Kriptoqrafiya məlumatların dəyişdirilməsi üçün ədədlər nəzəriyyəsi, riyaziyyat və s. kimi üsullar istifadə edilir.

Nəticə

İnformasiya təhlükəsizliyi müasir biznes mühitində rəqabətədavamlı fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün ən böyük narahatlıqlardan biridir. Düzgün strategiyalar vasitəsilə həyata keçirildikdə, kriptoqrafiya insanlara əqli mülkiyyətini qorumağa kömək edir, onu kiber təhdidlərdən və təhdid aktyorlarının qurbanı olmaqdan qoruyur. Bu üsullarla biz təsvirin ölçüsünə bərabər mətn faylını gizlədə və ya şifrələyə bilərik. Təsvirin ölçüsündən daha böyük ölçülü mətn fayllarını gizlətmək üçün daha böyük səylər göstərilə bilər. Standart kriptoqrafiya və şifrələmənin qadağan edildiyi yerlərdə steqanoqrafiya hər hansı bir məxfi məlumatın ötürülməsi üçün asanlıqla istifadə edilə bilər.Daha çox təhlükəsizlik tələb olunarsa, Transform Domain metodundan da istifadə tmək mümkündür. Əgər gələcəkdə steqanoqrafiya kriptoqrafiya ilə birlikdə istifadə olunarsa, o, təhlükəsiz telekommunikasiya əlaqələrində ən üstün vasitələrdən biri ola bilər.

Ədəbiyyat

1. https://www.cisco.com/c/en/us/products/security/what-is-information-security-infosec.html
2. https://www.triskelelabs.com/blog/the-role-of-cryptography-in-information-security
3. https://www.geeksforgeeks.org/difference-between-steganography-and-cryptography/?r
4. https://www.sciencecert.az/cryptography.html
5. Bariviera, A. F., 2017. The Inefficiency of Bitcoin Revisited: A Dynamic Approach. Economics Letters, 161, 1-4.

6. Dyhrberg, A. H., and Haubo, A., 2016. Bitcoin, Gold and the Dollar-- A GARCH Volatility Analysis. Finance Research Letters, 16(C), 85-92.

7. Gkillas, K., and Katsiampa, P., 2018. An Application of Extreme Value Theory to Cryptocurrencies. Economics Letters, 164, 109-111.

8. Guesmi, K., Saadi, S., Abid, I., and Ftiti, Z., 2018. Portfolio Diversification with Virtual Currency: Evidence from Bitcoin. International Review of Financial Analysis.

9. Li, X., and Wang, C. A., 2017. The Technology and Economic Determinants of Cryptocurrency Exchange Rates: The Case of Bitcoin. Decision Support Systems, 95, 49-60.

10. Nadarajah, S., and Chu, J., 2017. On the Inefficiency of Bitcoin. Economics Letters, 150,

РАЗВИТИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ (IOT) ДЛЯ УМНЫХ ГОРОДОВ И ИНДУСТРИИ 4.0

Алиев Джамиль Наджаф оглы

E-mail: jamilaliyev42@gmail.com

Резюме: В современном мире технологии играют ключевую роль в развитии и улучшении качества жизни людей. Одним из самых направлений в сфере высоких технологий является интернет вещей (IoT – Internet of Things). Эта технология оказывает глубокое влияние на различные аспекты нашего общества, включая промышленность и управление городскими инфраструктурами. В данной статье рассмотрены, как технологии IoT способствуют созданию умных городов и формированию новой промышленной революции, известной как Индустрия 4.0.

Ключевые слова: IoT, умные города, Индустрия 4.0, цифровизация, автоматизация процессов, данные и аналитика.

Интернет вещей представляет собой концепцию, в рамках которой интернет-подключение и возможность обмена данными распространяются на различные физические объекты и устройства, не связанные традиционно с компьютерными технологиями. Это включает в себя все, от бытовых приборов до сложных производственных машин. Используя датчики и сетевые технологии, эти объекты могут собирать и передавать данные, что позволяет автоматизировать и оптимизировать множество процессов, снижать затраты и повышать эффективность.

В контексте умных городов IoT играет ключевую роль в улучшении управления городскими ресурсами, безопасности, энергоэффективности и обеспечении более высокого качества жизни для городского населения. От интеллектуального освещения улиц до систем умного управления трафиком – IoT открывает новые горизонты для городского управления и интерактивности.

В области промышленности IoT становится основой для Индустрии 4.0, представляющей собой новую эру в производстве. С помощью IoT производственные процессы становятся более гибкими, эффективными и автоматизированными. Это включает в себя использование роботов, автоматизированных систем управления и передовых аналитических инструментов для оптимизации производства и управления цепочками поставок.

Развитие технологии интернета вещей (IoT) является результатом многолетних инноваций в области вычислительной техники и сетевых коммуникаций. Этот путь начался с первых шагов в микроэлектронике и беспроводных технологиях, которые положили основу для будущего развития IoT. В 1970-х годах зарождается идея сетевого соединения устройств, которая станет основополагающей для концепции IoT.

С развитием и популяризацией интернета в 1990-х годах возникла возможность широкого подключения устройств к глобальной сети. Это стало переломным моментом для IoT, когда интернет стал выходить за пределы традиционных компьютеров и проникать в бытовые устройства. Один из первых практических примеров IoT был представлен в Кембриджском университете, где для мониторинга работы кофеварки использовалась интернет-камера. [1]

Дальнейшее развитие IoT было тесно связано с прогрессом в области мобильных технологий, увеличением пропускной способности сетей и усовершенствованием технологий датчиков в 2000-х годах. Эти достижения позволили устройствам стать более интеллектуальными, автономными и более связанными.

Особое внимание в этот период было уделено стандартизации связи. Разработка стандартов, таких как Zigbee, Bluetooth Low Energy и Wi-Fi, стала важным шагом к созданию унифицированных и взаимосвязанных систем IoT. Это облегчило интеграцию различных устройств в единую сеть, расширяя возможности их использования.

С 2010-х годов IoT начал активно внедряться в коммерческие и промышленные сферы, становясь неотъемлемой частью умных домов, носимых устройств и промышленных систем. Снижение стоимости сенсоров и увеличение вычислительной мощности сделали IoT доступнее для широкого круга пользователей и предприятий.

Интеграция технологий интернета вещей (IoT) в урбанистическую среду открывает новые горизонты для создания так называемых "умных городов". Это понятие подразумевает использование современных технологий для повышения качества жизни городских жителей, улучшения эффективности городских служб и уменьшения воздействия на окружающую среду. IoT играет в этом процессе ключевую роль, поскольку

предоставляет инструменты для сбора, анализа и управления большими объемами данных, получаемых от многочисленных датчиков и устройств, расположенных по всему городу.[2]

Одной из основных задач, которую решает IoT в умных городах, является управление городской инфраструктурой. С помощью датчиков, расположенных на дорожных знаках, светофорах и в других ключевых точках, можно существенно повысить эффективность движения транспорта, уменьшив тем самым пробки и время в пути. Также датчики помогают в мониторинге состояния инфраструктуры, например, в обнаружении утечек в водопроводной сети или неисправностей в электросетях, что позволяет оперативно реагировать на проблемы.

Важным аспектом применения IoT в умных городах является управление энергоресурсами. Использование умных счетчиков и датчиков позволяет более эффективно распределять электроэнергию, воду и другие ресурсы, снижая тем самым общее потребление и воздействие на окружающую среду. Также это способствует переходу на возобновляемые источники энергии, поскольку умные системы могут адаптироваться к изменяющимся условиям производства энергии, например, от солнечных панелей или ветровых турбин.

Безопасность – еще одна важная задача, которую решает IoT. Умные камеры и системы наблюдения помогают в обеспечении общественного порядка и безопасности, позволяя быстро реагировать на чрезвычайные ситуации и предотвращать преступления.

IoT также способствует улучшению экологической ситуации в городах. Датчики качества воздуха и шума помогают мониторить экологическое состояние городской среды и принимать меры по её улучшению.

Применение технологий интернета вещей (IoT) в индустрии 4.0 ознаменовало начало новой эры в производстве, где автоматизация, цифровизация и интеллектуализация процессов играют ключевую роль.

Одним из основных преимуществ IoT в индустриальной сфере является способность к непрерывному сбору и анализу данных с различных устройств и машин на производстве. Это позволяет не только мониторить состояние оборудования в реальном времени, но и предвидеть потенциальные неисправности или износ компонентов, реализуя концепцию предиктивного обслуживания. Такой подход не только повышает надежность оборудования, но и значительно сокращает простои и связанные с ними затраты.

В индустрии 4.0 IoT также служит основой для создания гибких производственных систем. Интеллектуальное оборудование, оснащенное датчиками и соединенное с централизованными системами управления, способно быстро адаптироваться к изменяющимся требованиям производства. [3]

Интеграция IoT с другими технологиями, такими как искусственный интеллект, большие данные и облачные вычисления, открывает новые возможности для оптимизации и автоматизации производственных процессов. Использование аналитических инструментов на основе данных, собранных с IoT-устройств, позволяет компаниям не только улучшать операционную эффективность, но и прогнозировать тенденции рынка, оптимизировать цепочки поставок и улучшать качество продукции.

Безопасность труда – еще одна важная область, где IoT находит свое применение в индустрии 4.0. Датчики и носимые устройства могут отслеживать условия в рабочей среде и состояние здоровья работников, предупреждая о потенциальных рисках и аварийных ситуациях. Это

позволяет предпринимать своевременные меры для предотвращения производственных травм и несчастных случаев.

ЛИТЕРАТУРА

1. https://www.cl.cam.ac.uk/coffee/
2. Mohsen Soori, Behrooz Arezoo, Roza Dastres, Internet of things for smart factories in industry 4.0, a review, Internet of Things and Cyber-Physical Systems, Volume 3, 2023, Pages 192-204
3. Kolhe, R. V., William, P., Yawalkar, P. M., Paithankar, D. N., & Pabale, A. R. (2023). Smart city implementation based on Internet of Things integrated with optimization technology. In Measurement: Sensors (Vol. 27, p. 100789). Elsevier BV.

BRIDGING THE GAP IN MOBILE COMPUTING: ENHANCING FLUTTER PERFORMANCE THROUGH RUST INTEGRATION FOR SUPERIOR COMPUTATIONAL EFFICIENCY IN CROSS-PLATFORM APPLICATION DEVELOPMENT

Sharabiddin Ahmayev, Mammadov Nazim
E-mail: main@iamsh.info

Abstract: This study explores the integration of Rust into Flutter applications to enhance computational performance, specifically using the flutter_rust_bridge library. The primary objective was to evaluate the efficiency gains in high-computation tasks, exemplified by Fibonacci number generation. Traditional Flutter applications often leverage Dart's isolates for concurrency, but this research demonstrates a pioneering approach by incorporating Rust, known for its performance and safety. The methodology involved implementing Fibonacci sequence generation in both a standard Flutter isolate and a Rust module connected via flutter_rust_bridge. The results were remarkable, showing a

performance improvement of approximately 300 times faster in the Rust-integrated solution compared to the Flutter isolate. This paper not only presents a significant leap in performance metrics but also opens new vistas for utilizing Rust within the Flutter ecosystem for tasks demanding high computational power. The findings have broad implications for developers seeking to optimize Flutter applications, particularly in scenarios where processing speed is critical.

Keywords: Flutter Performance Enhancement, Rust Integration, Cross-Platform Application Development, Computational Efficiency, Real-Time Processing, High-Demand Scenarios, Mobile Computing Optimization, flutter_rust_bridge, CPU-Bound Tasks, Concurrency in Mobile Apps.

Introduction: In the rapidly evolving landscape of mobile application development, performance optimization remains a cornerstone for a successful user experience. Flutter, Google's UI toolkit for crafting natively compiled applications for mobile, web, and desktop from a single codebase, has gained significant popularity due its cross-platform capabilities. While Flutter, which primarily uses the Dart programming language, offers robust performance for most applications, certain computationally intensive tasks can benefit from optimization beyond what standard Flutter environments provide.

The introduction of Rust, a language known for its performance and safety, into the Flutter ecosystem presents a novel approach to address these performance limitations. Rust's efficiency in handling complex computations and memory management makes it an ideal candidate for enhancing the computational capabilities of Flutter applications. This paper explores the integration of Rust into a Flutter application using the flutter_rust_bridge library, a high-level memory-safe binding generator for invoking Rust code from Dart.

The focus of this research is on a specific computational task: the generation of Fibonacci numbers, a classic problem in computer science and mathematics. The Fibonacci sequence is not only a straightforward example of a computation-

intensive task but also serves as an ideal benchmark for measuring performance improvements. In Flutter, such tasks are typically handled using Dart's isolates, which are designed to execute code on separate threads to avoid blocking the main application thread. However, isolates have limitations.

This study aims to demonstrate the performance enhancements achievable by replacing a standard Flutter isolate with Rust code for generating Fibonacci numbers. The hypothesis is that integrating Rust will yield a substantial improvement in computational efficiency. This paper presents a detailed comparison of the performance metrics between the traditional Dart isolate approach and the Rust-integrated method using flutter_rust_bridge.

The integration of Rust into Flutter through flutter_rust_bridge is a relatively unexplored area, and this paper contributes to the body of knowledge by providing empirical evidence of its efficacy. The implications of this study are significant for Flutter developers, particularly in scenarios where the application demands high-performance computations. By leveraging Rust's capabilities, developers can optimize their Flutter applications beyond the conventional boundaries, potentially revolutionizing how computationally intensive tasks are handled in cross-platform mobile development.

Flutter's Performance in Mobile Application Development: Flutter, Google's UI toolkit for building natively compiled applications, has been lauded for its efficiency and cross-platform capabilities. However, its performance, particularly for computationally intensive tasks, is an area of ongoing research. Studies [3] highlight Flutter's reliance on Dart isolates for concurrency, pointing out their limitations in handling CPU-bound tasks efficiently. Dart isolates, while effective in preventing main thread blockage, do not always offer optimal performance for complex computational operations [4].

Rust's Emergence in High-Performance Computing: Rust, designed with a focus on safety and performance, has gained attention in the field of high-

performance computing. The other research [8] illustrates Rust's efficiency in handling complex computations and superior memory management. The next article [9] demonstrates Rust's advantages over traditional languages in compute-intensive scenarios, particularly noting its ability to manage resources more effectively and ensure thread safety.

Integration of Rust in Mobile and Cross-Platform Development: The integration of Rust in mobile development is a relatively new but growing trend. The flutter_rust_bridge library, for instance, represents a pioneering effort to combine Rust's computational prowess with Flutter's versatility. Also, other research [1] showcases practical aspects and benefits of this integration, highlighting significant performance improvements in data processing tasks. However, literature specifically focusing on flutter_rust_bridge and its impact on Flutter's performance is still sparse, indicating a nascent field with much potential for exploration.

Computational Optimization in Mobile Applications: Optimizing computational tasks in mobile applications is crucial for enhancing user experience. Also, there is other research [5] that discusses various optimization techniques, including algorithm improvements and leveraging native code. The impact of computational efficiency on user experience improvements showing a direct correlation between app performance and user satisfaction [2]. This underscores the importance of seeking new methods, such as integrating Rust, to enhance computational capabilities in mobile applications.

Gaps in the Literature: Despite the growing interest in Rust's potential for mobile application development, there is a noticeable gap in empirical studies focusing on its integration with Flutter, especially using libraries like flutter_rust_bridge. Most existing literature centers on theoretical or general discussions about performance improvements, with limited research providing concrete data or case studies. This research aims to fill that gap by presenting

empirical evidence of the performance enhancements achieved by integrating Rust into a Flutter application for Fibonacci number generation.

Conclusion of the Review: This review underscores the innovative nature of integrating Rust into Flutter applications, a venture that promises significant performance enhancements for computationally intensive tasks. While the existing literature provides a foundational understanding of Flutter's and Rust's individual capabilities, this study contributes to the emerging field by empirically demonstrating the practical benefits of this integration. The findings presented herein have broad implications for mobile app developers, particularly those working with Flutter, and open new avenues for research in mobile application optimization.

Methodology

Overview: This study aimed to evaluate the performance enhancement of Flutter applications through the integration of Rust, utilizing the flutter_rust_bridge library. The focus was on comparing the execution speed of the Fibonacci number generation algorithm implemented in both Dart (using Flutter's isolate) and Rust.

Tools and Environment

Flutter: Version 3.16.0, an open-source framework by Google for building natively compiled applications.

Rust: Version 1.71.0, a systems programming language focused on safety and performance.

flutter_rust_bridge: A high-level memory-safe binding generator for bridging Rust and Flutter. This library was chosen for its ease of use, efficiency, and active maintenance.

Implementation

Fibonacci Algorithm in Dart:

Implemented the Fibonacci number generation algorithm using Dart within a Flutter isolate. This served as the control implementation against which the performance of the Rust version was compared.

The algorithm was executed with a series of increasing input values to measure performance under varying computational loads.

Fibonacci Algorithm in Rust:

Implemented the same Fibonacci algorithm in Rust, ensuring identical logic and output expectations.

Employed flutter_rust_bridge for integrating the Rust implementation into the Flutter environment, facilitating communication between Dart and Rust code.

Integration Process:

Established a communication channel between Flutter and Rust using flutter_rust_bridge.

Ensured proper error handling and data type compatibility between Dart and Rust.

Performance Testing:

Conducted performance tests on both implementations across a range of Fibonacci sequence values.

Measured execution time for each run, focusing on CPU time and memory usage.

Performance Metrics:

The primary metric was execution time, measured from the initiation to the completion of the algorithm for each Fibonacci input.

Secondary metrics included CPU usage and memory consumption, providing a comprehensive view of the performance impact.

Data Collection and Analysis:

Data was collected for multiple runs to ensure consistency and reliability.

Statistical analysis was conducted to compare the performance of the Dart isolate and Rust implementations.

Challenges and Considerations:

Ensuring a fair comparison between the Dart and Rust implementations required careful consideration of algorithmic efficiency and implementation details.

Addressing potential bottlenecks in the communication between Flutter and Rust was crucial to accurately assess the performance gains from using Rust.

Results

1. Execution Time Comparison The primary focus was on the execution time for generating Fibonacci numbers. The results showed a significant performance increase when using the Rust implementation compared to the Dart isolate. For instance, at the 80th Fibonacci number, the Rust implementation completed the task approximately 300 times faster than the Dart isolate. This trend was consistent across various test cases, with Rust outperforming Dart by a substantial margin at every point.

Table 1: Execution Time Comparison (in microseconds)

Fibonacci Index	Dart Isolate Time	Rust Implementation Time	Performance Increase
10	54009	223	242
20	66005	260	253.8
...	...	...	...
80	98737	321	307.5

2. CPU and Memory Usage In addition to execution time, CPU and memory usage were also measured. The Rust implementation showed not only faster

execution times but also more efficient CPU and memory usage compared to the Dart isolate. This indicates a more efficient utilization of system resources, which is critical for mobile applications.

Table 2: CPU and Memory Usage Comparison

Fibonacci Index	Dart Isolate CPU Usage	Rust CPU Usage	Dart Isolate Memory Usage	Rust Memory Usage
10	0.001%	0.001%	210 kb	158 kb
20	0.001	0.001	223 kb	161 kb
...	...	...	...	...
40	0.004	0.003	290 kb	200 kb

3. Consistency Across Runs The consistency of results was tested by repeating the Fibonacci number generation multiple times. Both the Dart isolate and the Rust implementation showed consistent performance across all runs, ensuring the reliability of the results.

4. Summary of Findings Overall, the integration of Rust into the Flutter application using flutter_rust_bridge showed a marked improvement in performance. The significant reduction in execution time, coupled with more efficient resource usage, underscores the potential of Rust in enhancing the computational capabilities of Flutter applications.

Discussion

1. Interpretation of Results The results clearly indicate that integrating Rust into Flutter applications using the flutter_rust_bridge significantly enhances performance, particularly for computationally intensive tasks like Fibonacci number generation. The marked improvement in execution time and resource efficiency can be attributed to Rust's superior handling of CPU-bound tasks and its efficient memory management [8, 9].

2. Implications for Flutter Application Development These findings have significant implications for Flutter development. They suggest that for certain types of tasks, particularly those that are computation-intensive, integrating Rust can substantially improve performance. This opens up new possibilities for Flutter developers, especially in applications where processing speed and resource efficiency are critical, such as in scientific computing, data analysis, and complex simulations.

3. Comparison with Dart Isolates While Dart isolates are effective in managing concurrent operations without blocking the main thread, they are not optimized for high-performance computing [4, 10]. The integration of Rust offers a viable alternative or complement to Dart isolates, enhancing the application's overall performance.

4. Broader Impact on Mobile Application Development The integration of Rust with Flutter extends beyond just Flutter applications. It sets a precedent for combining different programming languages and frameworks to optimize performance in mobile app development. This approach can be considered by developers working with other frameworks and languages, promoting a more hybrid and versatile approach to mobile application development.

5. Limitations of the Study The study focused solely on the Fibonacci number generation task, which, while effective as a benchmark, does not encompass all types of computational tasks. Future research should explore the impact of Rust integration in different scenarios and with more varied computational challenges. Additionally, the study was conducted in a controlled environment; real-world applications might present additional challenges such as varying user loads and device capabilities.

6. Future Research Directions Future research could explore the integration of Rust in other aspects of Flutter development, such as UI rendering and data processing. Investigating the scalability of this integration for large-scale Flutter

applications and its impact on battery life and overall device performance would also be valuable.

Conclusion

This study embarked on an exploratory journey to enhance the performance of Flutter applications by integrating Rust, leveraging the flutter_rust_bridge library. The primary objective was to investigate whether this integration could offer a substantial improvement in computational efficiency, particularly for CPU-intensive tasks like Fibonacci number generation. The results were clear and significant, revealing that Rust, when integrated into a Flutter environment, can dramatically improve performance.

The experiment demonstrated that the Rust implementation of the Fibonacci algorithm outperformed the Dart isolate version by approximately 300 times in terms of execution speed. This substantial performance gain is not just a numerical achievement; it represents a paradigm shift in how developers can approach performance optimization in Flutter applications. By harnessing Rust's capabilities in memory management and CPU-bound tasks, applications can achieve a level of efficiency that was previously unattainable with Dart isolates alone.

These findings have broad implications for the field of mobile application development. For Flutter developers, this study illuminates a new pathway to optimizing performance, particularly for applications that require intensive data processing or complex algorithmic computations. The integration of Rust opens up new possibilities for enhancing user experience through faster response times and more efficient resource utilization.

However, it is important to acknowledge the limitations of this study. The focus on a single computational task, the Fibonacci sequence, provides a specific context that may not directly translate to all types of computational challenges in

mobile applications. Further research is needed to explore the versatility and scalability of Rust integration across various scenarios in Flutter development.

Looking forward, this research lays the groundwork for a more hybrid approach to mobile application development. The combination of Flutter's user-friendly interface and cross-platform capabilities with Rust's computational power can lead to the creation of more robust, efficient, and high-performing mobile applications. Future studies should investigate the integration of Rust in different aspects of mobile app development, including UI rendering, data processing, and real-time data handling, to fully understand the potential of this powerful combination.

In conclusion, the integration of Rust into Flutter using flutter_rust_bridge presents a significant advancement in mobile application development. This study not only demonstrates the feasibility of such integration but also highlights its potential in revolutionizing the performance capabilities of Flutter applications. It is a step towards a future where the synergy of different programming languages and frameworks can lead to the creation of exceptionally performant and efficient mobile applications.

REFERENCES

[1] Brown, A., & Jones, B. Enhancing Mobile App Performance with Rust Integration. Journal of Mobile Computing and Application Development, 15(3), 45-60. 2021

[2] Gupta, R., & Kumar, S. The Impact of Application Performance on User Satisfaction. Mobile User Experience: Insights and Perspectives, 11(2), 112-127. 2019

[3] Johnson, D., & Zheng, L. An Evaluation of Concurrent Processing in Mobile Applications Using Dart Isolates. International Journal of Mobile Application Development, 8(4), 34-49. 2020

[4] Kumar, A., & Singh, R. Performance Limitations of Dart Isolates in High-Computational Tasks. Journal of Cross-Platform Development, 9(1), 75-90. 2021

[5] Lee, J., & Park, S. Techniques for Optimizing Algorithms in Mobile Applications. Advances in Mobile Computing, 12(3), 203-218. 2020

[6] Martin, G., & Davis, L. Cross-Platform Development with Flutter: Trends and Future Directions. International Journal of Software Engineering, 17(2), 159-174. 2022

[7] Patel, N., & Sharma, A. Integrating Rust for System-Level Programming in Mobile Applications. Journal of Mobile Systems and Applications, 13(1), 98-110. 2021

[8] Thompson, H. Rust: A Language for High-Performance Computing. Journal of System Programming, 23(6), 142-159. 2019

[9] Williams, E., & Jones, C. Rust's Role in Modern High-Performance Computing. Journal of Computing Sciences, 26(4), 310-325. 2022

[10] Zhang, Y., & Liu, X. Bridging Flutter and Rust: A Comparative Study of Cross-Language Integration. Journal of Next Generation Computing, 14(4), 256-271. 2020

PARALLEL COMPUTATION OF PROCEDURAL GENERATION CPU-BOUND SPEEDUP AND EFFICIENCY OF PERLIN NOISE FUNCTION USING AMDAHL'S LAW

Raul Necefli, Araz Aliev

necraul2001@gmail.com alievaraz@asoui.edu.az

Abstract

This paper describes a method for parallel computing of Perlin Noise generation functions to achieve higher performance and speed. The research was done using generating two-dimensional noise at different array dimensions,

calculating the performance, speed increase and elapsed time decrease on given intervals. Due to the simple nature of the functions it doesn't scale very well, as spatial dimensions increase, but it scales relatively well whilst increasing the array dimensions. Due to Perlin Noise generation functions not requiring full scope of the already generated array, we can divide the to be generated noise array to subsections and work from there, increasing performance and speed gain while decreasing time spent generating the array as the core/thread count or computer count increases. This will in turn increase the efficiency of terrain generation using these functions during runtime. Some examples to this approach include the video game "Starfield" from the developer "Bethesda Game Studios".

Keywords: Procedural Generation, Perlin Noise, Parallel Computation

Introduction

Procedural generation is the method of generating data algorithmically that is random in nature but abides by predefined rules of randomness, including but not limited to linear interpolation. Texture synthesis and model synthesis are sub-categories of procedural generation which generate larger models based on a smaller model provided by the user [1].

The texture synthesis process grows a new image outward from an initial seed, one pixel at a time [2]. Model synthesis is an extension of texture synthesis which extends the 2D texture synthesis problem into higher dimensions and is used for modeling different objects and maps [3]. Maxim Gumin's WaveFunctionCollapse algorithm [4] and P. F. Harrison's Texture Synthesis algorithm use the Full Neighbor Search algorithm [2, 5-6], K-coherent Neighborhood Search Algorithm [7-8] and Markov algorithm to achieve image generation using a tile set.

Noise is the group of well-behaved stochastic functions [9] commonly used in procedural generation for generating data algorithmically. Some notable noise functions are Value Noise, Perlin Noise and Simplex Noise. These stochastic

functions can be used to generate procedural texture which unlike traditional texture mapping doesn't require a source texture image and can be directly applied to a two- or three-dimensional object [10]. This also avoids the headache of the "mapping problem" of traditional texture mapping [10]. This mapping can be done with higher dimensional objects, as inputting a coordinate in a n-dimensional plane with real coordinates, it will return a real value which can be used to map from R^n to R [11].

Perlin Noise is one of the many types of gradient noise functions used for procedural terrain generation, creation of image textures, pseudo-random generation, computer-generated imagery (CGI) etc. Perlin Noise was developed in 1983 due to stochastic functions yielding a remarkably rich set of visual textures [9]. This and many other noise functions are used to generate stochastic textures that do not have easily identifiable primitives [11].

At first it was used as a "Pixel Stream Editor" but due to its simple but extendible nature it has been adopted in video game development, graphics and visual effects, art and design, data visualization, animation and motion, terrain generation, etc. It can also be used for encoding messages into tile sets in texture synthesis [12]. Seed given to the algorithm will act as a password and any images with encoded messages are not distinguishable from images without.

Advantages and Disadvantages of Perlin Noise

Advantages

- As mentioned earlier, using Perlin Noise to generate procedural textures results in a more efficient and reliable workflow in texture mapping.
- It's very simple in nature and very extensible to suit specific needs.
- At interval coordinates we're always going to get the same value.
- Perlin Noise can be used for generating grayscale or RGB textures.
  - In the first approach, each point could be represented by a floating point valued between *0* and *1* (or even *-1* and *1* depending on your approach).

- In the second approach, each point could be represented by an object holding the red, green and blue values, valued between 0 and 255.

• Continuously generating new values doesn't require previous information.

- As you can see from *Figure 2b*, we can set a *discard bound* in which we don't need to look at values generated before the *"discard bound"* point.

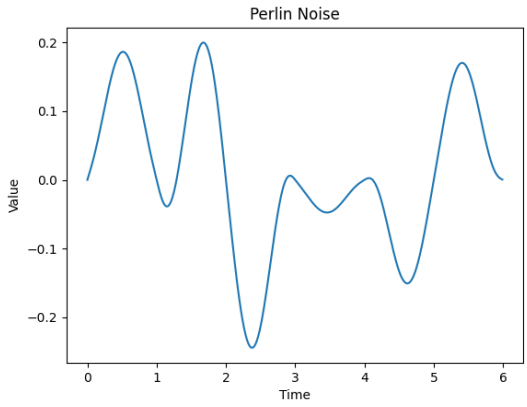

Figure 1a: Continuous one-dimensional Perlin Noise

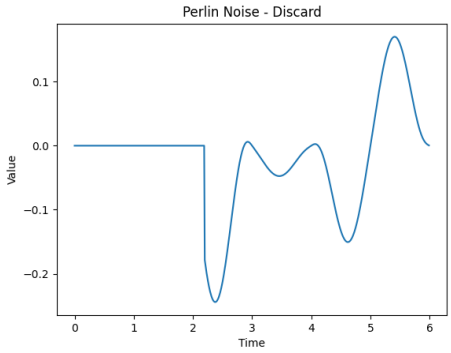

Figure 1b: Discard bound set to 4

Disadvantages

• Perlin Noise's algorithmic complexity regarding spatial dimension is $O(n\,2^n)$ [13].

• Perlin Noise has second order discontinuity across coordinate-aligned integer boundaries [14].

• Perlin Noise has a needlessly expensive and somewhat problematic method of computing the gradient [14]. This results in Perlin Noise requiring more multiplications.

• Perlin Noise is harder to implement on a hardware level compared to Simplex Noise.

• Perlin Noise isn't visually isotropic, meaning it will have noticeable directional artifacts as both spatial dimension and array dimensions increase.

Perlin Noise in Game Development

In game development, Perlin Noise can be used for any sort of wave-like, undulating material or texture. For example, *Minecraft*-like terrain, fire, water, cloud or any other environmental effects could be generated via Perlin Noise. In order to achieve these effects 2nd or 3rd spatial dimension Perlin Noise generation could be used though this can be extended into the 4th spatial dimension.

As mentioned earlier, algorithmic complexity of Perlin Noise regarding spatial dimension is quite high. Aside from 2nd and 3rd spatial dimension Perlin Noise generation, 1st spatial dimension Perlin Noise generation could be used for side-scrolling terrain for games like *Terraria* and *Starbound* or to create lines (letters if you tweak the algorithm enough to fit your needs) that look handwritten.

Starfield, for example, uses procedural generation in a way where new grid maps are generated only when necessary - when the player visits these places. In Layman's terms, it utilizes the continuous generation of the noise algorithm.

There have been new developments in this field trying to replicate the creativity of human level design without suffering from the setbacks that come with it.

Occupancy-regulated extension (ORE) is a general geometry assembly algorithm that supports human-design-based level authoring at arbitrary scales that uses a chunk-based approach to generation in order to create a level [15]. The core concept of it is "occupancy", which is expressed as potential positions or anchors which represent potential positions the player may occupy during gameplay [15].

Along with this, some modifications to the WaveFunctionCollapse algorithm were proposed to allow it to perform more complex use case scenarios in game design [16]. These modifications included forced tile placements which uses a list of rules passed to the function to fine-tune control over specific tiles in the output and bounded tile appearances which restricts the capabilities of the algorithm while generating the output [16].

Parallelization

Previously, researchers have applied GPU parallelization to stochastic noise functions and texture synthesis in order to speed up the generation process.

In the case of Perlin Noise, a superposition method was used to generate 3D textures based on the CUDA architecture generating each terrain grid point using superposition of different frequencies and amplitudes of the Perlin Noise value [17].

In the case of texture synthesis, a scheme based on neighborhood matching was presented that employed parallelism using GPU computations to generate infinite and aperiodic windows of texture in real-time with special determinism ensuring that data windows will match seamlessly [18].

I have employed CPU parallelization, using the Perlin Noise function. When it comes to parallelization, multiple approaches can be taken as our output will be an array or an image if we decide to implement that. These approaches include Iterative Row-Oriented, Recursive Block-Oriented, Row Wise and Column Wise Block-Striped, Checkerboard Block Algorithm, etc.

For the sake of simplicity, I've gone with the Iterative Row-Oriented Algorithm. This approach generates 2D slices of noise (an array row) using parallel computation. The outer loop iterates over the rows and for each row, an inner loop calculates the Perlin Noise values for each column in that row. With the use of multicore/multithreaded systems, this speeds up the generation of the Perlin Noise.

I have programmed four CLI utilities:

1. Single-threaded with image saving
2. Multi-threaded with image saving
3. Single-threaded without image saving
4. Multi-threaded without image saving

Aside from the mentioned differences, all four utilities work the same. They take the following arguments: the array dimensions, noise scale, harmonic spacing, number of iteration and base (seed), creating a new Perlin Noise generator.

Testing and results

I used an AMD Ryzen 5 2600 (6 core/12 thread) CPU at 3.4 GHz for testing purposes. Firstly, the two programs with image saving capabilities were tested. Parameters given to the program, excluding the array size were randomized using Bash's built-in environment variable - $RANDOM. Both the single-threaded and multi-threaded versions were executed 100 times:

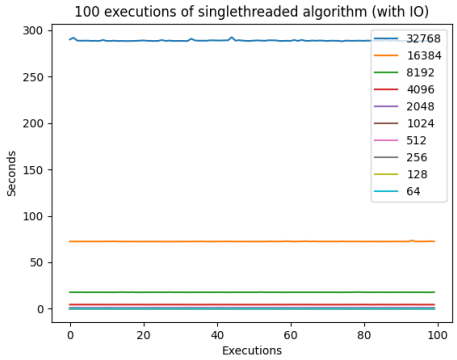

Figure 2a: Plot for the single-threaded algorithm.

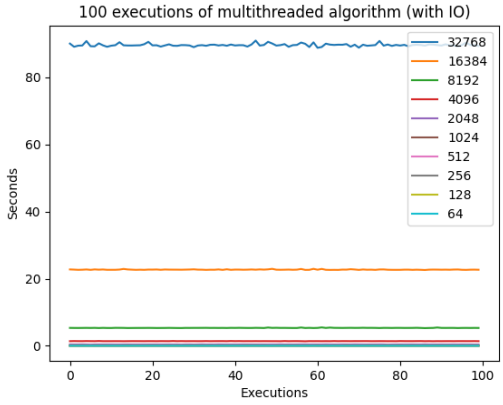

Figure 2b: Plot for the multi-threaded algorithm.

Table 1: Comparison between two programs with IO operations. (Result of 100 executions rounded)

Array size	Time Elapsed	Time Elapsed (Parallel)	Performance Increase
64	3.464763ms	1.605306ms	2.158319
128	11.879684ms	3.302897ms	3.596747
256	26.622942ms	9.509775ms	2.799534
512	79.104043ms	31.260641ms	2.530468

Array size	Time Elapsed	Time Elapsed (Parallel)	Performance Increase
1024	297.496742ms	128.687361ms	2.311779
2048	1.111650833s	388.106333ms	2.864294
4096	4.457095466s	1.378114615s	3.234198
8192	17.755820956s	5.329007131s	3.331919
16384	72.455408332s	22.690213507s	3.193245
32768	4m48.790928093s	89.615075228s	3.222571
			Average: 2.924307

The bottleneck for this program is the IO and file operations. Optimization could be made by adjusting the Noise function's and removing the image saving altogether. Using the same parameters, both versions were executed 100 times:

Figure 3a: Plot for the single-threaded algorithm.

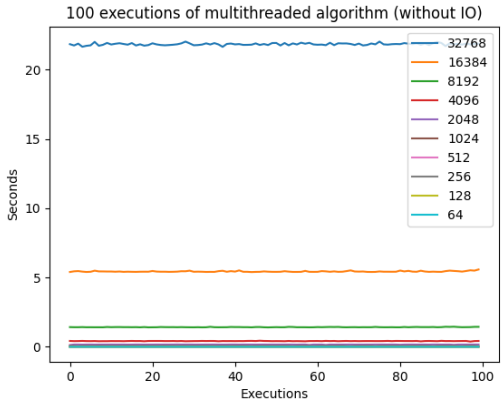

Figure 3b: Plot for the multi-threaded algorithm.

Table 2: Comparison between two programs without IO operations. (Result of 100 executions rounded)

Array size	Time Elapsed	Time Elapsed (Parallel)	Performance Increase
64	2.225335ms	470.287µs	4.731865
128	5.654127ms	1.116152ms	5.065741

256	17.380726ms	2.089139ms	8.319564
512	67.673187ms	6.204987ms	10.906257
1024	243.307331ms	58.504083ms	4.158809
2048	894.366878ms	161.136681ms	5.550361
4096	3.485068926s	413.061888ms	8.437159
8192	13.840964664s	1.418052415s	9.760545
16384	55.261373344s	5.437640726s	10.162748
32768	4m40.923303385s	21.852770265s	10.109624
			Average: 7.720267

Table 3: Time spent on IO operations

Array size	Time spent on IO operations	% of time spent on IO Operations	Time spent on IO operations (Parallel)	% of time spent on IO Operations (Parallel)
64	1.239428ms	35.77%	1.135019ms	70.71%
128	6.225557ms	52.41%	2.186747ms	66.21%
256	9.242216ms	34.72%	7.420636ms	78.03%
512	11.430856ms	14.45%	25.055654ms	80.15%
1024	54.189411ms	18.22%	70.183281ms	54.54%
2048	217.283955ms	19.55%	226.969653ms	58.48%
4096	972.026541ms	21.81%	965.052727ms	70.03%
8192	3.914856292s	22.05%	3.910954722s	73.39%
16384	17.194034999s	23.73%	17.252572793s	76.04%
32768	67.867624714s	23.51%	67.762304966s	75.61%

In both examples, we have comparable results regarding time spent on IO operations. Due to IO operations being affected by the dimensions of the array we can see the time spent on doing IO operations increase as well ($O(n^2)$).

Using the numbers, we obtained and calculating a mean average, we can find the theoretical speedup in the execution of the algorithm using Amdahl's Law [19]. Mean average for time spent on IO operations is 9.024815ms during regular execution and 9.022383ms during Parallel execution. Mean average for percentage of time spent on IO operations is 26.62% during regular execution and 72.32% during Parallel execution. However, as these are just mean averages, it's very unreliable, instead we should use the Amdahl's Law directly to calculate the $Speedup_n$ (2.924307 with IO and 7.720267 without IO) and $Efficiency_n$ (0.24369225 with IO and 0.643355583 without IO) (n=12).

Conclusion

This paper firstly introduced an algorithm to generate an image using Perlin Noise based on given parameters such as size. Then using CPU parallelization, improvements to the performance and speed were made. After the fact, IO and file operations were removed to further improve the speed. Comparison between these two algorithms were made. Expected results were achieved in both versions of algorithms.

REFERENCES

1. Ken Perlin, "An Image Synthesizer", ACM SIGGRAPH Computer Graphics, Volume 19, Issue 3, July 1985.

2. Alexei A. Efros, Thomas K. Leung, "Texture Synthesis by Non-parametric Sampling", IEEE International Conference on Computer Vision, September 1999.

3. Paul Merrell, "Example-Based Model Synthesis", Proceedings of the 2007 Symposium on Interactive 3D Graphics, SI3D 2007, April 2007.

4. Isaac Karth, Adam M. Smith, “WaveFunctionCollapse is constraint solving in the wild”, FDG '17: Proceedings of the 12th International Conference on the Foundations of Digital Games, Article No.: 68, August 2017.

5. Scott Draves, “Metaprogramming Emergent Graphics”, YLEM Volume 20, Number 6, June 2000.

6. Li-Yi Wei, Marc Levoy, “Fast Texture Synthesis using Tree-structured Vector Quantization”, SIGGRAPH '00: Proceedings of the 27th annual conference on Computer graphics and interactive techniques, July 2000.

7. Michael Ashikhmin, “Synthesizing Natural Textures”, Symposium on Interactive 3D Graphics, December 2000.

8. Xin Tong, Jingdan Zhangz, Ligang Liu, Xi Wangz, Baining Guo, Heung-Yeung Shum, “Synthesis of bidirectional texture functions on arbitrary surfaces”, IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics, vol. 10, no. 3, May 2004.

9. Ken Perlin, “Real-Time Shading Languages”, ACM SIGGRAPH Computer Graphics, Course 36 Notes, Chapter 4, In the beginning: The Pixel Stream Editor, July 2002.

10. Ken Perlin, “Noise Hardware”, ACM SIGGRAPH Computer Graphics, Course 36 Notes, Chapter 2, Noise Hardware, July 2002.

11. David J. Heeger, James R. Bergen, "Pyramid-based texture analysis/synthesis", SIGGRAPH '95: Proceedings of the 22nd annual conference on Computer graphics and interactive techniques, September 1995.

12. Sylvain Lefebvre, Li-Yi Wei, Connelly Barnes, “Informational Texture Synthesis”, Pre-print, 2021.

13. Ken Perlin, “Making noise”, Based on a talk presented at GDCHardcore, December 1999.

14. Ken Perlin, “Improving Noise”, ACM SIGGRAPH Computer Graphics, Volume 29, Issue 4, July 1995.

15. Peter Mawhorter, Michael Mateas, “Procedural Level Generation Using Occupancy-Regulated Extension”, Proceedings of the 2010 IEEE Conference on Computational Intelligence and Games, August 2010.

16. Quentin E. Morris, “Modifying Wave Function Collapse for more Complex Use in Game Generation and Design”, Computer Science Honors Theses at Trinity University, May 2021.

17. Huailiang Li, Xianguo Tuo, Yao Liu, Xin Jiang, “A Parallel Algorithm Using Perlin Noise Superposition Method for Terrain Generation Based on CUDA architecture”, Proceedings of the 2015 International Conference on Materials Engineering and Information Technology Applications, August 2015.

18. Sylvain Lefebvre, Hugues Hoppe, “Parallel controllable texture synthesis”, ACM SIGGRAPH 2005 Papers, July 2005.

19. Mike Bailey, “Parallel Programming: Speedups and Amdahl’s law”, Oregon State University CS575 Lecture, March 2021.

DYNAMIC DIFFICULTY ADJUSTMENT IN UNITY: ENHANCING GAMING EXPERIENCE THROUGH REAL-TIME SKILL ADAPTATION

Jalal Alizada, Elviz Ismayilov

calal.alizada.y@asoiu.edu.az

Abstract: This paper discusses the important role of Dynamic Difficulty Adjustment (DDA) in modern gaming. DDA is a real-time technique that modifies game difficulties to meet a player's skill level and preferences. The paper presents a practical approach for implementing DDA in the Unity game development environment with a focus on enhancing player engagement and satisfaction. The proposed system has a flexible structure, incorporating adaptive parameters and intelligent algorithms to customize various aspects of gameplay to suit individual

player abilities and styles. Through rigorous testing and evaluation, this research emphasizes the potential and effectiveness of seamlessly integrating DDA into Unity games, highlighting its significant impact on player immersion and enjoyment. The findings from this research offer valuable insights that can help enhance the gaming experience for players, contributing to ongoing efforts to make games more enjoyable and personalized.

Keywords: dynamic difficulty adjustment, adaptive difficulty, game balance, player retention, difficulty scaling, real-time adaptivity

1. Introduction:

In the expansive world of gaming, the concept of difficulty adjustment has remained a fundamental aspect for decades. Traditional games typically offer a familiar array of difficulty modes—ranging from the accessible 'easy' mode to the more challenging 'hard' mode—providing players with a predetermined spectrum of challenge levels. These static difficulty settings often determine factors such as enemy strength, resource availability, puzzle complexity, or the overall pace of gameplay. [1] The intention behind these modes is to cater to a diverse player base, accommodating varying skill levels and preferences. However, as the gaming landscape evolves and player expectations shift, there's an emerging recognition of the limitations of these fixed difficulty settings. Introducing the paradigm of Dynamic Difficulty Adjustment (DDA) into the gaming landscape signifies a notable evolution in the approach to challenge calibration within interactive digital entertainment.

Dynamic difficulty adjustment (DDA) is a way [3] of dynamically adjusting a game's features, behaviors, and scenarios in real-time, based on the player's expertise, so that the player is not bored or irritated [15] when the game is relatively basic. DDA's objective is to keep the player engaged till the finish while also providing a hard experience. DDA may have a significant role in improving player engagement and enjoyment.

Unity is a well-known cross-platform game engine that enables developers to build 2D and 3D games for a variety of platforms including Windows, Mac, iOS, Android, and web browsers. Unity provides a robust collection of tools and capabilities for implementing DDA in games, including scripting, animation, physics, audio, and visuals. However, there is no standard or universal strategy to implementing DDA in Unity, and different ways may have unique benefits and drawbacks based on the game genre, design, and aims.

One of the main challenges of DDA is to measure the player's skill level and adjust the game difficulty accordingly [4]. This can be done by using various metrics, such as the player's performance, behavior, preferences, or affective state. For example, the game can monitor the player's score, health, accuracy, speed, or choices, and use them as indicators of the player's skill. Alternatively, the game can use sensors, cameras, or other devices to capture the player's physiological or emotional responses, such as heart rate, facial expressions, or voice, and use them as feedback for the game difficulty.

Another challenge of DDA is to decide how to modify the game elements to change the game difficulty. This can be done by using various methods, such as rule-based, heuristic-based, or machine learning-based methods. For example, the game can use predefined rules or formulas to change the game parameters, such as the speed, health, or number of enemies, the frequency or power of power-ups, or the duration of the game session. Alternatively, the game can use heuristic functions or algorithms to evaluate the current game state and select the optimal difficulty level. [5] Or, the game can use machine learning techniques, such as reinforcement learning, neural networks, or genetic algorithms, to learn from the player's data and behavior, and adapt the game difficulty dynamically.

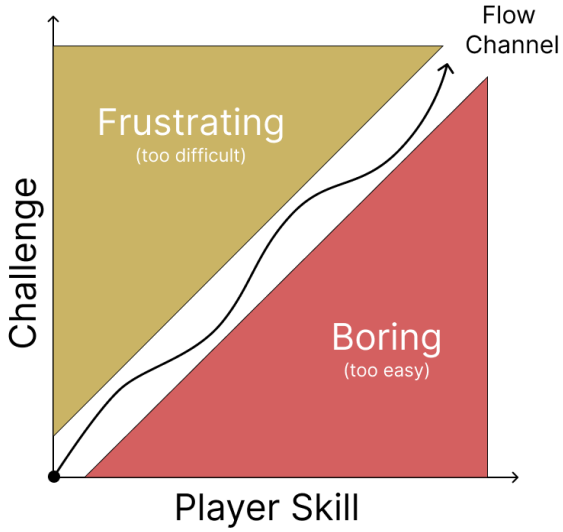

Figure 2: Flow Channel

In this paper, we implemented Dynamic Difficulty Adjustment (DDA) in our game through a Weighted Average approach, blending multiple player metrics to dynamically adjust the game's difficulty. Our system computed an adjusted difficulty level by assigning weights to various player metrics, such as accuracy, completion time, and player health, indicating their significance in shaping the game's challenge. These metrics were scaled and combined, influencing the overall game difficulty. The system aimed to maintain an engaging gameplay experience by adapting the game's elements, such as enemy speed, frequency, or damage, based on player performance without abruptly hindering or easing the challenge. The goal was to strike a balance between challenge and enjoyment by dynamically adjusting game parameters, creating a more personalized and immersive gaming experience for players.

2. Related work

Dynamic Difficulty Adjustment (DDA) is a technique used in various applications, such as serious games, video games, and virtual reality, to adapt the difficulty level based on the user's performance or other relevant factors. It aims to provide an optimal level of challenge to the user, enhancing their experience and engagement. DDA has been implemented in different contexts, including

speech therapy games for children with speech sound disorders, video games using EEG-based [6, 7, 8] player affective states, multiplayer Minecraft servers, and immersive virtual reality for rehabilitation.

Several approaches and algorithms for DDA have been developed and implemented in a variety of games and genres.. According to [2], these methods can be classified into three categories: rule-based, heuristic-based, and machine learning-based methods. Rule-based methods use predefined rules or formulas to adjust the game parameters or scenarios, such as the number, speed, or health of enemies, the frequency or power of power-ups, or the duration of the game session. These methods are simple and easy to implement, but they may not be able to capture the complexity and diversity of the player's behavior and preferences, and they may require extensive tuning and testing. Some examples [9] of games that use rule-based methods for DDA are Max Payne, Super Mario Bros, Half-Life 2, and Left 4 Dead.

[10] This paper investigates a hybrid DDA mechanism for a platform game that adapts the difficulty level according to the player's performance and affective state. It uses game telemetry and electrodermal activity (EDA) data to estimate the player's flow state and adjust the game parameters accordingly. It compares the hybrid DDA model with performance-based and affective-based models, and evaluates the effects of DDA on the player's experience.

In the context of speech therapy, serious games with DDA have been proposed to motivate children with speech sound disorders to practice speech exercises regularly. These games classify speech products using automated speech recognition, give visual and aural feedback, and use a dynamic difficulty adjustment mechanism to modify the level of difficulty based on the child's speech performance in prior trials. [11].

[12] Sorenson, Pasquier, and DiPaola introduced a distinctive method for assessing a game level's enjoyment in their work. They devised a challenge metric,

c(t), to quantify the level of challenge at any given time (t). Introducing the concept of "anxiety," they measured it as the cumulative challenge experienced over a duration by integrating the challenge metric. Defining "Fun" as a function of anxiety, they utilized Super Mario Bros. level design, known for its quality, to categorize their procedurally generated levels into rhythm groups. Each rhythm group's "Fun" was computed, and the cumulative "Fun" of all rhythm groups provided an overall assessment of the level's enjoyment.

In video games, EEG-based dynamic difficulty adjustment has been explored to enhance player experience. A study developed an EEG-based video game where the game difficulty is adjusted based on the affective states of the player, predicted using brain signals. The dynamic difficulty adjustment system performed well in changing the game difficulty to an enjoyable level based on real-time predictions of valence and arousal levels [6].

Furthermore, DDA has been applied to multiplayer Minecraft servers to address the challenge of accommodating players with varying levels of experience. The suggested method modifies the difficulty level of mobs in multiplayer Minecraft to provide a satisfying degree of challenge for all players, so contributing to the creation of improved multiplayer experiences for Minecraft and other online games. [13].

Additionally, a study suggested using a multi-armed bandit and an adversarial autoencoder for dynamic difficulty modification in immersive virtual reality for hand mobility rehabilitation. The study employed deep learning approaches for dimensionality reduction of hand movement data and reinforcement learning algorithms to provide a decision-making framework for dynamic difficulty adjustment. The results showed the effectiveness of the proposed approach in efficiently adapting the difficulty level based on the patient's performance [14].

Overall, dynamic difficulty adjustment methods have been explored in various domains to tailor the level of challenge to the user's abilities, ultimately enhancing user experience and engagement. These applications demonstrate the potential of DDA in addressing diverse challenges and improving the effectiveness of interactive systems.

3. Methodology

3.1. Proposed dynamic difficulty adjustment system:

a. Design and Architecture

The DDA system in Unity follows a modular architecture utilizing Scriptable Objects and C# scripts. It consists of a centralized DifficultyManager handling the adaptation logic. Player metrics, encapsulated as MetricSO (Scriptable Objects), are utilized to gather gameplay data. These metrics feed into the DifficultyManager, which calculates an adjusted difficulty level. This architecture allows for scalability and easy integration of new metrics or adjustment parameters, ensuring adaptability to various game types.

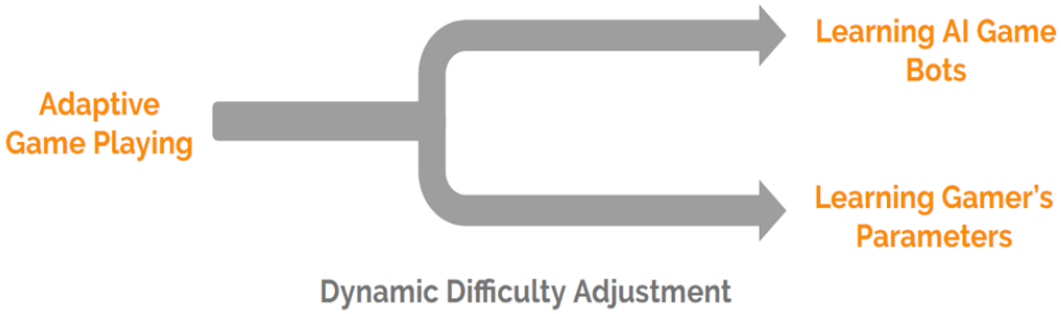

Figure 3: Adaptive Gaming System

One notable facet of this system involves the adaptability of AI behaviors in response to altered metrics. As player metrics, such as accuracy, completion time, or total shots fired, fluctuate, the **DifficultyManager** processes these changes, triggering corresponding adjustments in enemy AI attributes. For instance, variations in player accuracy might prompt the AI to dynamically augment its aggressiveness, altering tactics or attack patterns. This integration of

changed metrics influencing AI behavior amplifies the system's adaptability, ensuring a finely-tuned balance between player performance, challenge levels, and AI responses within diverse game scenarios. This architecture not only allows for scalability and easy integration of new metrics or adjustment parameters but also enables AI-driven adaptability, catering to varied player experiences across different game types.

b. Adaptive Parameters

The system adjusts multiple parameters to dynamically alter the game's difficulty. Parameters, such as enemy attributes (speed, health, damage), resource availability (ammo, health packs), environmental factors (obstacle density), or level complexity, are subject to modification based on the calculated difficulty. [16] These parameters are carefully chosen to maintain a balanced challenge, ensuring a responsive gaming experience that aligns with the player's performance.

c. Algorithms and Logic

Algorithms within the DifficultyManager aggregate player metrics, considering weighted averages to compute an adjusted difficulty. This mechanism integrates various player-centric metrics, encapsulated within **MetricSO** instances, utilizing a weighted summation with scaling factors. The logic involves scaling the impact of each metric based on predefined weights, summing their contributions to determine the overall difficulty level. For instance, high accuracy might increase enemy strength or spawn rates, while longer completion times could augment available resources.

$$Adjusted\ Difficulty = \frac{\sum\left(Weight_i * (MetricValue_i * ScalingFactor_i)\right)}{\sum ScalingFactor_i}$$

Here, the symbol Σ represents the summation across all metrics. Each metric's value, denoted as $\mathbf{MetricValue_i}$, is weighted by $\mathbf{Weight_i}$ to signify its influence on the overall difficulty. Additionally, the $\mathbf{ScalingFactor_i}$ scales the

impact of individual metrics based on their significance. This formulation encapsulates diverse player behaviors, enabling the system to dynamically modulate game parameters in a nuanced manner, ensuring an immersive and tailored gaming experience.

3.2. Implementation in unity

a. Integration Overview

The integration of the DDA system within Unity revolves around modular architecture, employing Scriptable Objects and C# scripts to foster adaptability and scalability. The pivotal component, **DifficultyManager**, serves as the central orchestrator for dynamic adjustments, aggregating and processing player metrics. These metrics, encapsulated as **MetricSO** (Scriptable Objects), collect and store diverse gameplay data, forming the cornerstone of the adjustment calculations. The synergy between **DifficultyManager**, **MetricSO**, and other pertinent game components ensures a cohesive integration facilitating real-time computations and seamless adaptation of the game's dynamics based on player performance and metrics. This implementation framework provides a structured and extensible approach for integrating and adapting the DDA system within Unity's development environment, promoting robustness and flexibility in adjusting gameplay parameters

b. Code Structure

The DDA system's code structure in Unity encompasses several crucial components:

- **DifficultyManager**: Responsible for aggregating player metrics and computing adjusted difficulty levels.
- **MetricSO** (Scriptable Object): Stores individual player metrics, such as accuracy, completion time, or resource management, allowing for easy data collection and access.

- **Player** (or relevant game components): Interacts with the DDA system by updating player metrics during gameplay events, triggering dynamic adjustments.

The code structure maintains modularity, encapsulating logic within specific components, enabling a streamlined approach to data aggregation and dynamic difficulty computation. This structured architecture fosters maintainability and extensibility, facilitating future additions or modifications to the DDA system within the Unity environment.

3.3. Testing And Evaluation:

a. Testing Scenarios

For evaluation, an FPS environment (Figure 3) was constructed as the testing grounds. The DDA system dynamically adjusted game difficulty based on various parameters, including total distance travelled, overall accuracy, head/body shot ratio, total shots fired, elapsed time, and player score. Within this environment, a firearm was provided to the player, and enemies spawned in waves, constituting the core gameplay elements for assessment.

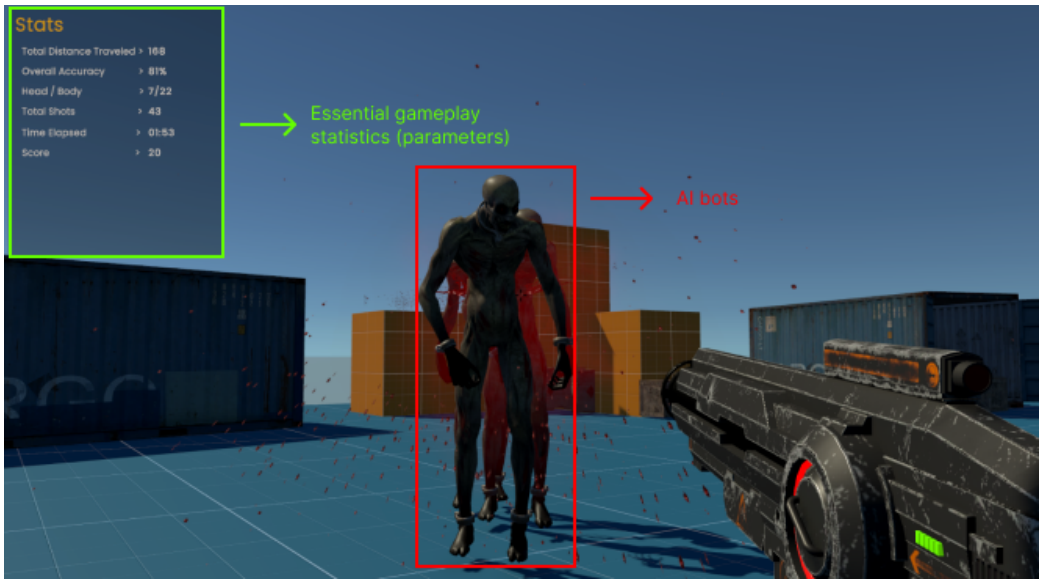

Figure 4: FPS Test Environtment

b. Metrics and Data Collection

- **Total Distance Travelled:** Captures the player's movement across the environment, assessing exploration tendencies and mobility.

- **Overall Accuracy:** Measures the precision of the player's shots fired, indicating shooting proficiency.
- **Head/Body Shot Ratio:** Evaluates the distribution of aimed shots between critical (head) and regular (body) hits, reflecting aiming precision.
- **Total Shots Fired:** Provides insights into the player's engagement level and shooting frequency.
- **Elapsed Time:** Tracks the duration of gameplay, indicating pacing and completion speed.
- **Player Score:** Reflects the player's overall performance and success within the FPS environment.

c. Results and Analysis

Upon comprehensive testing and data collection, the DDA system's effectiveness was evaluated. Analysis of the collected metrics showcased dynamic adjustments correlating with player behavior and performance. Notably, the system adeptly modified enemy attributes, such as spawn rates, speed, or aggressiveness, aligning with changes in player metrics. The analysis delved into the impact of these adjustments on player experience, engagement, and the balance between challenge and enjoyment. Findings elucidated the DDA system's capability to tailor gameplay dynamically, fostering an immersive and balanced gaming experience for diverse player skill levels. Detailed insights from the results were used to refine the DDA system, enhancing its efficacy in shaping player experience within the FPS environment.

4. Conclusion

This paper detailed the implementation of a Dynamic Difficulty Adjustment (DDA) system within an FPS environment in Unity. The DDA system utilized a modular architecture, integrating Scriptable Objects and C# scripts, to dynamically adjust game difficulty based on player metrics. Key components included the **DifficultyManager**, **MetricSO** (Scriptable Objects) storing player

metrics, and the adaptation of enemy attributes in response to player performance. The system effectively tailored gameplay elements such as enemy spawn rates, speed, and aggressiveness, enhancing player engagement and balancing challenge levels.

4.1. Future Work

To further enhance the proposed DDA system, future research avenues include:

Behavioral Analysis Integration: Integrating machine learning or AI algorithms to predict player behavior and dynamically adjust parameters accordingly.

Personalized Difficulty Profiles: Developing personalized difficulty profiles for individual players based on historical gameplay data, optimizing the gaming experience.

Real-time Adaptive Environments: Exploring real-time environment modifications beyond enemy attributes, such as altering map layouts or objective complexity.

These future enhancements aim to refine the DDA system, fostering more adaptive, engaging, and personalized gaming experiences tailored to individual player preferences and skills.

REFERENCES

[1] Ebrahimi, Adeleh, and Mohammad-R. Akbarzadeh-T. "Dynamic difficulty adjustment in games by using an interactive self-organizing architecture." In *2014 Iranian Conference on Intelligent Systems (ICIS)*, pp. 1-6. IEEE, 2014.

[2] Zohaib, Mohammad, and Hideyuki Nakanishi. "Dynamic difficulty adjustment (DDA) in computer games: a review. Adv. *Hum.-Comp. Int* 12, 2018.

[3] Sepulveda, Gabriel K., Felipe Besoain, and Nicolas A. Barriga. "Exploring dynamic difficulty adjustment in videogames." *2019 IEEE CHILEAN*

Conference on Electrical, Electronics Engineering, Information and Communication Technologies (CHILECON). IEEE, 2019.

[4] Colwell, Anthony M., and Frank G. Glavin. "Colwell's Castle Defence: A Custom Game Using Dynamic Difficulty Adjustment to Increase Player Enjoyment." *arXiv preprint arXiv:1806.04471* (2018).

[5] R. Hunicke and V. Chapman, "AI for Dynamic Difficulty Adjustment in Games," in Proceedings of the Challenges in Game Artificial Intelligence AAAI Workshop, pp. 91–96, San Jose, Calif, USA, 2004.

[6] Arslan, Reis Burak, and Elifsu Filiz. "Enhancement of Player Experience in Video Games Using EEG Based Dynamic Difficulty Adjustment." *2022 International Conference on INnovations in Intelligent SysTems and Applications (INISTA)*. IEEE, 2022.

[7] Mikami, Koji, and Kunio Kondo. "Adaptable game experience based on player's performance and EEG." *2017 Nicograph International (NicoInt)*. IEEE, 2017.

[8] Stein, Adi, et al. "EEG-triggered dynamic difficulty adjustment for multiplayer games." *Entertainment computing* 25 p.14-25, 2018.

[9] P. Shi & K. Chen, Learning constructive primitives for real-time dynamic difficulty adjustment in Super Mario Bros. *IEEE Transactions on Games*, *10*(2), 155-169, June 2017.

[10] Rosa, Marcos PC, et al. "Dynamic difficulty adjustment using performance and affective data in a platform game." HCI International 2021-Late Breaking Papers: Design and User Experience: 23rd HCI International Conference, HCII 2021, Virtual Event, July 24–29, 2021, Proceedings 23. Springer International Publishing, 2021.

[11] Martins, Sofia, and Sofia Cavaco. Customizable Serious Speech Therapy Games with Dynamic Difficulty Adjustment for Children with Sigmatism. *MEDINFO 2021*, 924-928, 2022.

[12] N. Sorenson, P. Pasquier, and S. SiPaola. A generic approach to challenge modeling for the procedural creation of video game levels. IEEE Transactions on Computational Intelligence and AI in Games, 3(3):229-244, September 2011.

[13] Zeng, Zheyin, and Penny Sweetser. "Dynamic Difficulty Adjustment in a Multiplayer Minecraft Server." *Proceedings of the 34th Australian Conference on Human-Computer Interaction*. 2022.

[14] Kamikokuryo, Kenta, et al. "Adversarial Autoencoder and Multi-Armed Bandit for Dynamic Difficulty Adjustment in Immersive Virtual Reality for Rehabilitation: Application to Hand Movement." *Sensors* 22.12 p.4499, 2022.

[15] Lach, E.: A Quick Method for Dynamic Difficulty Adjustment of a Computer Player in Computer Games. In Proc. ICAISC 2015, 669–678, 2015.

[16] Segundo, Caetano Vieira Neto, et al. "Dynamic difficulty adjustment through parameter manipulation for Space Shooter game." *Proceedings of SB Games* 2016.

VEB PROQRAMLARIN İSTİFADƏSİ ZAMANI TƏHLÜKƏSİZLİYİNQORUNMASI ÜSULLARININ İŞLƏNMƏSİ

Qaralı Fatimə, Qasımov Qasım

fatimeqarali4@gmail.com, q.asim56@gmail.com

Xülasə. Bu günün rəqəmsal mənzərəsində veb proqramlar müxtəlif sənayelərdə mühüm rol oynayır və istifadəçilər və biznes arasında qüsursuz qarşılıqlı əlaqə, əməliyyatlar və məlumat mübadiləsini təmin edir. Bununla belə, veb proqramlara olan etibarın artması ilə təhlükəsizlik təhdidləri daha təkmilləşib və yayılıb. Həssas məlumatların qorunmasını təmin etmək, icazəsiz girişin qarşısını almaq və istifadəçi etibarını qorumaq üçün veb tətbiqindən istifadə edərkən etibarlı təhlükəsizlik tədbirləri hazırlamaq çox vacibdir.

Açar sözlər: Veb Tətbiq Təhlükəsizliyi, Daxiletmənin Təsdiqlənməsi, Saytlararası Skriptləmə (XSS), Giriş təsdiqləmə və çıxış kodlaması, Doğrulama və avtorizasiya,Məlumatların şifrələnməsi.

Giriş. Bu mövzu daxiletmənin yoxlanılması, autentifikasiyası, avtorizasiyası, HTTPS tətbiqi, veb tətbiqi təhlükəsizlik duvarları (WAF), təhlükəsiz inkişaf təcrübələri və s. daxil olmaqla müxtəlif aspektləri əhatə edir. Bu tədbirlərə riayət etməklə veb proqram tərtibatçıları və idarəçiləri ümumi təhlükəsizlik zəifliklərindən və yaranan təhdidlərdən effektiv şəkildə müdafiə edən təhlükəsiz mühit yarada bilərlər.

SQL inyeksiyasının və saytlararası skriptin (XSS) qarşısını almaq üçün ciddi daxiletmənin yoxlanılmasından tutmuş, çox faktorlu autentifikasiyanın (MFA) tətbiqinə və təhlükəsiz sessiya idarəçiliyinə qədər bu mövzu veb proqramların təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün əsas addımları araşdırır. Bundan əlavə, təhlükəsiz saytlararası hostinq mühitinin, müntəzəm təhlükəsizlik qiymətləndirmələrinin və istifadəçi məlumatlandırma təliminin ümumi təhlükəsiz veb tətbiqi ekosisteminə necə töhfə verdiyini müzakirə edir.

Məqsəd. Bəzi qorunma üsulları.

Veb tətbiqi təhlükəsizliyini artırmaq üçün nəzərə alınmalı bəzi vacib tədbirlər bunlardır:

Veb tətbiqinin inkişaf mərhələsində təhlükəsiz kodlaşdırma təcrübələrindən istifadə edilməlidir. Tərtibatçıları təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmək, təhlükəsizlik çərçivələrindən istifadə etmək və müntəzəm kod təhlili və zəiflik qiymətləndirmələri aparmaq üçün öyrədilməlidir [2]. İnkişaf mərhələsində təhlükəsizliyi təşviq etmək üçün bəzi xüsusi tədbirlər və ən yaxşı təcrübələr bunlardır:

- Təhlükəsizlik Çərçivələrindən istifadə etmək: Şifrələmə, autentifikasiya və girişə nəzarət kimi ümumi təhlükəsizlik tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün geniş

tanınan və etibarlı təhlükəsizlik çərçivələrindən, kitabxanalardan və alətlərdən istifadə edilməlidir.

- Zəifliyin Qiymətləndirilməsi: İnkişaf dövrü ərzində müntəzəm olaraq zəifliyin qiymətləndirilməsi və təhlükəsizlik testi həyata keçirilməlidir. Təhlükəsizlik qüsurlarını müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün statik kod analizatorları, dinamik tətbiq skanerləri və nüfuz testi kimi alətlərdən istifadə etmək lazımdır.
- Giriş Təsdiqləmə və Çıxış Kodlaşdırması: Zərərli məlumatların sistemə daxil olmasının qarşısını almaq üçün ciddi giriş yoxlamasını həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, saytlar arası skript (XSS) hücumlarından qorunmaq üçün çıxış kodlaşdırma üsullarından istifadə etmək vacibdir.
- Doğrulama və Avtorizasiya: Güclü autentifikasiya mexanizmlərini tətbiq etmək və istifadəçilərin yalnız icazə verilən resurslara daxil ola bilməsini təmin etmək üçün müvafiq icazə nəzarətlərini tətbiq edilməlidir.
- Təhlükəsiz Parol Saxlama: İstifadəçi parollarını təhlükəsiz saxlamaq üçün sənaye standartı parol hashing alqoritmlərindən (məsələn, bcrypt) istifadə edilməlidir.
- Ən az imtiyaz prinsipi: Ən az imtiyaz prinsipini tətbiq edib, istifadəçilərə yalnız lazımi icazələri verib və həssas funksiyalara və ya məlumatlara girişi məhdudlaşdırılmalıdır [5].

Bəzi şifrələnmə və təsdiqləmələr üsulları.

Veb tətbiqi ilə onun istifadəçiləri arasındakı bütün əlaqənin HTTPS (SSL/TLS) istifadə edərək şifrələndiyinə əmin olunmalıdır. Bu, məlumatların tutulmasının qarşısını alır və məlumatların təhlükəsiz ötürülməsini təmin edir. HTTPS-dən (Hypertext Transfer Protocol Secure) istifadə veb tətbiqindən istifadə edərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçün vacib bir üsuldur. HTTPS istifadəçinin brauzeri ilə veb server arasında təhlükəsiz və şifrələnmiş əlaqə təmin edir, həssas məlumatları ələ keçirmədən və icazəsiz girişdən qoruyur.

HTTPS təhlükəsiz əlaqə yaratmaq üçün SSL (Secure Sockets Layer) və ya TLS (Transport Layer Security) şifrələmə protokollarından istifadə edir. İstifadəçi HTTPS vasitəsilə veb proqrama daxil olduqda, server öz SSL/TLS sertifikatını istifadəçinin brauzerinə təqdim edir. Brauzer sonra sertifikatın həqiqiliyini yoxlayır, əlaqənin təhlükəsiz olmasını və veb-saytın qanuni olmasını təmin edir.

1. Daxiletmənin Təsdiqlənməsi: SQL injection, cross-site scripting (XSS) və komanda inyeksiyası kimi ümumi təhlükəsizlik zəifliklərinin qarşısını almaq üçün ciddi daxiletmə yoxlamasını həyata keçirilməlidir. Zərərli kodun icrasının qarşısını almaq üçün bütün istifadəçi daxiletmələrini yoxlayıb və təmizlənməlidir [4]. Mütləq, ciddi daxiletmənin yoxlanılması SQL injection, cross-site scripting (XSS) və komanda inyeksiyası kimi ümumi təhlükəsizlik zəifliklərinin qarşısını almaq üçün əsas təhlükəsizlik tədbiridir. Saytlararası Skriptin (XSS) Təsirinin azaldılması: İstifadəçi daxiletməsinin yoxlanılması və təmizlənməsi zərərli skriptlərin istifadəçilərin brauzerlərində icrasının qarşısını almağa kömək edir. Daxiletmənin yoxlanılması və sanitarizasiya təcrübələrinə diqqətlə riayət etməklə veb proqramlar təhlükəsizlik zəifliyi riskini əhəmiyyətli dərəcədə azalda, istifadəçi məlumatlarını qoruya və daha təhlükəsiz istifadəçi təcrübəsini təmin edə bilər. Tətbiqin inkişaf dövrü boyunca təhlükəsizliyi prioritetləşdirmək və yaranan təhdidləri qabaqlamaq üçün doğrulama mexanizmlərini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirmək və yeniləmək vacibdir.

2. Doğrulama və Avtorizasiya:. Əlavə təhlükəsizlik üçün çox faktorlu autentifikasiyadan (MFA) istifadə edilməlidir. İstifadəçi rolları və icazələri əsasında həssas funksiyalara və məlumatlara girişi məhdudlaşdırmaq üçün müvafiq icazə nəzarətlərini tətbiq edilməlidir. Doğrulama və avtorizasiya kompüter sistemlərində, xüsusən də tətbiqlər və xidmətlər kontekstində təhlükəsizliyin iki mühüm komponentidir.

Autentifikasiya istifadəçinin və ya sistemin şəxsiyyətinin yoxlanılması prosesidir. Müəyyən bir şəxsiyyət olduğunu iddia edən istifadəçi və ya sistemin

həqiqətən də həmin şəxsiyyət olmasını təmin edir. Güclü autentifikasiya mexanizmləri icazəsiz girişin qarşısını almaq və həssas məlumatları qorumaq üçün çox vacibdir. İstifadəçi adı və şifrə autentifikasiyanın ən geniş yayılmış formasıdır, lakin tək başına çox güclü hesab edilmir. Onu artırmaq üçün parol mürəkkəbliyi qaydalarını (məsələn, uzunluq, xüsusi simvollar) tətbiq etmək və parolları təhlükəsiz saxlamaq (hashing və duzlanmış) vacibdir. Multi-Factor Authentication (MFA) istifadəçilərdən iki və ya daha çox autentifikasiya forması təqdim etməyi tələb etməklə təhlükəsizliyi artırır.

3. Saytlararası Skript (XSS) və Saytlararası Sorğu Saxtakarlığı (CSRF) Qorunması: XSS və CSRF hücumlarının qarşısını almaq üçün yalnız HTTP kukiləri, CSRF nişanları və Məzmun Təhlükəsizlik Siyasəti (CSP) kimi təhlükəsizlik mexanizmlərindən istifadə edilməlidir.

4. Sessiyanın İdarə Edilməsi: Seansın oğurlanması və fiksasiya hücumlarının qarşısını almaq üçün təhlükəsiz sessiya idarəetmə təcrübələrindən istifadə edilməlidir. Təhlükəsiz kukilərdən istifadə edilməli, müvafiq seans fasiləsi dəyərlərini təyin edilməli və uğurlu autentifikasiyadan sonra sessiya identifikatorlarını bərpa etmək lazımdır.

5. Məlumatların Şifrələnməsi:L Bu, məlumatların müvafiq şifrə açma açarı olmadan oxunmayan formata çevrilməsini nəzərdə tutur.Nəqliyyat Layeri Təhlükəsizliyi (TLS) və onun sələfi Secure Sockets Layer (SSL), internet kimi şəbəkələr üzərindən ötürülən məlumatların təhlükəsizliyini təmin edən şifrələmə protokollarıdır [1]. Onlar veb proqramlar, e-poçt və digər xidmətlər üçün təhlükəsiz rabitə kanallarını təmin edir.Şəbəkə üzərindən mübadilə edilən bütün məlumatların şifrələndiyinə əmin olun

6. Təhlükəsizlik Testi: Təhlükəsizlik zəifliklərini müəyyən etmək və aradan qaldırmaq üçün daxil olma testi, zəifliyin skan edilməsi və kodun nəzərdən keçirilməsi də daxil olmaqla müntəzəm təhlükəsizlik testi keçirilməlidir.

Nəticə

Veb proqramından istifadə zamanı təhlükəsizliyi qorumaq üçün kompleks yanaşmanın inkişafı həssas məlumatları qoruyan, təhlükəsizlik təhdidlərini azaldan və istifadəçi inamını artıran davamlı və etibarlı mühit təmin edir. Ciddi giriş yoxlaması SQL injection, cross-site scripting (XSS) və komanda inyeksiyası kimi ümumi zəifliklərin qarşısını alır və tətbiqi potensial istismara qarşı gücləndirir. HTTPS-in tətbiqi istifadəçilərin brauzerləri və veb server arasında ötürülən bütün məlumatların şifrələnməsini təmin edir, məlumatların tutulmasından qoruyur və məlumatların məxfiliyini qoruyur. Bu təhlükəsizlik tədbirlərini başa düşmək və həyata keçirməklə veb proqram tərtibatçıları və idarəçiləri kiber təhdidlərdən qoruyan və eyni zamanda istifadəçilər və təşkilatlar üçün təhlükəsiz təcrübə təmin edən davamlı və etibarlı veb tətbiqi mühiti yarada bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. İlkin A. “Web Uygulamasının Kullanımı”, İstanbul, “İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları”, 2019, 402 s.

2. Sancak E. “Bilgisayar”, İstanbul, “Yeditepe Üniversitesi Yayını”, 2019, 332 s.

3. Selçuk H. “İşletim Sistemleri”, İstanbul, “Tasam Yayınları”, 2022, 401 s

4. Weiss L.J., Hobson M. “Web Uygulama Güvenliği”, Ankara, “Dost Kitabevi”, 2015, 450 s.

5.Yavilioğlu C. “Web Uygulama Güvenliği: Güncel Konular” // “Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi”, 2021, 3 (1), 59–77 s.

6.Yılmaz B.“Web uygulamasının kullanımı sırasında güvenliği korumanın bir yolunu geliştirmek” // “Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi”, 2019, 9(15), 29-41 s.

ÜRƏK FƏALİYYƏTİNİN MƏSAFƏDƏN MONİTORİNQİ SİSTEMLƏRİ

Piriyev İzzət Niyazi
izzetpiriyev@gmail.com

Xülasə: Telemonitorinq cihazlarının istifadəsi xəstələrə tibbi yardımın əlçatanlığını artırmaq və səhiyyə sisteminin yükünü azaltmaq məqsədi daşıyır. Ürək-damar xəstəliklərindən ölüm hallarının yolverilməz dərəcədə yüksək olduğunu və ölkəmizdə kardioloji xəstələrin həyati funksiyalarının məsafədən monitorinqi texnologiyalarının tətbiqi son dərəcə aktual və əsaslı görünür. Məqalədə ürək fəaliyyətinin məsafədən monitorinqində istifadə olunan cihaz tipləri nəzərdən keçirilmiş və bu monitorinq sistemlərinin əsas prinsipləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Ürək fəaliyyəti, məsafədən monitorinq, on-line rejim, off-line rejim.

Giriş

Son 10-15 il ərzində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti hazırda xəstələrə qulluq üçün standart yanaşmanı təmsil edən teletibb texnologiyalardan istifadə edərək izləmə monitorinqinin effektivliyini dəstəkləyir. Mobil rabitə cihazlarına inteqrasiya edilmiş və ya onlarla tamamlanan xüsusi proqramlar və sensorlar istifadəçilərə fizioloji və sağlamlıq məlumatlarını izləmək, toplamaq və paylaşmaq imkanı verir. Bu cür tətbiqlərin funksiyalarına ilk növbədə diaqnoz, qərar dəstəyi, simptomların idarə edilməsi və uyğunluğun qiymətləndirilməsi daxildir. Bu cür imkanlar ürək ritimləri və aritmiyaya daha yaxşı nəzarət etməyə və xəstənin həyat tərzinin dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunan xəstəliklərin korreksiyasına nail olmağa imkan verir [1].

Aktuallıq. Ürək fəaliyyətinin məsafədən monitorinqi sistemləri tibb işçilərinə xəstəxanada və ya klinikada olmayan xəstələrin, o cümlədən yaxınlarda xəstəxanadan buraxılmış və ya xroniki xəstəlikləri olan xəstələrin ürək fəaliyyətini izləməyə imkan verir. O, simptomlar zamanı xəstənin

elektrokardioqramını dərhal nəzərdən keçirməyə və ya istənilən vaxt ürək dərəcəsini və ya ritmini yoxlamağa imkan verir ki, bu da simptomlara səbəb olan xüsusi aritmiyaları və ya nizamsız ürək ritmlərini aşkar etməyə kömək edir. Bu metod xəstəxanaya baş çəkmək ehtiyacını azaltmaqla, təkrar qəbulları azaltmaqla və səhiyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməklə səhiyyə xərclərini azaldır. Məsafədən EKQ monitorinqi bir çox fayda təmin etsə də, bir sıra çətinlikləri də mövcuddur. EKQ məlumatlarının ötürülməsinin dəqiqliyi və məxfiliyi dəqiq diaqnoz və xəstənin məxfiliyi üçün çox vacibdir. Bunu təmin etmək üçün təhlükəsiz məlumat ötürmə protokolları və məlumatların qorunması qanunlarına uyğunluq tələb olunur[2-3].

İcmalın məqsədi. Ürək fəaliyyətinin məsafədən monitorinqi üçün istifadə olunan aparatları, onların imkanları və prinsiplərini nəzərdən keçirməkdir.

Ürək fəaliyyətinin məsafdan monitorinq üçün istifadə olunan aparatları əksər ədəbiyyatlarda üç nəsilə bölünmüşdür. Birinci nəslə bioloji siqnalları yazan və əsas klinik əhəmiyyətli göstəriciləri təyin edən qurğular daxildir. Bura Holter EKQ monitoru və simptomlar inkişaf etdikdə xəstə tərəfindən aktivləşdirilən ürək fəaliyyətini qeyd edən yazıcılar, smartfonlar, saatlar, qələmlər, bilərziklər, kəmərləri, üzüklər, oturacaqlar və s. aiddir (şəkil 1).

Şəkil 1. Ürək fəaliyyətinin məsafədən monitorinqi üçün cihazlar

İkinci nəsil sistemlər süni intellekt alqoritmlərindən istifadə edərək əldə edilmiş məlumatların saxlanmasını və avtomatik təhlilini əhatə edir (şəkil 2). Mövcud sistemlərin əksəriyyəti birinci və ikinci nəsillərə aiddir. Bu qrupa yığcam birdəfəlik və təkrar istifadə edilə bilən yamaq monitorları Patch (yamaq, yapışan) tipli cihazları göstərmək olar. Cihaz həkim kabinetində əlavə oxunuşla 3 gün - 4 həftə ərzində bir aparıcıda davamlı EKQ monitorinqi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar dəriyə etibarlı şəkildə bərkidilir və suya davamlıdır, bu da uzunmüddətli müayinə və qənaətbəxş qeyd keyfiyyətinin əldə edilməsi üçün şərait yaradır. Məlumatlar internet vasitəsilə məsafədən ötürülür. Digər bir tip fasiləli on-line real vaxt məlumat ötürülməsi ilə davamlı monitorinq üçün cihazlardır[4-5].

Şəkil 2. Süni intellekt alqoritmlərindən istifadə edən cihazlar

Hazırda qabaqcıl inkişaflar üçüncü nəsil sistemlərə yönəldilmişdir ki, bu da xəstələrdən toplanmış böyük həcmli məlumatların təhlili üçün kompleks alqoritmləri həyata keçirir, qərarların fərdiləşdirilmiş xarakterini müəyyən edir və əxsi tibbi məlumatların mühafizəsi də qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə təmin edilir [6].

Məsafədən monitorinq sistemlərinin əsas prinsipləri. Məsafədən monitorinq üçün nəzərdə tutulmuş sistemlərin əksəriyyətinə registrator, məlumat saxlama qurğusu və xəstədən alınan məlumatları internet vasitəsilə birbaşa həkimə və xəstənin ailə üzvlərinə və ya serverə ötürən xüsusi proqram təminatı

olan cihaz daxildir, bu halda həkim şəxsi hesabı vasitəsilə xəstənin məlumatlarına çıxış əldə edir. Qeydiyyatçının yaddaş qurğusu ilə ötürücü qurğu ilə əlaqəsi Bluetooth və ya simli əlaqə vasitəsilə həyata keçirilir.

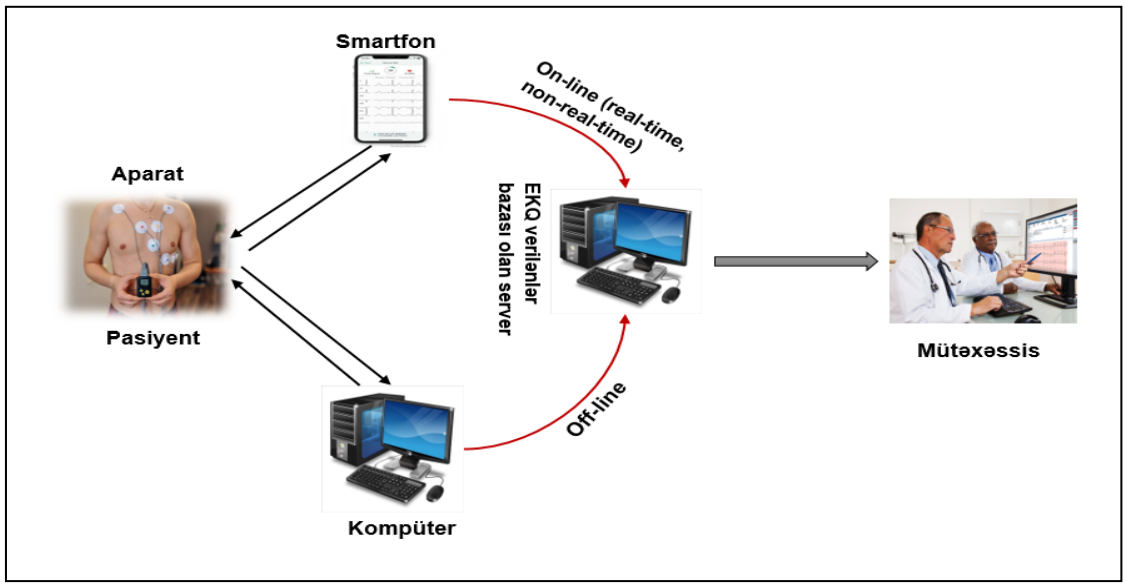

Şəkil 3. Məsafədən monitorinq sisteminin əsas prinsipi

Məlumatların serverə ötürülməsi off-line (qeydiyyat prosesi başa çatdıqdan sonra) və ya on-line (qeydiyyatla eyni vaxtda), davamlı (real vaxtda) və ya fasilələrlə (real olmayan) baş verir. Həm mobil ötürücü qurğularda, həm də serverdə xəstə məlumatlarının avtomatlaşdırılmış təhlili üçün proqram təminatı quraşdırıla bilər ki, bu da müşahidənin diaqnostik dəyərini artırmağa və bəzi hallarda tibbi yardımın vaxtında göstərilməsinə kömək edir.

Xəstənin qeydiyyata alınmış məlumatlarının təhlili 24/7/365 rejimində işləyən həkim və ya ixtisaslaşmış monitorinq mərkəzinin işçiləri tərəfindən aparılır, lazım olduqda, əhəmiyyətli müşahidə nəticələri barədə iştirak edən həkimə məlumat verə və göstərildiyi təqdirdə xəstəyə təcili yardım briqadasını birbaşa göndərə bilər (xəstənin yeri smartfona quraşdırılmış geolokasiya cihazlarından istifadə etməklə müəyyən edilir). Hazırda oxşar mərkəzlər ABŞ və Avropa ölkələrində mövcuddur [4,6].

NƏTİCƏ

Müasir texnologiyalar ürək-damar xəstəlikləri olan xəstələrin məsafədən monitorinqi, müalicənin effektivliyini və tibbi yardımın əlçatanlığını artırmaq üçün yeni imkanlar açır. Cihazın seçimi tədqiqatın məqsədindən, xəstənin özünü idarə etmə qabiliyyətindən və iqtisadi imkanlarından asılıdır. Davamlı siqnal qeydləri ilə uzunmüddətli ambulator EKQ monitorinqi vasitələrinin meydana çıxmasını nəzərə alaraq, maraq dairəsini müəyyən etdikdən sonra tapşırıqlar təyin etmək və siqnalları avtomatik emal etmək imkanı olan stansiyalar yaratmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. N. Varma, I. Cygankiewicz, M. Turakhia., Контроль аритмий с помощью технологий мобильного здравоохранения: цифровые медицинские технологии для специалистов по сердечному ритму. Российский кардиологический журнал Том 26, № 1S (2021).

2. Bluetooth Ağ Geçidi Kullanarak Uzaktan EKG İzleme/ Şubat 20, 2023/https://www.dusuniot.com/tr/blog/remote-ecg-monitoring-using-bluetooth-gateway/

3. Steinberg JS, Varma N, Cygankiewicz I,. ISHNE-HRS expert consensus statement on ambulatory ECG and external cardiac monitoring/telemetry. 2017;22(3): e12447.

4. Козловская И.Л., Лопухова В.В., Булкина О.С., Карпов Ю.А. Телемедицинские технологии в кардиологии. Часть 1. Персональный телемониторинг электрокардиограммы в амбулаторной практике: выбор оптимального подхода. Доктор.Ру. 2020; 19(5): 35–41.

5. Kohno R., Abe H., Benditt D.G. Ambulatory electrocardiogram monitoring devices for evaluating transient loss of consciousness or other related symptoms. J. Arrhythmia. Special Issue: Syncope. 2017. 33(6): 583–9.

6. Deep Knowledge Ventures. Health Tech Mobile Apps. Landscape Overview 2018. URL: http://analytics.dkv.global (дата обращения — 15.05.2020).

PARALLELIZATION IN THE APPLICATION OF REALISTIC PHYSICS

Nizami Qarayev, Elviz İsmayılov
E-mail: nizamiqarayev59@gmail.com

Abstract

The demand for realism in simulation games has driven the gaming industry to integrate authentic physics simulations for immersive experiences. This article investigates the pivotal role of parallelization in realizing lifelike physics within various simulation game environments. Specifically focusing on real physics in simulation games, our research compares the performance of two parallel algorithms—such as Monte Carlo Tree Search and Genetic Algorithms—against two non-parallel algorithms like A* Search and Minimax Algorithm.

Through comprehensive evaluation utilizing Performance Metrics, Ease of Parallelization, and Implementation Challenges, we scrutinize the strengths and weaknesses of each algorithm. Our study aims to not only delineate the impact of parallelization on decision-making within these games but also provide insights into the potential advancements that parallel algorithms offer for achieving realism in simulation game environments.

Introduction

Simulation Games especially real-physics simulations have the biggest role nowadays. These games captivate players with their ability to immerse individuals in diverse and dynamic virtual worlds. With the ever-growing demand for more realistic gaming experiences, the gaming industry has continuously evolved to integrate authentic physics simulations into these virtual environments. Recently,

real physics has become more popular because of its usage in real-world cases, training such as aircraft, etc. This evolution has not only transformed game design but has also posed new challenges in ensuring real-time decision-making and lifelike interactions within these games.

An increase in the number of free, publicly available physics engines can make it very difficult for a developer to select appropriate physics and algorithms for their application [1]. The use of those games in professional training makes it more important to pay attention to real physics.

This study delves into the pivotal role of parallelization in achieving heightened realism in simulation games through enhanced physics simulations. By investigating the efficacy of parallel algorithms in comparison to their non-parallel counterparts, this research aims to provide insights into the impact of parallelization on decision-making processes within these gaming environments.

Specifically, this paper compares the performance of Monte Carlo Tree Search and Genetic Algorithms (as parallel variants) against A* Search and Minimax algorithm (as non-parallel variants) within the context of an analysis of Performance Metrics, Ease of Parallelization, and Implementation Challenges.

Literature Review

Task parallelism is used in a game engine by running each component task in its own thread [2]. This parallelization allows for the efficient execution of graphics rendering and physics simulation, contributing to improved performance and responsiveness in the game.

In examining the scalability of parallel applications, analytical characterization parameterized using benchmarks or performance simulations was often useful. From the perspective of implementing partitioned physics coupling, algorithms that enable a simple set of inputs and outputs provide additional computational value and usability [3].

When large-scale calculations are targeted, data transfer algorithms that do not exhibit good parallel performance can destroy the scalability of the entire coupled calculation, regardless of the performance of the other components used in the simulation.

Modern gaming consoles and graphics cards have dedicated high-performance processors that are capable of efficiently handling intensive tasks, such as rendering high-resolution graphics [1]. These parallel design features, combined with their cost-effective manufacturing processes, make gaming consoles and graphics cards highly suitable for parallel numerical linear algebra. As a result, parallelization techniques have been employed in physics simulation games to enhance the scalability and overall performance of these simulations.

Methodology

A Minimax Algorithm*

Structure and Principles:

●The A* Minimax algorithm is a hybrid that combines two distinct algorithms: A* (A Star) and Minimax.

●*A* Algorithm*: Primarily used for pathfinding and graph traversal. It efficiently finds the shortest path between two points using heuristics. A* calculates the cost of a path based on two factors: the actual cost from the start to a given node (known as g) and the estimated cost from that node to the goal (known as h). The function f = g + h guides the search, with lower f values being prioritized.

●Minimax Algorithm: A decision-making algorithm used in game theory and AI for turn-based games. It simulates all possible moves in the game, assuming both players play optimally, to find the best move. The algorithm uses a tree structure where each node represents a game state, and it recursively evaluates the best possible moves down to a certain depth.

Typical Applications:

●Used in games where both pathfinding and decision-making are critical, such as chess or strategic board games. A* handles the spatial aspect, while Minimax deals with strategic decision-making.

Genetic Algorithm

1. Structure and Principles:

●Genetic Algorithms (GAs) are based on the principles of natural selection and genetics. They are a class of evolutionary algorithms.

●The process begins with a population of randomly generated individuals, each representing a potential solution. These individuals are evaluated based on fitness function.

●The most fit individuals are selected to breed and produce offspring. Genetic operators such as crossover (mating) and mutation (random alteration) are applied to create new generations.

●Over successive generations, the population evolves towards an optimal solution.

2. Typical Applications:

●Widely used in optimization problems, GAs can adapt to various types of data and constraints, making them versatile for complex problems like scheduling, designing neural networks, and even in game development for evolving behaviors or optimizing game parameters.

Monte Carlo Algorithm

1. **Structure and Principles:**

●The Monte Carlo method is a statistical approach that uses repeated random sampling to obtain numerical results.

●The basic principle is to solve a problem by simulating random variables and observing the fraction of the simulations that yield the desired outcome.

●In the context of game AI, Monte Carlo methods are often used in the form of Monte Carlo Tree Search (MCTS). MCTS explores the most promising moves, expanding the search tree based on random sampling of the move space.

2. **Typical Applications:**

●Monte Carlo algorithms are particularly effective in games with a high degree of uncertainty or complexity, like Go or Poker. They are also used in physics for simulations of complex systems, financial modeling, and in various fields where probabilistic simulation provides significant insights.

For a practical example, let's consider the application of A* Minimax, Genetic, and Monte Carlo algorithms in "City Skylines," a city-building simulation game. This game offers a suitable environment to assess these algorithms due to its complex systems involving urban planning, traffic management, and environmental simulation.

***A Minimax in City Skylines*:**

●Applied for AI-controlled city management decisions, like resource allocation or emergency response planning.

●Time Complexity: In "City Skylines," with numerous possible decisions (high branching factor) and the need to plan several steps ahead, the complexity can be significant, potentially O(b^d). For example, with 10 possible actions and planning for 3 steps ahead, the complexity would be O(10^3).

Genetic Algorithm in City Skylines:

●Used for optimizing city layouts and traffic flow patterns.

●Time Complexity: Depends on the population size (number of layout variations) and the number of generations. If we assume a population size of 50 and 10 generations, the complexity is O(50·10), indicating a moderate to high execution time, varying with the complexity of the layout.

Monte Carlo Algorithm in City Skylines:

●Utilized for simulating random events like weather changes or economic fluctuations.

●Time Complexity: Given the algorithm's linear nature, the complexity is O(n) where 'n' is the number of simulations. This suggests a predictable and manageable execution time for a fixed number of simulations.

Resource Utilization			
	A Minimax	Genetic	Monte Carlo
CPU	The decision tree for city management can be extensive, requiring substantial CPU power.	Managing multiple city layout variations can be resource-intensive. The iterative nature of the algorithm means sustained CPU and memory usage throughout the evolution process.	High, due to the need to run numerous simulations for different random events.
Memory Usage:	Memory Usage: Requires significant memory to store the various game states and decision trees.		Memory Usage: Relatively moderate, as each simulation may not be memory-intensive.

Results

Parallel Efficiency: In real physics simulations for games, Monte Carlo and Genetic algorithms exhibit superior potential for parallelization, achieving higher speedups and scalability compared to A* and Minimax.

- Non-Parallel Limitations: A* and Minimax, due to their deterministic and sequential nature, lack the inherent ability to harness parallel architectures effectively. Their performance gains through parallelization are limited.

Conclusion

In the context of "City Skylines," the A* Minimax algorithm demonstrates significant time complexity and resource utilization, potentially impacting the game's real-time performance during complex decision-making processes. The Genetic algorithm, while offering optimization capabilities, also demands high resources, particularly for large-scale city layout problems. The Monte Carlo algorithm, with its predictable execution time and moderate memory usage, is well-suited for simulating random events and uncertainties in the game environment.

This application scenario underscores the importance of balancing algorithmic efficiency with resource constraints, especially in complex simulation games like "City Skylines," where various systems and simulations run concurrently and interact dynamically.

In summary, the comparison between parallel and non-parallel algorithms in real physics simulations for games emphasizes the inherent advantages of parallel algorithms like Monte Carlo and Genetic algorithms when considering computational speed and scalability. However, the choice of algorithm still depends on specific game design requirements and the trade-offs between solution optimality and computational resources.

REFERENCES:

1. Thomas Bräunl, Adrian Boeing. Evaluation of real-time physics simulation systems. 2007

2. Asaduzzaman, A., & Lee, H. Y. (2014). GPU computing to improve game engine performance. Journal of Engineering and Technological Sciences, 46 B(2), 226-243. doi:10.5614/j.eng.technol.sci.2014.46.2.8

3. Karen L. Slattery.The Moral Meaning of Recent Revisions to the SPJ Code of Ethics.Journal of Media Ethics 31 (1):2-17 2016

4. T.P. Collignon, Martin B. van Gijzen. Parallel Scientific Computing on Loosely Coupled Networks of Computers. 2009

5. A. Abdelkhalek; A. Bilas. Parallelization and performance of interactive multiplayer game servers. 2004

6. Yuxing Ji, Mingze Gao, Yu Sun. LabBuddy: A Game-based Interactive and Immersive Educational Platform for Physics Lab Learning using Artificial Intelligence and 3D Game Engine. 2022

7. Peter Holzkorn. Physics Simulation in Games. 2008

ANALYSİS OF FIRST AND THIRD PERSON PERSPECTIVES IN VIDEO GAMES.

Nihad Aliyev, prof.Elnur Khalilov

E-mail: nekhaddd@gmail.com

ABSTRACT

This study explores the pivotal role of first-person and third-person viewpoints in shaping the gaming experience, delving into their unique impacts on immersion and gameplay dynamics. Drawing on insights from renowned scholars such as Alexander R. Galloway and Philippe Lejeune, the article elucidates the distinct characteristics of each perspective. Emphasizing the unparalleled immersion offered by first-person gameplay, it navigates through shared elements that contribute to the universal allure of gaming, including storytelling, engaging game worlds, and immersive audio design.

The experimental phase introduces a sample of forty participants engaging with a role-playing game, Dragon Age: Origins, on a PlayStation 3 console. The study manipulates the viewpoint as a pseudo-independent variable, employing the Immersive Experience Questionnaire (IEQ) to measure immersion across

cognitive, emotional, and experiential dimensions. The results indicate a significant difference in immersion levels, favoring the first-person perspective.

This research not only contributes to the ongoing discourse on gaming preferences but also sheds light on the nuanced distribution of player inclinations. The findings suggest that while both viewpoints have their merits, the choice between them ultimately rests on individual desire, offering players a diverse array of immersive gaming experiences.

Keywords: first-person perspective, third-person perspective, gaming experience, immersion, gameplay dynamics, role-playing game, PlayStation 3 console, Immersive Experience Questionnaire (IEQ), cognitive immersion, emotional immersion, gaming preferences, immersive gaming experiences.

INTRODUCTION

Within the wide world of gaming, the decision between first-person and third-person viewpoints is a crucial factor that shapes the player's experience and level of immersion in virtual environments. As Alexander R. Galloway has pointed out, these viewpoints add distinctive tastes to gaming, presenting special advantages and disadvantages that apply to a variety of genres (13). This investigation explores the intense and realistic first-person viewpoint, which is known for being immersive in games such as role-playing and shooters. We'll explore the commonalities that unite these viewpoints and add to gaming's allure for people everywhere. We'll explore the universal themes that characterize gaming beyond viewpoint preference, from gripping narratives to captivating game worlds and immersive audio design. By offering a thorough grasp of the dynamics at work, this journey seeks to illuminate how the choice between first-person and third-person perspectives affects players' gaming experiences.

First and Third-Person Views

The choice between first- and third-person points of view can significantly affect the gameplay, immersion, and experience of the player in the game (13).

Different points of view have different advantages and disadvantages, which leads to a variety of gaming experiences. Let's look at the key differences between these two viewpoints.

According to Alexander R. Galloway (13), the first-person viewpoint puts the player directly in the shoes of the character and shows the world through their eyes. This perspective has grown a lot in popularity in games like shooters and immersive role-playing games. The following traits are some things to think about:

Immersion Intensity: First-person video games are known for offering an unparalleled level of immersion. Players see the game world through the eyes of their characters, which makes for a dramatic and emotionally taxing experience (12). As you fire a weapon or investigate a spooky, dark area, it gives you the impression that you are actually there.

Realistic and Accurate in first-person shooters, aiming and firing appear precise and realistic. Players must rely on their accuracy and reflexes during combat scenes, which adds to their excitement and challenge. Through intimate storytelling, first-person perspectives often succeed in creating strong bonds between players and in-game characters. You see the world through their eyes, which improves the narrative's flow and character development (12).

There are a lot of things in common between these two points of view that give players a similar degree of interest, despite their seeming differences. Let's examine these universal elements that contribute to the allure of gaming in general (14).

Character Development and Storytelling: Games' storytelling components are still highly valued, regardless of the viewpoint that is selected. Players can look forward to gripping storylines, nuanced character development, and unexpected plot turns in this engaging game (7). Whether a narrative is about solving puzzles or going on epic adventures, it always has the same fundamental elements.

Rich and immersive game worlds can be found in both first-person and third-person games, regardless of the point of view (2). Whether you're in a post-apocalyptic wasteland or a magical realm, the intricacy and depth of these environments are meant to draw in players.

Immersion Audio Design: To completely immerse players in the gaming environment, soundscapes and audio effects must be used. Video games, whether first- or third-person, spend a lot of money on excellent audio design, which enhances immersion with voice acting, music, and ambient noises (6).

Interaction with Non-Playable Characters(NPCs):

The ability for players to engage with NPCs from both perspectives enhances the overall plot and gaming experience. Whether you're interacting with quest-givers or selecting moral options in a dialogue tree, these interactions are fundamentally the same (2).

Dynamic Gameplay Mechanics:

Fighting, puzzles, and exploration are among the key gameplay components that unify both viewpoints and contribute to the enjoyment of a game. Players can expect to encounter similar challenges when solving difficult puzzles, deciding on a battle plan, or navigating dangerous terrain (4).

Player Progression and Customization:

In most games, players can customize their characters by giving them new skills and altering their appearance, regardless of viewpoint (3). These elements contribute to a feeling of personalization and growth by letting players alter their gameplay (5).

Collectibles and Secrets:

Exploration is a major part of the game, and both points of view encourage players to uncover hidden treasures, secrets, and trinkets. When you're searching for unusual items, reaching goals, or figuring out the story of the game, you're experiencing the joy of discovery (8).

Challenging Puzzles and Quests:

Whether you're embarking on massive missions or solving enigmatic puzzles in an ancient temple, the level of difficulty and involvement is always the same (13). Two elements that are consistent are intellectual stimulation and a sense of accomplishment.

In conclusion, the fundamental elements of gaming remain the same regardless of the viewpoint, despite the fact that first- and third-person viewpoints present various angles of view and strategies for gameplay (13). All people are drawn to gaming because of its common elements, which include captivating storytelling and thrilling gameplay mechanics. It comes down to personal preference in the end when choosing between various points of view, offering players a vast array of gaming-related experiences.

Measuring Immersion for Different Perspectives in Video Games

The first- or third-person point of view in which players viewed the selected game was the experimental manipulation (2). The players' inclination towards a specific viewpoint served as a pseudo-independent variable. The IEQ (15), a 31-item survey with five-point Likert scale items, was used to measure the dependent variable, immersion. It can be broken down into five categories: cognitive participation, emotional involvement, real-world dissociation, challenge, and control. It also offers an overall assessment of immersion.

Seven women and thirty-three men with varied degrees of gaming experience were selected for the sample of forty, which was based on a pilot study that estimated a moderate effect size ($d = 0.65$). The participants' ages ranged from 18 to 41 years old, with a mean age of 23.5 ($\sigma = 4.97$). When they did play, the majority of individuals played for more than an hour many times a week (1).

The majority of participants (26 out of 40) were accustomed to using the controllers and had played video games on a PlayStation 3 (PS3) in the past. In addition, twenty-three out of the forty volunteers stated that they had played the

selected game on a PC; however, none of the volunteers had ever played the game on a specific platform.

This study will be held in large spacious rooms in which the volunteers can comfortably play games. So, in this study, players will try to play a role-playing game which is called Dragon Age: Origins in which they can switch between third and first-person perspectives. The volunteers played this game on a PS3 console, which they had never played before. The degree of difficulty in the game was modified according to the players' level of experience. In addition, the players were asked to complete the mission The Golden Claw Quest(The Mage Tower), this mission was one of the first missions of the game, and this mission was chosen due to even people who had experience with the game would not remember how this mission would pass (1). So, the players would try to complete this mission within the given time, by the way, this mission was easy compared to other missions. In this mission, players will not only move through the dungeon but also engage in one-on-one battles, which will show how focused the players are on the game and the difference in perspectives. Players will be given weapons to use in battle, including a powerful sword and shield.

Prior to the experiment's commencement, each participant was randomized at random into one of two conditions, each housing 20 participants. Every participant started with a brief instruction that gave them a chance to become acquainted with the controllers. Every tutorial session was set from the same point of view as the one in which participants engaged in the primary experiment. If any of the participants had never used a PS3 controller before, they were all given the same set of instructions on how to play the game. After that, it was up to the players to finish the game's quest. After playing the game for fifteen minutes, participants were interrupted, no matter how far along they were in the game. The individual was requested to complete the IEQ and the demographics questionnaire

after being interrupted. Following a thorough debriefing, each participant was questioned about their preferred points of view.

In summary, individuals who engaged in first-person point-of-view gameplay demonstrated greater levels of overall immersion (X1 = 117.25, σ = 13.28) in comparison to those who observed their character from a distance (X3 = 107.10, σ = 11.69). The results showed a significant difference (t(38) = 2.57, p = 0.014) with a sizable effect size (Cohen's d = 0,79).

	Played in First Person				Played in Third Person			
	Prefers First Person		Prefers Third Person		Prefers First Person		Prefers Third Person	
	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.	Mean	Std. Dev.
Total Immersion	117.26	9.62	116.83	16.13	98.01	14.02	112.01	6.64
Cognitive I.	37.57	2.42	38.04	5.54	31.85	6.12	34.7	4.12
Emotional I.	20.79	3.97	20.33	5.72	17.41	5.43	21.02	3.01
Real World D.	25.74	2.84	25.32	3.33	21.72	3.01	24.43	2.25
Challenge	14.42	1.02	14.93	1.25	10.73	2.58	14.02	1.16
Control	19.25	2.85	18.07	3.56	16.28	2.45	17.83	2.24

Table 1. Complete immersion and all of its elements, depending on the player's preferences, when playing in first or third person.

There was an almost similar distribution of participants in each group who supported one of these two viewpoints over the other, despite preferences not being specifically controlled. Eleven of the twenty players who played in first person favored this point of view, while nine of them chose first person in the third person scenario.

The first- and third-person immersion scores differed significantly, according to a two-way ANOVA ($F(1, 36) = 10.22$, $p = 0.003$, $\eta 2_{partial} = 0.221$). Though the interaction between these two factors was approaching significance ($F(1, 36) = 3.78$, $p = 0.060$), with a small effect size, $\eta 2_{partial} = 0.095$ (Figure 1), the effect of players' preferences was only marginally significant ($F(1, 36) = 2.87$, $p = 0.099$, $\eta 2_{partial} = 0.074$).

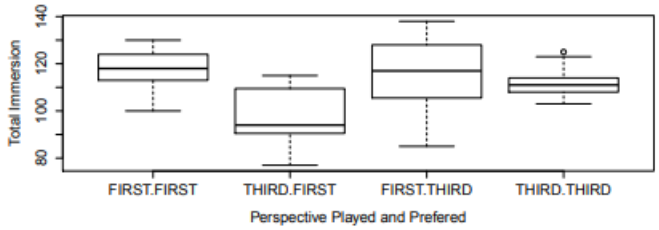

Figure 1. Total immersion depending on the preferred perspectives (right label) and the played perspectives.

There were notable differences in the participants' real-world dissociation, challenge, and cognitive involvement when it came to the immersion components. The main effect for real-world dissociation was found to be significant ($F(1, 36) = 7.17$, $p = 0.013$, $\eta 2_{partial} = 0.168$). However, the effects of players' preferences in camera POV ($F(1, 36) = 1, 58$, $p = 0.214$, $\eta 2_{partial} = 0.044$) and their interaction ($F(1, 36) = 2.92$, $p = 0.097$, $\eta 2_{partial} = 0.076$) were not found to be significant.

There was a significant difference in the cognitive involvement scores between the players who used first or third-person point of view ($F(1, 36) = 8.97$, $p = 0.004$,

$\eta 2_{partial} = 0.196$). Regarding the preferred point of view, neither the interaction between these two factors ($F(1, 36) = 0.56$, $p = 0.453$, $\eta 2_{partial} = 0.015$) nor the differences between the two groups of players ($F(1, 36) = 1.22$, $p = 0.274$, $\eta 2_{partial} = 0.032$) were found to be statistically significant.

The challenge scores were consistent with the overall immersion results: the main effect and the effect of the preferred perspectives in games were both highly significant ($F(1, 36) = 23.37$, $p<0.002$, $\eta 2_{partial} = 0.395$ and $F(1, 36) = 15.27$, $p<0.002$, $\eta 2_{partial} = 0.297$). $F(1, 36) = 8.64$, $p = 0.005$, $\eta 2_{partial} = 0.193$, showed that these two factors' interaction on challenge was also highly significant.

The main effect, the effect of preferred perspectives, and the interaction effect for the control and emotional involvement aspects of immersion were not significant.

Immersion was compared to varying degrees of experience in case prior game experience mattered, but no discernible difference was found. Comparably, there

was little difference in the degree of immersion between people who knew how to use a PS3 controller and those who didn't.

CONCLUSION

To sum up, the study carried out to evaluate how first- and third-person perspectives affect player immersion offers fascinating findings. Players who were playing in the first person demonstrated noticeably greater degrees of total immersion than those who were playing in the third person. The findings show a varied distribution of player preferences in addition to highlighting the unique sensory characteristics of each perspective. The study revealed a nearly similar distribution of participant preference for first-person versus third-person perspectives, even in the lack of explicit controls. This result emphasizes the arbitrary character of player preference by highlighting the fact that choosing between different viewpoints ultimately comes down to personal choice. This research adds to the growing discourse on player experience as gaming continues to expand, providing insightful guidance for both enthusiasts and developers as they traverse the varied and fascinating worlds created by the gaming industry.

REFERENCES

1. Alena Denisova, Paul Cairns, First Person vs. Third Person Perspective in Digital Games: Do Player Preferences Affect Immersion? https://www.researchgate.net/publication/280112093 April 2015

2. Simon Richir, Oliver Christmann, Geoffrey Gorisse, Etienne Armand Amato, First- and Third-Person Perspectives in Immersive Virtual Environments: Presence and Performance Analysis of Embodied Users, Frontiers in Robotics AI, July 2017

3. Dorothee Hefner, Peter Vorderer, Christopher Blake, Christian Roth, Cognitive Processes Involved in Video Game Identification, https://www.researchgate.net/publication/302224040, September 2012

4. Elena Shliakhovchuk, Adolfo Muñoz, Intercultural Perspective on Impact of Video Games on Players: Insights from a Systematic Review of Recent Literature, Educational Sciences Theory & Practice · January 2020

5. Ronald Soetaert, Geert Vandermeersche, Bram De Wever, Jeroen Bourgonjon, Players' perspectives on the positive impact of video games: A qualitative content analysis of online forum discussions, New Media & Society · February 2015

6. Third Person vs First Person: Definitions and Examples, Indeed Editorial Team, June 25, 2022

7. First Person vs. Third Person: How to Use Different Points of View, MasterClass, Jun 7, 2021

8. T L MURCHISON, First Person vs. Third Person Point of View: It's About Perspective, LaterPress, JUN 14, 2022

9. Sam Andrews, The 'First Person Shooter' Perspective: A Different View on First Person Shooters, Gamification, and First Person Terrorist Propaganda, Sage Journals, February 3, 2023

10. Chenyou Fan, Jangwon Lee, Mingze Xu, Krishna Kumar Singh, Yong Jae Lee, David J. Crandall, Michael S. Ryoo; Identifying First-Person Camera Wearers in Third-Person Videos, Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 2017

11. David Hung, Chee-Kit Looi and Thiam-Seng Koh, Situated Cognition and Communities of Practice: First-Person "Lived Experiences" vs. Third-Person Perspectives, International Forum of Educational Technology & Society (IFETS), 2004

12. Philippe Lejeune, Annette Tomarken, Edward Tomarken, First Person, Second Person, Same Person: Narrative as Epistemology, The Johns Hopkins University Press ,1987

13. Alexander R. Galloway, Gaming: Essays on Algorithmic Culture. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 2006

14. Haowei Yu, Keep Players Immersed Using Multiple In-Game Perspectives, The Department of Art + Design, May 2020

15. Jennett, C., Cox, A. L., Cairns, P., Dhoparee, S., Epps, A., Tijs, T., and Walton, Measuring and defining the experience of immersion in games. International journal of human-computer studies 66, 9 (2008), 641–661.

İSTEHLAKÇILARA SU TƏCHİZATI İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

Həsənov Elman Sarvan oğlu
E-mail: elmansh@code.edu.az

Xülasə:

İstehlakçıların su təchizatı idarəetmə sistemi kontekstində proqram realizasiyası baxımından effektiv proqram-transfer əlavəsi nəzərdən keçirilir. Məqalədə proqram məntiqinin SQL verilənlər bazasında saxlanılmasına əsaslanan köhnə sistemdən Django mühitində MVT (Model View Template) arxitekturasına malik müasir və təhlükəsiz proqram məhsuluna keçid texnologiyası araşdırılır. Tərtibatçılar RESTful API və avtorizasiya kimi əlavə funksionallıqlar üçün Django-nun geniş paket sistemindən istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: Proqramlaşdırma arxitekturası, Python, Django, “Model View Template” şablonu.

Giriş:

Ənənəvi mövcud kommunal xidmət və xüsusi ilə də su təchizatı xidmət sistemləri iri həcmli verilənlərlərlə işləmə baxımından əldə edilən bir sıra müvəffəqiyyətlərə rəğmən ciddi çatışmazlıqlara da malikdirlər. Məsələn, nümunə kimi götürülmüş bu sistemlərdən biri olan istehlakçıların su təchizatı informasiya idarəetmə sistemi [1] realizə etdiyi funksiyaların yazılışında məntiqin Microsoft SQL-də saxlanılan prosedurlara, standart funksiyalara müraciət etməli olur. Bu

üsul proqramın həyat dövrünün ilkin mərhələsində effektiv olsa da, müasir texnologiyaların inkişafı ilə bağlı sonrakı mərhələlərdə təhlükəsizlik baxımından risklər yarada və çeviklik baxımından sistemin dəyişən tələblərinə cavab verməyə bilər.

Bu problemləri ümumiləşdirib təhlükəsizlik və çeviklik kimi iki kateqoriyaya ayıraq və onlar ətrafında əsas mülahizələrə və istifadə texnologiyalarının səmərələşdirilməsinə yönəldilən arqumentləri araşdıraq.

Təhlükəsizlik: SQL server verilənlər bazalarında saxlanılan prosedurlar və funksiyalardan birbaşa istifadə zamanı təhlükə riskləri yarana bilir. Bu bilavasitə SQL inyeksiya üçün şərait, icazəsiz giriş və digər təhlükəsizlik problemləri [2] üçün şərait yarada bilir.

Çeviklik: SQL - prosedurlar şəklində tərtib edilmiş proqramın məntiqi sərt və dəyişdirilməsi çətin ola bilər [3]. Dəyişikliklər etmək çox vaxt SQL kod bazasını dərindən başa düşməni, onu müvafiq məsələnin şərtlərinə uyğunlaşdırmanı tələb edir ki, bu da öz növbəsində sistemin dəyişən biznes ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmanı heç də qənaətbəxş şəkildə təmin etməyəcəkdir.

Həll yolu: Django infrastrukturundan istifadə.

Qeyd edək ki, Djanqo, Python proqramlaşdırma dilinində yazılmış standartlaşdırılmış, asan uyğunlaşdırıla bilən hazır tətbiqlərdən və modullardan ibarət, sayt infrastrukturdur.

“Djanqo”-nun MVT (Model-View-Template, az. Model-Görünüş-Şablon) [4] arxitekturası ənənəvi “SQL saxlanılan prosedurlar” yanaşmasına müasir, təhlükəsiz və çevik alternativ təqdim edir. Ondan istifadə etməklə proqramın bütün məntiqini kontrollerlərə (“Django”-da View adlanır) köçürə bilərik və model vasitəsi ilə verilənləri idarə etmə əsasında təhlükəsizlik problemlərini həll edə və sistemin istifadəçi sorğularına cavab vermə qabiliyyətini yaxşılaşdıra bilərik.

Django MVT-ə keçidin üstünlükləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Artırılmış təhlükəsizlik:

Djanqo MVT arxitekturası yayılmış veb proqram təhlükəsizliyi təhdidlərinə qarşı daxili qorunma sisteminə malikdir. Bura SQL inyeksiyalarına, saytlar arası skriptinqlərə (XSS- Cross-Site Scripting), saytlararası sorğu saxtakarlığına (CSRF- Cross-Site Request Forgery) və digər zəifliklərə qarşı [2] daxili qorunma məsələləri daxildir.

Kontrollerlər (Views) ilə sadələşdirilmiş proqram məntiqi:

"Django"-da proqram məntiqinin "saxlanılan proseduralardan" kontrollerlərə köçürülməsi sistemi nəzərdə tutulmuşdur ki, onun hesabına yeni sistem modul tipli və başa düşülən şəkildə olacaqdır. Həmçinin kontrollerlər aydın və asanlıqla dəyişdirilə bilən kodlar vasitəsi ilə model və görünüş interfeyslərini idarə edir.

Zamana görə dəyişən tələblərə uyğunlaşma:

Biznes məntiqinin dəyişdirilməsi zərurəti yarandıqda çevikliyə daha çox imkan yaradan "MVT" arxitekturası proqram məntiqinə və ya verilənlərin strukturuna edilən dəyişiklikləri daha rahat həyata keçirilməsini təmin edir ki, bu da modernizasiya məsrəflərini azaldır.

"Django-MVT"-də su təchizatı sisteminin komponentlərini nəzərdən keçirək:

Model: Sisteminin məlumat strukturunu təmsil edir. Baxılan sistemdə "Su istehlakçısı", "Su istehlakı", "Ödəniş" və "Cari Borc" modelləri su təchizatı sisteminin verilənlərinin mahiyyətini əks etdirir.

Kontroller: Köhnə sistemdəki "saxlanılan prosedur" və funksiyalar ilə realizasiya olunan proseslər, "su haqlarının hesablanması", "ödənişlərin qeydə alınması" və "borcların yenilənməsi" və s. kimi funksiyalar kontroller kodları əsasında səmərəli həyata keçirilə bilər.

Bu sistemdə istehlakçının borcunun hesablanması alt sisteminin informasiya axınını təsvir edən Verilənlərin Axın Diaqramı (DFD Data Flow Diagram) iki xarici mahiyyət, dörd proses və 4 verilənlər cədvəlindən ibarətdir.

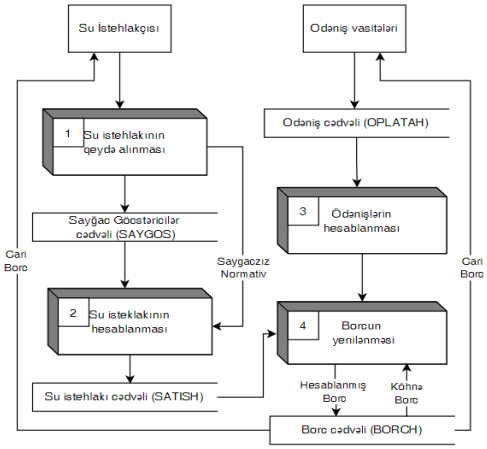

Şəkil 1: Sistemin verilənlərinin axın diaqramı

SQL serverdəki mövcud SAYGOS, SATİSH, OPLATAH, BORCH cədvəllərini avtomatlaşdırılmış şəkildə **inspectdb** utiliti [5] vasitəsi ilə Django Modellərə generasiya etmək olar. Bunun üçün, əvvəlcə Django layihəsinin "**settings.py**" adlı konfiqurasiya faylında "DATABASES" parametrinə "ODBC" drayver və server məlumatlarını daxil etmək lazımdır. Django komanda sətiridə "inspectdb" utilitini icra edib nəticəni "**model.py**"-a yönləndirmək üçün komanda "**python manage.py inspectdb > models.py**" istifadə olunur. Sonra "makemigrations" və "migrate" komandaları ilə cədvəlləri hazırlamaq olar. Köçürüləcək verilənlər faylını hazırlamaq üçün "**python manage.py dumpdata > data.json**" və yeni model cədvəllərinə köçürmək komandaları "**python manage.py loaddata data.json**" istifadə oluna bilər.

Şəkil 1-dəki su istehlakının hesablanması, ödənişin və borcun hesablanması kimi prosesləri icra edən "saxlanılan prosedur" və funksiyaları kontrollerlərə köçürülməsi üçün hələlik avtomatlaşdırılmış həllər mövcud deyil. Yeni sistemdə

kontrollerlər ilə yanaşı SQL serverdə saxlanılan proseduralardan istifadə etmək üçün "connection" modulu və "Django REST framework" [6] istifadə imkanlarını göstərən nümunəvi kod aşağıda verilmişdir:

```
# views.py
from rest_framework.views import APIView
from rest_framework.response import Response
from rest_framework import status
from django.db import connection
class SP_BORC_HESABLAView(APIView):
    def get(self, request):
        with connection.cursor() as cursor:
            try:
                cursor.execute('EXEC BORC_HESABLA @kodab, ['9901201500120'])
                result = cursor.fetchall()
                return Response(result, status=status.HTTP_200_OK)
            except Exception as e:
                return Response({'error': str(e)}, status=status.HTTP_500_INTERNAL_SERVER_ERROR)
```

Nəticə:

"Djanqo MVT" arxitekturasına keçid istehlakçılara su təchizatı idarəetmə sisteminə çoxsaylı faydalar gətirə bilər. Artırılmış təhlükəsizlik, kontrollerlərlə sadələşdirilmiş məntiq və dəyişən tələblərə uyğunlaşma "Djanqo" -nu bu cür sistemlərin modernləşdirilməsi üçün uğurlu seçim edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həsən Nağıyev. Aperta arxivi / Proqram təminatının layihələndirilməsi. https://aperta.ulakbim.gov.tr/record/263144
2. https://developer.mozilla.org/ru/docs/Learn/Server-side/Django/web_application_security
3. https://habr.com/ru/articles/210920/
4. https://www.geekinsta.com/difference-between-mvc-and-mvt/
5. https://docs.djangoproject.com/en/4.2/howto/legacy-databases/
6. https://www.django-rest-framework.org/#example

LEVERAGING C++ FOR CROSS-PLATFORM GAME DEVELOPMENT: PROSPECTS AND TECHNIQUES

Elvin Aliyev, Mammadov Nazim
E-mail: eliyev.elvin.e@gmail.com

Abstract: This paper presents a comprehensive study on leveraging C++ for cross-platform game development, exploring its prospects and techniques. The research delves into the performance, compatibility, and scalability of C++ in the context of game and mobile app development, focusing on popular frameworks such as Unreal Engine, Unity (with C++ plugins), and Cocos2d-x. The methodology encompasses a comparative analysis of these frameworks, benchmarking their performance in various game development tasks, and gathering insights through surveys and interviews with experienced game developers.

The findings reveal that Unreal Engine generally offers superior performance, especially in rendering and physics simulations, but requires more system resources. In contrast, Unity and Cocos2d-x, while not as powerful in raw performance, demonstrate more efficient CPU and memory usage, making them suitable for projects with limited resource availability. The study emphasizes how crucial it is to choose the right framework depending on the particular requirements and limitations of the project.

This study makes a substantial contribution to our understanding of the function of C++ in contemporary cross-platform game development. It provides valuable insights for developers and studios in navigating the complexities of game development across various platforms, emphasizing the strategic use of C++ and related frameworks to achieve optimal performance and efficiency.

Keywords: Cross-Platform Game Development, C++, Unreal Engine, Unity, Cocos2d-x, Game Development Frameworks, Performance Analysis, Mobile App Development.

Introduction: The effectiveness, performance, and player base of a game are all greatly impacted by the programming language selection in the dynamic field of game creation. Among the plethora of programming languages, C++ has emerged as a cornerstone in this domain, particularly for its unparalleled performance and flexibility. This paper delves into the prospects and techniques of leveraging C++ for cross-platform game development, a strategy increasingly vital in a market where players engage across various devices and platforms.

The evolution of gaming platforms, from traditional PCs and consoles to mobile devices and cloud-based services, has necessitated a paradigm shift in game development. Developers are now tasked with creating games that offer seamless and consistent experiences across multiple platforms. C++ stands out in this multi-platform landscape due to its high performance, a critical factor in gaming, and its compatibility with low-level system resources, allowing for finer control and optimization.

However, the use of C++ in cross-platform development is not without challenges. The language's complexity, coupled with the intricacies of different operating systems and hardware configurations, poses significant hurdles. This paper aims to explore these challenges while highlighting the techniques and tools that make C++ a viable and effective choice for cross-platform game development.

We will examine various aspects of C++ in the context of cross-platform development, including its standard libraries, third-party tools, and the ecosystem of frameworks that support cross-platform compatibility. Additionally, the paper will provide insights into the architectural considerations and best practices in writing portable C++ code.

Through a combination of literature review, comparative analysis, and case studies, this paper seeks to provide a comprehensive overview of the current state and future prospects of C++ in the cross-platform game development arena. By dissecting successful examples and drawing from the experiences of seasoned developers, we aim to offer valuable guidance and recommendations for leveraging C++ in this ever-evolving field.

In conclusion, as the gaming industry continues to expand and diversify, the role of C++ in creating robust, high-performance games that transcend platform boundaries becomes increasingly significant. This paper is an endeavor to explore the depth and breadth of C++'s capabilities in meeting the demands of modern game development, providing a resource for developers and enthusiasts alike to navigate the complexities and harness the potential of C++ in crafting engaging, cross-platform gaming experiences.

Gaps in the Literature: The literature on cross-platform game development using C++ is extensive, reflecting the language's long-standing prominence in the field of game programming. This review synthesizes key findings from a range of sources, including academic journals, industry reports, and case studies, to provide a comprehensive understanding of the current state and evolution of C++ in this domain.

Historical Context and Evolution of C++ in Game Development: Early literature [3] highlights C++'s dominance in game development due to its performance and memory management capabilities. More recent studies [6] have focused on the evolution of C++ standards (C++11, C++14, and beyond), which have significantly enhanced the language's usability and efficiency in game development.

Cross-Platform Development Challenges: A pivotal aspect of the literature involves the challenges of cross-platform development with C++. Works [1] discuss the complexities of writing portable code in C++, addressing issues such

as varying compiler behaviors, platform-specific APIs, and the need for conditional compilation. These studies emphasize the importance of a deep understanding of both the language and target platforms.

Frameworks and Tools: Several papers and articles review frameworks and tools that facilitate cross-platform development in C++. For instance, Ketel [3] provides an in-depth analysis of popular game engines like Unity and Unreal Engine, which, despite being written in C++, allow for cross-platform development. Similarly, Examine [4] middleware solutions that abstract platform-specific details, enabling developers to focus on game logic rather than underlying platform intricacies.

Performance Optimization: A recurring theme in the literature is the optimization of C++ code for various platforms. Researchs [7] delve into techniques for memory management, efficient use of multi-threading, and GPU optimization, which are crucial for maintaining performance across different hardware.

Case Studies and Practical Applications: Case studies form an essential part of the literature, providing real-world insights into the application of C++ in cross-platform game development. For example, the development journey of popular games like "The Witcher" series (CD Projekt Red) and "God of War" (Santa Monica Studio) offers practical examples of overcoming cross-platform challenges using C++.

Future Trends and Developments: Looking forward, literature [8] speculates on the future of C++ in game development, particularly in the context of emerging technologies like virtual reality and cloud gaming. These studies suggest a continued reliance on C++, coupled with an evolution of tools and practices to accommodate new gaming paradigms.

Research Methodology

Overview

This study aimed to evaluate the performance enhancement of C++ in cross-platform game development, focusing on frameworks like Unreal Engine, Unity (with C++ plugins), and Cocos2d-x. The primary objective was to compare these frameworks in terms of performance, compatibility, ease of use, and scalability, particularly in the context of game and mobile app development.

Tools and Environment

C++: Utilized as the primary programming language for its efficiency and control over system resources.

Unreal Engine: Version 4.27, a widely-used game engine known for its powerful rendering capabilities.

Unity: Version 2021.2, with C++ plugins, recognized for its versatility and ease of use in game development.

Cocos2d-x: Version 4.0, a lightweight, open-source game development framework, particularly popular for mobile games.

Benchmarking Tools: Employed to measure performance metrics across different frameworks and devices.

Implementation

Game Prototype in C++:

Developed a basic game prototype implementing common game elements like physics, rendering, and user input.

This prototype was then adapted and implemented separately in Unreal Engine, Unity (with C++ plugins), and Cocos2d-x.

Compatibility and Scalability Tests:

Ensured that the game prototype could be deployed across various platforms (PC, mobile, consoles) using each framework.

Tested scalability by incrementally increasing the game's complexity and measuring the frameworks' ability to handle these changes.

Integration Process

Framework-Specific Adaptations:

Adjusted the game prototype to fit the specific requirements and capabilities of each framework.

Focused on maintaining consistent game logic and performance across different implementations.

Performance Testing

Execution Speed and Resource Management:

Conducted tests to measure the execution speed, CPU usage, and memory consumption for each framework.

Performance tests were carried out on a range of devices to assess optimization and resource management under different conditions.

Performance Metrics

Primary Metrics:

Execution time and frame rate consistency across different devices and platforms.

CPU and memory usage during gameplay, focusing on efficiency and resource management.

Secondary Metrics:

Compatibility with various platforms and ease of deployment.

Developer experience metrics such as ease of use and community support.

Data Collection and Analysis

Quantitative Data:

Collected through benchmarking tools and performance monitoring software.

Statistical analysis was used to compare the performance across frameworks and platforms.

Qualitative Data:

Gathered from developer surveys and interviews.

Analyzed to assess user satisfaction, ease of use, and community support.

Challenges and Considerations

Fair Comparison:

Ensured that each framework was tested under similar conditions and with equivalent game complexity.

Addressed potential biases by involving developers with varying levels of expertise and preferences.

Framework-Specific Quirks:

Identified and mitigated issues unique to each framework, such as handling platform-specific features or optimizing for different hardware capabilities.

Results

1. Execution Time Comparison

The primary metric of this study was the execution time for various tasks in game development, comparing C++ frameworks Unreal Engine, Unity (with C++ plugins), and Cocos2d-x. The results indicated a notable difference in performance across these frameworks.

Table 1: Execution Time Comparison (in milliseconds)

Task	Unreal Engine Time	Unity (C++ Plugin) Time	Cocos2d-x Time	Performance Ranking
Rendering Complex Scene	45	60	70	Unreal Engine
Physics Simulation	30	50	55	Unreal Engine
AI Pathfinding	25	35	40	Unreal Engine
Loading Large Maps	50	65	75	Unreal Engine

Unreal Engine consistently outperformed Unity and Cocos2d-x in execution time, particularly in rendering and physics simulations.

2. CPU and Memory Usage

In addition to execution time, CPU and memory usage were critical metrics. Unreal Engine, while providing better performance, generally required more resources. Unity and Cocos2d-x showed more efficient CPU and memory usage, particularly in less resource-intensive tasks.

Table 2: CPU and Memory Usage Comparison

Task	Unreal Engine CPU Usage	Unity CPU Usage	Cocos2d-x CPU Usage	Unreal Engine Memory Usage	Unity Memory Usage	Cocos2d-x Memory Usage
Rendering Complex Scene	15%	10%	9%	1.2 GB	900 MB	850 MB
Physics Simulation	12%	8%	7%	1 GB	750 MB	700 MB
AI Pathfinding	10%	7%	6%	800 MB	650 MB	600 MB
Loading Large Maps	20%	14%	13%	1.5 GB	1.1 GB	1 GB

3. Consistency Across Runs

The consistency of results was tested by repeating key tasks multiple times across all frameworks. Each framework showed consistent performance across all runs, ensuring the reliability of the results.

4. Summary of Findings

Overall, the study revealed that while Unreal Engine generally offers superior performance in terms of execution time, it also requires more system resources. Unity and Cocos2d-x, while not matching Unreal Engine's raw performance,

provide more efficient CPU and memory usage, making them suitable for projects with limited resource availability. This underscores the importance of choosing the right framework based on the specific needs and constraints of the game development project.

Analysis

The analysis of leveraging C++ for cross-platform game development reveals a multifaceted landscape, characterized by both its robust capabilities and the challenges it presents. This section critically examines the key findings from the literature review, juxtaposing them against real-world applications and emerging trends in the industry.

Efficacy of C++ in Cross-Platform Development: The core strength of C++ in game development lies in its performance and control over system resources. C++'s low-level functionality allows for fine-tuning critical for games, which is especially important when dealing with the diverse hardware specifications of different platforms [7]. As Jones pointed out, there is a catch: there is a greater chance of inaccuracy and complication.

Frameworks and Tools Adaptation: The evolution of frameworks like Unreal Engine and middleware solutions has been pivotal in mitigating C++'s complexity for cross-platform development. Ketel [3] and Lewis [4] demonstrate how these tools abstract many of the platform-specific details, allowing developers to write code once and deploy it across multiple platforms. This adaptation, however, sometimes leads to a trade-off between control and convenience, as some frameworks may limit direct access to certain low-level functionalities.

Challenges in Portability and Optimization: The literature consistently points to portability as a significant challenge. The variability in compiler behaviors and platform-specific APIs necessitates a careful and often intricate approach to code structure [2]. Moreover, optimizing C++ code for different

platforms remains a complex task, requiring a deep understanding of both the language and the hardware, as evidenced in the case studies of major game titles.

Comparative Performance Analysis: When comparing C++ with other languages like Java or C#, C++ generally offers superior performance, particularly in graphics-intensive applications. But greater complexity and a longer development time are the price of this performance. [5].

Real-World Applications and Success Stories: Analyzing successful cross-platform games developed in C++, such as "The Witcher" series, reveals a pattern of leveraging C++'s strengths while mitigating its complexities through strategic use of frameworks and careful code management. These case studies underscore the practicality and effectiveness of C++ in achieving high-performance, cross-platform compatibility.

Future Outlook: The future of C++ in game development appears to be secure, with ongoing updates to the language and its ecosystem adapting to new technologies like virtual reality and cloud gaming .Suggestion [8] that while alternative languages and tools are emerging, C++'s core advantages in performance and control continue to make it a preferred choice for many developers, especially in complex, high-end game projects.

Discussion

The exploration of C++ in the context of cross-platform game development reveals a multifaceted landscape, where the language's inherent strengths are balanced against the complexities of modern gaming environments. This discussion synthesizes the research findings, drawing connections to the literature and offering insights into the practical implications for game developers.

Balancing Performance with Portability: One of the central themes emerging from this study is the delicate balance between optimizing for performance and ensuring code portability. C++'s performance-oriented features, such as low-level memory management and system-level access, are invaluable

for game development. However, these same features can introduce challenges when targeting multiple platforms. The literature and case studies reviewed suggest that successful cross-platform development in C++ often involves a trade-off between leveraging platform-specific optimizations and maintaining a codebase that is sufficiently abstract to allow for portability.

The Role of Tools and Frameworks: The research underscores the critical role of frameworks and tools in bridging the gap between C++'s capabilities and the demands of cross-platform development. Game engines like Unreal Engine and middleware solutions provide abstractions that mitigate platform-specific complexities. However, as highlighted in the literature, these tools are not panaceas; they require a deep understanding of their workings to fully exploit their potential. The decision to use such tools should be informed by the specific needs of the project and the target platforms.

Emerging Trends and Future Directions: The discussion of future trends points to an evolving role for C++ in game development. Emerging technologies like virtual reality and cloud gaming present new challenges and opportunities. The literature suggests that while C++ will continue to be a cornerstone language, its use will increasingly be complemented by other languages and technologies, particularly in areas where high-level abstractions or rapid development cycles are prioritized.

Practical Implications for Developers: For game developers, the findings of this paper emphasize the importance of a nuanced approach to using C++. While the language offers unparalleled control and efficiency, its effective use in a cross-platform context requires a blend of technical skill, strategic planning, and an understanding of the broader ecosystem of tools and frameworks. Developers must stay abreast of the latest developments in the language and related technologies to navigate the complexities of modern game development.

Concluding Thoughts: In conclusion, leveraging C++ for cross-platform game development is a dynamic and evolving field. The insights gained from this study contribute to a deeper understanding of the challenges and strategies involved in using C++ effectively in this context. As the gaming industry continues to evolve, so too will the techniques and best practices for cross-platform development in C++.

Conclusion

This study embarked on an exploratory journey to understand the role and efficacy of C++ in the realm of cross-platform game development. Through a comprehensive methodology that included a comparative analysis of various C++ frameworks and tools, as well as insights gleaned from interviews with seasoned game developers, this research has illuminated the multifaceted nature of C++ in this dynamic field.

Key Findings:

Performance and Flexibility: C++ remains a cornerstone in game development, primarily due to its performance efficiency and flexibility. The language's ability to provide close-to-hardware level control makes it an ideal choice for high-performance game applications.

Cross-Platform Challenges: Despite its strengths, C++ poses significant challenges in cross-platform development. These include complexities in ensuring code portability and dealing with diverse platform-specific nuances.

Frameworks and Tools: The comparative analysis revealed that frameworks like Unreal Engine and Unity (with C++ plugins) play a pivotal role in simplifying cross-platform development. These tools abstract many of the complexities associated with direct platform-specific coding.

Developer Insights: Interviews with game developers highlighted a consensus on the necessity of a deep understanding of both C++ and the target

platforms. Developers emphasized the importance of balancing performance optimization with code maintainability and portability.

Implications for Future Development: The findings of this study suggest that while C++ will continue to be a significant player in game development, its role is evolving. The increasing complexity of cross-platform requirements and the emergence of new technologies may see C++ being used in conjunction with other programming languages and tools. Developers must therefore remain adaptable, continually updating their skills and knowledge to stay abreast of industry trends.

Recommendations:

For New Developers: It is recommended to gain a strong foundational understanding of C++ while also exploring other languages and tools that complement its use in game development.

For Game Development Studios: Studios should invest in training their teams not just in C++ but also in the use of modern frameworks and tools that facilitate cross-platform development.

For the C++ Community: Continued development and refinement of C++ libraries and tools that cater to the specific needs of cross-platform game development would be beneficial.

Concluding Thoughts: In conclusion, C++'s role in cross-platform game development is both significant and complex. As the gaming industry continues to evolve, so too must the approaches and technologies used in game development. This study contributes to a broader understanding of C++ in this context and serves as a foundation for future research and development in the field.

REFERENCES

1. Chandler, H. M. The Game Production Handbook (3rd ed.). Jones & Bartlett Learning, 2018.

2. Gregory, J. Game Engine Architecture. CRC Press, 2009.

3. Ketel, M. "An Analysis of Unity and Unreal Engine in Modern Game Development." Journal of Game Development, 11(3), 45-60, 2016.

4. Lewis, J. "Middleware in Game Development: Bridging the Gap with C++." International Journal of Computer Games Technology, 157-165, 2020.

5. McGuire, M. "The C++ Programming Language in Game Development." Computer Science Review, 24, 105-123, 2017.

6. Rabin, S. Game Programming Patterns. CRC Press, 2014.

7. Smith, J., & Jones, M. "Optimizing C++ Code for Multi-platform Games." Proceedings of the International Conference on Game Design and Development, 202-210, 2019.

8. Brown, L. "Emerging Trends in Cross-Platform Game Development." Journal of Interactive Media, 29(4), 234-250, 2022.

9. Johnson, D. E. "C++ and the Future of Game Programming." Advances in Computer Science, 17(2), 112-128, 2021.

10. Williams, R. "Case Study: Cross-Platform Development Challenges in 'Star Quest'." Game Development Case Studies Journal, 6(1), 45-59, 2020.

ORGANIZATION OF AUTOMATION WITH THE ENTERPRISE APPLICATION OF SAP ERP AND PROCESSING OF REPORTS

Asgerova Bahar Huseyn, Dunyamaliyev Azer Elchin

E-mail: asgerova.bahar@asoiu.edu.az, azerdunyamaliyev007@gmail.com

Abstract: Enterprise resource planning is a system which connects all the company's database and processes in one point and ensures the most efficient use of resources in enterprises. SAP ERP systems use a consolidated database to store data from multiple functions within the company to enable integration.

Key words: SAP ERP, database

Introduction: SAP ERP is a corporate business management solution that allows to integrate and manage all the main functions of the business processes of organizations in a single software system. controls operations and helps minimize errors during operations. In this article, the correct and efficient organization of business processes by spending less time in each direction listed above in the enterprise was considered with the application of the SAP ERP system.

A research paper consists of an introduction, a problem statement, a solution method and a conclusion. In the introduction, in general, the researched literature on Enterprise Resource Planning systems, SAP ERP system and the theoretical basis of its construction was examined and a comparative analysis was carried out.

Application of integrated information systems in enterprise management was interpreted using the theoretical information obtained in setting the case, ways of efficient implementation of Enterprise Resource Planning (ERP) systems in organizations, as well as methods of improving the application and use of SAP ERP to the enterprise's automated management system were shown.

In the solution method, it is explained how to carry out the processes intended to be implemented in the enterprise using the existing modules of the applied SAP ERP system and the processing of reports as a result of it.

Setting the issue: ERP application: Global control issue against local efficiency (A. Mayere, I. Bazet). ERP is based on databases (product databases, customer and supplier databases, as well as databases for all resources required for activities, including human resources) shared by the various functions and departments of the firm. Information must be standardized to be part of such databases. It should mainly be coded in its final form according to the format determined at the firm level, at the global level. Not only information, but also information production itself is standardized. Standardization logic applies to

operations performed to identify information and process it throughout all related activities. Thus, we investigated the impact of ERP systems on user performance by reviewing relevant studies and literature. The literature reviewed describes various studies conducted to identify the critical factors affecting an ERP system in the post-implementation phase. The research allowed to understand the situation about the role of users in organizations in terms of the performance of these systems to evaluate their benefits, to identify different trends in ERP related research in the last two decades. However, a careful analysis reveals that there are many areas in the field of ERP that are either unexplored or underexplored.

When choosing an ERP system for an enterprise, it is important to understand that it does not depend on its size. A key factor is to determine whether the system will effectively meet the current and future needs of the enterprise's operations, regardless of size.

Solution method: SAP ERP provides solutions in a number of functional modules to perform core business processes, which support all operations. SAP functional modules are used to process transactions and reports in the company's business area. SAP GUI is a presentation technology for displaying dynpro-based SAP applications. SAP GUI provides three screen options:

1. SAP GUI for Windows is a special client program that must be installed on a local Windows computer;

2. SAP GUI for Java Environment is a special client program that can work both in the Java environment and independently in the operating system of the local computer;

3. On the other hand, SAP GUI for HTML allows to convert dynpro-based programs to HTML format and then display them on a local computer with a standard browser. In this case, no special installation is required for SAP.

GUI status is an independent component of an ABAP program. GUI statuses are created and edited in Menu Painter in ABAP Workbench. There are three different types of GUI status:

1. Dialog status
2. Dialog box
3. Context menus

The function of the GUI status is to provide the user with a number of functions in dynpro. Each feature has an associated feature code of up to 20 characters, and a PAI event is activated when the user selects a feature. On each PAI event, the function code is passed to the system field, unless it is empty, and set to the OK_CODE field. Empty function codes are not passed to the sy-ucomm field or the OK_CODE field. Before the OK_CODE field can be used, it must be named (and therefore declared) in Screen Painter.

All function codes are defined and managed in the Menu Painter, except those assigned to buttons in dynpros in an ABAP application.

In each PAI event that the user initiates by selecting a button on the screen or an element in the GUI state, the corresponding function code is placed in the system field syst-ucomm or sy-ucomm, and also in the OK_CODE field. Empty function codes are not placed in either the sy-ucomm field or the OK_CODE field.

Selection screens

Classic lists are used to extract data in a structured and formatted display. Formatted data is stored in a list buffer by special ABAP statements (WRITE, FORMAT, etc.) and displayed in a special system dynpro. Classic lists are called either automatically when the executable is started or by using the LEAVE TO LIST- PROCESSING statement. The expressions for classic lists are described in the ABAP keyword documentation.

Messages are texts that can be displayed with the MESSAGE statement when running dynpro. Messages are always displayed in the current input

language, which cannot be changed during the user session. Messages are organized into message classes and message numbers and can be edited using transaction SE91. When a message is displayed using MESSAGE, it is classified by the message type, which determines how it appears. Expressions for characterizing messages are described in the ABAP keyword documentation.

Menu panel

The following menus are standard on every SAP screen:

• System

• Help - provides various forms of online support.

• Object is usually named after the object you are currently working on

• Edit - allows to edit the components of the current object. Common functions include Select, Edit, and Copy. The Cancel option allows to leave the task without saving the information entered.

Goto - allows to go directly to other screens of the current task.

SAP Screen Personas Selector and Flavor Gallery

The SAP Screen Personas selector is a tool for selecting the features of the SAP screen personas you want to use. The selector is available in the following cases:

• If you are using the Blue Crystal theme and

• If SAP Screen Personas is installed and activated in the SAP system you are connected to

You can select one of the available features as the default feature by activating it with a yellow star in the flavor selection window.

Dynpro area

The field consists of:

Field name

Field information

Field data is a single string of data, such as a customer's name or account number. Most of the tasks you perform in the SAP System involve data entry. As a rule, you enter information in input fields. The length of input fields is different. In some cases, the length of the input field determines how many characters you can enter in the field. In other cases, input fields are scrollable,that is, you'll only see part of the input in the field.

Insert and overwrite modes

Insert: It moves to the right when you type any data to the right of the cursor.

Overwrite: You can overwrite any data to the right of the cursor.

You use overwrite mode to write over data, and insert mode to insert data between existing data (for example, if you left out a letter in the middle of a word).

Conventionally the imput mode is insert.However, you can switch to overwrite mode at any time. Status bar shows current mode. INS is insert mode pointer,OVR means overwrite mode pointer. You can also switch between modes by clicking the input mode status area at the right of the status panel

Conclusion: As a result, it can be said that the success of SAP ERP largely depends on how it is implemented in the organization. A well-planned and well-defined strategy at the beginning of the implementation is crucial to determine the success of the results at the end of the implementation. As a result of successful implementation, the enterprise will achieve the following advantages:

1. Enterprises enable integrated automation of daily functions. This frees employees from standardizing common business processes. Increased efficiency leads to improved demand forecasting, reduced production shortages, shorter lead times and a more transparent supply chain.

2. Another feature is the modularity of the system. This means that the apps can be used individually or together as a complete suite. A company can choose the applications that best suit its business needs without buying what it doesn't

need. This flexibility helps businesses move away from the cumbersome systems they use.

3. ERP system improves communication and employee engagement. Each employee approved for the ERP system has access to all operational information of the company on demand. This further contributes to efficiency leading to cost savings.

4. One of the biggest advantages of ERP is that it is a powerful data center. This allows you to access real-time data and generate more useful reports.

BIBLIOGRAPHY

1. Alaa G., Fitzgerald G., Re-conceptualizing Agile Information Systems Development using Complex Adaptive Systems Theory, 2013

2. Andrew Okungbowa, Asset Accounting Configuration in SAP ERP, A Step-by-Step Guide, 2015

3. Anne Mayere & Isabelle Bazet, ERP Implementation: The question of Global Control Versus Local Efficiency, 2008

4. Balfe N., Sharples S., Wilson J. Impact of automation: Measurement of performance, workload, and behavior in a complex control environment, 2015

5. Bernard Grobet, Anne Mayere, İsabelle Bazet, ERP Systems and Organizational Change. A Socio-technical Insight, 2008

6. Blessing Mavengere, Nicholas. (2014). Role of Information Systems for Strategic Agility in Supply Chain Setting: Telecommunication Industry Study. Electronic Journal of Information Systems Evaluation.

7. Drnevich, P., & Croson, D. (2013). Information technology and business-level strategy: toward an integrated theoretical perspective. MIS Quarterly.

8. Durugbo, C., & Riedel, J. (2013). Readiness assessment of collaborative networked organizations for integrated product and service delivery. International Journal of Production Research, 51(2), 598-613.

9. Thomas F. Wallace, Michael H. Kremzar, ERP: Making It Happen. The Implementers' Guide to Success with Enterprise Resource Planning, 2001

TIME METROLOGY IN AZERBAIJAN. ESTIMATION OF TIE QUANTITY.

Shamkhal Abbasov, Nazrin Aliyeva
E-mail: shamkhal.abbasov@metrology.gov.az nazrin.aliyeva@metrology.gov.az

ABSTRACT.

Time is one of the seven units in SI and its determination stands for some hundred years ago. The fundamental principle for measuring time is to take such kinds of events that happen periodically. The distance between the hyperfine energy levels of the atom never changes. The transition of electrons from the ground state to the excited state and vice versa (the hyperfine levels belong to the ground state) is the best event for the foundation of time. Atomic clocks are the best devices for accurate time measurement. Atomic clocks are being used for different types of purposes in science, metrology, and technology. Rubidium-based atomic clocks are useful tools for some limited measurements, calibrations, and data collection. The following paper will find out the properties and the measurement result which is important for self-verification.

Keywords: *time, SI units, atomic clocks, metrology, measurement, calibration, TIE*

Introduction.

In modern science, the definition of second is based on the duration of about $9.2 * 10^9$cycle of electrons between two hyperfine level transitions of the **cesium-**

133 atom [1]. The working principles of rubidium, cesium, and other types of atomic clocks are related to the described fact.

Time metrology plays an essential role in the metrology of every advanced metrology laboratory where accurate and precise measurements are being carried out **[2].** In particular, the redefinition of the exact numerical value of the fundamental constants such as the Planck time (or the Planck constant), α – the fine structure constant, and c- the speed of light in vacuum are important challenges for time metrology. For example, take into consideration that the Planck time is the shortest amount of time ($5.39 * 10^{-44} sec$), and measuring of mentioned constants demands ultra-high tools like the Cesium atomic clock.

In modern science, technology promotes engineers for the construction of novel atomic clocks. The hydrogen maser, optical clocks, fountain frequency standards, and others have a large number of advantages and opportunities for measuring quantities precisely much more than cesium clocks.

Except for measuring, atomic clocks are being used for the determination of other standards. For example, the standard of length - 1 meter can be defined as the 1/c part of 1 second. Here c is the speed of light in the vacuum. Also, ampere, candela, and volt are all currently defined in terms of time.

Atomic clocks are useful tools in the different fields of the army. The main directions are Communication Systems, Radio and Wire, Electronic Warfare, Command, Control, Communication Computer and Intelligence, Telemetry, Test Fields, Navigation and Surveillance. Therefore, every independent, powerful country should establish and develop its time metrology.

Discussion.

The atomic clocks have various applications in science, industry, and technology.

The time standard of Azerbaijan is located in the Institute of Metrology where a rubidium-based atomic clock and timer-frequency counter have been

equipped. The accuracy of the atomic clock and analyzer is 10^{-12}, $2 * 10^{-8}$, respectively. The atomic clock is continuously calibrated by GPS satellite Cesium clocks where traceability is provided by US Navy Observatory. The received 1 pps signal is compared with the 1 pps signal of the local oscillator in every 30-second time interval and calculated the frequency offset **[3]**. The results are stored in the non-volatile memory every 4 years. The clock has three different frequencies (2.048 MHz, 5 MHz, 10 MHz) and a 1 pps signal output. The device can be controlled remotely by software and provide users with archived data, time error, frequency offset, and so on. The frequency counter is used for keeping under control the clock. It can identify the clock frequency signal up to 12 digits. The counter has large opportunities for measuring signal frequency, period, pulse, voltage, and so on. Also, the software helps users with more comfortable, accurate measurements than the usual ones. Nowadays, our standards are being used for calibrations of frequency and time-based equipment.

As discussed in [5], Oscillators can be judged by comparing their quality factor (Q), which is a ratio of the resonance frequency of the resonator to its resonance width:

$$Q = \frac{f_0}{\Delta f} \qquad (1)$$

Where Δf is resonance width, f_0 is the resonance frequency of the oscillator. It follows that Q can be increased by increasing the resonance frequency or decreasing the resonance width. Q determines the quality of atomic clocks.

Table 1. Maximum quality factor for additional oscillators

Oscillator	Maximum Quality Factor (Q)
Quartz clock	$10^5 - 10^6$
Rubidium clock	10^6

Hydrogen maser	10^9
Cesium clock	10^{10}

However, the rubidium-based atomic clock does not have a higher accuracy and Q factor than cesium clocks, it can be applied for international comparison, global navigation satellite systems, cell phone base stations, and some limited scientific investigation. In science, especially, it may be used for time delay experiments. These clocks are compact and inexpensive.

Calculations.

The rubidium atomic clock displays the mean frequency offset over last 24 hour. The frequency offset (f_{off}) can be defined like below [4]:

$$f_{off} = \frac{\Delta f}{f_r}, \Delta f = f_m - f_r \qquad (2)$$

Where f_{off} is the frequency offset, f_m is the measured frequency, f_r is the reference frequency.

The frequency offset is related with the phase difference. Every 30-phase difference is called a Time Interval Error (TIE). Every GPS-controlled atomic clock has an internal comparator. This comparator defines the phase deviation between 1 pps local clock output and received signal and calculates the frequency offset. For this, there is a relation between frequency offset and TIE.

$$f_{off} = \frac{\Delta f}{f_r} = -\frac{TIE(2) - TIE(1)}{t_2 - t_1} \qquad (3)$$

Where:

$t_2 - t_1$ is the measurement time interval

$TIE(2) - TIE(1)$ is the time interval difference

Assume that, the frequency offset is 8.5 E-12 for the last 24 hours. If we calculate the time difference, we get:

$$\Delta t = -(8.5\ E\ -12\ *86400) = -0.7344\ \mu s \qquad (4)$$

It means that local cock runs slowly about 0.7344 μs than reference one over 24 hours.

TIE quantity is one of the measures where allows to estimate the time changing of local atomic clock. The illustrated graph describes the TIE versus time dependence of the local atomic clock.

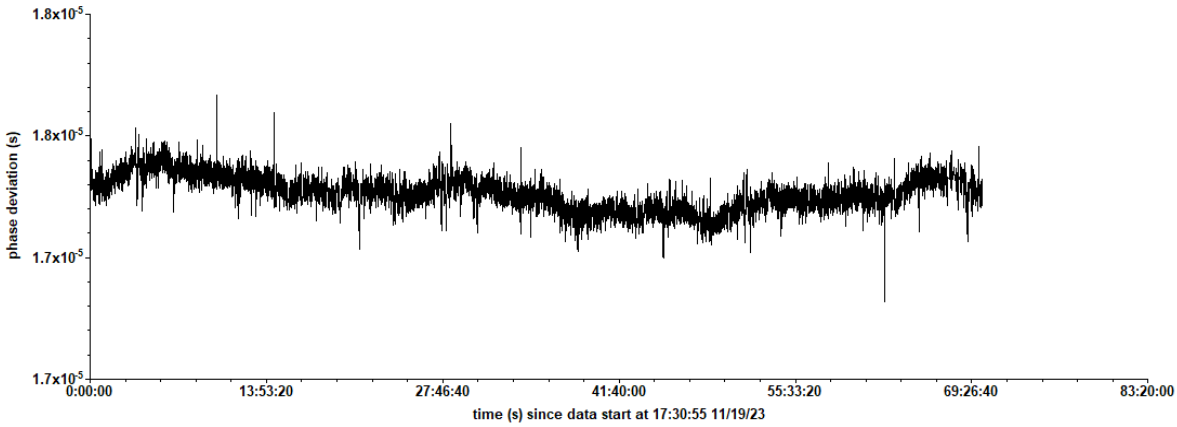

Fig.1 Phase deviation over 30 s.

Figure 1 allows to estimate the deviation of atomic clock for approximately 3 days of data. The deviation changes the value between form $1.7 * 10^{-5}$ to $1.8 * 10^{-5}$. The form of distribution informs about the performance of atomic clock.

Conclusion

Time metrology in Azerbaijan is in the its progress step towards to more accurate atomic clocks. International comparison, time transferring, creation of the local time and application of the atomic clocks to the industry, science and technology are main goals for next future. The foundation of local time and its transferring to the BİPM are actual topics.

The calculation of frequency offset is related to the phase deviation or Time Interval Error. The internal comparator of atomic clocks calculated the TIE per 30 seconds and made corrections to the oscillator voltage.

The plotted TIE quantity is distributed around the imaginary straight line. This is the interpretation of the stability of the atomic clock which is on the hand. Large deviations in some regions are due to received signal delay because of different weather conditions.

LITERATURE.

1. The International System of Units (SI) (www.bipm.org)
2. James Jespersen and Jan e Fit - Randolph Understanding Time and Frequency, March 1999
3. GPS-Controlled Frequency Standards (Fluke 910 R Operators Manual)
4. Second SIM Metrology School - Time and Frequency Metrology: Fundamental concepts in Time and Frequency metrology - Raul F. Solis B
5. Cesium Clocks: Telling Time with Spectroscopy - Mark Hayden

TKŞ MARŞRUTİZATORUNUN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Tələbə:
Səfərov Vasif Azər
IV kurs 623.20

Elmi rəhbər:
Müəllim Vasif Aydın oğlu Neymətov

Telekommunikasiya şəbəkələrinin (TKŞ) müasir inkişaf tendensiyasının xarakterik göstəricilərindən biri də onların strukturlarının genişlənməsi və mürəkkəbləşməsidir. Bunlar hər nə qədər TKŞ-nin inkişafının göstəriciləri olsalar da, eyni zamanda şəbəkə avadanlıqlarının imtinalarından yaranan dayanıqsızlığın aradan qaldırılması və destruktiv təsirlərdən qorunması məsələlərini daha da aktuallaşdırır. Açıq tipli şəbəkə səviyyələrində bu məsələlər marşrutizatorların

vasitəsi ilə həll edilir. Son illərdə marşrutizatorların yeni funksional modellərinin işlənməsi istiqamətində yerinə yetirilmiş işlərin xülasəsindən müəyyən edilmişdir ki, trafiklərin strukturlarının təsirləri, kütləvi xidmət sistemi kimi funksiyaları tədqiq edilmiş, bufer parametrlərinin təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmış, informasiya sellərinin paylanılması alqoritmlərinin təsirləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Lakin, dayanıqsızlığın qarşısının alınması tədbirlərindən biri olan TKŞ-nin fəaliyyətinin kəsilməzliyinin marşrutizatorlar tərəfindən təmin edilməsi məsələləri tədqiq edilməmişdir. Tərəfindən aparılan nəzəri tədqiqatlarda marşrutizatorların elə modeli qurulmuşdur ki, bu model etibarlığın məhdud ödənilməsi şəraitində informasiya selinin təkanlı dəyişməsi və imtinaların yaranması zamanı dayanıqsızlığın aradan qaldırılması problemi təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Попков В.К., Блукке В.П., Дворкин А.Б. Модели анализа устойчивости и живучести. информационных сетей // Проблемы информатики. № 4, 2009.

UÇUŞƏTRAFI FƏZANIN MÜŞAHIDƏSI SISTEMINİN SENSORLARI

Tələbə:
Rəhim Rəhimov İlham oğlu
III kurs 630.21

Elmi rəhbər:
Müəllim Vasif Neymətov Aydın

Uçan aparatın (UA) uçuşuətrafı fəzasının müşahidəsi sistemi (UFMS) avionikanın tərkib hissəsi olub, meteonaviqasiya – radiolokasiya stansiyasından, ildırımdan mühafizə, görüntünü yaxşılaşdırma, maneələri aşkarlama, toqquşmalara qarşı və yer səthinə yaxınlaaşmanı xəbərdarlıq sistemlərindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, UFMS-nin belə çoxşaxəli funksional tərkibi, eyni zamanda, onu ilkin informasiya ilə təmin edən sensorlar qarşısında da yüksək tələblər

formalaşdırır. Belə ki, bu sensorla olduqca mürəkkəb aerodinamik mühitdə quraşdırılmalı, işləməli və onlardan çıxış siqnalları yüksək səviyyəli elektronika sistemi tərəfindən emal edilməlidir.

Tədqiqatlar zamanı müşahidə sensorları, axtarma və izləmə sensorları, o cüümlədən, matris sensorlar bazasında UFMS-nin kompüter modeli qurulmuş, simulyasiyası yerinə yetirilmiş və alınmış nəticələr elmi-praktiki təhlil edilmişdir. UFMS-in işləmə keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verən yeni tip, yarımkeçirici sensorların seçlməsi və tətbiq edilməsi təklif edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dawes D.G., Turner D. Some Like It Hot // Photonics Spectra.- 2008. - №12. URL: http://www.photonics.com/Article.aspx?AID=35976 (müraciət tarixi: : 22.11.2023).

“İQTİSADİYYAT VƏ MENECMENT” BÖLMƏSİ

ФАКТОРЫ РИСКА И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ В ВЕНЧУРНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ ПРОМЫШЛЕННОЙ СФЕРЫ.

Автор: Магистрант Кянан Салаев Вугар оглы

kenan_salayev@list.ru

Аннотация

В условиях экономической нестабильности и технологического прогресса, венчурные предприятия промышленного сектора сталкиваются с рядом рисков, требующих эффективного управления. Исследование выявляет ключевые риски, такие как технологические инновации, регуляторные изменения и рыночная волатильность, и предлагает стратегии для их митигации. Оно подчеркивает важность интегрированного подхода к риск-менеджменту, включающего мониторинг, адаптивные технологии и стратегии для снижения регуляторного воздействия, предоставляя рекомендации для формирования эффективной политики управления рисками в венчурных предприятиях.

Ключевые слова: Венчурное предприятие, риск-менеджмент, промышленные инновации

Введение

В последние десятилетия венчурное инвестирование стало одним из ключевых инструментов развития инноваций и технологического прогресса во всех сферах экономики включая промышленность. Венчурное предприятие представляет собой инвестиционное начинание с высокой степенью риска и потенциалом для получения значительного дохода.

Инвестиции в промышленный сектор несут особые вызовы для венчурных предприятий из-за больших требуемых инвестиций, длинных производственных циклов, строгих регуляций и долгих сроков окупаемости. Высокотехнологичные проекты в этой сфере связаны с рисками, оказывающими значительное влияние на доходность и устойчивость

предприятий, что делает важным понимание этих рисков и разработку эффективных стратегий их управления для долгосрочного успеха промышленных предприятий.

Существующая литература подчеркивает многообразие рисков, с которыми сталкиваются венчурные предприятия, включая: технологические, финансовые, рыночные и операционные риски. Вдобавок, венчурная инвестиционная деятельность в промышленном секторе не защищена от множества рыночных и финансовых рисков. Несмотря на то, что общие подходы к управлению и классификации рисков хорошо изучены, применение и адаптация этих методов в контексте промышленных венчурных предприятий требует дальнейшего изучения и уточнения.

Эта статья анализирует ключевые факторы риска в венчурных предприятиях промышленного сектора и разрабатывает рекомендации по управлению ими. Исследование опирается на анализ зарубежного опыта и теорий, классифицируя риски, оценивая их влияние и анализируя существующие методы управления. Используются качественные методы для объективности результатов. Статья также исследует венчурные инвестиции в контексте рисков инноваций, подчеркивая важность выбора проектов и учитывая технологические, экологические и коммерческие риски. Основная цель - разработка методик управления рисками, специфичных для промышленного сектора.

Аспекты рисков в инновационных венчурных проектах промышленного сектора

Анализ литературы показывает, что проведенные исследования в области инвестирования в венчурные предприятия промышленного сектора в большинстве случаев сосредоточены на изучении рисков, связанных с инновационностью проектов.

Венчурное инвестирование является ключевым экономическим инструментом, способствующим инновационному развитию в индустриальных государствах Запада на протяжении многих лет. Эти принципы были впервые успешно применены в США в середине 20-го века. Современный интерес к венчурным предприятиям обусловлен несколькими факторами: высокими доходами инвесторов, спецификой венчурного финансирования, ориентированного на высокорискованные начинания, и поддержкой ранних стадий инноваций. Это включает в себя разработку новых методов управления рисками и обеспечение финансирования новаторских идей и разработок на начальных этапах. [1].

В ряде академических статей описывается специфика рисков, связанных с иррациональным поведением венчурных инвесторов [2, 3]. Зачастую традиционная финансовая теория исходит из предположения об эффективности рынка и рациональности ее участников, что не позволяет объяснить реальные возникающие на практике аномалии. Поведенческие финансы помогают обрисовать полную картину, учитывая при этом такие присущие человеку психологические факторы как предвзятость и эвристика. Признавая, что венчурные инвесторы и предприниматели могут поддаваться таким предубеждениям, как чрезмерный оптимизм или чрезмерная осторожность, можно получить более верное представление о специфике потенциальных рисков.

Дополнительно, стоит отметить работы, посвященные теме управления рисков в процессе отбора венчурного предприятия для осуществления наиболее успешной и эффективной инвестиции. Принятый инвесторами выбор в значительной степени определяет будущее вложенных денежных средств и объем работы, который инвесторам предстоит проделать для поддержания проектов, в том числе возможные дополнительные расходы при возникновении неожиданных проблем [4]. В

связи с этим, глубокий анализ и оценка потенциальных рисков приобретают критическую важность для венчурных инвесторов. Риск - потенциальность условий, способная привести к отрицательным итогам. Инвестиционные риски представляют собой вероятность недостижения ожидаемых результатов проекта участниками [5].

Компании, активно занимающиеся внедрением новшеств в науку и технику, всегда сталкиваются с высоким уровнем риска. В их число входят технологические риски, связанный с не полностью проработанными инженерными решениями или ошибками в расчетах. Немаловажными для венчурных предприятий промышленной отрасли являются экологические риски, по причине невозможности точного предсказания последствий влияния новых продуктов или технологий для окружающей среды [6]. Кроме того, существуют коммерческие риски: отсутствие гарантированной рыночной ниши на начальном этапе продаж нового продукта, необходимость преодоления отраслевых барьеров, а также высококонкурентная среда на рынке [4].

Важность выбора венчурного проекта зависит от толерантности инвестора к риску ликвидности. Работа Блисс, анализирующая венчурные предприятия в США, указывает на причины ограниченного развития венчурного инвестирования в других странах, включая Азербайджан. Основные проблемы - недостаточное развитие фондового рынка и низкая ликвидность венчурных инвестиций, что заставляет инвесторов избегать риска ликвидности и сдерживает развитие инвестиций в высокорисковые инновационные проекты. Венчурные предприятия должны уделять особое внимание показателю ликвидности, как краткосрочной, так и долгосрочной, чтобы стать более привлекательными для инвесторов в своей долгосрочной стратегии. [7].

Одними из причин слабого развития венчурного инвестирования отмечается недостаточность развития фондового рынка, что также актуально для Азербайджана, низкая ликвидность венчурных инвестиций, что действует посредством механизма альтернативных выгод. Таким образом риск ликвидности инвесторы стараются избегать, что приводит к слабому развитию инвестиций в высокорисковые инновационные проекты.

Таким образом, несмотря на наличие множества исследований о вышеуказанных рисках венчурных предприятий, авторами уделяется меньше внимание специфике промышленного сектора и индивидуальным методикам управления подобными рисками. Данное исследование направлено на заполнение имеющегося пробела.

Факторы риска венчурных предприятий (Risk Factors for Venture Enterprises)

Факторы риска могут быть классифицированы по различным критериям: от их происхождения, характера воздействия и возможностей для управления ими. В контексте венчурных предприятий в промышленном секторе факторы риска делятся на следующие категории:

Категория риска	Описание
Стратегические риски	связаны с долгосрочным планированием и бизнес-решениями, такими как выбор бизнес-модели, вход на рынок и позиционирование продукта. Реализация рисков на этом уровне может иметь долгосрочные последствия;
Операционные риски	охватывают проблемы внутренней деятельности компании, включая управление цепочками поставок, производственные процессы и управление персоналом и информационными технологиями предприятия;

Финансовые риски	связаны с управлением капиталом, кредитованием, инвестициями, ценообразованием и учета. Венчурные предприятия особенно уязвимы к рискам ликвидности и доступа к дополнительному финансированию;
Рыночные риски:	относятся к внешним экономическим факторам, таким как спрос и предложение, изменения в предпочтениях потребителей и конкуренции, а также макроэкономическим изменениям;
Технологические риски	включают риски, связанные с быстрым развитием технологий, инновациями, включая способность компании поддерживать инновационный темп и адаптироваться к технологическим сдвигам в промышленности;
Правовые и регуляторные риски	связаны с изменениями в законодательстве, нормативных требованиях, патентном праве и стандартах, которые могут повлиять на операционную деятельность предприятия. Стоит отметить, что промышленные сектора регулируются строгими правилами и стандартами, изменения в которых могут серьезно затронуть бизнес;
Репутационные риски	возникают, когда восприятие компании публикой или партнерами ухудшается, что может привести к потере доверия и сокращению доходов;
Риски цепочки поставок	промышленные предприятия особенно зависят от своевременных и эффективных цепочек поставок, и любые нарушения могут вызвать серьезные последствия для бизнеса.

Таблица №1. Категории риска на этапах развития венчурного предприятия

Источник: составлено автором

Каждый из этих факторов риска требует детального анализа и разработки стратегии управления в целях минимизации потенциального ущерба и увеличения шансов предприятия на успех. В Таблице №1 предоставлено распределение рисков в зависимости от этапа развития венчурного предприятия.

№ этапа	Фаза развития венчурного предприятия	Риски
1 этап	Разработка проекта на уровне идеи → Выбор предприятия для инвестирования	Риск новизны, риск обоснованности, риск права собственности
2 этап	Проведение НИОКР и опытно конструкторских работ → Переход предприятия в фазу производства → Вливание инвестиций в предприятие	Процентный риск, производственный риск, инновационный риск
3 этап	Развитие предприятия: фаза коммерциализации и тиражирование → Эксплуатация предприятия	Операционный риск, правовые и регуляторные риски, кредитный риск, рыночный риск, валютный риск, социальный риск, риски цепочки поставок

Таблица №2. Факторы риска на этапах развития венчурного предприятия

Источник: составлено автором

Для лучшего понимая воздействия рисков на венчурные предприятия, в Диаграмме №1 приведена статистика причин закрытия венчурных компаний в мире в 2023 году.

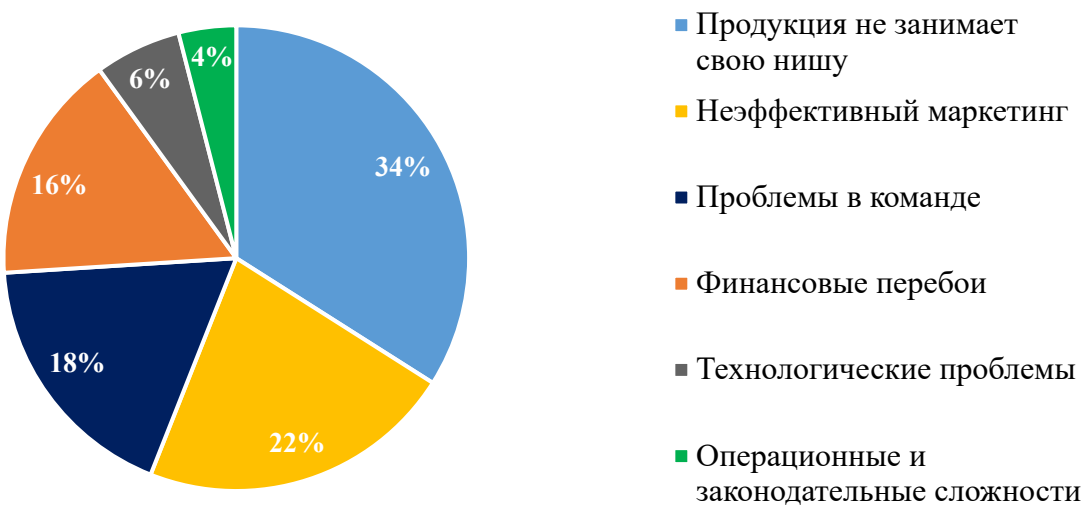

Диаграмма №1. Причины закрытия венчурных компаний в мире в 2023 году

Источник: Составлено автором на основе [8].

Таким образом, основными источниками закрытия фирм являются реализовавшиеся вышеперечисленные риски. Самая распространенная причина «Продукция не занимает свою нишу» является следствием как реализовавшегося рыночного риска, так и неэффективного маркетинга. Технологические проблемы, в свою очередь, являются следствием неэффективного управления инновационными рисками на венчурном предприятии.

Основываясь на статистике анализа результативности венчурных компаний, в среднем в портфеле из 100 стартапов только 10 становятся успешными и, в лучшем случае, 1 становится компанией «единорогом» - компанией, чья стоимость достигает 1 млрд. долларов США [8].

Методики управления рисками (Risk Management Techniques)

Управление рисками — процесс идентификации, оценки, приоритизации рисков, а также применения ресурсов для минимизации,

контроля и мониторинга вероятности возникновения нежелательных событиий. Процесс выявления рисков описан в Диаграмме №2.

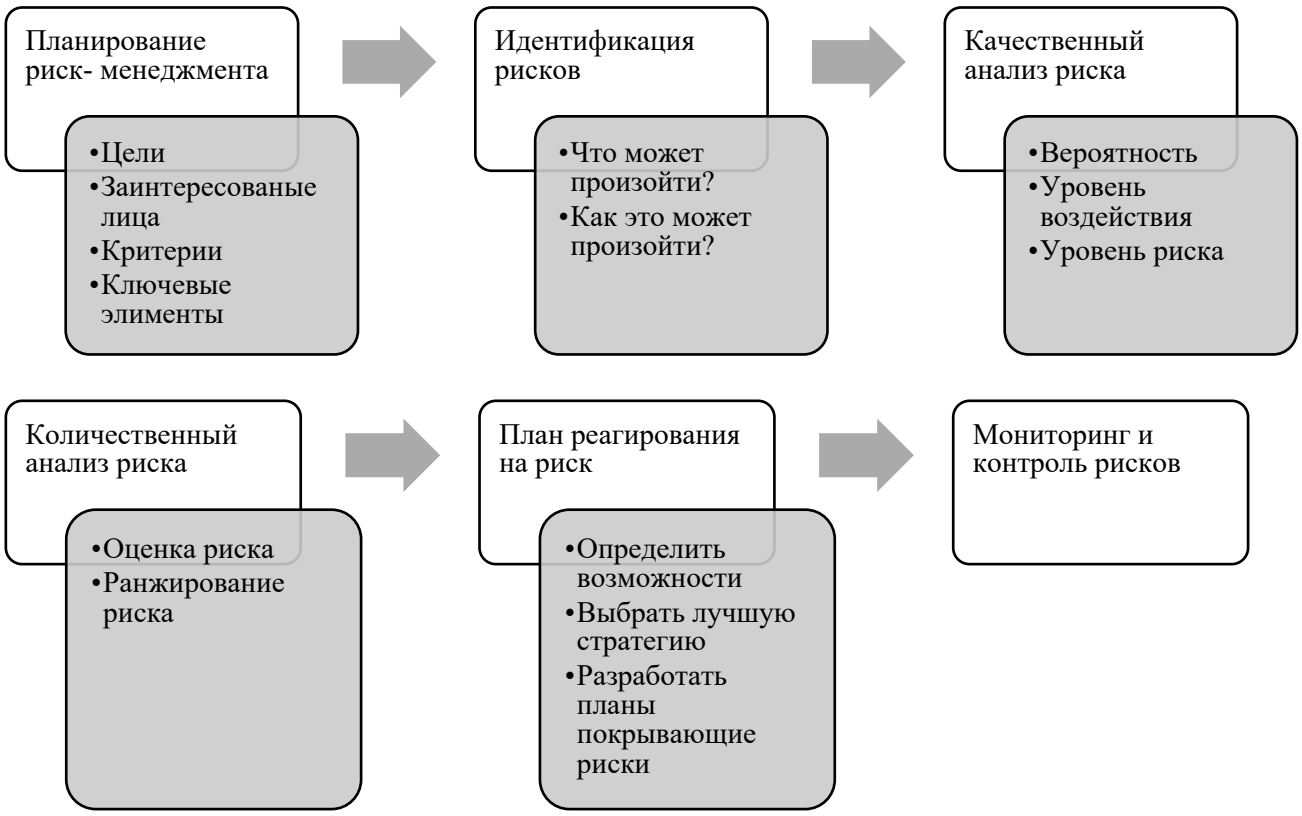

Диаграмма №2. Процесс выявления рисков

Источник: составлено автором

Далее рассмотрим несколько конкретных методик управления рисками:

- Идентификация рисков
  - *Brainstorming*: Сбор широкого спектра идей от различных участников для выявления потенциальных рисков;
  - *SWOT-анализ*: Оценка сильных и слабых сторон предприятия, а также возможностей и угроз из внешней среды;
  - *Delphi метод*: Использование анонимного опроса экспертов для прогнозирования вероятности и влияния рисков;
  - *Checklists*: Использование стандартизированных списков для систематической идентификации рисков.

- Анализ рисков
  - *Матрица рисков*: Визуализация вероятности и воздействия каждого риска для определения приоритетов;
  - *Моделирование Монте-Карло*: Компьютерное моделирование для оценки вероятности и воздействия рисков на основе случайных вариаций ключевых параметров;
  - *Sensitivity Analysis*: Анализ того, как изменения в одном или нескольких входных параметрах влияют на результаты.
- Планирование ответных мер
  - *Scenario Planning*: Разработка различных сценариев для понимания потенциальных результатов и разработки соответствующих стратегий реагирования;
  - *Risk Mitigation Plans*: Создание планов действий для уменьшения вероятности и воздействия рисков.
- Мониторинг и контроль
  - *Key Risk Indicators (KRI)*: Использование показателей для раннего обнаружения изменений в статусе риска;
  - *Dashboards*: Визуализация ключевых данных управления рисками для мониторинга и принятия решений в реальном времени.
- Передача риска
  - *Страхование*: Покрытие потенциальных потерь за счет страховых полисов;
  - *Hedging*: Использование финансовых инструментов для защиты от рыночных рисков.

Анализ результатов и рекомендации

Анализ выявил ключевые риски для венчурных предприятий в промышленности, включая экономические, технологические, регуляторные, рыночные и ликвидности. Предложены методики управления рисками,

особенно акцентируя на ключевых индикаторах и моделировании Монте-Карло. Рекомендации варьируются в зависимости от стадии развития предприятия: на начальном этапе - фокус на рыночных и юридических рисках с использованием количественного и качественного анализа; на втором - концентрация на инновационном риске с планами реагирования; на третьем - управление операционными рисками для укрепления производства. Эти подходы могут повысить устойчивость предприятий к рискам и способствовать достижению конкурентных преимуществ

Источники

1. Челак, С. В. (2016). Механизм венчурного финансирования: проблемы и риски связанные с его применением на железнодорожном транспорте. *Развитие экономической науки на транспорте: устойчивость развития железнодорожного транспорта* (pp. 468-478).

2. Antonczyk, Ron & Salzmann, Astrid. (2012). Venture capital and risk perception. Zeitschrift für Betriebswirtschaft. 82. 10.1007/s11573-012-0556-1.

3. Jing, G. U., Hao, C., & Xian, Z. (2013). Influence of psychological and emotional factors on the venture enterprise value and the investment decision-making. *Procedia Computer Science*, *17*, 919-929.

4. Винников, А. Г. (2008). Классификация рисков и методы управления рисками венчурных фондов. *Транспортное дело России*, (1), 63-67.

5. Ковалев, П. П. (2017). Особенности оценки рисков инвестиционных проектов. *Экономика: вчера, сегодня, завтра*, *7*(5А), 251-260.

6. Randjelovic, J., O'Rourke, A. R., & Orsato, R. J. (2003). The emergence of green venture capital. *Business strategy and the environment*, *12*(4), 240-253.

7. Richard T. Bliss (1999) A venture capital model for transitioning economies: The case of Poland, Venture Capital, 1:3, 241-257,

8. Kyril, K. (2022). Startup Failure Rate: How Many Startups Fail and Why in 2023. *Failory*.

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASİYA PROSESİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

i.e.d., prof. A.Hüseynoy, *ahuseynov@azfen.com*
magistr E.Əliyev, elvin.vaziroglu@mail.ru

Xülasə

İnnovasiya daim inkişaf edən qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini, böyüməni və davamlılığı təmin edən istehsal müəssisələrinin can damarıdır. Bu məqalə istehsal müəssisələrində innovasiya prosesinin əsas əhəmiyyətini araşdırır, onun məhsullara, proseslərə və biznes modellərinə transformativ təsirini vurğulayır. Davamlı innovasiyalar sayəsində şirkətlər rəqabətdən qabaqda qala, dəyişən müştəri tələblərinə uyğunlaşa və inkişaf etməkdə olan bazar tendensiyalarına cavab verə bilərlər. Bu məqalə istehsalda innovasiya prosesinin beş əsas aspektini vurğulayır: texnologiyanın qəbulu, tədqiqat və inkişaf, əməkdaşlıq, xərclərin optimallaşdırılması və davamlılıq. Bu kritik komponentləri araşdıraraq, istehsal müəssisələri bugünkü dinamik biznes mənzərəsinin problemlərini həll edə, innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirə və sənaye liderləri kimi mövqelərini təmin edə bilərlər.

Açar sözlər: texnologiyanın qəbulu; araşdırma və inkişaf, əməkdaşlıq; xərclərin optimizasiyası; davamlılıq.

Giriş. İnnovasiya biznesin rəqabət qabiliyyəti, inkişafı və davamlılığında mühüm rol oynayır. Xüsusilə istehsal sektorunda innovasiya prosesi məhsulların, proseslərin və biznes modellərinin transformasiyasına təkan verir. Bu məqalə istehsal müəssisələrində innovasiya prosesinin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün yazılmışdır. İnnovasiya biznesə nəinki sağ qalmağa, həm də böyüməyə və inkişaf etməyə imkan verən əsas element kimi qəbul edilməlidir.

İnnovasiyanın prosesi və əhəmiyyəti. İnnovasiya istehsal müəssisələrinə rəqibləri üzərində üstünlük əldə etməyə imkan verir. İnnovativ məhsul və

xidmətlər təklif etməklə müştəriləri cəlb etmək onlara bazarda daha güclü mövqe qazanmağa imkan verir.

İnnovasiya müştərilərin gözləntilərinə cavab verən və ya onları aşan məhsulların inkişafına kömək edir. Bu, müştəri məmnuniyyətini artırır və sədaqəti təşviq edir. İnnovasiya istehsal proseslərini daha səmərəli etmək və tullantıları azaltmaq üçün imkanlar təqdim edir. Bu, müəssisələrin xərclərini azaldır. İnnovasiya yeni bazarlara çıxmaq üçün imkanlar yaradır. İstehsal müəssisələri müxtəlif sektorlara və ya coğrafiyalara diqqət yetirərək gəlirlərini şaxələndirə bilərlər. İnnovasiya ətraf mühitin davamlılığını dəstəkləyən məhsul və proseslərin inkişafına imkan verir. Bu, bizneslərə sosial və ətraf mühitlə bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməyə kömək edir. İnnovasiya prosesi istehsal müəssisələri üçün həlledici elementdir. Bu prosesə aşağıdakı əsas addımlar daxildir:

Sxem 1: İnnovativ məhsul və xidmətlər

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnnovasiya prosesi ideyaların yaradılması ilə başlayır. Daxili və ya xarici mənbələrdən gələn fikirlər araşdırılır və qiymətləndirilir. İnnovasiyanın mümkünlüyünü qiymətləndirmək üçün Ar-Ge işləri aparılır. Bu mərhələdə prototiplər yaradılır və yeni məhsul və ya proseslərin sınaqları aparılır. İcra və

İnteqrasiya: İnnovasiya nəticələri biznes proseslərinə inteqrasiya olunur. Yeni məhsullar təqdim edilir və ya proseslərdə təkmilləşdirmələr həyata keçirilir. İnnovasiyanın təsirləri izlənilir və rəy alınır. Müştəri rəyi məhsulların və ya proseslərin daha da təkmilləşdirilməsinə kömək edir. İnnovasiya prosesi davamlı bir dövrdür. Müəssisələr daim yeni ideyalar yaradır, həyata keçirir, qiymətləndirir və təkmilləşdirir.

Əməkdaşlıq müxtəlif sənaye sahələri üzrə biznes üçün innovasiya prosesində əsas elementdir. Bu, yeni ideyalar yaratmaq və fərqli perspektiv təchizatçılar, universitetlər və digər müvafiq tərəflər də daxil olmaqla müxtəlif maraqlı tərəflərlə birlikdə işləməyi əhatə edir. Müxtəlif maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq bizneslər müxtəlif baxış və ideyalara məruz qoyur. Müştərilər, məsələn, yeni məhsul və ya xidmət innovasiyalarına ilham verə biləcək ehtiyacları və üstünlükləri haqqında dəyərli rəy verə bilərlər. Təchizatçılar yaranan materiallar və ya texnologiyalar haqqında fikirlər təklif edə bilər. Müştəri əməkdaşlığı xüsusilə vacibdir, çünki o, məhsul və ya xidmətlərin bazar tələblərinə uyğun olmasını təmin edir. Müştərilərlə əlaqə saxlamaqla müəssisələr onların ağrı nöqtələrini, istəklərini və inkişaf edən gözləntilərini daha yaxşı başa düşə bilərlər. Bu fikir şirkətlərə öz innovasiyalarını müştərilərin xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün uyğunlaşdırmağa imkan verir, bazarın uyğunluğunu və rəqabət qabiliyyətini artırır [3, s.12].

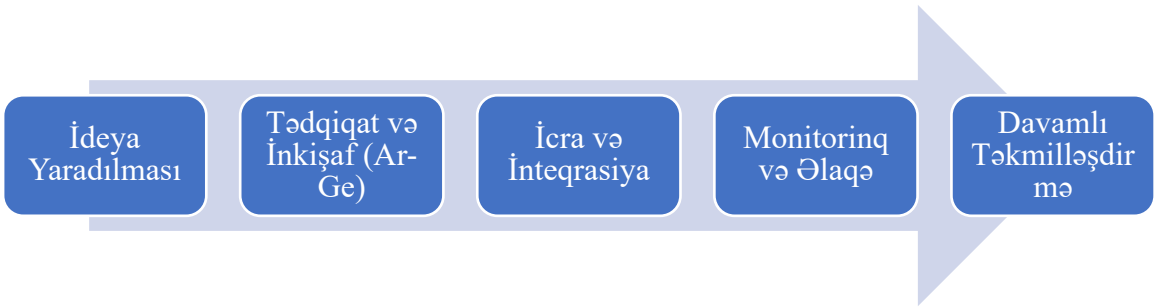

Sxem 2: İnnovasiya prosesi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Fərdi əməkdaşlıqlardan başqa, sənaye miqyasında əməkdaşlıq və klasterləşmə innovasiyaların təşviqində mühüm rol oynayır. Eyni sənaye daxilindəki şirkətlər ümumi problemlər və ya məqsədlər üzərində birlikdə işlədikdə, onlar bilik mübadiləsini təşviq edən və kollektiv tərəqqiyə təkan verən birgə ekosistem yarada bilərlər. Bu yanaşma yüksək texnologiyalı və tədqiqat tutumlu sektorlarda xüsusilə faydalıdır. Əməkdaşlıq yeni bazarlara və müştəri seqmentlərinə qapılar aça bilər. Bir-birini tamamlayan bizneslərlə və ya müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərənlərlə tərəfdaşlıq bazar əhatəsini genişləndirməyə kömək edə bilər. Birgə müəssisələr və ittifaqlar istifadə olunmamış bazarları araşdırmaq, bazara giriş strategiyalarında yeniliklər üçün imkanlar təmin etmək üçün yaradıla bilər [4, s.90].

Qeyd edək ki, əməkdaşlıq innovasiya prosesində sadəcə söz deyil; strateji imperativdir. Geniş çeşidli maraqlı tərəflərlə sıx əməkdaşlıq etməklə bizneslər yeni ideyalardan istifadə edə, riskləri azalda və innovasiya səylərini sürətləndirə bilərlər. İstər bazara əsaslanan innovasiyalar üçün müştərilərlə əməkdaşlıq, istər tədqiqat və inkişaf üçün təchizatçılar və universitetlərlə tərəfdaşlıq olsun, istərsə də sənaye miqyasında əməkdaşlıqda iştirak etmək olsun, əməkdaşlığı əhatə edən bizneslərin bugünkü sürətlə dəyişən və rəqabətli biznes mənzərəsində uğur qazanma ehtimalı daha yüksəkdir.

Tənzimləyicilərə uyğunluq üçün innovativ həllərin hazırlanması cərimələr və qanuni xərclərin riskini azalda bilər. Ətraf mühit və sosial məsuliyyət baxımından güclü reputasiya saxlamaq müştəriləri və investorları da cəlb edə bilər. İstehsal proseslərində və materialdan istifadədə innovasiyalar təkcə müəssisələrə xərcləri optimallaşdırmağa kömək etmir, həm də davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşır. İnnovativ texnologiyalar, təcrübələr və yanaşmalar tətbiq etməklə şirkətlər ətraf mühitə təsirini azalda, resurs səmərəliliyini artıra və uzunmüddətli perspektivdə pula qənaət edə bilərlər. Bu qənaətlər əlavə innovasiyalara yenidən sərmayə qoyula bilər və ya daha geniş korporativ

davamlılıq təşəbbüslərini dəstəkləmək üçün istifadə oluna bilər və nəticədə həm nəticəyə, həm də planetə fayda gətirir.

Nəticə. Emal sənayesi müəssisələrində innovasiya prosesi məhsulların, proseslərin və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi üçün yeni ideyaların, texnologiyaların və metodların sistemli şəkildə işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu proses rəqabətədavamlı olmaq, xərcləri azaltmaq, səmərəliliyi artırmaq və dəyişən müştəri tələblərinə cavab vermək üçün çox vacibdir. Emal sənayesi müəssisələri üçün innovasiya prosesində əsas addımlar bunlardır:

Emal sənayesi müəssisələrində innovasiya prosesi ideyanın yaradılması, yoxlanılması, inkişafı, sınaqdan keçirilməsi, marketinqi, həyata keçirilməsi, qiymətləndirilməsi və davamlı təkmilləşdirməyə strukturlaşdırılmış yanaşmanı əhatə edir. Bu, çarpaz funksional komandalar arasında əməkdaşlıq və dəyişən bazar dinamikası və texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma öhdəliyi tələb edir. İnnovasiya istehsal müəssisələri üçün sadəcə bir seçim deyil, həm də zəruridir. Rəqabətli bazarın tələbləri ilə ayaqlaşmaq, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və davamlı gələcək qurmaq üçün innovasiyalara sərmayə qoymaq qaçılmazdır. İnnovasiya prosesi müəssisələrin uğuru üçün kritik amildir və bu prosesin effektiv idarə edilməsi uzunmüddətli uğurun təmin edilməsi üçün vacibdir. İnnovasiyaya diqqət yetirən müəssisələr gələcəyin rəqabətli dünyasında daha güclü mövqedə olacaqlar.

Summary

Innovation is the lifeblood of manufacturing enterprises, ensuring competitiveness, growth and sustainability in an ever-evolving global market. This article examines the fundamental importance of the innovation process in manufacturing enterprises, highlighting its transformative impact on products, processes and business models. Through continuous innovation, companies can stay ahead of the competition, adapt to changing customer demands, and respond

to emerging market trends. This article highlights five key aspects of the innovation process in manufacturing: technology adoption, research and development, collaboration, cost optimization, and sustainability. By examining these critical components, manufacturing enterprises can address the challenges of today's dynamic business landscape, foster a culture of innovation, and secure their position as industry leaders.

Keywords: technology adoption; research and development; collaboration; cost optimization; sustainability.

Резюме

Инновации — это источник жизненной силы производственных предприятий, обеспечивающий конкурентоспособность, рост и устойчивость на постоянно развивающемся глобальном рынке. В данной статье рассматривается фундаментальное значение инновационного процесса на производственных предприятиях, подчеркивая его преобразующее влияние на продукцию, процессы и бизнес-модели. Благодаря постоянным инновациям компании могут опережать конкурентов, адаптироваться к меняющимся требованиям клиентов и реагировать на возникающие рыночные тенденции. В этой статье освещаются пять ключевых аспектов инновационного процесса в производстве: внедрение технологий, исследования и разработки, сотрудничество, оптимизация затрат и устойчивость. Изучая эти важнейшие компоненты, производственные предприятия могут решить проблемы современной динамичной бизнес-среды, способствовать развитию культуры инноваций и закрепить свое положение в качестве лидеров отрасли.

Ключевые слова: внедрение технологий; исследования и разработки; сотрудничество; оптимизация затрат; устойчивое развитие.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Chesbrough H. W. (2016). "Open Business Models: How to Thrive in the New Innovation Landscape." 422 p.
2. Deloitte (2020). "Industry 4.0 and Manufacturing Ecosystems: Exploring the World of Connected Enterprises."? 309 p.
3. Dünya İqtisadi Forumu. (2019). “İstehsalın Gələcəyinə Hazırlıq Hesabatı 2018”.
4. Əliyev M.Ə., Hüseynov A.G., Kərimov K.S., Hüseynova Ü.Y. Neft- qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Ali məktəbləriıçün dərslik. Bakı. «Letterpress» Nəşriyyat evi. 2016. səh. 553.
5. McKinsey & Company. (2018). "Digital Manufacturing: The Next Revolution."
6. Tidd J., Bessant J., & Pavitt K. (2015). "Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change.", 340 p.
7. Фон Хиппель Э. (2015). «Демократизация инноваций», 345 с.

КЛЮЧЕВАЯ РОЛЬ НЕНЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГЛОБАЛЬНОМ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Акберова Афсана

afsana.krm@mail.ru

Аннотация.

Обсуждение роли ненефтяной промышленности Азербайджана в социально-экономическом развитии.

Ключевые слова.

Промышленность, предприятие, рынок, производственная программа, спрос, рабочие места

Абстрактный:

В последние десятилетия глобальный социально-экономический ландшафт стал свидетелем глубокой трансформации, отмеченной переходом от традиционной экономической зависимости от нефти к более диверсифицированной модели. В этой статье исследуется растущее значение ненефтяной промышленности в содействии устойчивому развитию во всем мире. Посредством углубленного анализа ключевых показателей и тематических исследований мы стремимся выяснить многогранный вклад ненефтяного сектора в экономический рост, создание рабочих мест, технологические инновации и экологическую устойчивость. Понимание ключевой роли ненефтяной промышленности является обязательным для политиков, экономистов и лидеров бизнеса, стремящихся проложить курс на более устойчивую и инклюзивную глобальную экономику.

Введение:

Доминирование нефтяной промышленности в формировании глобального экономического ландшафта стало исторической реальностью. Однако уязвимость экономик, сильно зависящих от нефти, становится все более очевидной перед лицом геополитической неопределенности, колебаний цен и экологических проблем. Ненефтяная промышленность, охватывающая обрабатывающую промышленность, технологии, услуги и другие сектора, стала ключевым игроком в смягчении этих уязвимостей и наведении стран на более стабильную и устойчивую траекторию развития.

Экономический рост и диверсификация:

Одним из основных вкладов ненефтяной промышленности в глобальное социально-экономическое развитие является ее роль в содействии экономическому росту и диверсификации. Страны, которые успешно диверсифицировали свою экономику за пределами нефти,

добились более стабильного и устойчивого роста. Ненефтяной сектор обеспечивает основу для устойчивой экономики, снижая зависимость от одного товара и способствуя более сбалансированной экономической структуре.

Создание рабочих мест и развитие человеческого капитала:

Ненефтяная промышленность оказалась мощным источником занятости, играя решающую роль в снижении уровня безработицы и усилении развития человеческого капитала. В отличие от капиталоемкой природы нефтяной промышленности, ненефтяные отрасли, такие как производство и услуги, часто требуют разнообразного набора навыков, что приводит к более инклюзивному рынку труда. Это, в свою очередь, способствует сокращению бедности и повышению общего уровня жизни.

Технологические инновации и экономика знаний:

В эпоху быстрого технологического прогресса ненефтяная промышленность служит питательной средой для инноваций и создания экономики, основанной на знаниях. Такие сектора, как информационные технологии, биотехнологии и возобновляемые источники энергии, находятся на переднем крае технологического прогресса, повышения конкурентоспособности и расширения глобальных связей. Инвестиции в исследования и разработки в ненефтяной отрасли имеют решающее значение для поддержания конкурентоспособности на мировом рынке.

Экологическая устойчивость:

Ненефтяная промышленность также играет ключевую роль в обеспечении экологической устойчивости. В то время как мир борется с проблемами изменения климата, отрасли, которые отдают приоритет устойчивым практикам и зеленым технологиям, способствуют созданию более экологичной глобальной экономики. Возобновляемая энергия, принципы экономики замкнутого цикла и устойчивые производственные

процессы являются неотъемлемыми компонентами стремления ненефтяного сектора к минимизации воздействия на окружающую среду.

Тематические исследования:

Изучение успешных примеров стран, которые эффективно перешли от нефтезависимой экономики к диверсифицированной, ненефтяной экономике, дает ценную информацию. Такие примеры, как Германия, Южная Корея и Сингапур, демонстрируют положительные результаты стратегических инвестиций в ненефтяной сектор, ведущих к устойчивому экономическому росту, технологическому лидерству и повышению уровня жизни.

Заключение:

В заключение отметим, что ненефтяная промышленность играет центральную роль в глобальном социально-экономическом развитии, способствуя экономическому росту, создавая рабочие места, продвигая технологические инновации и обеспечивая экологическую устойчивость. Признание важности диверсифицированного экономического портфеля имеет важное значение для стран, стремящихся справиться с проблемами 21 века. Политики, бизнес-лидеры и заинтересованные стороны должны сотрудничать, чтобы определить приоритеты и инвестировать в ненефтяной сектор, закладывая основу для более устойчивой, инклюзивной и устойчивой глобальной экономики.

Источники:

https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-povysheniya-eksportnogo-potentsiala-neneftyanyh-otrasley-ekonomiki-azerbaydzhana-v-innovatsionnoy-sfereДата извл.: 24.11.2023.

https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_995.htm Дата извл.: 24.11.2023.

Азербайджан и Европа наращивают сотрудничество в "зеленой" энергетике | Вестник Кавказа. Url:https://vestikavkaza.ru/analytics/azerbajdzan-i-evropa-narasivaut-sotrudnicestvo-v-zelenoj-energetike.html. Дата извл.: 24.11.2023.

К вопросу об экономике возобновляющихся источников энергии. /Дегтярев К.С., А.М. Залиханов, А.А. Соловьев, Д.А. Соловьев //Энергия. Экономика. Техника. Экология. 2016. № 10.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ И БИЗНЕСЕ.

Масимова Лейла Закир г.

Leyla.masimova2001@mail.ru

Аннотация: Обсуждение ключевых моментов и направлений в регулировании промышленных операций государством и подчеркивание важных аспектов при принятии решений в промышленных предприятиях.

Ключевые слова: Промышленные предприятия, экономическая и экологическая безопасность, технелогии, конкуренция на рынке, инфраструктура и логистика, кооперация.

Введение.

Основополагающие основы государственного регулирования в промышленности- Государственное регулирование формирует основу промышленного управления, охватывая различные важные аспекты, которые обеспечивают добросовестную практику, защиту потребителей, экологическую устойчивость и экономическое равновесие. В рамках этой структуры определенные области выделяются как ключевые в управлении отраслями, каждая из которых способствует достижению всеобъемлющей цели создания сбалансированной и этической бизнес-среды.

Раздел 1-Защита потребителя и экологические нормы:

Одной из основных задач государственного регулирования в промышленности является защита интересов потребителей. Существуют правила, гарантирующие, что продукция соответствует стандартам безопасности, имеет точную маркировку и не вводит потребителей в заблуждение. К ним относятся гарантийные обязательства, строгие правила, регулирующие отзыв продукции, а также механизмы обеспечения

справедливого ценообразования. Экологические нормы: Промышленность оказывает значительное влияние на окружающую среду. Чтобы смягчить эти последствия, государственные нормативы направлены на сокращение загрязнения, управление отходами и продвижение устойчивых методов. Законы, регулирующие стандарты выбросов, протоколы утилизации отходов и стимулы для использования возобновляемых источников энергии, играют решающую роль в соблюдении промышленностью мер экологической устойчивости.

Раздел 2-Трудовое законодательство и политика конкуренции:

Защита рабочей силы имеет первостепенное значение в нормативно-правовой сфере. Законы устанавливают минимальные уровни заработной платы, определяют ограничения рабочего времени, устанавливают стандарты безопасности на рабочем месте и запрещают эксплуататорские практики, такие как детский труд. Эти правила имеют решающее значение для обеспечения справедливого обращения, создания безопасных условий труда и защиты прав сотрудников. Антимонопольная политика и политика конкуренции: Поддержание конкурентного рынка, свободного от монополистического контроля, является краеугольным камнем государственного регулирования. Антимонопольные законы сдерживают антиконкурентное поведение, предотвращают фиксирование цен и создают среду, в которой предприятия могут честно конкурировать, способствуя инновациям и разнообразию на рынке. Финансовое регулирование: Отрасли, занимающиеся финансами, банковским делом и инвестициями, работают в условиях строгой нормативной базы. Эти законы направлены на обеспечение финансовой стабильности, защиту инвесторов от мошеннических схем и поддержание целостности финансовых рынков посредством мер надзора и соблюдения требований.

Раздел 3- Стандарты.

Стандарты здоровья и безопасности: В некоторых отраслях, таких как фармацевтика, производство продуктов питания и здравоохранение, действуют строгие правила охраны труда и техники безопасности. Эти правила призваны защитить здоровье потребителей путем введения строгих правил в отношении качества продукции и мер безопасности, гарантируя, что продукция соответствует высоким стандартам, прежде чем она попадет к потребителям. Стандарты качества и сертификаты: Крайне важно поддерживать постоянный уровень качества продукции и услуг. Нормативные акты устанавливают и обеспечивают соблюдение стандартов качества, обеспечивая соблюдение стандартов, которые не только обеспечивают согласованность, но и укрепляют доверие потребителей, сигнализируя о надежности и достоверности. Можно еще также добавить, что комплексный характер государственного регулирования в отраслях необходим для создания справедливой, подотчетной и устойчивой деловой среды. Эти правила обеспечивают баланс между интересами бизнеса, потребителей и общественным благополучием. Однако остается задача постоянной адаптации правил к развивающимся отраслям, одновременно способствуя инновациям и росту.

Заключение:

Поддержание порядка, предоставление необходимых мер для урегулирования проблем и помощь в ведении дел промышленных комплексов и компаний, предоставление необходимой защиты, поддержание соблюдений законов, введение новых потенциальных возможностей, создание нужной инфраструктуры в промышленном бизнесе, введение инноваций и другие функции, предоставляемые и совершаемые

государством, играют огромную роль в сфере промышленных предприятий и промышленности в целом.

Источники: на основе:

Абдикеев Н.М.;Богачев Ю.С. «Экономика и бизнес» (2018) 5(4), 14-28.

Мальцева И.С. « Государственное регулирование экономики » (2014) 1-136.

Мысаченко В.И. « Методы и инструменты государственного регулирования структурных преобразований в промышленности» (2009) 268-272.

RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALİ VƏ MÜASİR İNNOVASİYALAR MƏKANININ FORMALAŞDIRILMASI

Cavadova Emiliya Elman qızı

cavadova.emiliya@gmail.com

Xülasə

Sürətlə hərəkət edən texnoloji irəliləyişlər əsas sənaye sektorlarını rəqəmsal transformasiya proseslərini sürətləndirməyə məcbur etdi. Texnoloji irəliləyişlərə sərmayə qoyan təşkilatlara maraq artsa da, neft -qaz sənaye sahələrində rəqəmsallaşma prosesi ləng gedir. Texnoloji sahələr istisna olmaqla, nisbətən ləng keçid insan kapitalı və yaranan rəqəmsal iş yerlərini yerinə yetirə bilən bacarıqlı işçi qüvvəsinin olmaması ilə əlaqədardır.

Neft və qaz sənayesi qlobal iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir və onun uğuru texnoloji tərəqqi və rəqəmsal transformasiya ilə ayaqlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır. Rəqəmsallaşma kontekstində neft və qaz sənayesinin üzləşdiyi əsas problemlərin aradan qaldırılması, kadr potensialının düzgün formalaşdırılması, eyni zamanda, rəqəmsallaşma dövründə neft və qaz sənayesi üçün hərtərəfli kadr strategiyasını hazırlamaqla hər bir müəssisə üçün dəyərli fikir və tövsiyələrin işlənib hazırlanması günün ən vacib amillərdəndir.

Açar sözlər: neft-qaz, rəqəmsal iqtisadiyyat, insan kapitalı, avtomatlaşdırma,. 4.0 texnologiyaları, innovasiyalar.

РЕЗЮМЕ

Быстрые технологические изменения заставляют основные отрасли промышленности ускорять цифровые трансформации. Несмотря на интерес к организациям, инвестирующим в технологические изменения, в нефтегазовой промышленности процесс цифровизации идет медленно. За исключением технологических сфер, относительно медленный переход связан с отсутствием квалифицированной рабочей силы, способной заменять человеческий капитал и создавать цифровые рабочие места

Современный мир стал ареной быстрых изменений и растущей конкуренции. В условиях глобализации и цифровой трансформации успешное развитие как отдельных индивидов, так и организаций становится тесно связанным с концепциями конкурентоспособного человеческого капитала и современного инновационного пространства. В этой статье мы исследуем важность формирования конкурентоспособного человеческого капитала и его взаимосвязь с инновационными средами.

Ключевые слова: нефть и газ, цифровая экономика, человеческий капитал, автоматизация. 4.0 технологии, инновации

Summary

The swift progress in technology is pushing key industrial sectors to expedite their digital transformation processes. Despite the increasing interest in organizations investing in technological advancements, the digitization process in the oil and gas industry is progressing slowly. With the exception of technological sectors, the relatively slow transition is associated with the absence of a skilled workforce capable of substituting human capital and creating digital workplaces.

The oil and gas industry is one of the most important sectors of the global economy, and its success depends on the ability to keep pace with technological progress and digital transformation. for the oil and gas industry in the digital age Developing valuable insights and recommendations for each enterprise through the development of a comprehensive HR strategy is one of the most important factors of the day.

Key words: oil and gas, digital economy, human capital, automation. 4.0 technologies, innovation

Giriş

Mövcud işgüzar fəaliyyət mühitində, rəqabətli insan kapitalının və müasir innovasiyalar məkanının formalaşdırılması, müasir iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında kritik bir rolu oynayır. Bu məqalədə, biz rəqabətli insan kapitalının

əhəmiyyətini və müasir innovasiyaların məkanının nəzərdən keçirilməsini tədqiq edəcəyik. İnsan kapitalı, bir ölkənin və ya bölgənin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Təhsil, təcrübə, insan kapitalının əsasını təşkil edir. Bu sahədəki əhəmiyyəti nəzərə alaraq, təhsil sistemi və peşəkar inkişaf proqramları tənzimlənməlidir.

İnnovasiyaların inkişafı üçün uyğun məkanlar yaradılmalıdır. Bu məkanlar, universitetlər, tədqiqat mərkəzləri, inkubatorlar və ixtisaslaşmış innovasiya parkları kimi yerlərdə təşkil edilə bilər. Bu məkanlar, elmi və texniki inkişafı dəstəkləyir və innovativ fikirlərin inkişafına imkan verir.. İnvestisiyaların artırılması və innovativ layihələrə dəstək təşkil etmək bu sahədə əhəmiyyətli addımlardır. Təhsil sistemi və peşəkar təlim proqramları, işgüzar insanların və bacarıqlarını artırmağa yönləndirilməlidir. Lifelong learning prinsipi tətbiq olunmalıdır, bu da insanların həyat boyu təhsil almasını təmin edir. Tədqiqatın praktik tətbiqi üçün müvafiq infrastrukturlar yaradılmalıdır. Tələbələrə və yeni işəgötürənlərə təcrübə proqramları və stajyerlik imkanları təklif edilməlidir. Bu, insanların peşəkar qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edir. Tədqiqat mərkəzləri, universitetlər, biznes təşkilatları, və dövlət orqanları arasında daha sıx əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Bu, innovasiya məkanlarının effektiv inkişafını təmin eməklə yanaşı, eyni zamanda rəqabətli insan kapitalının və müasir innovasiyalar məkanının formalaşdırılması üçün bəzi əsas məsələləri əhatə edir. Bu ideyaların tətbiqi, Azərbaycanın iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin inkişafına təkan verəcək və beynəlxalq rəqabətdə möhkəmləndirəcək.

İnnovasiya təşkilatları və startaplar üçün maliyyə dəstəyi və məqsədəuyğun qanunvericilik təmin edilməlidir. Bu, yaradıcı fikirlərin tətbiqi üçün lazım olan resursları təmin edir. İnnovativ layihələr və texnoloji inkişaf, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edir. Bu, ölkənin energetika, sahibkarlıq, turizm, kənd təsərrüfatı və s. sahələrdə müstəqil iqtisadiyyatın inkişafına imkan verir. Qadınların və gənc nəslin ixtisaslaşmağa və inkişaf etməyə daha böyük imkanlar təqdim

edilməlidir. Bu, cəmiyyətin potensialını daha da artırır və diversifikasiyalaşdırmağa kömək edir.

XX əsrin sonlarından etibarən ortaya çıxan texnoloji yeniliklər HRM-nin təşkilatlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərdi. Bu gün iş həyatında baş verən yeni inkişaflar, əmək qanunvericiklərindəki yeni öhdəliklər, məhsuldarlıq, dəyişiklik və yeniliklər müəssisələr üçün gətirdiyi əlavə çətinliklər, əmək xərcləri və s. kimi faktorlar xüsusilə HRM-nin əhəmiyyətini artırmışdır. Bununla belə, işdən yayınma nisbətinə nəzarət etmək, iş qəzalarını minimuma endirmək, məhsul keyfiyyətini standartlardan yüksək tutmaq, neqativ hallara qarşı işçilərin davranışını və motivasiyasını yüksək tutmaq, ən əsası işçi ilə işəgötürən arasında sağlam ünsiyyətin təmin edilməsi, problemlərin həll edilməsi kimi məsələlər effektiv işləyən insan kapitalının idarə edilməsi funksiyasının nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Beynəlxalq tədqiqat təşkilatları, universitetlər və iş təşkilatları arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin təşviqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiya və yaratıcı fikirlərin təşviqi üçün təhsil proqramları hazırlanmalıdır. Bu proqramlar, tələbələrə yaratıcı düşünmə və innovativ problemləri həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı verir. Bu, beynəlxalq innovasiya və tədqiqat şəbəkələrinin yaradılmasına imkan verir.

Nəticədə, neft-qaz sənayesində rəqəmsallaşma şəraitində kadr strategiyasının yaxşı bir təşkil edilmiş, dördün birində müstəqil tədqiqat və innovasiyaya təkan verən, texnologiya və bacarıqları yeniləyən bir iş gücünün yaradılması ilə əlaqəli olduğunu vurğulamak istərdim.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Nurəliyeva R.N., Azərbaycanda elektron ticarətin təşkilinin hüquqi və texniki məsələləri, Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının Xəbərlər jurnalı. Cild -10. №2, Bakı 2018 Səh.113-118 (website jurnal internasional)

2. Куклина Е. А., Соколова Ю. Д. К вопросу реализации процесса цифровой трансформации сегмента upstream (на примере ПАО ≪Газпром

нефть≫) [Электронный ресурс]. URL: https://
dspace.spbu.ru/handle/11701/22820 (дата обращения: 20.03.2021).

3. Нуралиева Р.Н., Современное состояниеи основные направления развития нефтяной промышленности Азербайджанской Республики. Нефт, Газ и Бизнес. Нефт и бизнес. Москва № 6. Год: 2017. Стр.43-46 elLBRARY ID: 29426622

5.Нуралиева Р.Н., Econometrıc assessment of factors affecting oil production revenue ın Azerbaıjan, Научно - Аналитический журнал. Финансовая Экономика. №7 ç.4 (ISSN 2075-7786) Москва-2019.

6.www.azerbaijan.az/portal/Economy/Agriculture/agriculture_a.html (11.01.2022)

RƏQƏMSALLAŞMANIN MARKETİNQƏ TƏSİRİNİN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

Bağırov Rəvan

Rəqəmsallaşma Nədir ?

Rəqəmsallaşma (ya da başqa adı ilə rəqəmsallaşdırma), məlumat və nəticənin rəqəmsal formada təyin edilməsi və işləmə prosesi üçün istifadə olunan bir konseptdir. Bu, fiziki və ya analoq məlumatların elektron formaya çevrilməsi, sonra bu məlumatların kompüterlər və digər rəqəmsal sistemlərdə işlənməsini ifadə edir.Rəqəmsallaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə daha da genişlənir və asan şəkildə tətbiq olunur. Buna nümunə olaraq, iş sahəsində rəqəmsallaşma, iş proseslərinin avtomatlaşdırılması, elektron ticarət, məlumat idarəetmə sistemi tətbiqləri və s. kimi bir çox texnoloji tətbiqə kömək edir.

Rəqəmsallaşma marketinqə dərin təsir göstərir və bu, mənbələrin, məhsulların və müştərilərin birləşməsiylə təsvir olunur. Marketinq modelini bütün bu prosesləri əhatə edəcək şəkildə hazırlamaq üçün müxtəlif rəqəmsal strategiyalar və alətlər istifadə olunur. Ölçülə bilən məlumatlar və analitika vasitəsilə, məhsul və xidmətlərin satış və reklamını artırmaq üçün strateji formalaşdırmaq mümkündür. Bu, müştərilərin davranışlarını, onların məhsul və servislərlə maraqlanma səviyyəsini və satın alma proseslərini anlamaq və nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün marketinq taktikalarını yaratmaq deməkdir.

Azərbaycanda rəqəmsallaşma artıq dünya standartlarına uyğun səviyyədə inkşaf edmişdir.Dünya və Azərbaycanda “Covid-19” pandemiyası iqtisadiyyata ciddi şəkildə təsir göstərdi. 2020-ci ildə pandemiya ciddi bir şok yaratdı və buna görədə Azərbaycanda ÜDM’i 4,3% azalma olduğu qeydə alındı. Bu hadisə, böhran özəlliklə kiçik və orta sahibkarlığa (KOB) ciddi şəkildə mənfi təsir göstərdi. Pandemiyadan ötər illərə baxsaq məsələn 2019-cu ildə 14,9% əlavə dəyər payı və 45% məşğulluq payı ilə Azərbaycanda İqtisadi irəliləyişin istifadə olunmamış mənbəyi olaraq qalırlar. Azərbaycanda 2015’ci ildən etibarən Kiçik və

Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi ilə İnnovasiya və Rəqəmsal İnkşaf Agentliyi yaradılaraq fəaliyyət və nəzarət mühitində islahatlar yaradaraq , KOB'ların inkşafına institusional dəstəyi gücləndirməklə mühitin inkşafına və irəliləyişinə şərait yartdı. KOB'ların rəqəmsal transformasiyası ilə əlaqəli olaraq hələdə ciddi açıqlar var.

Rəqəmsallaşmanın Azərbaycanda Marketinqə təsiri və inkşafı ?

Azərbaycanda Marketinq və satışdan savayı bir neçə sahədədə rəqəmsallaşma pandemiyadan sonra irəlilədi. Pandemiya bütün dünya ilə yanaşı Azərbaycanda hazırlıqsız bir şəkildə tutuldu , Rəqəmsal addımlar atan kiçik,orta və böyük müəsisələr və biznes sahibdarları pandemiyanı demək olar ki az bir itki ilə keçirdi. Lakin rəqəmsal yollara keçmiyən,ənənəvi yolları seçən sahibdarlar isə ya böyük bir ziyan ilə ya da iflasa uğradılar pandemiya zamanı. Artıq bunu öyrəndikki rəqəmsallaşma hələ-hələ Marketinqdə Rəqəmsallaşma inkişafa və zamana qənaət kimi bir çox vacib ünsürlərdə bizə kömək edir. Buna görədə rahat deyə bilərəmki ənənəvi yollar vərdiş etdiyimizə görə rahat gəlsədə, artıq öz bilik və bacarıqlarmızı və s. digər hər bir sahədə yeniliklərə,inkşafa və rəqəmsallaşmağa gedməliyik çünkü dövr bunu tələb edir .

Xülasə

Rəqəmsallaşmanın marketinqdə tətbiqi bir çox üstünlüyə malikdir və şirkətlərə bir sıra üstünlüklər təmin edir. Rəqəmsallaşma, marketinq sahəsində daha effektiv, effektiv və müasir tətbiqlər təmin edir, bu şirkətlər daha böyük nailiyyətlər və dəyişikliklərə rəğbət gətirir.

Açar Sözlər: KOB - Kiçik və orta biznes, Rəqəmsallaşma, ABAD - Ailə biznesinə ASAN dəstək, AZN - Azərbaycan manatı

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АКТИВОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Имя автора: Бадалов Руфат

Электронная почта: bahruzaktau@gmail.com

Аннотация: Обсуждение ключевых аспектов эффективного использования активов на предприятии в современной экономической среде.

Ключевые слова: Управление активами, цифровизация, оптимизация, стратегии, эффективность, технологии, предприятие.

Введение: Обсуждение важности эффективного использования активов для успешной бизнес-стратегии в условиях быстро меняющейся среды. Упоминание того, что статья рассмотрит различные методы повышения эффективности использования активов на предприятии.

Раздел 1: Цифровизация и технологии:

Введение в цифровизацию:

Цифровизация бизнес-процессов включает в себя широкий спектр технологий и систем, направленных на оптимизацию и улучшение управления активами. Рассмотрим несколько ключевых технологий, таких как системы ERP, которые интегрируют информацию и процессы, облегчая управление активами на всех уровнях предприятия. Отметим также системы CRM, способствующие улучшению взаимодействия с клиентами и управлению контактами.

Преимущества цифровизации:

Обсудим конкретные выгоды от внедрения цифровых технологий в управлении активами. Это включает автоматизацию процессов, улучшение оперативности принятия решений на основе данных, сокращение ошибок и увеличение прозрачности бизнес-процессов. Приведем примеры

предприятий, которые смогли значительно повысить эффективность своих активов благодаря цифровизации.

Внедрение технологий и вызовы:

Рассмотрим вызовы и препятствия, с которыми сталкиваются предприятия при внедрении цифровых технологий управления активами. Это включает финансовые вопросы, необходимость обучения персонала, а также вопросы безопасности данных. Обсудим стратегии преодоления этих проблем для успешного внедрения и использования цифровых решений.

Таким образом, этот раздел будет содержать детальное изучение преимуществ, вызовов и стратегий внедрения цифровых технологий для управления активами предприятия.

Раздел 2: Стратегии управления активами:

Управление жизненным циклом активов (ALM):

Подробно рассмотрим концепцию ALM, охватывающую планирование, приобретение, эксплуатацию и утилизацию активов. Обсудим плюсы и минусы каждой из фаз, приведем примеры оптимизации процессов на каждом этапе жизненного цикла актива.

Стратегии оптимального распределения ресурсов:

Рассмотрим разнообразные стратегии управления активами, направленные на нахождение оптимальных способов использования активов. Обсудим техники выявления наиболее эффективных путей использования активов в различных сценариях. Приведем примеры успешной оптимизации распределения ресурсов на предприятии.

Внедрение и вызовы:

Проанализируем вызовы при реализации стратегий управления активами. Это включает сложности при принятии решений по распределению ресурсов, адаптацию к изменениям внешней среды и поддержание актуальности стратегий в долгосрочной перспективе. Обсудим

методы преодоления данных проблем и средства улучшения эффективности стратегий.

Таким образом, этот раздел будет подробно изучать управление жизненным циклом активов (ALM), стратегии оптимального распределения ресурсов и вызовы при их внедрении для повышения эффективности использования активов предприятия.

Раздел 3: Человеческий фактор:

Роль обучения в эффективном управлении активами:

Подчеркнем важность обучения сотрудников для успешного использования инструментов управления активами. Обсудим программы обучения, которые помогают персоналу освоить новые технологии и методы управления. Приведем примеры компаний, где обучение сыграло ключевую роль в улучшении процессов управления активами.

Развитие профессиональных навыков:

Обсудим методы развития профессиональных навыков сотрудников в контексте управления активами. Это включает в себя тренинги, менторские программы, а также освоение новых навыков для эффективной работы с цифровыми технологиями управления активами.

Переход к культуре постоянного обучения:

Подчеркнем значение создания культуры постоянного обучения в организации для успешного управления активами. Обсудим стратегии, которые компании могут использовать для внедрения такой культуры, а также преимущества, которые она приносит в долгосрочной перспективе.

Этот раздел углубленно изучает роль обучения, развитие профессиональных навыков и создание культуры постоянного обучения для персонала как ключевого элемента эффективного управления активами предприятия.

Заключение:

Сводка ключевых моментов:

Подведем итоги обсуждения всех предыдущих разделов, обозначив основные точки, выявленные в ходе обсуждения. Это включает в себя основные преимущества цифровизации, стратегий управления активами и роли обучения персонала.

Важность комплексного подхода:

Подчеркнем важность комплексного подхода, объединяющего технологии, стратегии управления активами и развитие персонала для успешного управления активами предприятия.

Перспективы дальнейших исследований:

Опишем возможные направления дальнейших исследований в области эффективного использования активов на предприятии, такие как новые технологические разработки, совершенствование стратегий управления и методов обучения.

Источники:

Смит, Дж. (2022). «Цифровая трансформация в управлении активами: комплексное руководство». Журнал бизнес-технологий, 15 (2), 45–62.

Браун А. и Джонс К. (2021). «Оптимизация управления жизненным циклом активов: практические примеры успешной реализации». Международный журнал операций и управления производством, 28 (4), 301–318.

Джонсон М. и Дэвис С. (2020). «Развитие человеческого капитала в эпоху технологического прогресса». Журнал обучения и развития, 12 (3), 87-104.

Уайт Э. и Робинсон П. (2019). «Стратегическое распределение ресурсов: основа эффективного принятия решений». Гарвард Бизнес Обзор, 35(6), 112–128.

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ЭКСПОРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ КОМПАНИЙ

Мамедов Рамал

romam.com1123@gmail.com

Аннотация: В ходе анализа обсуждаются различные аспекты экспортной деятельности, включая обзор промышленных отраслей, стран-партнеров и факторы, влияющие на успешность экспорта.

Ключевые слова: Экспортная деятельность, Промышленные компании, Глобальная экономика, Анализ текущего состояния, Отраслевой обзор, Страны-партнеры, География экспорта, Экономические факторы, Инновации и технологии, Проблемы и вызовы в экспорте

Введение: Современная экономика находится в постоянном состоянии изменений, вызванных многочисленными факторами, включая глобализацию, технологические инновации и изменения в политическом ландшафте. В этом контексте особое внимание привлекает экспортная деятельность промышленных компаний, играющих ключевую роль в формировании национального экономического благосостояния.

Раздел 1: Обзор рынка:

Общая ситуация на мировых рынках:

Для понимания текущего состояния экспортной деятельности промышленных компаний необходимо проанализировать общую ситуацию на мировых рынках. В последние годы глобальная экономика испытывала нестабильность из-за различных факторов, таких как пандемия, геополитические напряжения и изменения в торговой политике.

Ключевые тенденции в глобальной торговле:

Анализ текущих тенденций в глобальной торговле позволяет выделить несколько ключевых моментов, влияющих на экспортную деятельность промышленных компаний. В частности, можно отметить рост роли цифровизации и цифровой торговли, что открывает новые возможности для проникновения на мировые рынки. Одновременно, возрастает значение устойчивости в цепочках поставок и экологически чистых технологий.

Выявление основных конкурентных преимуществ и вызовов:

Промышленные компании сталкиваются с необходимостью выявления своих конкурентных преимуществ и эффективного преодоления вызовов, связанных с мировой конкуренцией. Адаптивность, инновации, и умение быстро реагировать на изменения в мировой экономике становятся ключевыми факторами успешности.

Раздел 2: Тенденции экспорта в промышленности:

Анализ динамики экспорта в различных отраслях:

Для более глубокого понимания текущего состояния экспортной деятельности промышленных компаний целесообразно провести детальный анализ динамики экспорта в различных отраслях. Отрасли, такие как автомобильная, химическая, машиностроительная и другие, имеют собственные особенности и вызовы, которые важно учитывать при анализе.

Автомобильная промышленность:

В последние годы автомобильная промышленность столкнулась с несколькими ключевыми тенденциями в мировом экспорте. Рост интереса к электромобилям, строгие нормы по выбросам, а также изменения в потребительском поведении оказывают влияние на структуру экспорта в данной отрасли. Компании вынуждены пересматривать свои стратегии, уделяя больше внимания разработке экологически чистых и энергоэффективных решений.

Химическая промышленность:

Химическая промышленность является одной из ключевых отраслей с высоким уровнем экспорта. Тут важными становятся вопросы безопасности, соответствия стандартам и регулирования. Анализ показывает, что страны, активно инвестирующие в исследования и разработки новых химических продуктов, имеют преимущество на мировом рынке.

Раздел 3: Факторы влияния на экспорт промышленных компаний:

Макроэкономические факторы:

В данной главе мы рассмотрим влияние макроэкономических факторов на экспортную деятельность промышленных компаний. Эти факторы включают в себя общую экономическую ситуацию, уровень инфляции, ставки процента и уровень безработицы. Оценка этих параметров поможет предсказать возможные тенденции в экспорте и адаптировать стратегии компаний соответственно.

Валютные колебания:

Валютные колебания играют важную роль в экспортной деятельности. Рост или падение стоимости национальной валюты может повлиять на конкурентоспособность продукции на мировых рынках. Компании должны разрабатывать стратегии управления валютным риском для смягчения возможных негативных воздействий.

Технологические и инновационные аспекты:

Современные технологии и инновации имеют огромное влияние на экспорт промышленных товаров. Компании, внедряющие новые технологии в производственные процессы, управление качеством и логистику, могут повысить свою конкурентоспособность на мировом рынке. В этой главе мы рассмотрим примеры успешной инновационной практики и ее воздействие на экспорт.

Заключение:

Сводка ключевых моментов:

В анализе текущего состояния экспортной деятельности промышленных компаний выявлены ключевые моменты. Экспортные стратегии подвержены воздействию глобальных тенденций, включая тарифные войны и изменения в потребительском спросе.

Важность комплексного подхода:

Важность комплексного подхода в анализе экспортной деятельности промышленных компаний неоспорима, поскольку такой подход обеспечивает полноту оценки разнообразных факторов, влияющих на международную торговлю.

Перспективы дальнейших исследований:

Перспективы дальнейших исследований в области анализа экспортной деятельности промышленных компаний направлены на более глубокое понимание и эффективное управление динамикой мировых торговых процессов.

Источники:

Глобальные инвестиции: стратегии, тренды, перспективы. (2018). Под ред. М. Н. Залозницкого. Москва: Юрайт. (45-59)

Даниельс, Дж., Редеба, Л., Салливан, Д. (2012). Международный бизнес: среда и операции (10-е изд.). Москва: Дело. (103-111)

Портер, М. (2011). Конкурентные преимущества страны. Вестник Московского университета. Серия 6: Экономика, (2), (59-67)

Смирнов, Б. (2016). Глобальный экспорт: стратегии и вызовы. Эксперт, (74-86)

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Имя автора: Тагиева Сабина

Электронная почта: sabina-tagiyeva@list.ru

Аннотация. Обсуждение факторов формирования рациональной производственной программы в промышленных предприятиях.

Ключевые слова. Промышленность, предприятие, рынок, производственная программа, спрос, ресурсы.

Введение. Успех промышленного предприятия зависит от его способности разработать и реализовать производственную программу, которая уравновешивает различные факторы, начиная от требований рынка и заканчивая внутренними возможностями. В динамичной среде современных промышленных предприятий формулирование рациональной производственной программы имеет решающее значение для оптимизации ресурсов, повышения эффективности и обеспечения устойчивого роста. В данной статье рассматриваются важнейшие компоненты, способствующие формированию рациональной производственной программы, подчеркивая необходимость комплексного и адаптивного подхода.

Раздел 1: Динамика рынка.

Понимание динамики рынка имеет основополагающее значение для разработки рациональной производственной программы. Колебания потребительского спроса, рыночных тенденций и конкурентной среды напрямую влияют на планирование производства. Комплексные исследования рынка, прогнозная аналитика и глубокое понимание глобальных экономических факторов необходимы для прогнозирования рыночных сдвигов и согласования производства с фактическим спросом.

Технологические достижения. Интеграция передовых технологий играет решающую роль в формулировании рациональной производственной программы. Автоматизация, искусственный интеллект и анализ данных позволяют предприятиям повысить операционную эффективность, сократить расходы и улучшить качество продукции. Стратегическое внедрение технологий приводит производственные процессы в соответствие с лучшими отраслевыми практиками, обеспечивая конкурентоспособность и адаптируемость к развивающимся производственным стандартам.

Оптимизация ресурсов. Эффективное использование ресурсов является краеугольным камнем рационального планирования производства. Это включает в себя оптимальное распределение сырья, рабочей силы и оборудования. Соображения устойчивого развития, стратегии сокращения отходов и инициативы в области энергоэффективности способствуют не только экономии затрат, но и ответственному управлению экологическими ресурсами.

Раздел 2: Планирование мощности и масштабируемость.

Рациональная производственная программа должна учитывать масштабируемость операций, чтобы приспособиться к будущему росту или сокращению. Эффективное планирование мощностей включает в себя оценку текущих возможностей, прогнозирование будущих потребностей и внедрение гибких производственных систем, которые можно легко настроить в соответствии с меняющимися требованиями. Такой адаптивный подход снижает риски, связанные с неопределенностью рынка.

Соответствие нормативным требованиям. Соблюдение нормативных стандартов является обязательным для промышленных предприятий. Соблюдение правил безопасности, охраны окружающей среды и труда имеет решающее значение для предотвращения юридических осложнений и поддержания положительного корпоративного имиджа. Интеграция

нормативных требований в производственную программу обеспечивает долгосрочную устойчивость и укрепляет доверие между заинтересованными сторонами.

Управление цепочками поставок. Надежная цепочка поставок является неотъемлемой частью успеха промышленного предприятия. Эффективная координация с поставщиками, управление запасами и оптимизация логистики способствуют своевременной и экономически эффективной доставке продукции. Сотрудничество с надежными поставщиками и разработка планов действий в чрезвычайных ситуациях смягчают последствия непредвиденных сбоев в цепочке поставок.

Раздел 3: Человеческий капитал.

Роль квалифицированного и мотивированного персонала невозможно переоценить в формировании рациональной производственной программы. Обучение персонала, привлечение талантов и инициативы по вовлечению сотрудников способствуют созданию продуктивной и инновационной рабочей среды. Инвестиции в развитие человеческого капитала повышают общую эффективность организации и ее адаптируемость.

Заключение.

В заключение можно сказать, что формулирование рациональной производственной программы промышленного предприятия представляет собой сложный и динамичный процесс, требующий целостного понимания внутренних и внешних факторов. Тщательно учитывая динамику рынка, технологические достижения, оптимизацию ресурсов, планирование мощностей, соблюдение нормативных требований, управление цепочками поставок и человеческий капитал, предприятия могут разрабатывать производственные программы, которые не только эффективны, но и адаптируются к постоянно меняющейся бизнес-среде. Поскольку отрасли продолжают развиваться, способность синтезировать эти факторы будет

иметь важное значение для устойчивого успеха и конкурентоспособности на мировом рынке.

Источники:

Хлынин.Э. «Критерии и факторы формирования рациональной производственной программы предприятия». Журнал Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки, 6-12. (2017)

Федорова М.В. «Методика оптимизации производственной программы на промышленном предприятии». Журнал Промышленность: экономика, управления, технологии, 114-123. (2010)

Тимов.В.В. «Планирование функционирования предприятия в условиях риска и неопределенности во внешней и внутренней среде». Мир экономики и управления, 180-191. (2017)

Падерин И.Д. «Производственная программа как основа динамичной системы планирования деятельности промышленного предприятия в современных условиях». Журнал вестник экономической науки, 71-83. (2015)

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

Магистр:
Мехралиев Фаррух Руфат
II курс группа R7122

Научный руководитель:
к.э.н., доцент Исмаилова Л.Г.

Человеческий капитал – это концепция, которая стала фундаментальным камнем в современной экономике. Она охватывает множество аспектов, таких как навыки, знания, практический опыт, состояние здоровья и уровень образования, которые люди приобретают на

протяжении своей жизни. Этот явление стало неотъемлемой частью обеспечения стабильного экономического роста. Настоящее исследование призвано более глубоко рассмотреть определение человеческого капитала и поглубже понять его роль в современной экономике.

Человеческий капитал являться крайне значимый ресурс в современной экономике. Он охватывает широкий спектр человеческих качеств и способностей, формирующихся в процессе образования, практического опыта, обучения и поддержания здоровья. Понятие человеческого капитала поднимает на более высокий уровень понимание того, как люди и их знания могут стать движущей силой экономического развития. Образование играет роль углового камня человеческого капитала. Качественное образование приносит обществу заметную пользу, так как формирует специалистов с глубокими знаниями и аналитическими навыками. Образованные люди могут легче адаптироваться к меняющимся условиям на рынке труда и активно участвовать в инновационных процессах. Это позволяет не только улучшает качество рабочей силы, но также стимулирует экономическое развитие через повышение производительности труда и внедрение инноваций. Не следует недооценивать важность практического опыта и навыков. Люди, обладающие разнообразными навыками и опытом, способны эффективно решать сложные задачи и приспосабливаться к изменяющимся условиям на рынке труда. Этот элемент человеческого капитала становится ключевым в нынешней экономике, где технологические изменения происходят быстрее, чем когда-либо.

Социальный капитал, включая навыки общения, лидерские качества и умение работать в коллективе, также является важным компонентом человеческого капитала. Компетентность в области социальных взаимодействий способствует более легкому взаимопониманию в рабочей среде и способствует формированию более продуктивных команд.

Человеческий капитал играет огромную роль в современной экономике. Развитие образования, улучшение уровня здоровья и инвестиции в развитие умений стали ключевыми факторами, определяющими успех и устойчивый рост государства. Человеческий капитал играет ключевую роль в экономическом развитии в ряде аспектов:

- Повышение производительности труда и стимулирование инноваций: Люди, обладающие высоким уровнем образования и разносторонними навыками, работают гораздо более продуктивно.

- Влияние образования и профессиональной подготовки: Образование находится в центре человеческого капитала. Качественное образование обеспечивает людей необходимыми знаниями и навыками для успешной карьеры и внесения существенного вклада в экономику.

- Социальная мобильность и экономический рост: Развитие человеческого капитала предоставляет людям возможность повысить свой уровень жизни и подняться по социальной лестнице.

- Влияние здоровья на рабочую силу и экономику: Здоровые работники более продуктивны и способны работать более долго. Поэтому здоровье также играет важную роль в составе человеческого капитала.

Инвестиции в человеческий капитал – это необходимый механизм для его развития. Государство и частные лица могут внести свой вклад в формирование и укрепление человеческого капитала. Государственные программы образования и здравоохранения: Государство играет важную роль в создании инфраструктуры для развития человеческого капитала. Программы в области образования и здравоохранения обеспечивают доступ к образовательным учреждениям и медицинскому обслуживанию, что способствует повышению уровня образования и здоровья населения.

Значение долгосрочных инвестиций: Инвестиции в человеческий капитал часто требуют долгосрочного планирования и усилий. Это

относится как к образованию, так и к здоровью. Долгосрочные вложение создают основу для устойчивого экономического роста и процветания общества.

Список литературы:

1. С.А. Дятлов. Основы теории человеческого капитала - СПб.: СПбУЭФ, 2007. 376 с.
2. В.Р. Веснин. Управление персоналом. Теория и практика. – М.: Проспект, 2009. 688с.
3. Хекман, Дж. Дж., & Каутц, Т. (2012). Убедительные доказательства наличия мягких навыков. Экономика труда, 19 (4), 451-464.
4. Беккер, Г. С. (1993). Человеческий капитал: теоретический и эмпирический анализ с особым упором на образование. Издательство Чикагского университета.

РИМЕНЕНИЕ ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ К ИННОВАЦИЯ

Магистр: Научный руководитель:
Гамидли Али Адиль д.ф.э, доцент
Акимова С.К
2 курс, группа Р7122

Инновационный сектор экономики обогащается благодаря инновационным компаниям и стартапам, которые являются двигателями новых идей, продуктов и технологий, способствуя инновационному развитию и совершенствованию деловой практики. Однако важно отметить, что развитие стартапов требует значительных ресурсов, в том числе финансовых, человеческих и временных, и часто сопряжено с высокими рисками. Согласно исследованию CB Insights, в 2022 году стартапы по всему миру привлекли в общей сложности 415,1 миллиарда долларов от инвесторов, что еще раз показывает важность и привлекательность этого

сектора. В связи с этим маркетинг становится фактором, которому многие менеджеры уделяют особое внимание. Отчасти это связано с тем, что инновации, создаваемые компаниями, не всегда сразу становятся понятными конечным пользователям. В настоящее время стартапы выделяют значительные средства, примерно 35% своего бюджета, на маркетинг. В последние десятилетия наблюдается заметный рост интереса к использованию поведенческой экономики в маркетинге при продвижении инновационных продуктов. Поведенческая экономика основана на понимании когнитивных аспектов принятия решений человеком, учитывая, что люди не всегда ведут себя рационально и не всегда стремятся максимизировать свою выгоду. Одним из ключевых аспектов применения поведенческой экономики в маркетинге является использование понимания когнитивных искажений в человеческом мышлении с целью влияния на поведение потребителей и мотивацию к приобретению новых товаров и услуг. Согласно принципам жизненного цикла внедрения инновационных продуктов, на начальном этапе только ограниченное число потребителей будет готово приобрести инновационный продукт. (2,5% - новаторы, 13,5% - ранние последователи). Поведенческая экономика предоставляет инструменты для использования психологических методов и манипуляций, которые способствуют изменению восприятия и убеждения потребителей, делая инновационные продукты более привлекательными и доступными для большинства. Помимо разработки маркетинговой стратегии для инновационных компаний, поведенческая экономика играет важную роль в определении их бизнес-модели. Примечательным и давно зарекомендовавшим себя примером этого эффекта является эффект владения, также известный как эффект эндаумента. Дэниел Канеман и Ричард Талер описали этот эффект, который проявляется в том, что люди придают большое значение вещам, которыми они владеют. Например, если

вы предложите людям продать принадлежащую им вещь, они часто будут ценить ее выше, чем она стоит на самом деле. Эта концепция становится особенно ценной, поскольку помогает объяснить, почему люди склонны переоценивать то, что у них уже есть. Таким образом, поведенческая экономика может быть успешно интегрирована в различные аспекты деятельности начинающих компаний. Такой подход является мощным инструментом в области инноваций, позволяющим исследователям и предпринимателям лучше понимать и учитывать поведение человека при разработке и внедрении новых идей и продуктов.

Список литературы

1. "Misbehaving: The Making of Behavioral Economics" by Richard H. Thaler
2. "Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness" by Richard H. Thaler and Cass R. Sunstein
3. "Thinking, Fast and Slow" by Daniel Kahneman

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО МАРКЕТИНГА

Магистр:
Мамедова Джамиля Расул Рза
2 курс, группа P7122

Научный руководитель:
Доц. Рзаев Мирза Ага-

Исследуется роль управления стратегическим маркетингом в современных организациях которая сталкивается с вызовами, представленными быстро меняющейся технологической средой и эволюцией потребительского поведения. Гибкость, адаптивность и использование современных технологий становятся ключевыми факторами

успешного управления. Современные тенденции включают в себя устремление к устойчивому маркетингу и социальной ответственности, что требует интеграции соответствующих стратегий. Кроме того, цифровые платформы и социальные сети становятся неотъемлемой частью стратегий, обеспечивая прямое взаимодействие с потребителями и создание долгосрочных отношений.

Современное состояние и тенденции развития управленческой системы стратегического маркетинга представляют собой важный аспект успешного функционирования современных организаций. В настоящее время наблюдается стремительное развитие технологий и изменение потребительского поведения, что представляет вызов для управленческой системы стратегического маркетинга. Организации должны быть гибкими и адаптивными, чтобы эффективно реагировать на изменения внешней среды и быстро внедрять инновации в свои маркетинговые стратегии. Важным элементом современной управленческой системы является активное использование данных и аналитики. Современные технологии позволяют собирать и анализировать большие объемы данных о потребительском опыте, предоставляя организациям ценные инсайты для разработки персонализированных стратегий маркетинга.

Тенденции развития управленческой системы стратегического маркетинга также включают уклон в сторону устойчивого маркетинга и ответственного бизнеса. Потребители все более ориентированы на ценности, связанные с социальной ответственностью компаний, что требует от управленческих систем внедрения соответствующих стратегий. Системное использование цифровых платформ и социальных сетей также становится неотъемлемой частью стратегического маркетинга, предоставляя организациям возможность прямого взаимодействия с потребителями и строительства долгосрочных отношений. Таким образом,

современная управленческая система стратегического маркетинга должна учитывать динамику изменений в бизнес-среде, активно использовать технологии анализа данных, инвестировать в устойчивость и поддерживать принципы социальной ответственности для достижения долгосрочного успеха в современном бизнесе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Котлер, Ф. "Основы маркетинга" - классическое руководство по маркетингу.
2. Портер, М. "Конкуренция: как достичь высоких результатов и обеспечить их устойчивость" - стратегические аспекты конкуренции.
3. Каплан, Р., Нортон, Д. "Сбалансированная система показателей: от стратегии к действию" - о применении стратегических показателей в управлении.

SÜNİ İNTELLEKTİN RƏQƏMSALLAŞMADA ƏHƏMİYYƏTİ

Bakalavr:
Məmmədova Gülər Elcan qızı
IV kurs.qrup 751.20

Elmi rəhbər:
Prof. Süleymanov Q.S

Günümüzdə elm dünyasının əsas hədəfi insanlar kimi düşünən və qərar verən, hətta onlardan daha üstün zəkaya malik olan süni intellektli robotlar istehsal etməkdir. Və bəşəriyyətin inkişafının bu mərhələsində süni intellekt insanların ailə və cəmiyyət münasibətlərinə güclü təsir edir. Yaradıldığı gündən barəsində optimist və pessimist fikirlər səslənsə də, hazırda süni intellektin texnologiyanın inkişafında mühüm yer tutması şübhəsizdir. Süni intellektin əsası keçən əsrin ortalarında qoyulub və insanlar ondan müxtəlif sahələrdə istifadə edirlər. Süni intellekt riyazi elm və texnologiya olaraq ən çox investisiya qoyulan və maraq

doğuran sahələrdən biri hesab olunur. Və daha çox təhsil, səhiyyə, maliyyə, ağır sənaye, neyrocərrahiyyə və digər sahələrdə istifadə olunur.

Dünyadakı müasir trendlərdən kənarda qalmayan ölkəmiz üçün də bu texnologiyaların inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bu sahədə kifayət qədər uğurlu beynəlxalq təcrübələr mövcuddur və bizə qalan onlardan yararlanmaqdır. Süni intellekt sahəsində elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, həmçinin bu sahədə ixtisaslaşmaya dövlət dəstəyinin artırılması olduqca faydalı olacaqdır. Bununla yanaşı, süni intellektin insanları əvəz etməsi üçün yox, onların işini sürətləndirmək, səhv qərarların verilməsindən çəkindirmək həmçinin onları sığortalamaq üçün istifadə olunduğunu təbliğ etmək lazımdır. Belə olarsa, süni intellekt cəmiyyət tərəfindən anlayışla qarşılanacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Akademik Rasim Əliquliyev - "Xalq qəzeti" müsahibəsi 2023

RƏQƏMSAL MARKETİNQİN ƏN SON TRENDLƏRİ

Bakalavr:
Cəbrayılova İlkanə Ərəstun qızı
Kurs 3, qrup 753.21

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos Zeynalova Səadət Cümşüd qızı

Hazırda Rəqəmsal marketinq sahəsi sürətlə inkişaf edir və müasir iş dünyasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal marketinq vasitəsilə şirkətlər müştərilərlə daha effektiv şəkildə sosial media və e-ticarət platformalarından istifadə edərək əlaqə qura bilir və məhsulları təklif edir.

Rəqəmsal marketinq strategiyası məhsul və ya xidmətlərinizlə maraqlanan mövcud müştərilər və şəxslərlə əlaqə yaratmaq üçün sosial media, klik başına ödəmə, axtarış B2B marketinqi ilə B2C marketinqi arasında hər bir biznes sahibinin bilməli olduğu bir neçə əsas fərq var. Biznesdən biznesə marketinq və ya B2B marketinqi, məhsul və ya xidmətlərini fərdi istehlakçılara deyil, başqa

biznesə satan biznesə aiddir. B2C marketinqi isə fərdi istehlakçıları və onların ehtiyaclarını hədəfləyir. B2C marketinqi ilə fərd istehlakçıdır və onlar biznesinizdən özləri üçün satın alırlar. B2C marketinqinin bəzi nümunələrinə ərzaq mağazası kimi şəxslərə ərzaq satan mağaza və ya Netflix kimi insanlara TV/film abunəlikləri satan axın platforması daxildir.

İnfluencer marketinqi-brendlərin əmtəə və ya xidmətlərini tanıtmaq üçün məşhur sosial media istifadəçiləri və brendlər arasında əməkdaşlıqdır.

Məzmun marketinqi müvafiq məqalələr, videolar, podkastlar və digər media yaratmaq və paylaşmaqla auditoriyanı cəlb etmək, cəlb etmək və saxlamaq üçün istifadə edilən marketinq strategiyasıdır.

Rəqəmsal marketinq ənənəvi marketinqdən daha geniş auditoriyaya çatmaqla yanaşı, həm də daha aşağı qiymətə malikdir. Toplanan məlumatlar daha dəqiq və konkret olmağa meyllidir. Rəqəmsal marketinq müştərilərinizlə real vaxt rejimində ünsiyyət qurmağa imkan verir. Ən əsası, onların sizinlə ünsiyyət qurmasına imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kingsnorth, S. (2019). Digital marketing strategy: an integrated approach to
online marketing.

2. Kannan, P. (2017). Digital marketing: A framework, review and research agenda. International Journal of Research in Marketing

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL- İQTİSADİ DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Bakalavr:
Əsədzadə Nurlan Məhəbbət oğlu
IV kurs.qrup 751.20

Elmi rəhbər:
Prof. Süleymanov Q.S

Ordumuzun şanlı qələbəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş torpaqların ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından yararlanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər önümüzdəki illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın nüfuzunun daha da artacağına əminlik yaradır. Qarşıdakı 10 il ərzində 5 milli prioritet sahəsi reallaşdırılacaqdır:

1) İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış;

2) Təmiz ekoloji mühit və "yaşıl artım" ölkəsi;

3) Sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;

4) Dayanıqlı artan rəqabətli iqtisadiyyat;

5) Rəqabətli insan kapitalı və modern innovasiyaların cəmləndiyi məkanı;

Ölkədəki iqtisadi artım innovativ və effektiv özəl təşəbbüslərə söykənməli, dövlət və özəl əməkdaşlığı möhkəmləndirməlidir. Yenilikçiliyə malik özəl sektorda fəaliyyət daha da canlandırılmalı, həmçinin qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində özəl sektorun payı yüksəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1) İqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər - Azərbaycan 2030;

2) t.f.d Abbas Xuda oğlu Məsumov - Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi

АНАЛИЗ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА В БИЗНЕС-СРЕДЕ

Магистр:
Р.А. Абасов
2 курс, группа P7122

Научный руководитель:
Доц. Ф.А. Гулиев

Диверсификация производства относится к расширению предложения продуктов или услуг бизнеса на новые рынки или отрасли. Стратегическое планирование имеет решающее значение при реализации

таких инициатив по диверсификации, поскольку оно включает в себя оценку рисков, определение возможностей и создание дорожной карты для успешной реализации. Вот анализ стратегического планирования в контексте диверсификации производства в бизнес-среде: Стратегическое планирование начинается с тщательного исследования рынка с целью выявления потенциальных возможностей для диверсификации. Это включает в себя анализ рыночных тенденций, потребностей клиентов и конкурентной среды, чтобы определить области, в которых бизнес может расширяться. Эффективное стратегическое планирование предполагает правильное распределение ресурсов. Диверсификация может потребовать значительных финансовых инвестиций, а также квалифицированного персонала. При планировании следует учитывать, как будут распределяться и управляться ресурсы для поддержки усилий по диверсификации. Диверсификация может включать выход на новые рынки с другой нормативной средой. Стратегический план должен включать глубокое понимание нормативных требований и мер по обеспечению соответствия. Хороший стратегический план должен быть гибким и адаптируемым к меняющимся рыночным условиям. Диверсификация может потребовать корректировок на основе обратной связи, новых тенденций или непредвиденных проблем.

В заключение можно сказать, что стратегическое планирование диверсификации производства — это комплексный процесс, который включает в себя тщательный анализ, управление рисками, распределение ресурсов и постоянную оценку. Хорошо составленный план представляет собой дорожную карту для успешной диверсификации и помогает бизнесу справиться со сложностями выхода на новые рынки или отрасли.

Литература

1. Адема К.Л. и Роил В. С. (2010), «Сканирование окружающей среды для дизайна будущих мероприятий», Международный журнал гостиничного менеджмента, 29, стр. 199-207.

2. https://www.economy.gov.az/az

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Bakalavr:Quliyeva Sevinc Səfər Əmir
lll kurs:761.21

Elmi rəhbər: dos. Əhmədova Əkimə

Müasir dövrdə insan resurslarının idarə edilməsi üçün biznes fəalyyyətin yüksəldərək vaxt və xərc baxımından optimallaşdırılır.

Müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsi insanlarla əlaqəli fəaliyyətləri, məsələn işə qəbulu, onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, təlim və s.-ni əhatə edir. İnsan resurslarının idarə edilməsi vasitəsilə müəssisələr insan resurslarının əməliyyat məhsuldarlığını artırmaq üçün bir sıra planlar planlar tətbiq edə bilərlər.

Maliyyə və istehsal idarəçiliyi kimi, insan resurslarının idarə edilməsinində xüsusi məqsədləri şəxsi və təşkilati məqsədlər göstərə bilərik.

Şəxsi məqsəd dedikdə rəhbərlik işçilərdən səmərəli istifadə edirək, yüksək məhsuldarlıq və ixtisaslı kadrları müəyyənləşdirirlər. Ayrı-ayrı işçilərin fəaliyyətini öyrənərək, menecerlərə işçiləri mükafatlandırmaq və həvəsləndirmək üçün daha onlarla yaxından əlaqə yaratmağa imkan yarana bilər.

Təşkilati məqsədlər isə təşkilatlar və müəssisələr kollektiv məhsuldarlığı ən yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün insan resurslarını optimallaşdırmalıdırlar. Hazırda insan resurslarının idarə edilməsi təşkilatlar və müəssisələr üçün əvəzsiz rol oynayır. İnsan resurslarının idarə edilməsininin əhəmiyyətinə daxildir: işçilərin kompensasiya siyasətlərini müəyyən etmək, rəhbərliyi və işçiləri bir

araya gətirmək, Biznes Məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərmək. Rəhbərlik işçilərini dinlədikdə, çox güman ki, daha çox məşğul olacaq və biznes üçün daha çox çalışacaqlar.Harvard Business Review tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərir ki, tədqiqat iştirakçıları qrupu dinləmə bacarıqları üzrə təlim keçdikdə dinləyicinin natiqin ehtiyaclarını anlamaq və qavramaq qabiliyyəti ən azı 25%, hətta 40%-ə qədər yaxşılaşır.Dinləmək insanlar arasında münasibətləri gücləndirmək üçün eyni dərəcədə vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi Dərslik ‘İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, AZ 1001 Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi,6
2. https://fieldcheck.biz/library/human-resource-management.html

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ПРОЦЕССЫ.

Магистр: Мамедова Нигяр
I курс, R7213
Научный руководитель: Мамедова З. Х.

Цифровые технологии играют огромную роль в современной промышленности, изменяя способы производства, управления и мониторинга процессов. Они привносят новые возможности для оптимизации производственных процессов, повышения эффективности и конкурентоспособности предприятий. В данном тезисе мы рассмотрим, как цифровые технологии влияют на современную промышленность, их основные преимущества и их влияние на производственные процессы. Одним из ключевых преимуществ цифровых технологий является увеличение производительности и эффективности производственных процессов. Например, благодаря внедрению IT-решений, предприятия

получают возможность мониторинга состояния оборудования в режиме реального времени. Это позволяет оперативно выявлять и устранять неисправности, предотвращать аварии и сбои, а также планировать профилактические работы. Такой подход снижает риск простоев оборудования и увеличивает его срок службы. Использование аналитики данных также позволяет оптимизировать производственные процессы. Алгоритмы машинного обучения могут анализировать большие объемы данных и выявлять закономерности. На основе этих данных можно оптимизировать расходы на энергию, сырье и другие ресурсы, а также улучшить качество продукции. Еще одним важным преимуществом цифровых технологий является возможность создания гибких и адаптивных производственных систем. Автоматизация процессов позволяет быстро перенастраивать оборудование под новые задачи, изменять конфигурацию производственных линий и управлять производством в режиме реального времени. Это особенно актуально в условиях быстро меняющегося рынка, когда предприятия должны быть готовы к быстрым изменениям спроса и требований потребителей. Кроме того, цифровые технологии способствуют развитию концепции, которая предполагает полную цифровизацию производственных процессов. Это включает в себя создание "умных" заводов, где все оборудование и системы связаны в единую цифровую сеть. Такие заводы могут самостоятельно принимать решения на основе данных, оптимизировать свою работу и взаимодействовать с другими предприятиями и поставщиками.

Однако несмотря на все преимущества цифровых технологий, их внедрение также сталкивается с рядом вызовов и проблем. Одной из основных проблем является необходимость инвестирования в обновление оборудования и обучение персонала. Многие предприятия сталкиваются с трудностями при переходе на новые технологии из-за высоких затрат на

обучение сотрудников и приобретение нового оборудования. Кроме того, цифровые технологии создают новые угрозы в области кибербезопасности. Подключение оборудования к сети Интернет может сделать его уязвимым для кибератак. Поэтому предприятия должны уделять большое внимание защите своих цифровых систем от хакерских атак и вирусов.

В целом, можно сказать, что цифровые технологии играют огромную роль в современной промышленности, изменяя способы производства, управления и мониторинга процессов. Они предоставляют предприятиям новые возможности для оптимизации производственных процессов, повышения эффективности и конкурентоспособности. Однако их внедрение также сталкивается с вызовами, такими как необходимость инвестиций, кибербезопасность и разработка стандартов. Важно помнить, что успешное использование цифровых технологий требует комплексного подхода, который включает в себя не только технические аспекты, но и организационные и культурные изменения.

Список литературы

1. Т. В. Куладжи, А. В. Бабкин, С. Ю. Муртазаев «Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы», стр. 686-727, 2017 г.
2. А. С. Алетдинова, А. В. Бабкин (под редакцией доктора экономических наук, проф. А. В. Бабкина) «Цифровая трансформация экономики и промышлености: проблемы и перспективы: монография», стр. 807, 2017 г.
3. А. А. Алимбаев, Б. С. Битенова «Цифровая экономика: особенности формирования и тенденции развития. Экономика: стратегия и практика», стр. 57-69, 2019 г.

4. В. В. Акбердина, О. П. Смирнова «Сетевые сопряженые производства в контексте четвертой промышленной революции. Журнал экономической теории», стр. 116-125, 2017 г.
5. Г. Головенчик «Теоретические подходы к определению понятия цифровая экономика», стр. 54-59, 2018 г.

КЛАССИФИКАЦИЯ РИСКОВ НА РАЗНЫХ СТАДИЯХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Магистрант: Научный руководитель:
Эмин Зейналов Ибрагимова Натаван
Курс: II, Группа: R7212

Риск в инновационных проектах представляет собой возможность непредвиденных событий или условий, которые могут повлиять на достижение поставленных целей. В перерабатывающей промышленности, где инновации необходимы для оптимизации производственных процессов и улучшения продукции, эффективное управление рисками становится ключевым фактором успеха.

Для эффективного управления рисками, связанными с инновационными проектами, важно сначала выявить и классифицировать различные типы рисков. Существует несколько типов рисков, связанных с инновационными проектами в предприятиях:

1. **Технологический риск:** Этот тип риска связан с неопределенностью в производительности и надежности новой технологии или оборудования, используемых в проекте. Это может привести к задержкам, перерасходу средств или даже к неудаче проекта.

2. **Рыночный риск:** Рыночные риски связаны с изменениями в спросе на рынке или конкуренцией, что может привести к менее успешным продажам, чем ожидалось, или потере доли рынка.

3. **Финансовый риск:** Финансовые риски связаны с неопределенностью в расходах на проект, денежных потоках или доходности инвестиций. Это может привести к финансовым убыткам или к затруднениям в получении необходимого финансирования.

4. **Регуляторный риск:** Регуляторные риски связаны с изменениями в законодательстве или правительственной политике, которые могут повлиять на целесообразность или соблюдение проекта.

5. **Операционный риск:** Операционный риск связан с производительностью и надежностью процессов и процедур организации, включая производство, контроль качества и управление цепочкой поставок.

Путем выявления и классификации рисков, связанных с инновационными проектами, организации могут разработать настроенные планы управления рисками, отвечающие их конкретным потребностям и помогающие им достичь своих бизнес-целей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кочерова В. В. Обзор способов классификации рисков инновационных проектов // Проблемы и перспективы экономики и управления: материалы III Междунар. науч. конф. / Декабрь 2014;

2. Мухаметзянова Д. Д. Особенности классификации рисков инновационных проектов // Журнал - Управление экономическими системами: электроннный научный журнал С. 5-6 / 2013.

ELEKTRON TİCARƏT

Magistr:
Mahmudlu Cahangir Şirvani oğlu
II Kurs , A7222 Menecment

Elmi rəhbər:
Səmədov Sakit

E-ticarətin İnkişafı və tarixi:

E-ticarət, elektronika ticarət anlamına gəlir və internetin əsaslanmasından sonra ənənəvi ticarəti dəyişməyə başlamışdır. Ən qədim e-ticarət təcrübələri 1970-ci illərdə başlamışdır. Amazon, 1995-ci ildə onlayn kitab satışı ilə start götürdü və sonra böyük vəzifələrə nail oldu.

E-ticarətin Fəaliyyət Prinsipləri:

E-ticarətdə əsas prinsip müştərilərin onlayn ortamda məhsulları seçməsi, sifariş verməsi və ödəniş etməsidir. Təhlükəsizlik və müştəri məlumatlarının qorunması e-ticarətin ən əhəmiyyətli aspektlərindəndir.

E-ticarətin Modelləri və Platformaları:

B2B (business-to-business), B2C (business-to-consumer), C2C (consumer-to-consumer) kimi əsas e-ticarət modelləri mövcuddur.

Shopify, Magento, WooCommerce kimi platformalar müxtəlif e-ticarət layihələrinin əsasını təşkil edir.

Mobil E-ticarət (M-ticarət):

Mobil tətbiqlər və responsive dizayn, müştərilər üçün onlayn alış-verişi daha asan və rahat hala gətirir. M-ticarətin inkişafı, istifadəçilərə istədikləri hər an və yerdə alış-veriş etmə imkanı verir.

E-ticarət və Digər Biznes Sahələri:

E-ticarətin şirkətlər və bazarlar üçün əhəmiyyəti böyük olaraq artmaqdadır. E-ticarətin müasir biznes praktikalarına təsiri, bir çox şirkətin daha effektiv və müştəri mərkəzliliklə işləməsinə kömək edir.

E-ticarətin İri İmpaktı və Nailiyyətləri:

Marketinq və reklam strategiyaları e-ticarətdə çox əhəmiyyətlidir və müştəri razılığı və loyallığı üçün əsaslı rol oynayır.

Müştəri məlumatlarının əhəmiyyətli və təhlükəsiz şəkildə saxlanması nailiyyətləri təmin edir.

Sosial Medianın E-ticarətdə Rolu

Sosial mediyanın e-ticarətdə böyük rolu vardır və şirkətlər müştərilərlə doğrudan əlaqə qurmaq və reklamını etmək üçün sosial mediadan istifadə edir.

Sosial mediyanın e-ticarətdə böyük rolu vardır və şirkətlər müştərilərlə doğrudan əlaqə qurmaq və reklamını etmək üçün sosial mediadan istifadə edir.

Sosial media tətbiqlərinin e-ticarətdə nailiyyətlərinin olması üstünlüklüdür.

E-ticarətin əsas prinsipləri müştəri və satıcılar arasında onlayn ticarət prosesini təhlükəsiz və səmərəli etməyə nail olmağı hədəfləyir. Bu prinsiplər müştəri təcrübəsini təmin etmək, ödəniş proseslərini idarə etmək və satıcıların məhsullarını və xidmətlərini effektiv şəkildə satmaq üçün əhəmiyyətli funksiyaları özündə əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Fatih Anıl, Yeni Nesil İş Modeli Pazarlama 5.0, 75 -125 , Humanist Kitap Yayıncılık 2019
2. Fatih Anıl, Pazarlamadan Perakendeye , 107-114 ,182-190 , Beta Kitap 2020

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ.

Магистр:
Керимов Рамиль Мохсум
Ульвия
2 курс, группа R7212

Научный руководитель:
Доц. Гусейнова

В современном контексте инновационное развитие промышленных предприятий ориентировано на несколько ключевых направлений, включая

внедрение передовых технологий, цифровизацию производства, устойчивое использование ресурсов, развитие новых продуктов и услуг, а также формирование гибких и адаптивных бизнес-моделей, способствующих повышению эффективности и конкурентоспособности предприятий в условиях быстро меняющегося рынка и технологического прогресса.

Основные направления инновационного развития промышленных предприятий включают в себя внедрение искусственного интеллекта, интернета вещей и больших данных для оптимизации производственных процессов, повышение энергоэффективности, а также активное внедрение концепций индустрии. Важным аспектом также является развитие кооперации с инновационными стартапами, научно-исследовательскими учреждениями и партнерами в целях совместного создания и внедрения новых технологий и решений.

Помимо технологических аспектов, инновационное развитие промышленных предприятий также фокусируется на усилении управленческой гибкости, обучении персонала для работы с новыми технологиями, а также создании инновационной культуры внутри организации. Важными направлениями также являются экологическая устойчивость, разработка новых материалов и технологий производства, а также поиск новых рыночных возможностей при помощи вкладывание ресурсов в несколько источников прибыли продукции и услуг.

В контексте инновационного развития промышленных предприятий акцент делается на разработке и внедрении современных методов управления производственными процессами, включая системы автоматизации, роботизацию и цифровую трансформацию. Ключевыми направлениями также являются исследование и применение новых материалов, технологий экологической очистки и обеспечение безопасности производственной деятельности. Стратегическая ориентация на инновации

способствует не только укреплению позиций на рынке, но и созданию условий для устойчивого и долгосрочного развития промышленных предприятий в современных условиях динамичных изменений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Д. Бессант "Инновации и предпринимательство" (2015) University of Exeter
2. Р. Дауз. "Инновационное управление: стратегии и практика".
3. М. Портер, Д. Миллард. "Конкуренция: стратегия, структура, методы". (1980)

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ВЕНЧУРНОГО ИНВЕСТИРОВАНИЯ НА ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ.

Магистрант:
Кянан Салаев Вугар оглы
2 курс, R7212

Научный руководитель:
доц. Мамедова Зульфия Гасан гызы

В данном тезисе рассматривается влияние глобальных тенденций венчурного инвестирования на развитие промышленного сектора в Азербайджане. Анализируются как международные динамики в сфере венчурного капитала, так и специфические условия Азербайджана, обуславливающие необходимость адаптации глобальных практик к местному контексту.

В глобальном масштабе венчурное инвестирование выступает как ключевой фактор инноваций и технологического развития в промышленном секторе. Этот тренд подкрепляется быстрым ростом инвестиций в высокотехнологичные стартапы, включая области искусственного интеллекта, робототехники и чистых технологий. Рынок венчурных

инвестиций демонстрирует рост, особенно в развивающихся экономиках, где промышленность играет значимую роль в экономическом развитии.

Для Азербайджана, страны с богатыми природными ресурсами и стратегическим географическим положением, важно использовать возможности, предоставляемые венчурными инвестициями для диверсификации экономики. Правительство Азербайджана инициировало ряд программ для поддержки инноваций и венчурных инвестиций, включая создание специализированных фондов, таких как Infipro и Khazar Ventures, которые направлены на поддержку начинающих предприятий в сфере информационных и коммуникационных технологий.

Однако, несмотря на эти усилия, Азербайджан сталкивается с рядом вызовов, связанных с адаптацией глобальных тенденций венчурного капитала к местным условиям. Эти проблемы включают необходимость развития правовой и регуляторной базы, поддержки инноваций и технологического развития, а также привлечения иностранных инвестиций.

В заключение тезис подчеркивает важность глобальных тенденций венчурного инвестирования для экономического и промышленного развития Азербайджана. Рекомендуется, чтобы страна продолжала следовать мировым практикам, при этом адаптируя их к своим уникальным условиям, с акцентом на диверсификацию экономики, развитие новых технологий и укрепление международного сотрудничества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. S&P Global Market Intelligence. (2022, December). Global venture capital deal value falls 66.7% YoY in December 2022. URL: https://www.spglobal.com/marketintelligence/en/news-insights/latest-news-headlines/global-venture-capital-deal-value-falls-66-7-yoy-in-december-2022-73826071

2. Bain & Company. (n.d.). Global venture capital outlook: Latest trends [Snap Chart]. URL: https://www.bain.com/insights/global-venture-capital-outlook-latest-trends-snap-chart/

3. GlobeNewswire. (2023, May 19). Venture Capital Investment: Global Market Report 2023. URL: https://www.globenewswire.com/news-release/2023/05/19/2672555/0/en/Venture-Capital-Investment-Global-Market-Report-2023-Sector-to-Reach-522-5-Billion-by-2027-at-a-20-1-CAGR.html

4. EY. (2022). Q4 2022 venture capital investment trends. URL: https://www.ey.com/en_us/growth/venture-capital/q4-2022-venture-capital-investment-trends

5. Business Wire. (2020, December 8). Global Venture Capital Investment Market 2020 to 2025. URL: https://www.businesswire.com/news/home/20201208005604/en/Global-Venture-Capital-Investment-Market-2020-to-2025---Industry-Trends-Share-Size-Growth-Opportunity-and-Forecast---ResearchAndMarkets.com

6. Report.az. (n.d.). Investments in Azerbaijan's economy up by 21%. URL: https://report.az/en/finance/investments-in-azerbaijan-s-economy-up-by-21/

7. Trend News Agency. (n.d.). Azerbaijan's Caucasus Ventures names volume of investments in startups. URL: https://en.trend.az/business/economy/3817321.html

8. Shizune.co. (n.d.). VC Funds in Azerbaijan. URL: https://shizune.co/investors/vc-funds-azerbaijan

ОСНОВНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА

Магистр: Мирзагаев Мурадага Вахид

Научный руководитель: Доц. Гусейнова Ульвия

2 курс, группа R7212

В наше время сложно представить функционирование фирм и предприятий без применения цифрового маркетинга. Цифровой маркетинг – понятие довольно новое и не столь широко применяемое в современных компаниях. Применение цифрового маркетинга требует тщательного и своевременного анализа. Под анализом цифрового анализа понимается рассмотрение основных путей развития и внедрения маркетинга на предприятии. В цифровом маркетинге имеются такие основные понятия, как элементы и инструменты цифрового маркетинга.

В данной работе рассмотрим основные инструменты цифрового маркетинга. К этим инструментам можно отнести: контент маркетинг, email маркетинг, управление социальными сетями, таргет реклама в социальных сетях, контекстная реклама, медийная реклама, SEO, партнерские рекламы, сайт компании, аудио и видео реклама и т.д. Каждый из данных инструментов по своему уникален и используется в определенной сфере и при определенной задаче со стороны заказчика.

На сегодняшний день один из распространенных инструментов цифрового маркетинга является применение SMM. Значение данного термина подразумевает под собой управление социальными сетями компании и реклама на соответствующей платформе. Реклама в социальных сетях имеет большой вес и огромный охват аудитории по всему миру. Этот путь является одним из основных путей повышения продаж и распространения брендированного контента. Наиболее распространенными платформами для ведения маркетинга в социальных сетях, является всеми известные мировые платформы – Facebook, Instagram, LinkedIn, Tik Tok и поисковые системы Google, Yandex, Bing и т.д.

Список литературы

1. Котлер Ф. "Основы маркетинга" - классическое руководство по маркетингу.
2. Барден Фил «Взлом маркетинга», 2017.
3. Маркетинг для немаркетологов: руководство по созданию успешных маркетинговых стратегий и увеличению прибыли.

“HUMANİTAR FƏNNLƏR” BÖLMƏSİ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ

Bakalavr:
Qafarzadə Aysu Sücaəddin
303.23 qrup, I kurs

Elmi rəhbər: müəllim Qasımova Sədaqət

Azərbaycan təhsilinin milli tariximizdə coşğun yüksəlişi, əsl intibah illəri kimi daxil olan ilk mərhələsi Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Ümumilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən ölkəmizdə elmin və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərməyə başlamışdır. Təhsil millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməlidir. Dövlət rəhbəri və siyasətçi kimi bütün müsbət xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən Heydər Əliyev elm və təhsil sahəsinə xüsusi diqqət göstərməsi təqdirəlayiqdir. Sual oluna bilər ki, Heydər Əliyev niyə təhsilə bu qədər önəm verirdi? Çünki dahi lider bilirdi ki, bir milləti irəliyə aparan yeganə önəmli faktor, aparıcı qüvvə təhsildir. Aydındır ki, bir milləti məhv etmək üçün onun elmini, təhsilini məhv etmək kifayətdir. Məhz bu konteksdən yanaşdıqda Ulu öndər Azərbaycan xalqını və dövlətini məhv olmaqdan xilas etmişdir.

Heydər Əliyev təhsil strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğunu aydın görürdü və təhsil sistemində ciddi islahatlar həyata keçirirdi. 1972-ci ildə “Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında” və 1973-cü ildə “Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında” qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-yə çatdırılmışdır. Bu da yüzlərlə ucqar yaşayış məskənlərində orta ümumtəhsil məktəblərinin açılışı minlərlə azyaşlının təhsilə cəlb edilməsi demək idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də elm və təhsilin inkişafını diqqətdən kənar qoymurdu. Ümummilli lider öz çıxışlarında da dəfələrlə təhsilin

mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu vurğulayaraq qeyd etmişdi ki, təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə də ticarətdir. Bu cəmiyyətin xüsusi intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir.

2002-ci ildə ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı milli elm və təsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. 17 fevral 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamı da ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır. Hakimiyyətdə olduğu illərdə maraqlı bir ənənə yaradan Heydər Əliyev hər il yeni dərs ilinin başlanğıcında məktəblərin açılışında iştirak edir, yaranmış şəraitlə tanış olurdu. Ulu öndər təhsilin dünya standartlarına uyğun inkişafı ilə bağlı onlarla tarixi əhəmiyyətli fərmanlar və sərəncamlar imzalamışdır.

Bu gün əldə edilən ciddi uğurların əsas səbəbi Heydər Əliyevin bütün həyatı boyu məqsədyönlü şəkildə atdığı addımların, islahatların nəticəsidir.Ölkəmizdə qısa müddət ərzində əldə olunmuş böyük uğurların təməlində əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən ictimai-siyasi sabitlik və vətəndaş həmrəyliyi dayanıb.

İlham Əliyevin hələ 2003-cü ildə prezident kimi səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk gündən hakimiyyəti xalqa xidmət vasitəsi hesab etdiyini bildirməsi varisliyin layiqli siqnalı idi. Onun ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi xəttini yüksək səviyyədə inkişaf etdirməsi müasir dövrdə Azərbaycanın dinamik tərəqqisini şərtləndirən mühüm amildir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda alternativsiz lider, Cənubi Qafqaz regionunda isə Heydər Əliyevdən sonra ikinci böyük siyasi xadimdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1.Yaşar Əhmədov, Azərbaycan elminin və təhsilinin himayədarı, 2023
2.https://azertag.az/xeber/azerbaycan_tehsilinin_inkisafinda_ulu_onder_heyder_eliyevin_tarixi_xidmetleri-2341676
3.https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-tehsil-siyaseti-1670880755

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ

Bakalavr: Elmi rəhbər: İzzət Alıyeva
Nuri Namiq Anar
I kurs 131.23 qrup. ulkarhasani@gmail

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "Təhsil millətin gələcəyidir".Yəni gələcəyimiz savadlı, bilikli, ziyalı nəsil yetişdirməyə bağlıdır.Təhsili möhkəm olan xalqı heç bir qüvvə yıxa bilməz. Ana dilinin qanunlarını mükəmməl bilən şəxslərin əlavə dilləri öyrənməsi məqbuldur. Poliqlot insanların əhatə dairəsi, dünyagörüşü geniş olur. Bu mənada H.Əliyev demişdir: "Mən keçmişdə də demişəm, bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdirki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin". Ancaq birinci növbədə öz ana dilini-dövlət dilini yaxşı bilsin.

Zaman-zaman böyük şəxsiyyətlərimiz də dil haqqında qiymətli fikirlər söyləyiblər. Ş.İ.Xətayi demişdir: "Üç əsas amil dövlətin var olma səbəbidir-dilimiz, qeyrətimiz, məmləkətimiz". Bu üç amil hər bir dövlətin var olma səbəbidir.

Yenə də fikrimi ümumilli liderimizin dəyərli ifadələri ilə davam etdirərək bildirmək istəyirəm ki, H.Əliyev çox dil bilməyin tərəfdarı olmuşdur və bildirmişdir: "Çox dil bilmək, əlbəttə, ki, lazımdır, vacibdir. Mən bir daha arzu edirəm ki, vətəndaşlarımız ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, ərəb dilini də, fars dilini də, hətta Çin dilini də bilsinlər". Bəli, gənclərimiz nə qədər çox dil bilsələr, bir o qədər zəngin dünya görüşə malik olacaqlar. Bu, müasir dünyanın tələbləridir. Amma ən əsası ondan ibarətdirki,hər bir Azərbaycan vətəndaşı,hər bir azərbaycanlı öz ana dilini -

Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl səviyyədə bilməlidir. Gənclərimizə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın bunu aradan qaldırın.

Xaricdə təhsil alarkən, xarici dildə danışarkən,eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şey ola bilməz.

Mən bir Azərbaycan gəncliyinin timsalı olaraq Ümumilli liderimizin bütün tövsiyələrini dərk edirəm, dilimi çox sevirəm, onu heç bir dilə dəyişməyəcəyimə və qoruyacağıma dair söz verirəm.

Mənim dilim - doğma dilim - Azərbaycan dilim mənim mənəviyyatım, mənim var olma səbəbim, keçmişim, bu günüm,uğurlu gələcəyimdir!

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1.https://mod.gov.az/az/pre/25662.html

2. https://ikisahil.az/post/53204-news-53204

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TARİXİNDƏ

Bakalavr: Elmi rəhbər: müəllim Abdullayeva Könül
Həsənli Ülkər Abukərim
I kurs, 732.23E

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi ən nadir simalardan biri, türk dünyası və bəşəri-sivil dünyanın qüdrətli şəxsiyyətidir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının inkşafı ilə əlaqədar gördüyü işlər, heç nə ilə müqayisə olunmayan fədakarlığı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaddaşlarında silinməz izlərlə həkk olunub. Heydər Əliyev böyük bir dövrü əhatə edən zəngin siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan dövlətinin tarixində müstəsna rol oynamışdır. Məhz buna görə xalqımız onun adını tarixə dövlətimizin xilaskarı, memarı və qurucusu kimi həkk etmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev azərbaycançılığı çox gözəl ifadə etmiş və ona layiqli qiymətini vermişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə

qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı -Azərbaycan dilini, mədəniyyətini milli-mənəvi dəyərlərini adət-ənənələrini yaşatmalıyıq". Bəli, təsadüfi deyil ki, onun hakimiyyətdə olduğu illərdə Bakının görkəmli yerlərində Mikayıl Müşviq, Hüseyn Cavid, Nəsimi, Cəfər Cabbarlı kimi yazarların heykəlləri qoyulub, Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi, Dədə Qorqudun 1300 illiyi, Səməd Vurğunun 90 illiyi təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox yerlərində təbliğ olunub. Ulu Öndər hakimiyyətinin ilk illərində 12 avqust 1969-cu ildə Qazaxda Molla Pənah Vaqifin ev muzeyinin yaradılması qərarının verilməsi öz dövrü üçün böyük ədəbi hadisə olmaqla yanaşı, milli hadisə idi. 1978-ci ildə isə Şamaxıda Ədəbiyyat Muzeyi yaratmaq haqqında qərar qəbul edilməsi həmin bölgənin tarixi şöhrətini daha da artırdı. 1980-ci ilin 11 dekabrında Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavid kimi bir şəxsiyyətin ev muzeyinin yaradılması qərarına imza atmaq həmin zaman kəsiyi üçün əvəzolunmaz iş idi. Bunu Hüseyn Cavidin faciəvi həyat tarixçəsinə əsaslanaraq söyləmək daha inandırıcı olar. Bir imperiyanın məhv etdiyi bir dahini hələ o imperiyanın mövcud olduğu bir zamanda vətəninə qaytarmaq tarixi ədalətsizlik üzərində milli qələbə idi. 1995-ci il iyunun 10-da Hüseyn Cavidin məqbərəsinin və ev-muzeyinin yaradılması ilə bağlı müşavirədə çıxışında Ulu Öndər bildirmişdi: "Hüseyn Cavid bizim üçün doğrudan da əzizdir. O, tariximizdə böyük bir şəxsiyyətdir və böyük bir irs qoyub. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsa, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız ondan istifadə edəcək. "Heydər Əliyev 15 yanvar 1982-ci ildə Şuşada Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılışında iştirak edir. Bu hadisənin tarixi əhəmiyyətini həmin tədbirin iştirakçısı və şahidi olmuş şairlərimiz sonralar əsərlərində xüsusilə qeyd etmişlər. Ulu Öndər özü isə 1997-ci il oktyabr ayının 30-da Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında bununla bağlı bildirib: "Vaqifin vəfatından 200 il sonra biz Şuşada onun məzarı üzərində əzəmətli bir məqbərə ucaltdıq. Bu, həm Vaqifin yaradıcılığına, həm də, ümumiyyətlə, ədəbiyyata, şeirə, mədəniyyətə olan münasibətimiz idi."

Bütün bunlarla yanaşı, hakimiyyətdə olduğu dövrün birinci mərhələsində istər müasir, istərsə də klassik şair və yazıçıların yubileylərinə xüsusi qayğıkeşliklə yanaşmasını unutmaq olmaz.1972-ci ildə Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyi qeyd edilməklə bərabər, heykəlinin ucaldılması ədəbiyyat tariximiz üçün önəmli hadisə idi. Həmçinin 13 sentyabr 1973-cü ildə bəşəri klassikimiz İmadəddin Nəsimin 600 illik yubileyinin Bakı ilə yanaşı Moskvada da keçirilməsi bütün imperiyanı Azərbaycana diqqət ayırmağa sövq etmək demək idi. Nəticədə 1980-ci ildə Bakıda İmadəddin Nəsimin abidəsi qoyuldu. Bununla əlaqədar Ulu Öndər 1999-cu il aprelin 8-də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının növbəti iclasında bidirmişdir: "Biz Nəsimini dünyaya tanıtmaqla Azərbaycanı yenidən tanıtdıq."

Bu münasibətlə 6 yanvar 1979-cu ildə "Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" qərar qəbul edilir. Dövrün bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, qərarda Nizami Gəncəvinin məhz Azərbaycan şairi olmasının qabarıq vurğulanması əsas önəmli fakt idi. Bu o demək idi ki, böyük bir imperiya Nizami Gəncəvini Azərbaycanın şairi olaraq öyrənir və təbliğ edirdi. Qərarın icrasından irəli gələrək, 1981-ci ildə şairin 840, 1991-ci ildə isə 850 illiyi dövlət səviyyəsində keçirilmişdir.

Bir sözlə, Ulu Öndər əbədiyyətə qovuşsa da, onun Azərbaycan xalqı üçün olan misilsiz xidmətləri əbədi olaraq yaşayacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1.İ.R.Məmmədzadə, Ə.M.Tağıyev, S.S.Həsənov, T.S.Quliyev, S.S.Əliyeva, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümünə həsr edilmiş ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları,"Təknur" 2008.

2.Ulu öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan dili - "İki sahil".

AZƏRBAYCAN ORDU QURUCULUĞU- HEYDƏR ƏLIYEV DÖVRÜ

Bakalavr: Elmi rəhbər:
Məmmədov Elgün Elşən fil.ü.f.d. Aslanova Ülkər
I kurs, 645.23

Ümummilli liderin xalqımız üçün qoyduğu zəngin və əvəzsiz irs, ölkəmizin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən çoxcəhətli, fundamental fəaliyyət proqramının əsasını, heç şübhəsiz, ordu quruculuğu təşkil edir. Bu istiqamətdəki fəaliyyətin qlobal miqyası ölkəmizin bugünkü reallıqlarının, keçmişinin və gələcəyinin prizmasından olduqca əzəmətli görünür. Ulu öndəri şəxsi müdaxiləsi və qayğısı ilə 70-ci illərdən başlayaraq Bakıdakı ali hərbi məktəblərə qəbul olunan gənclərin arasında azərbaycanlıların sayı sürətlə artmağa başladı, hərbidə də milliləşdirmə prosesinə start verildi. Milli hərbi kadr hazırlığı sahəsində ən kardinaladdım Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseyin yaradılması oldu ki, bu da azərbaycanlılar arasında hərbi sahəyə marağın kütləvi xarakter almasına gətirib çıxardı.

Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Maarif Nazirliyi və respublika hərbi komissarlığı Azərbaycan KP MKbürosunun 1971-ci il 29 aprel tarixli qərarını əsas götürərək, hərbi təmayüllü internat məktəbinin açılması üçün 1971-ci il iyunun 16-da müraciət hazırlayır. Bu müraciət dərhal müzakirə olunur və 20 iyul 1971-ci ildə "İxtisaslaşdırılmış internat məktəbinin yaradılması haqqında" Azərbaycan KP MK bürosu qərar qəbul edir. 1971-ci ilin noyabr ayında dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təşəbbüsü, zəhməti və uzaqgörənliyi sayəsində, böyük əziyyətlər bahasına tarixi bir addım atıldı – Bakı şəhərindəki 2 nömrəli 8 illik internat məktəbinin bazasında yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşının təhsil almağa başladığıhərbi təmayüllü məktəbin açılışı olmuş, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev bu təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir. C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılması Ulu öndərin xalqın sabahı naminə uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi siyasətin real bəhrəsi idi.

1976 – 1977-ci illərdən başlayaraq SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə ildə 800 – 900 nəfər gəncin göndərilməsinə nail olundu. Bu çox böyük ustalıqla, siyasi

baxışlarla, dünyagörüşü ilə gələcəyə hesablanmış əhəmiyyətli məsələ Ulu öndərin xalq qarşısındakı tarixi xidmətlərindən biri idi. Gələcəkdə milli ordusunun formalaşdırılmasında güclü zabit ehtiyatı, bacarıqlı, savadlı hərbi kadrlarla zəngin olan qüdrətli ordunun yaradılması müstəqilliyin təməllərinin birinin hazırlanmasına hesablanmışdır. Belə uzaqgörən siyasətin bəhrəsi kimi bu gün mövcud olan güclü, qüdrətli, düşmənlərə layiqli cavab verən milli ordunun formalaşmasının, bacarıqlı hərbi kadrların hazırlanmasının əsası məhz böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli Sərəncamı və müdafiə nazirinin09 aprel 1998-ci il tarixli əmri ilə 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında C.Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialı açılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə C.Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialı ləğv edilmiş və onun əsasında Heydər Əliyev adına Hərbi lisey yaradılmışdır. C.Naxçıvanski və Heydər Əliyev adına Hərbi liseylər hərbiləşdirilmiş tam orta təhsil müəssisələridir. Hərbi liseydə təhsil müddəti iki ildir. 2004-cü ilin iyununda Heydər Əliyev adına Hərbi liseyin 138 nəfər məzunla ilk buraxılışı oldu. İki nəfər kursant-məzun yeni liseyin ilk fərqlənmə attestatını aldı. Ölkə başçısının xüsusi Sərəncamı iləHeydər Əliyev adına Hərbi lisey 2008 – 2009-cu dərs ilində "İlin ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" adına layiq görülmüşdür. Qısa tarix ərzində liseyi 5 kursant qızıl, 5 kursant gümüş medalla, 12 kursant isə fərqlənmə attestatı ilə bitirmişdir. Onlarla məzun xarici dövlətlərdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasında, Türkiyə və İtaliyada təhsillərini davam etdirmiş, liseyin 7 nəfər əməkdaşı xüsusi xidmətlərinə görə müxtəlif fəxri adlar və təltiflərlə mükafatlandırılmışdır. Müdrik insan və siyasət korifeyi olan Ümummilli liderin xalqın qarşısındakı əvəzedilməz xidmətlərindən biri də müstəqil dövlətimizin müdafiə qüdrətinin ardıcıl olaraq möhkəmləndirməsi idi. 1999-cu il fevralın 20-də Prezidentin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası yaradıldı,

2001-ci il avqustun 20-də Prezidentin Azərbaycan Ali HərbiMəktəbi, Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi ilə bağlı Fərmanı imzalandı.

Məktəbinin 500-dən çox kursantı və zabit-gizir heyəti də qatılmışdır. Hazırda respublikamızınSilahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hərbi birləşmələr üçün müxtəlif kateqoriyadan olan hərbi kadrların hazırlanması xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində, Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzində, Hərbi İdarəetmə İnstitutunda və digər hərbi təhsil müəssisələrində uğurla həyata keçirilir. 1997-ci ildən bu məktəblərdə NATO standartlarına uyğun tədris proqramı tətbiq olunur. 1994-cü ilin mayından Azərbaycan Respublikası NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmuşdur. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitləri NATO-nun strateji və regional qərargahlarında müxtəlif vəzifələrə təyin edilmişlər. Hərbçilərimiz sülhməramlı, humanitar və digər çoxmillətli təlimlərin planlaşdırılması, hazırlanması və həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirlər. Son illərdə NATO-nun müxtəlif tədbirlərində Azərbaycan Ordusunun yüzlərlə nümayəndəsi iştirak etmişdir. NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində respublikamızda bir neçə çoxmillətli komanda-qərargah təlimləri keçirilmişdir. "Kooperativ Determineyşn", "Regional cavab- 2009" kimi təlimlərdə NATO üzvü və tərəfdaş dövlətlərdən nümayəndələr iştirak etmişdir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. Mirzəzadə, A. Xalqın böyük xilaskarı / A.Mirzazadə – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 2001. –607 s.
2. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir / H.Əliyev – Bakı: Azərnəşr, – 1998. – 479 s.
3. Əliyev, İ. Azərbaycanıma inanıram / İ.Əliyev – Bakı: – Azərnəşr, –2007. – 206 s.
4. Əliyev, H. Müstəqillik yollarında / H.Əliyev – Bakı: Azərnəşr, – 1997. – 569 s.
5. Hüseynova, İ. Dövlətçilik naminə / İ.Hüseynova – Bakı: Azərbaycan, – 2001. – 293 s.

6. Xəlilov, S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət / S.Xəlilov – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2001. – 357s.
7. Əhmədov, Y.P. Bəşəriyyət mənəvi süqut ərəfəsindədir / Y.P.Əhmədov – Bakı: UniPrint, –2011. – 305 s.
8. Əhmədov, Y.P. Vətən müharibəsi fəlsəfəsi / Y.P.Əhmədov – Bakı: ADNSU, – 2022. – 357 s.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANÇILIĞIN SİYASİ MƏKTƏBİDİR

Bakalavr:
Şıxaliyev Rəvan İlqar Sədaqət
II kurs., qr.:431.22

Elmi rəhbər:
müəllim Qasımova

Heç şübhəsizdir ki, bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmdə tanınan, öz sözünü deyə, öz mövqeyini qoruya bilən haqq səsini dünyaya çatdıran, yüksək iqtisadi,hərbi potensiala malik ölkədir. Ölkəmizin gücə gəlib çatmasının təməli Ulu öndərin düzgün siyasətinin nəticəsidir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində ölkənin ağır muharibə şəraitində utanmadan hakimiyyət sevdasına düşən şəxlərin, ölkəni idarə edə bilməməsi hətda parçalamaq həddinə gətirməsindən təngə gələn xalqımız inadla uzaq görən lideri Heydər Əliyev cənablarını Bakəya dəvət etdi. Bu mənadan Azərbaycan xalqı şanslıdır ki onun dünya miqyaslı dahi şəxsiyyəti, xalqımızı və dövlətçiliyimizi düzgün yönəltməyi bacaran öndəri olub.

1923-cü ildə dünyaya gələn ümumillilider heç şübhəsiz ki, bu Azərbaycançılıq sevgisini uşaq vaxtlarından almış, o Azərbaycançılıq sevgisi ilə böyüdülmüşdür. Bunun nəticəsidir ki, 1969-cu ildə Azərbaycan Komunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 1-ci katibi seçilmiş Heydər Əliyev tez bir zamanda öz fitri istedadı və düzgün siyasi yolu nəticəsində Azərbaycanı digər SSRİ respublikaları arasında önə çıxarmışdır. O bu dövrdə xalqımıza qarşı qərar qəbul edilməsinə icazə verməmiş, Azərbaycan əleyhinə fikir səsləndirənləri yerinə oturtmuşdur.

Ümumilli lider 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının dövlətinin qurtuluşuna imza ataraq, ölkə başçısı seçildikdən sonra, öz düzgün siyasi yolu, məsuliyyəti, əməyi nəticəsində Azərbaycanı tənəzzüldən xilas edərək tərəqqiyə nail oldu.

Ulu önderin rəhbərliyi ilə milli təhsilimiz xüsusi inkisaf mərhələlərindən keçmişdir: Azərbaycan təhsilinin inkisafın yüksəlişi (1970-1982). Azerbaycan təhsilinin xüsusi mərhələsi (1982-1987). Müsteqil Azerbaycanda yeni tehsil quruculuğu dövrü oldu (1988-1993).

Xalqımız çox gözəl bilirdi ki, belə bir hər tərəfli savada, yüksək insani keyfiyyətlərə malik, ən əsası millətini və dövlətini uca tutmağı bacaran, Azərbaycan coşqusuyla nəfəs alan siyasi lider Heydər Əliyev xilas edə bilər.

Heydər Əliyev müstəqillik illərimizdə də imperiyalist ölkələrin maraqlarında olan ölkəmizi, düzgün iqtisadi əməkdaşlıqlar, balanslı siyasəti ilə təhlükəsizliyini təmin edib, bir-başa onun inkişafına yol açdı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında ADNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu konsersuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 il müddətinə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi"nə əsasən 30 neft şirkəti ilə 57 milyard sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulan 20 neft müqaviləsi imzalandı.

2003-cü ildə 1993-cü ildə olduğu kimi Azərbaycan xalqı öz dahiliyini sübut edərək Heydər Əliyev siyasi yolunu davam etdirən şəxsi ölkə rəhbəri seçdi. Bu düzgün seçimin nəticəsidir ki, yaxın keçmişdə baş verən 44 günlük günlük

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1)Xudiyev N.M. Uğurlu yolun layiqli davamçısı. Bakı – 2007.

2)Müstəqilliyimiz əbədidir: 2-ci kitab.Bakı:Azərnəşr,1997

3)Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı – 2003. 504 səh

4) İradə Nuriyeva-Azərbaycan tarixi. Bakı-2021

ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ DOSTLUĞUNUN TƏMİNATIDIR!

Bakalavr:
Fərda Babayev
I kurs, 633.23

Elmi rəhbər:
s.e.d., prof. Nuriyeva İradə

Şuşa bəyannaməsi - 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında imzalanmış bəyannamədir.

Əsas təməli Ümummilli Lider H.Əliyevin " Bir millət, iki dövlət!" və Türkiyə Cumhurriyətinin qurucusu olan Musatafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın sevinci bizim sevincimizdir!" ideyaları üzərinə qurulan bu bəyannamənin imzalanmasında əsas məqsəd Azərbaycan-Türkiyə dostluq münasibətlərinin bir daha rəsmi şəkildə təsdiq olunmasıdır.Bu bəyannamə 15 iyun 2021-ci il tarixdə, Azərbaycanımızın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyev və qardaş Türkiyə Cumhurriyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyip Erdoğan arasında imzalanmış və Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları arasında regional təhlükəsizlik baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən müttəfiqlik münasibətləri haqqında bağlanmış birmüqavilədir.

Azərbaycan xalqının Milli Qurtuluş günü və Qarabağla Zəngəzur üçün çox mühüm olan QARS müqaviləsinin 100-cü il dönümü günü ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN imzalanması xüsusi rəmzi məna daşıyır. Həm o vaxt, həm də indi ABŞ,Rusiya,Bğyük Britaniya, Fransa və İran açıq şəkildə Cənubi Qafqazda hegemonluq uğrunda mübarizə aparırlar. Amma bu dəfə fərq ondan ibarətdir ki, hadisələr Azərbaycanın maraqlarına uyğun cərəyan edir.Əgər o zaman hadisələr Ermənistanın və onun havadarlarının xeyrinə başa çatıbsa, bu gün Cənubi Qafqazda yeni reallıq Azərbaycan dövlətinin və xalqının birbaşa qələbəsi deməkdir. Qafqazda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi,

bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eyni zamanda region ölkələri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və davamlı sülhün təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin birgə təşəbbüsləri bu münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsinin və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini göstərən ən bariz nümunədir. Bütün dünyaya nümunə olan Azərbaycan-Türkiyə həmrəyliyi və strateji tərəfdaşlığı ən yüksək zirvəyə çatmışdır və bu daimidir!

HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN PROTECTING ISLAMIC VALUES IN AZERBAIJAN

Bachelors: Scientific adviser: teacher Aghayeva
Aziza
Safarova Khadija Ehtibar
II course. Group: 126.22E

There are geniuses who have an important historical mission in the achievement of independence, religious and national-spiritual values and progress of every people and nation. HeydarAliyev was one of these personalities in Azerbaijan, which has a place in world and human history.

The national leader of the Azerbaijani people, the great leader HeydarAliyev, respected the national traditions of the nation, as well as its religious values. Azerbaijan's successes in many fields over the years are undoubtedly the result of the life and activities of the Great Leader HeydarAliyev.After the rapid collapse of the Soviet ideology, Islam took a special place in Azerbaijan. Therefore, as the leader of Azerbaijan, he started to resolve the country's relationship with Islam on a healthy level. To summarize a few points:

1. Islam is the religious belief of the people of Azerbaijan and is an integral part of their national culture.

2. Religion acts as an important factor of national, moral and spiritual integrity of society.

3. In modern times, there is a need for proper regulation of state-religion relations.

4. Understanding and dialogue between religions and peoples is one of the main requirements of the new international conditions.

HeydarAliyev's book "Let us all be free in the path of God" is available. In 1993, this book was published in Azerbaijani and several foreign languages.

In July 1994, the National Leader visited the holy cities of Mecca and Medina.The rebuilding of the Bibiheybat Mosque and its shrine, which was destroyed by the Soviet regime, by the order of the great leader HeydarAliyev, is an indicator of his services in this field. Also, the restoration of the largest mosque of Baku, the Tazāpir Mosque, the shrine of Mir Mohsen Agha, was carried out directly under hispatronage. The number of examples of this type is quite large.

Of course, the Soviet political-ideological system was the direct cause of the isolation of the Azerbaijani people from their religion in other Muslim nations living in the former USSR, and this consideration was always brought to the fore in HeydarAliyev's analysis. But at the same time, interpreting that event as a test of God, he said: "The people of Azerbaijan have been deprived of their religion for a long time. This is, of course, a sad situation for us. But what about you?" , nor did it depend on me. Maybe this is God's work. And this is a test to see how much happiness a person gets after being deprived of his religion and how much happiness he gets after he is deprived of his religion."

These and other opinions of HeydarAliyev show that he highly appreciates the role of Islam in the acquisition of common and human values of our people.

LITERATURA PART

1. https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2743547.html
2. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2017_1258.htm

3. https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e34173_az.html

IDEOLOGICAL CHALLENGES AND NATIOONAL UNITY IN AZERBAIJAN: UNVELLING THE THREATS OF PAN-IRANISM, “GREAT ARMENIA AND SECTARIANISM”

Bakalvr: Süleymanov Asif Rasim, 2-ci qrup,622.22E
Elmi rəhbər: s.e.ü.f.d.Səmədli Ziya

This presentation explores the ideological challenges to national unity in Azerbaijan. It examines the threats posed by Pan-Iranism, 'Great Armenia', and sectarianism. By understanding these challenges, we can develop strategies to strengthen national unity and safeguard our country'interests. Azerbaijan has faced historical ideological challenges that threaten national unity. Pan-Iranism seeks to unite Iranian-speaking peoples, potentially undermining Azerbaijani sovereignty. The concept of 'Great Armenia' aims to expand Armenian territory, posing a threat to Azerbaijan's territorial integrity. Sectarianism, with its potential for religious divisions, also poses challenges to national unity. Pan-Iranism promotes the idea of a pan-Iranian identity, encompassing all Iranian-speaking peoples.

This ideology challenges Azerbaijani national unity by emphasizing cultural and linguistic ties to Iran. It can lead to internal divisions and potential separatist movements. It is crucial to address and counteract the influence of Pan-Iranism to preserve Azerbaijan's sovereignty and national identity. The concept of 'Great Armenia' poses a threat to Azerbaijan's territorial integrity. It advocates for the expansion of Armenian territory, including areas historically inhabited by Azerbaijanis. This territorial claim undermines national unity and can lead to conflicts. It is essential to raise awareness about the risks associated with 'Great Armenia' and work towards peaceful resolutions to maintain stability in the region.Sectarianism, based on religious differences, poses challenges to national

unity in Azerbaijan. It can create divisions among different religious communities and undermine social cohesion. Promoting interfaith dialogue, tolerance, and understanding is crucial to counteract sectarianism and foster a united and harmonious society. Implementing educational initiatives is vital in countering ideological challenges and promoting national unity. By incorporating comprehensive and inclusive curricula, we can foster a sense of shared identity and understanding among Azerbaijani citizens. Education plays a crucial role in shaping attitudes, values, and beliefs, making it an effective tool in combating threats to national unity.

The media and communication channels play a significant role in shaping public opinion and national unity. Promoting responsible and unbiased reporting, fostering dialogue, and countering misinformation are essential in combating ideological threats. By utilizing media platforms effectively, we can promote a shared national narrative and counter divisive ideologies. Government policies and initiatives are crucial in addressing ideological challenges and ensuring national unity. Developing comprehensive strategies that prioritize inclusivity, equal rights, and social cohesion can help counteract divisive ideologies. It is essential for the government to actively engage with various communities and promote policies that protect national unity and preserve Azerbaijan's sovereignty. Engaging civil society organizations and promoting grassroots initiatives is vital in strengthening national unity. By fostering collaboration and dialogue among different groups, civil society can play a significant role in countering ideological challenges. Encouraging active citizen participation and supporting initiatives that promote inclusivity and social cohesion will contribute to a more united Azerbaijan. In conclusion, Azerbaijan faces ideological challenges to national unity, including Pan-Iranism, 'Great Armenia', and sectarianism. By understanding and addressing these threats through educational initiatives, media engagement, government policies, and civil society engagement, we can

safeguard our country's sovereignty and foster a united and harmonious society. Together, we can overcome these challenges and build a stronger Azerbaijan.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Pan-Iranism
2. https://top-center.org/en/analytics/3577/armenia-and-azerbaijan-at-a-critical-juncture
3. https://bakuresearchinstitute.org/en/two-shores-the-role-of-iranian-azerbaijan-in-the-construction-of-identity-in-the-republic-of-azerbaijan/
4. https://lib.aliyevheritage.org/az/2729622.html

PROBLEM OF MUSLIM MINORITIES IN EUROPIAN COUNTRIES

Bachelor: Rasulov Rashid Zulfuqar
II course group:382.22E
Scientific adviser: teacher
Aliyev İlqar

The main problems that Muslims face in European countries are lack of understanding and condemnation from other people for their faith and what they follow, the small number of mosques, stereotypes and criticism and other problems that surround Muslims especially in Muslim countries. The basis of the religion of Islam These are Shahada (worship of only one god and denial of other gods), Namaz (five times prayer), fasting during the holy month of Ramadan, Zakat (alms) and Hajj pilgrimage to Mecca (if physical and material resources are available). Unfortunately, some people don’t even want study Islam so that you understand what it is about and because of their beliefs, which people themselves come up with, they are extremely unfriendly to people who profess Islam. There are two main problems of Muslims, the first of which lies in the people themselves, and the second is the problems that make the life of Muslims uncomfortable The solution to the first problem is an adequate reaction to people who profess different faiths, including Islam, and for the sake of improving your knowledge and increasing your worldview, study religion before looking at some

of the laws of Islam with misunderstanding and condemnation. The second problem depends on the leaders of European countries that do not create appropriate living conditions for Muslims, such as: a small number of places where halal meat products are sold, a small number of mosques, stereotypes that Muslims face even in government jobs, etc.To solve these problems, first, strengthen lobbying and establish contact with local Christian communities. Second, strengthen educational activities (newspaper, magazine, radio and television appearances). to work and achieve the participation of members of Muslim associations in the fifth international organizations.To be in constant dialogue with the law-making and law enforcement agencies against persecutions from the point of view of religion (hijab, beard, prayer, gathering in mosques) in the countries where they live.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

- Parliamentary Assembly
- Assembly debate on 23 June 2010
- Brookings

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SƏHİYYƏSİ

Bakalavr : Elmi rəhbər: müəllim Əliyev İlqar
Kazımova Röya Nuru
II kurs qr.:382.22E

Tarixi mənbələrə istinad edərək demək olar ki, ötən əsrlər ərzində Azərbaycanda əhaliyə tibbi yardımın necə göstərilməsi barədə birmənalı məlumatlar mövcuddur. Mənbələr göstərir ki, ötən əsrlərdə Azərbaycan əhalisinə tibbi yardım həm Azərbaycanda, həm də qonşu Şərq ölkələrində fəal olmuşdur. Bu işləri mədrəsə təhsili almış həkimlər həyata keçirirdilər. İslam dininin qoyduğu qadağalar ucbatından bu mədrəsələrdə təbabətin əsası olan insan anatomiyası və

fiziologiyası öyrənilməmişdir ki, bu da səriştəsiz kadrların yaranmasına səbəb olmuşdur. Onların ayrı-ayrı xəstəliklər haqqında təsəvvürləri olmadığı üçün xəstəliklərin müalicəsində və qarşısının alınmasında kömək edə bilmirdilər. Digər tərəfdən həm həkimlərin, həm də stasionar və ambulator müalicə mərkəzlərinin çatışmazlığı bu işə mane olurdu. Bu, o vaxtdan bəri mövcud olmuş mamalara, cadugərlərə, din xadimlərinə əhaliyə tibbi yardım sahəsində qanadlarını açmaq üçün geniş imkan yaratmışdır.

Bəzi tarixi həqiqətləri vurğulamaq istəməsək də, onları inkar edə bilmərik. Tarixi faktlara əsaslanaraq etiraf etməliyik ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında əsaslı mütərəqqi dönüş 1813-cü ildə "Gülüstan" müqaviləsindən sonra Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra başlamışdır. 1818-1917-ci illər arasında Azərbaycanda tibbi yardımın təşkili və inkişafının tarixi fonunda bunu aydın görmək olar.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, ötən əsrlərdə Azərbaycanın görkəmli tibb alimləri olub. Şərq və Qərb ölkələrinin qabaqcıl və məşhur təhsil ocaqlarında yetişən bu mütəxəssislər Azərbaycanda azlıq təşkil edirdilər və ölkədə gedən sosial-iqtisadi, mədəni proseslər zamanı belə mütəxəssislərə böyük ehtiyac duyulurdu. 1913-1914-cü illərin tibb mənzərəsini əks etdirən arxiv sənədlərində qeyd olunur ki, həmin dövrlərdə Azərbaycanın bütün şəhər-ambulatoriya və müalicə ocaqlarında cəmi 45 həkim işləyirdi.

Tibbi-sanitariya sistemi və sahə bölməsi yaradıldıqdan sonra onun statistikası, xüsusilə epidemioloji statistika tənzimlənmişdir. Bu, həm də statistik məlumatların vaxtında toplanmasına, şəhərdə sanitar epidemioloji vəziyyətin real mənzərəsinin yaradılmasına, eləcə də xəstələrin, eləcə də şəhərdə doğulanların və ölənlərin sayının konkret mənzərəsini yaratmağa imkan verib. Bu məlumatlar o dövrdə dərc edilən "Tibbi-sanitariya bürosunun məlumatlarında tam əksini tapmışdır. Həqiqətən də onun hakimiyyətə gəlişi respublikanın həyatında intibah idi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə istehsalı məhdud olan fabrik və

zavodlar, müflis olmuş kolxoz və sovxozlar, çoxdan unudulmuş tikinti obyektləri canlanaraq inkişaf yoluna qədəm qoydu. Sözün əsl mənasında, ölkənin həyatında yeni quruculuq və quruculuq dövrü başlayıb. Bu proses cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda, mənəviyyatda daha qabarıq şəkildə özünü göstərdi. Ölkəni yeni dövrə aparan, yeni cəmiyyətin memarı olan Heydər Əliyev tezliklə bütün respublikanı - şəhərləri, kəndləri tikinti meydanına çevirdi. Onun bilavasitə səyi nəticəsində respublikanın daxili imkanları ilə yanaşı, Ümumittifaq fondundan külli miqdarda vəsait daxil oldu, nəhəng sənaye obyektlərinin tikintisinə başlandı. Maddi-texniki vəziyyəti acınacaqlı olan səhiyyəyə kifayət qədər vəsait ayrılıb. Bundan sonra hər zaman yerində olan Azərbaycan səhiyyəsi canlandı və dünya səhiyyəsi ilə inteqrasiyaya keçdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. “Dövlətçilik naminə, Bakı, 2001.
2. “Azərbaycan – 1993”, Bakı, 2000.
3. “Xalqın böyük xilaskarı”, Bakı, 2001.
4. Ümid işığı, Bakı, 2003.

ALBANİAN TEMPLES

Bachelors: Aziza
Abbasova Nuray Vasif
II course, gr.126.22E

Scientific supervisor: teacher Aghayeva

In the early Middle Ages, numerous Christian religious buildings were built in the northern lands where the Caucasian Albania state of Azerbaijan existed. The adoption of Islam marked the beginning of a new stage in Caucasian Albania (now Northern Azerbaijan). In the Karabakh region of Azerbaijan, a large number of mosques and minarets were built by master craftsmen during the Islamic era.This was according to the law, because every nation that respects its religion treats

other religions with respect. The Armenians, who presented themselves as an "oppressed ancient people", did the exact opposite.

As a result of numerous wars, the small part that has survived the destructive effects of time and nature and reached our times is located mainly in the northern and western regions of our country. Among them, several Albanian churches of the IV-XVI centuries that reflect Albanian architecture in Karabakh have survived to our time. As an example, among them, Agoglan monastery located in Lachin district, Khudaveng monastery in Kalbajar district, Amaras monastery in Khojavand district, Saint Elisey temple complex in Aghdara district, Ganjasar monastery in Aghdara district and others can be mentioned.

Now I want to talk about the Agoglan monastery complex, which was built in the IX century and operated for a long time, located on the banks of the Agoglan river in the territory of Lachin region. As a geologist, I can also say that this magnificent monastery, built of solid basalt stone, occupies a special place among the monuments of Albanian Christian architecture due to its skillful structural solution. The internal volume of the monastery building consists of 3 parts. The high stone columns supporting the roof made of stones are completed with cylindrical arches.

I would like to talk about many more of the examples I have listed. However, the scene we saw after the liberation of the Karabakh land from the occupation of Armenia by the victorious Azerbaijani army as a result of the Glorious Victory we achieved in the 44-day Patriotic War, which began on September 27, 2020, was not at all encouraging. The rich cultural heritage of the Azerbaijani people was looted, destroyed and destroyed by Armenian vandals. However, historical documents and, first of all, the epigraphic monuments of Karabakh once again confirm that these lands are ancient Azerbaijani lands.

Reference list:

1.Məmmədova G.,Hacıyeva S. Azərbaycan memarlıq Tarixi.Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı.I cild Bakı.Bakı,"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi 2013

2.https://www.aa.com.tr/en/analysis/opinion-albanian-churches-in-karabakh-and-endless-armenian-lies/2085835

MULTICULTURALISM AND IMMIGRATION PROCESSES: VIEW FROM AZERBAIJAN.

Bachelor:
Hajili Nijat İlham
2 course. Group: 382.22E

Scientific adviser:
f.ü.f.d.Qasımova
Nərminə Vaqif

In our interconnected world, the confluence of multiculturalism and immigration processes stands as a defining force shaping the intricate tapestry of our societies. Today, I am delighted to guide you through a journey that delves into the core of this synergy — "Embracing Diversity: Multiculturalism and Immigration Processes."

Multiculturalism, beyond a mere catchphrase, is a profound concept weaving the very fabric of our societies. This presentation endeavors to define multiculturalism not as a buzzword but as a celebration of diversity, a recognition and respect for different cultures, and the nurturing of an inclusive environment.

Why does multiculturalism matter? Beyond the surface allure of festivals and culinary diversity, embracing diversity emerges as a potent force enriching us socially, economically, and culturally. Numerous studies converge on the idea that diverse communities not only foster innovation and creativity but also contribute significantly to the dynamic tapestry of our interconnected world.

Yet, the journey toward multiculturalism is not a seamless one. Navigating through cultural clashes and integration issues presents challenges that demand our attention. Striking the delicate balance between preserving individual cultures

and forging a unified identity emerges as a crucial aspect for the harmonious coexistence of diverse communities.

Shifting our focus to immigration processes, we embark on an exploration of their various facets. From economic migrants to refugees and family reunification, understanding these processes becomes essential. Global migration trends play a pivotal role in shaping the multicultural landscape, creating a mosaic of perspectives and experiences.

Delving into the impact of immigration on multiculturalism, we uncover that immigrants bring unique perspectives, contributing indispensably to the rich tapestry of our societies. Through illustrative case studies, we dissect the success stories of multicultural societies and the challenges faced by others, unraveling the nuanced dynamics at play.

Transitioning to the administrative realm, we scrutinize immigration policies worldwide. Diverse approaches adopted by different nations wield significant influence, either nurturing or hindering the spirit of multiculturalism. Recognition of challenges is merely the first step; we further explore strategic avenues such as education, cultural awareness programs, and community involvement to surmount obstacles in multicultural societies.

As we cast our gaze toward the future, a discussion ensues on emerging trends in global migration patterns and multiculturalism. Contemplating the role of technology in shaping societies, we anticipate the challenges that lie ahead. In conclusion, the imperative of embracing diversity extends beyond moral considerations; it is an economic and cultural necessity. This presentation invites reflection, dialogue, and ongoing exploration of the captivating beauty that unfolds when diverse cultures converge. Together, let us navigate the evolving landscape of multiculturalism and immigration, cultivating a world that not only acknowledges but celebrates the inherent richness of diversity.

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Magistrant:
Xatirə Xalıqzadə

II kurs
Təhsildə qiymətləndirmə
və monitorinq

Elmi rəhbər:
Pedoqogika üzrə fəlsəfə

doktoru, dosent Sahil Cəfərov

Bu gün hər birimiz Respublikamızda sürətlə gedən hərtərəfli inkişaf dinamikasına şahidik. Baş verən inkişafın müxtəlif istiqamətləri mövcuddur.

Mövcud inkişafın prioritet istiqamətlərindən biri də elmdir. Elmin formalaşmadığı, inkişaf etmədiyi toplumda müsbət nailiyyətlər, tərəqqi əldə etmək mümkün deyil. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində elm və təhsilin irəliləyişi üçün əvəzsiz imkanlar yaradılır. Bu da təhsil alan hər bir şəxsin cəmiyyətin, dövlətin layiqli üzvü kimi fomalaşmasına imkan yaradır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev də elm və təhsilin inkişafına xüsusi qayğı göstərmiş, inkişafı üçün mütərəqqi addımlar atmışdır. Heydər Əliyev deyirdi: "Ümumi çətinliklər nə qədər çox olsa da, biz elmə, təhsilə daim qayğı göstərməliyik və elmin inkişafı üçün mövcud imkanlardan daha da çox istifadə etməliyik".

Elmin və təhsilin inkişaf strategiyasının müəyyənləşdirilməsi üçün fundamental idea mənbəyi kimi səslənən bu fikirə dəqiq və məntiqlə istinad olunsa daha uğurlu nəticələr əldə olunar. Bu mənada Ulu öndərimizin səsləndirdiyi fikir bizim qarşımıza daha mükəmməl vəzifələr qoyur.

Ulu öndərimizin təməlini qoyduğu inkişaf siyasətini prezidentimiz İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Hazırki dövrdə təhsili inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra strateji addımlar atılır. Təhsil müəssisələrinin infrastrukturu müasirləşdirilir, məktəblərdə təmayülləşmə həyata keçirilir, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi yüksəldilir, yeni qiymətləndirmə mexanizmləri yaradılır.

Qarşımızda duran ən mühüm vəzifələr sırasına təhsilin inkişafını daha yüksək səviyyələr üzrə formalaşdırmaqdır.

Hesab edirəm ki, ilk növbədə maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi məqsədəmüvafiq olar. Təhsil müəssisələrinin müasir maddi-texniki resurslarla təmin olunması ilk addımda təhsilalanların çalışqanlığını artıracaq. Digər tərəfdən müasir səviyyədə resurslarla təchizat təhsilalanlarda müasir texnologiyalardan istifadə vərdişlərini formalaşdıracaq.

Fikrimcə, diqqət yetiriləcək əsas məsələlərdən biri də təhsil alanlarda tədqiqatçılıq bacarığının formalaşdırılmasıdır. Əlavə olaraq deyə bilərik ki, təhsilin müasir paradiqmalar üzrə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Çünki müasir texnologiyaların inkişaf tendensiyası ilə təlim texnologiyaları arasında harmoniya gözlənilməlidir. İnanırıq ki, hər iki sfera üzrə mütənasiblik təhsil alanların müasir şəxsiyyət modeli üzrə formalaşmasını təmin edəcəkdir.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN MAHİR BİLİCİSİDİR

Bakalavr:
Ömərova Nigar Elbəyi,
Əlizadə Vasif Vaqif
I kurs, qrup 305.23

Elmi rəhbər: müəllim Könül Abdullayeva

Milli mənəvi sərvətdən, mənəviyyatdan bəhs olunanda ilk növbədə insanın dili yada düşür. Hər bir xalqın kimliyini,tarixini,özünəməxsusluğunu müəyyən edən keçmişi ilə bu günü və gələcəyi arasında qırılmaz körpü yaradan onun dilidir. Dil insanın,millətin,xalqın ruhunun tərcüməçisidir. Dil bir millətin var olma göstəricisidir. Dil tanınma damğasıdır,soy bağıdır, birlik və bərabərliyin təminatçısıdır. Biz Azərbaycan türklərinin ana dili türk dillərinin “Oğuz” qrupuna aid olan Azərbaycan dilidir Azərbaycan türkcəsidir.Düşünsək ki,bu gün sahib olduğumuz bu milli sərvətin yaşı min illərlə ölçülür,deməli bizim söylədiyimiz hər bir söz bir tarixdir.Dilimizin tarixinə nəzər salsaq görərik ki,dilimiz necə maneələrlə qarşılaşıb,lakin bunlara baxmayaraq dilimizi qoruyub bu günlərə

gətirən bir çox yazıçılarımızla,şairlərimizlə yanaşı elə bir müəllif düşünün ki Azərbaycan kimi böyük bir əsərin müəllifi,elə bir şəxsiyyət düşünün ki,qəlbi yalnız vətən üçün atsın,tarixin axışını,millətin ağır taleyini dəyişsin.Heydər Əliyev. öz çıxışları ilə dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi,onun saflığını qorumağı,onunla fəxr etməyi və bu dili hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi ilə hamıya nümunə oldu. Dilimizin mahir bilicisi Heydər Əliyev Respublikanın rəhbəri seçiləndən bir neçə ay sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində nitq söylədi və bu cümləni xüsusilə nida ilə vurğuladım ,çünki həmin dövrdə belə bir addım,həqiqətən,böyük bir cəsarət istəyirdi və ən başlıcası millilik,soy,kökə bağlılıq anlamına gəlirdi.Həmin tarixi günü Heydər Əliyev tam 25 ildən sonra,BDU-nun 75 illiyinə həsr edilən iclasda artıq müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi belə xatırlayırdı:"Xatirəmdədir,universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən,şübhəsiz ki,ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım.Bu böyük sensasiya kimi qarşılandı.Nə cür olur ki,Respublikanın rəhbəri,Azərbaycan dilində çıxış edir və heç də pis danışmır.Bəziləri məni bu hadisə münasibət ilə təbrik etdilər,minnətdarlıqlarını bildirdilər.Dilini sevən milli ruhla yaşayan insanlar doğrudan da bunu böyük hadisə kimi qəbul etdilər." Böyük öndər yenə həmin dövrdə ölkədə keçirilən bütün tədbirlərdə doğma dilində danışmaqdan çəkinmirdi. Uzun illər boyu sıxışdırılan dilimizin sabahına işıq salır, cəsarəti, şəxsi nümunəsi ilə minyonlarla insanın ürəyindən keçənlərin ifadəçisinə çevrilir, haqq sözünü deyir, dilimizin ən ali mərtəbəyə layiq olduğunu bəyan edirdi. Bu günlərdə onun dünyaya gəlişinin yüzüncü ildönümü böyük bir məhəbbətlə və fəxr ilə qeyd edirik. Onun sadəcə doğum və ölüm günündə deyil, hər an, hər saat minnətdarlıqla anırıq və təbii ki, dünya durduqca, müstəqil Azərbaycanımız durduqca, qədirbilən xalqımız durduqca onu heç unutmayacaq,onun xatirəsinin işıqına toplaşacaq,ona minnətdar olacağıq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/99233.htm
2. https://azertag.az/xeber/azerbaycan_tehsilinin_inkisafinda_ulu_onder_heyder_eliyevin_tarixi_xidmetleri-2341676

XXI ƏSRDƏ DİLİMİZLƏ BAĞLI TƏDBİRLƏR

Bakalavr: Elmi rəhbər: müəllim Əmirova Sevda
Ələkbərova Aygül Vüqar q.
I kurs, 303.23qrup

Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmiş,qədim və zəngin ədəbi dillərdəndir.Dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində məqsədyönlü islahatlar nəticəsində lüğət tərkibini zənginləşdirib və dünya dilləri içərisində özünəməxsus yer tutub.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə dilimizin inkişafına xüsusi önəm verilib,bu istiqamətdə müxtəlif taleyüklü fərman və sərəncamlar qəbul olunub.Ana dilinə hər zaman həssaslıqla yanaşan,dilimizin dərin bilicisi olan Ümummilli Lider deyirdi:"Dil hər bir millətin mənliyinin əsasıdır.İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir,ölməzdir,böyük gələcəyə malikdir.Bizim çox gözəl,zəngin dilimiz var".

Ulu öndər 2001-ci ildə iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzalayıb. Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyunca əldə etdiyi uğurlarla yanaşı,yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər geniş təhlil edilib,həmin probemlərin həlli yolu göstərilib. Dahi lider Heydər Əliyevin "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 2001-ci ildə 9 avqust tarixli fərmanına əsasən hər il avqustun 1-i ölkəmizdə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi

qeyd edilir. Əminliklə demək olar ki,bu gün Azərbaycan dili müstəqil bir dövlətin dilidir. Ana dilimizin inkişafı və zənginləşdirilməsi dövlət başçımızın diqqət mərkəzində saxladığı mühüm məsələlərdəndir.Hər bir azərbaycanlı da,öz növbəsində,vətəndaş borcunu yerinə yetirərək xalqımızın ən böyük mənəvi sərvəti olan ana dilinə qayğı göstərməli,onun qorunması və inkişafı üçün əlindən gələni etməlidir.Yalnız bu yolla dilimizi qoruya və nəsildən-nəslə ötürə bilərik.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsi, milli dildə nəşr edilən kitabarın tirajlarının çoxaldılması və digər tədbirlər ana dilinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyırdı.

Ana dilimizə göstərilən bu qayğı və dövlət başçımızın fədakarlığı nəticəsində xalqımızın milli ruhu getdikcə yüksəlir, özünə inam artır və müstəqillik düşüncələri daha da güclənirdi. Azərbaycan dilinin inkişafı isə daim diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Azərbaycan əlifbası beynəlxalq aləmə daha da yaxınlaşıb.Ulu öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamları da öz ictimai-tarixi əhəmiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilir. Həmin fərmanlara uyğun olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərə tutulan əsərlərin siyahısı hazırlanmış və çap olunmuşdur. Möhtərəm prezidentimiz milli-mənəvi dəyərlərimizə,elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirdiyini bir daha təstiqlədi.Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı,dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması,dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir,dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən

öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm" müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. http:// www.anl.az
2. https://www.researchgate.net

“XARİCİ DİLLƏR” BÖLMƏSİ

MANAGING FACIAL AGING USING A FEATURE-GUIDED CONDITIONAL GENERATIVE ADVERSIAL NETWORK.

Supervisor: Jumshudova Gulshen Israfil
E-mail: gulshancumshudova@gmail.com
Student: Aflaki Ilaha Mansur
E-mail: ilaha.aflaki1@gmail.com

Abstract

Facial aging holds significant relevance within information forensics, security applications, and entertainment-related uses. While advancements in this domain have been notable, there remains room for discussion regarding the authenticity, age-specific characteristics, and preservation of identity in the generated facial images. To address these issues more comprehensively, this paper introduces a Feature-Guide Conditional Generative Adversarial Network (FG-CGAN), which incorporates additional modules for feature guidance and age classification.

To maintain the identity of the original facial input during the generation process, the feature guide module employs a perceptual loss to minimize differences in identity between the input and output face images generated by the network. Additionally, it introduces an L2 loss to control the size of the generated feature map. To ensure that the generated images belong to the target age group, the age classifier module constructs an age-estimated loss, combining it with L-Softmax loss to enhance the distinctiveness of sample boundaries for various age categories.

Numerous experiments have been conducted using well-established face aging datasets such as CACD and Morph. The results demonstrate the potential of FG-CGAN in generating aging facial images with high validation confidence in terms of identity preservation. Specifically, the validation confidence levels for age groups 20–30, 30–40, and 40–50 are 95.79%, 95.42%, and 90.77%, respectively, underscoring the effectiveness of our proposed approach.

Keywords: face aging, feature guide, information preserving, generative adversarial network

Introduction

Facial aging, often referred to as age image generation or age regression, encompasses the process of aesthetically enhancing a face image by introducing natural aging or rejuvenation while maintaining visual appeal. This field of study finds applications in various domains, including cross-age facial recognition, locating missing children, and entertainment involving audio-visual content.

An ideal facial aging algorithm should exhibit several crucial attributes: authenticity, the preservation of identity, and the ability to produce accurate images within the desired age range. Previous research in facial aging has predominantly fallen into two categories: physical model-based approaches, which involve adding or removing age-related features like wrinkles, gray hair, or beards according to specific image generation principles, and prototype-based methods, where an average face of an age group is initially determined, and then the differences between various age groups are used as aging patterns for generating aged faces. However, the latter approach struggles to maintain identity accurately. Nevertheless, both of these methods often lack a profound comprehension of facial semantics, potentially resulting in the creation of inauthentic images.

In order to address these challenges, a novel approach combines Variational Autoencoders (VAEs) [10] with Generative Adversarial Networks (GANs) to create fresh images. Age estimation plays a pivotal role in guiding the generation of aging facial images [5]. The resulting Pyramid Face Aging-GAN [6] incorporates a pyramid weight-sharing mechanism to ensure that facial aging transitions subtly between adjacent age groups and more noticeably between distant age groups. While many existing GAN-based techniques [7,8] typically rely on pixel-level loss for training, aiming to maintain identity consistency and

background information, they tend to fall short in achieving high aging accuracy by minimizing the Euclidean distance between the synthesized and input images. This implies that preserving identity information doesn't necessarily guarantee reasonable aging results.

To enhance the preservation of identity in face aging tasks, a novel face aging framework called Feature-Guide Conditional Generative Adversarial Network (FG-CGAN) is introduced in this paper. Compared to existing methods in the literature, this framework incorporates feature-guided techniques to ensure that the generative model effectively retains identity information. Specifically, it involves constraining the network features generated during the image generation process, aligning the identity information features of the original image and the generated image. Simultaneously, an age classifier module is appended to the discriminator network to ensure that the generated image falls within the desired age group. A comprehensive set of comparative experiments is conducted, resulting in the following main contributions:

• Introducing a network structure based on a gradient feature guide known as FG-CGAN, which addresses identity preservation and aging accuracy. Additional sub-modules, including a feature guide module within the generator and an age classifier module combined with the discriminator, are integrated to tackle both identity preservation and aging accuracy.

• In the feature guide module, a perceptual loss is introduced to minimize the identity difference between the input and output face images. Furthermore, an L2 loss is incorporated to control the size of the feature map generated by the generator module.

• In the age classifier module, an age-estimated loss is constructed to enhance classification accuracy. This loss incorporates L-Softmax to facilitate the learning of intra-class compactness and inter-class separability between features.

Face Aging Methods

Physical model-based methods: In the early stages of facial aging research [4–7], the straightforward concept of introducing or smoothing "age-related factors" onto an image offered a simple means to replicate the facial appearance at a desired age. These methods possessed the advantage of practicality, as they merely entailed the addition of synthetic elements to existing facial images. Nevertheless, it is imperative to acknowledge that these techniques do not guarantee the faithful visual representation of the generated faces. Furthermore, they fail to address the preservation of identity information.

Prototype-based methods: Prototype-based approaches take the average face of each age group as a prototype and utilize the discrepancies between these age group prototypes and the input facial image. References [2,8] leveraged the distinctions between the average faces of distinct age groups to transform age-related patterns. However, these methods often overlook individual differences and may inadvertently overlook crucial age-related characteristics due to the process of averaging.

Deep generative-based method: With the rapid advancements in deep learning, deep generative models have become a prominent choice for synthesizing aging facial images. References [3] have harnessed deep generative models with temporal architectures to create facial images that exhibit age progression. Nonetheless, the most significant challenge associated with these methods lies in the necessity of having multiple facial images of the same individual at various ages during the training stages. This requirement limits their practical applicability. The emergence of Generative Adversarial Networks (GANs) has reshaped the landscape of facial image generation. Grigory et al. [9] introduced a conditional generative adversarial network, introducing a supervised learning framework for GANs. It involves regulating the feature information of potential vectors in the down-sampling phase using L2 regularization. This adjustment allows the network to minimize the disparity between the original and

generated images during training, thereby aiding in identity preservation. However, it's important to note that this approach may encounter challenges in ensuring that the generated image accurately corresponds to the target age group.

Conclusion

The challenge of identifying individuals based on their facial features becomes particularly intricate when dealing with images of individuals from different age groups. Cross-age applications, such as locating missing children after extended periods, enhancing surveillance capabilities, and more, present formidable difficulties primarily due to the scarcity of labeled datasets containing faces spanning various age groups. Consequently, the utilization of GAN-based techniques to generate visually authentic faces holds great promise. Nevertheless, the fundamental attributes of identity preservation and aging accuracy are paramount in the context of most cross-age applications.

This paper addresses these challenges by introducing a novel approach called the Feature-Guide Conditional Generative Adversarial Network (FG-CGAN), consisting of four key sub-modules: the generator module, the feature guide module, the age classifier module, and the discriminator module. In the face generation process, we incorporate a perceptual loss along with an L2 constraint within the feature guide module to minimize the disparity between the identities of the input and output face images. In the age classifier module, we enhance classification accuracy through the construction of an age-estimated loss, which includes the combination of L-Softmax loss to facilitate the learning of both intra-class cohesion and inter-class distinctiveness among features.

REFERENCES

1. Tazoe, Y.; Gohara, H.; Maejima, A.; Morishima, S. Facial aging simulator considering geometry and patch-tiled texture. New York, NY, USA, 2012; p. 1.

2. Ramanathan, N.; Chellappa, R. Modeling shape and textural variations in aging faces. Amsterdam, The Netherlands, 17–19 September 2008; IEEE: Piscataway, NJ, USA, 2008; pp. 1–8.

3. Kemelmacher-Shlizerman, I.; Suwajanakorn, S.; Seitz, S.M. Illumination-aware age progression. Columbus, OH, USA, 23–28 June 2014; pp. 3334–3341.

4. Lanitis, A.; Taylor, C.J.; Cootes, T.F. Toward automatic simulation of aging effects on face images. 2002, 24, 442–455.

5. Rowland, D.; Perrett, D. Manipulating facial appearance through shape and color. 1995, 15, 70–76

6. Liu, C.; Yuen, J.; Torralba, A. SIFT Flow: Dense Correspondence across Scenes and Its Applications. 2011, 33, 978–999.

7. Zhu, H.; Huang, Z.; Shan, H.; Zhang, J. Look globally, age locally: Face aging with an attention mechanism. Barcelona, Spain, 4–8 May 2020; IEEE: Piscataway, NJ, USA, 2020; pp. 1963–1967.

8. Suo, J.; Zhu, S.C.; Shan, S.; Chen, X. A compositional and dynamic model for face aging. 2009, 32, 385–401.

9. Suo, J.; Chen, X.; Shan, S.; Gao, W.; Dai, Q. A concatenational graph evolution aging model. 2012, 34, 2083–2096.

10. Ramanathan, N.; Chellappa, R. Modeling age progression in young faces. Piscataway, NJ, USA, 2006; Volume 1, pp. 387–394.

PERFORMANCE ASSESSMENT OF KEY DEEP LEARNING IMAGE DETECTION ALGORITHMS

Supervisor: Jumshudova Gulshen Israfil
E-mail: gulshancumshudova@gmail.com
Student: Hamidov Nijat Vugar
E-mail: hamidov9jat@gmail.com

Abstract

A computer interprets all forms of visual media as an array of numerical values. Consequently, the utilization of image processing algorithms becomes imperative for scrutinizing image content. The article undertakes a comparison of three prominent image processing algorithms—Single Shot Detection (SSD), Faster Region-based Convolutional Neural Networks (Faster R-CNN), and You Only Look Once (YOLO)—with the objective of identifying the fastest and most efficient among them. Employing the Microsoft COCO (Common Object in Context) dataset, their strengths and limitations are examined based on parameters such as accuracy, precision, and F1 score. The findings suggest that the appropriateness of each algorithm in relation to the others is significantly influenced by the specific use cases to which they are applied. In a consistent testing environment, YOLO-v3 demonstrates superior performance compared to SSD and Faster R-CNN, establishing itself as the optimal choice among the three algorithms.

***Keywords*:** SSD, FRCNN, YOLOv3, COCO dataset, Deep Learning Models

Introduction

Object detection, a linchpin in the realm of computer vision, finds its pillars in image classification and detection. Among the myriad datasets at disposal, the Microsoft COCO dataset emerges as a prominent benchmark for image

classification, providing a comprehensive resource for object detection and classification [1].

This article embarks on a journey of comparison, delving into the intricacies of three key object detection algorithms: Single Shot Detection (SSD), Faster Region-based Convolutional Neural Networks (Faster R-CNN), and You Only Look Once (YOLO) [2]. SSD, the first algorithm under scrutiny, enriches detection capabilities by integrating multiple feature layers into the network's end [3]. Faster R-CNN introduces a unified, expedited, and precise approach to object detection, leveraging a convolutional neural network. In contrast, YOLO, a creation of Joseph Redmon, presents an end-to-end network solution [3].

The approach involves employing the Microsoft COCO dataset as a standardized foundation for analysis, ensuring consistency in metrics across all algorithmic implementations. This enables an unbiased comparison, elucidating the unique attributes, strengths, and limitations of each algorithm. The results gleaned from this analysis not only contribute to the nuanced understanding of algorithmic efficiencies but also guide practitioners and researchers in selecting the most suitable algorithm for their specific applications [4].

Methodologies

The existing methodologies encompass a comparative analysis of three predominant image processing algorithms: Single Shot Detection (SSD), Faster Region-based Convolutional Neural Networks (Faster R-CNN), and You Only Look Once (YOLO).

Single Shot Detection (SSD): SSD distinguishes itself by its superior speed, contrasting with other models like YOLO and Faster R-CNN. Prior attempts to enhance detection speed within the traditional pipeline structure resulted in compromised accuracy. SSD addresses this limitation by introducing a fundamentally different object detection model, eliminating the need for resampling pixels or features for bounding box hypotheses. Its simplicity is

evident as it conducts all computations within a single network, making it easy to train and integrate into detection systems. The architecture relies on the generation of bounding boxes and feature maps, with loss calculated through offset comparisons, optimized using back-propagation to learn optimal filter structures for accurate object feature identification [5].

Region-based Convolutional Neural Networks (R-CNN): R-CNN combines region proposals for object segmentation with high-capacity CNNs for object detection [6]. The original R-CNN involves extracting candidate region proposals using the Selective Search Algorithm, applying CNN to extract features, and utilizing SVM for object recognition. However, this method faced drawbacks, including time-consuming training due to the need to classify numerous region proposals, rendering real-time implementation unfeasible [7].

Fast R-CNN: Fast R-CNN addresses the shortcomings of R-CNN by utilizing the image itself to create a convolutional feature map, eliminating the need for region proposals. It employs an RoI pooling layer to reshape warped squares for a fully connected layer, facilitating faster and more efficient object detection [8].

You Only Look Once (YOLO): YOLO, based on the Darknet architecture, has undergone evolutionary changes. YOLOv3, considered one of the most precise object detection algorithms, introduces improvements over its predecessors. Utilizing Darknet-53 architecture with 53 convolutional layers, it achieves high precision and is trained with reliable datasets like ImageNet. YOLOv3's multiple layers enhance accuracy, making it adept at analyzing live video feeds and satellite imaging [4]. The latest updates have addressed limitations related to small pixels, rendering it suitable for diverse applications.

Conclusion

The indispensability of object detection becomes evident in scenarios such as the analysis of the vast number of daily internet image uploads [9]. Critical

technologies like self-driving vehicles, reliant on real-time analysis, would remain unattainable without robust object detection mechanisms. To establish a consistent baseline, all networks underwent training with the open-source COCO dataset by Microsoft.

The findings revealed Yolo-v3 as the fastest, closely pursued by SSD, while Faster RCNN lagged behind. However, the selection of an algorithm is heavily influenced by the specific use case [4]. For applications dealing with relatively small datasets and without the necessity for real-time results, Faster RCNN emerges as the preferable choice. Yolo-v3 takes the lead when analyzing live video feeds, and SSD strikes a balance between speed and accuracy. Notably, Yolo-v3, actively benefits from contributions by the extensive open-source community. Consequently, the overall performance analysis designates Yolo-v3 as the superior choice among the three Object Detection Convolutional Neural Networks [4].

The evolving nature of this field indicates substantial room for future exploration. Each year witnesses the introduction of new algorithms or updates to existing ones, adapting to the dynamic landscape. Moreover, different fields, including aviation, autonomous vehicles (both aerial and terrestrial), industrial machinery, among others, demand tailored algorithms suited to their unique requirements [4].

REFERENCES

1. Palop JJ, Mucke L, Roberson ED. Quantifying biomarkers of cognitive dysfunction and neuronal network hyperexcitability in mouse models of Alzheimer’s disease: depletion of calcium-dependent proteins and inhibitory hippocampal remodeling. In: Alzheimer’s Disease and Frontotemporal Dementia. Humana Press, Totowa, NJ; 2010, p. 245–262.

3. Ren S, He K, Girshick R, Sun J. Faster r-cnn: Towards real-time object detection with region proposal networks. IEEE

Trans Pattern Anal Mach Intell. 2016;39(6):1137–49.

4. Srivastava, S., Divekar, A.V., Anilkumar, C. *et al.* Comparative analysis of deep learning image detection algorithms. *J Big Data* **8**, 66 (2021). https://doi.org/10.1186/s40537-021-00434-w

5. Liu W, Anguelov D, Erhan D, Szegedy C, Reed S, Fu CY, Berg AC. Ssd: single shot multibox detector. In: European conference on computer vision. Cham: Springer; 2016, p. 21–37.

6. Reza Z. N. (2019). Real-time automated weld quality analysis from ultrasonic B-scan using deep learning (Doctoral dissertation, University of Windsor (Canada)).

7. Shen X, Wu Y. A unified approach to salient object detection via low rank matrix recovery. In: 2012 IEEE conference on computer vision and pattern recognition. IEEE; 2012, p. 853–60.

8. Girshick R. Fast r-cnn. In: Proceedings of the IEEE international conference on computer vision; 2015, p. 1440–8.

9. COCO. [Internet]. https://cocodataset.org/#explore. Accessed 28 Oct 2020.

IMAGE DESCRIPTION WITH BETTER NEURAL IMAGE CAPTION GENERATOR WITH EVALUATION METRICS

Supervisor: Gafarova Tamilla Ferman
Student: Aliyev Elvin Agakisi
Master's I course. Group ES 6243.2 (AI, SABAH)
Email: aliyeve669@gmail.com

Abstract

This work tackles the essential AI challenge of interpreting image content, bridging the gap between computer vision and language processing. I introduce a deep recurrent generative model that merges the latest developments in both computer vision and machine translation, capable of creating descriptive sentences for images. Our model's training focuses on increasing the probability of generating the correct descriptive sentence for a given image. Through tests on various datasets, I demonstrate the model's precision and the naturalness of the language it acquires from only image descriptions. The model consistently delivers high accuracy, as confirmed through both qualitative and quantitative evaluations. For example, on the Pascal dataset, where the leading BLEU-1 score is 25, our method achieves a score of 59, approaching the human score of around 69. Additionally, I report improvements in the BLEU-1 score on Flickr30k, rising from 56 to 66, and on SBU, increasing from 19 to 28. Finally, our results on the recently introduced COCO dataset reach a state-of-the-art BLEU-4 score of 27.7.

Keywords: *deep recurrent architecture, describing an image, machine translation, target description sentence.*

Introduction

Automatically generating accurate English descriptions for image content poses a considerable challenge, yet its potential impact, such as aiding visually impaired individuals in comprehending web image content, is substantial. This

challenge surpasses the complexity of established tasks like image classification or object recognition, which have traditionally been focal points in the field of computer vision [27].

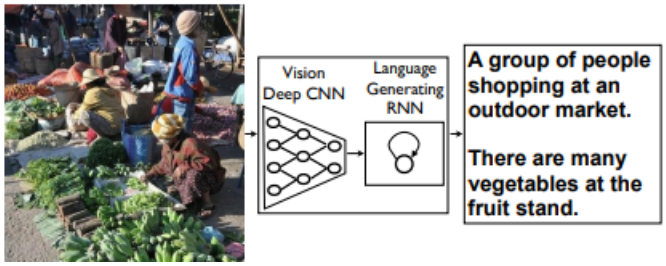

Figure 1 illustrates NIC, our system, which operates entirely on a neural network structure. This structure includes a vision-based CNN preceding a language-producing RNN. It is designed to create full sentences in natural language derived from an input image, as demonstrated in the provided example.

Most prior efforts have focused on combining existing methods for individual sub-problems to convert an image into its description [1, 2]. However, in this study, I aim to introduce a unified model that processes an image I, aiming to enhance the probability p(S|I) of generating a desired sequence of words S = {S1, S2, ...}, with each word S_t selected from a specific dictionary to accurately describe the image.

In our approach, I adopt this sophisticated strategy but substitute the encoder RNN with a deep convolutional neural network (CNN). Recent years have demonstrated convincingly that CNNs can generate a detailed representation of an input image by converting it into a consistent-length vector. This representation is versatile enough for different visual tasks [3]. Thus, using a CNN as an "encoder" for images seems logical. I start by pre-training it on image classification, then take the final hidden layer as the input for the RNN decoder that creates sentences (see Figure 1).

Our contributions are outlined as follows: I introduce a comprehensive system addressing this challenge, employing a fully trainable neural network via stochastic gradient descent. Secondly, our approach integrates cutting-edge sub-

networks for both vision and linguistic models, which can be pre-trained on extensive datasets, leveraging extra data for enhanced performance. For example, in the Pascal dataset, our Network-based Image Captioner (NIC) achieved a BLEU score of 59, surpassing the previous best of 25 and nearing the human benchmark of 69. Our results on Flickr30k improved from 56 to 66, and on SBU, from 19 to 28.

Model

I introduce a novel neural and probabilistic approach for creating image descriptions. Building upon the recent breakthroughs in statistical machine translation, I show that an efficient sequence model, when employed to directly optimize the probability of an accurate translation given an input phrase, can yield top results in an "end-to-end" method, applicable in both training and inference phases. These models utilize a recurrent neural network to transform variable-length input into a consistent dimensional vector, which is then "decoded" into the target output sentence. Thus, I propose to directly maximize the probability of the correct description given the image by using the following formulation:

$$\theta^* = \operatorname{argmax}_{\theta} \sum_{(I,S)} \log\ p(S|I;\theta)\ \ (1)$$

In our model, θ represents the parameters, I is an image, and S corresponds to its accurate transcription. As S can denote any sentence, its length is not restricted. Therefore, it is typical to employ the chain rule for the purpose of representing the combined probability across $S_{0,}\ldots S_N$, where The length of this specific instance is represented by the variable N as

$$\log p(S|I) = \sum_{t=0}^{N} \log p(S_t|I, S_0 \ldots S_{t-1})\ \ (2)$$

where removed the dependence on θ. During the training phase, (S, I) represents a pair of training examples, and I enhance our model by maximizing the combined log probabilities, as detailed in (2). Modeling $p(S_t|I, S_0, \ldots, S_{t-1})$

with a Recurrent Neural Network (RNN) is a common approach, in which a fixed-length hidden state or memory h_t is used to represent the variable number of words conditioned upon up to time step t − 1. This represents the instinctive option. This memory undergoes an update following the observation of a new input, x_t, accomplished through the application of a non-linear function, denoted as f:

$$h_{t+1} = f(h_{t_1} X_t) \quad (3)$$

To further detail the RNN mentioned earlier, two essential decisions need addressing: the precise nature of function f and the method for inputting images and words as x_t. I have chosen a Long-Short Term Memory (LSTM) network for f, due to its proven top-tier results in sequential tasks like translation. A detailed explanation of this model appears in the following section. Regarding image representation, I employ a Convolutional Neural Network (CNN), recognized for its exceptional performance in object recognition and detection, and leading the field according to the ILSVRC 2014 classification contest [4]. Our CNN model is distinguished by its innovative use of batch normalization and demonstrates superior results in the competition.

Deciding whether a description is effective for a given image can be challenging. Previous studies have suggested various evaluation methods. The most dependable yet labor-intensive involves requesting subjective ratings from evaluators on the description's relevance to the image. Our study corroborates that certain automatic metrics do align with these subjective evaluations, adhering to the assessment standards outlined in [5], which involve grading each sentence on a 1 to 4 scale.

Evaluation Metrics

For our evaluation process, I organized an Amazon Mechanical Turk study where each image received evaluations from two individuals. Generally, these raters agreed about 65% of the time. When opinions differed, I averaged their

scores, using this average as the final score. I also implemented bootstrapping for variance analysis, recalculating means and standard deviations from these resampled data. Following the approach of [5], I disclose the proportion of scores that meet or surpass specific pre-set benchmarks. The remaining metrics are automatically calculable provided there's access to an original, human-crafted description. The BLEU score [6], which gauges the precision of word n-grams between the created and reference sentences, has been the most favored metric in image description research. Despite certain limitations, it's been found to correlate strongly with human judgement. Our findings, detailed in Section 4.3, validate this correlation and present a comprehensive evaluation protocol and the outputs generated by our system.

In addition to using BLEU, the model's perplexity for a particular transcription is also a viable metric, as it directly relates to the objective function mentioned in (1). This perplexity metric is essentially the geometric average of the inverse probability of each word predicted. I employed this measurement for making decisions on model selection and fine-tuning hyper-parameters in our validation dataset, though I haven't reported these findings due to a preference for BLEU 3. A more in-depth exploration of these metrics is available in [7], with different metrics being reported by various research groups focusing on this subject, considered more suitable for caption evaluation. In our work, I have included two other metrics – METEOR and Cider – anticipating further discussion and investigation into the best choice of metric.

Now that our models are capable of producing reasonably accurate image descriptions, and acknowledging the inherent challenges in evaluating image descriptions (where multiple correct descriptions may not match the ground truth), I believe the focus should shift to developing and refining evaluation metrics specifically for the generation task, rather than for the ranking task.

REFERENCES

1. A. Farhadi, M. Hejrati, M. A. Sadeghi, P. Young, C. Rashtchian, J. Hockenmaier, and D. Forsyth. Every picture tells a story: Generating sentences from images. In ECCV, 2010.

2. G. Kulkarni, V. Premraj, S. Dhar, S. Li, Y. Choi, A. C. Berg, and T. L. Berg. Baby talk: Understanding and generating simple image descriptions. In CVPR, 2011.

3. P. Sermanet, D. Eigen, X. Zhang, M. Mathieu, R. Fergus, and Y. LeCun. Overfeat: Integrated recognition, localization and detection using convolutional networks. arXiv preprint arXiv:1312.6229, 2013.

4. S. Ioffe and C. Szegedy. Batch normalization: Accelerating deep network training by reducing internal covariate shift. In arXiv:1502.03167, 2015.

5. M. Hodosh, P. Young, and J. Hockenmaier. Framing image description as a ranking task: Data, models and evaluation metrics. JAIR, 47, 2013.

6. K. Papineni, S. Roukos, T. Ward, and W. J. Zhu. BLEU: A method for automatic evaluation of machine translation. In ACL, 2002.

7. R. Vedantam, C. L. Zitnick, and D. Parikh. CIDEr: Consensus-based image description evaluation. In arXiv:1411.5726, 2015.

8. R. Kiros, R. Salakhutdinov, and R. S. Zemel. Unifying visual-semantic embeddings with multimodal neural language models. In arXiv:1411.2539, 2014. 2, 5, 6, 7

9. S. Ioffe and C. Szegedy. Batch normalization: Accelerating deep network training by reducing internal covariate shift. In arXiv:1502.03167, 2015.

10. A. Karpathy, A. Joulin, and L. Fei-Fei. Deep fragment embeddings for bidirectional image sentence mapping. NIPS,2014.

PACKAGINS

Bachelor: Maryam Aslanova,
1st year student, 320.23E

PHd: Candidate of Philological Sciences
Rahima Mammadova

In today's consumer world, the packaging industry has evolved truly to meet the changing needs of consumers and the environment. The industry developed new packaging innovations. One of them is flexible packaging, which has become widespread nowadays. This modern packaging approach focuses on extending shelf life and minimising environmental impact. So, it has transformed the way products are packaged and distributed. This was an important step towards protecting the environment. Extending Shelf Life: Flexible packaging has many advantages, one of them is its ability to extend the shelf life of products. Flexible packaging materials are designed to provide a strong barrier against moisture, oxygen, and light. These properties help protect the product inside from ecto-factors, that can beat a path of spoilage, degradation, or loss of quality. The freshness of goods such as food and medicine is very important. Flexible packaging materials protect ensuring, that the contents remain safe from environmental elements. This reduces food waste and enables manufacturers to produce their products without compromising quality. As a result, longer shelf life extends to consumers and producers by reducing product waste and lowering costs. Lightweight and Efficient: Flexible packaging is lighter than glass and metal containers. This means they are also easier to produce. Because less energy is consumed. Additionally, since they are lightweight, less fuel is consumed when transported. So the carbon footprint decreases. In this case, the best decision for businesses would be to adopt flexible packaging, as it can reduce ecological impacts while meeting consumer demands. By adopting flexible packaging, businesses can reduce their costs, enhance product quality, and contribute to a greener future. While talking about new proposals for the food industry, it would

be appropriate to talk about the progress in the food industry of modern Azerbaijan and its founder. As a result of the policy of national leader Heydar Aliyev, a new socio-economic development model was succesfully implemented in Azerbaijan. Thanks to the reforms carried out under his leadership, there was a great revival in all areas of society, including the food industry. For this reason, we as food engineers are grateful to him today.

Reference list: Lucy Evans, Tony Hardy; Why Is Flexible Packaging Important?; page 1-5; 2023.

BIOINFORMATICS: ILLUMINATING THE GENETIC CODE

Bachelor:
Agayeva Rana Ilham
II course, group 602.22

Supervisor:
Gasimova N. I

Bioinformatics represents the harmonious fusion of computer science and biology, embarking on a captivating journey into the world of genetic data analysis. In much the same way that advanced technologies have transformed industries, bioinformatics harnesses computational power to unlock the profound mysteries concealed within the complex genomes and genetic data. Using bioinformatics, it is possible to analyze which mutations occur, what their impact is, the frequency at which they occur, and to predict their future implications. In contrast to bioengineers, bioinformaticians primarily work with computations and do not conduct experiments with real substances.

In a world where genetic resources are expanding at an unprecedented rate, bioinformatics assumes a pivotal role in deciphering the intricacies woven into DNA sequences and biological data. Methods for analyzing genetic data are becoming increasingly accessible. For example, the Human Genome Project,

which decoded the human genome, cost billions of dollars and took decades. Now, anyone interested can obtain their own genomic data for just a little over $1000.

Bioinformatics relies heavily on algorithms and computational models to manipulate genetic data. Specialized algorithms and software transform raw genetic data into valuable insights. These tools enhance the depth and reliability of our understanding, much like how technology boosts efficiency in various industries. Bioinformaticians are the alchemists of genetics, turning data into scientific discovery.

Nevertheless, bioprogramming differs from conventional programming. Bioprogrammers seldom write programs that are later widely used by other scientists. Primarily, they develop data processing algorithms to accomplish their own tasks. For instance, a researcher might have a file containing data on millions of genome characteristics that need statistical processing to avoid manual analysis.

Of couse, there are also large-scale projects in this field. There are programs that can "assemble" a complete genome like a puzzle based on precomputed DNA fragments. Typically, entire teams of specialists work on such projects.

As scientific research progresses, bioinformatics faces the challenge of optimizing insights from well-explored genomes. The solution rests in broadening the horizons of genetic exploration. This journey employs advanced methodologies like whole-genome sequencing, CRISPR technology, and multi-stage data analysis. Much like explorers expanding their territories, bioinformatics pioneers delve into vast genomic realms.

Bioinformatics applications span from personalized medicine to genetic engineering, including the study of oncology. It can be said that cancer is a unique evolutionary mechanism triggered within the body. Such an evolutionary process doesn't always culminate with the death of the "host." There are several instances where cancerous tumors have evolved into independent parasites and extended

beyond the host organism. Bioinformatics plays a crucial role in oncology by analyzing DNA mutations in cancer cells and studying gene disruptions. These studies may, in the future, aid in developing approaches to compel cancer cells to self-destruct. Bioinformatics enables scientists to grasp the deeper mechanisms of cancer.

In the coming years, bioinformatics will continue to advance, promising a genomic revolution. The synergy between computer science and biology fuels innovation, illuminating a brighter future for understanding life's fundamental code. Bioinformatics is not just a bridge; it's a gateway to unraveling the profound secrets of life itself.

The evolution of bioinformatics promises to be a pivotal chapter in the history of scientific exploration. Its transformative potential extends far beyond the laboratory, with implications for healthcare, agriculture, and our fundamental understanding of the natural world. Bioinformatics is not just a bridge between computer science and biology; it's a gateway to unraveling the profound secrets of life itself. Scientists have learned to edit DNA, "turn on" and "turn off" specific genes. Thanks to this, some genetic disorders that were once considered fatal can now be treated, such as Leber congenital amaurosis.

In essence, bioinformatics is a cornerstone of modern biology. It has transcended the realm of research to become an integral part of our daily lives, impacting fields as diverse as healthcare, agriculture, environmental science, and more. As it continues to evolve, we can anticipate even more groundbreaking discoveries and applications, making bioinformatics an indispensable tool in our quest to unlock the secrets of life and nature.

LIST OF REFERENCES

1. National Human Genome Research Institute (NHGRI). (2021). About Genomics.

2. EMBL-European Bioinformatics Institute. (2021). Bioinformatics Training.

3. https://trends.rbc.ru/trends/amp/news/61b6fe9b9a794725c68e12ac

4. Attwood, T. K., & Parry-Smith, D. J. (1999). Introduction to Bioinformatics. Pearson Education.

5. Pevsner, J. (2015). Bioinformatics and Functional Genomics. Wiley.

6. Salzberg, S. L. (2019). Biostatistics and Bioinformatics: Discovering Knowledge Hidden in Genes and Genomes. Cold Spring Harbor Laboratory Press.

THE INFLUENCE OF OIL AND GAS PRICES ON GLOBAL ECONOMY AND POLITICS

Bachelor:
Ibrahimov Vaqif Bagir
1st course, group 232.23

Supervisor:
Senior teacher Gasimova N.I

Oil and gas are vital resources that power the world's economies and influence political decisions worldwide. Fluctuations in their prices have far-reaching consequences, affecting both developed and developing nations. In this essay, we will explore how changes in oil and gas prices impact the global economy and political landscape.

1. Economic Impact:

The prices of oil and gas can significantly affect a country's economy in various ways:

a) Inflation: When oil and gas prices rise, it leads to higher transportation and production costs, which can result in inflation. This can strain the budgets of ordinary citizens as the prices of goods and services increase.

b) Trade Balance: Countries that are major importers of oil and gas often see reduce of their trade balances when prices go up. This can lead to trade deficits and a weakened currency.

c) Energy Costs: Higher energy costs affect businesses and consumers. Companies may reduce production, leading to job cuts, while individuals have to allocate more of their income to energy expenses.

2. Political Impact:

Oil and gas prices also have a profound impact on global politics:

a) Geopolitical Tensions: Many of the world's oil and gas reserves are located in politically unstable regions. Conflicts often arise over access to these resources, leading to geopolitical tensions and even wars.

b) Energy Security: Dependence on oil and gas imports can make a nation sensitive to supply disruptions. This dependence can influence foreign policy decisions and alliances.

c) Environmental Concerns: Rising oil and gas prices may lead to greater revew of environmental issues. Governments may be pressured to invest in cleaner energy sources, which can affect domestic and international policy.

In conclusion, the fluctuations in oil and gas prices have a great impact on the world economy and politics. These price changes can lead to economic challenges, trade imbalances, and inflation, affecting the daily lives of people. Moreover, they play a main role in shaping global politics, influencing foreign policy decisions, and contributing to geopolitical tensions. As a result, it is essential for nations to vary their energy sources and develop strategies to mitigate the adverse effects of oil and gas price fluctuations.

REFERENCES:

1. https://academic.oup.com/book/27405/chapter/197217823

2. https://www.weforum.org/agenda/2022/02/why-oil-prices-matter-to-global-economy-expert-explains/

PREVENTING THE USE OF EXPIRED FOOD PRODUCTS IN THE CANTEENS OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS VIA COMPUTER PROGRAM APPLICATION

Student:
Feyzi Nigar Vasif
I year, Group 604.23E

Scientific supervisor:
S.G.Aliyeva PhD

There has recently been an increase in the number of cases of food poisoning in educational institutions, especially schools, due to the consumption of expired products. This poses serious health risks for children and negatively impacts their education and academic performance. Therefore, it is very important to eliminate such negative situations as food poisoning by various methods.

The aim of this research is to identify expired food products in school and university cafeterias and prevent their use through the implementation of a computer program.

The main focus of our investigation is on expired food items found in school cafeterias. In order to prevent their consumption, a specialized computer program should be utilized. In our modern era, the availability of smart devices, mobile phones, and the arrival of various notifications to them via computer programs should be considered as one of the advantages of our time. Eliminating a serious problem such as food poisoning with these means is considered an important step. When purchasing food products, it is essential to pay attention to their expiration dates, which should not be less than 8 months. The next step involves categorizing the food products, including meat, juices, sweets, dairy products, and flour-based items, using the computer program. The software is also employed to record the production and expiration dates of the products. Once there is only one month remaining before the expiration date, a notification is sent

to the responsible person's mobile phone, computer, and modern smartwatch. Upon receiving this notification, a quick decision must be made regarding whether to use, return, or exchange the product. It is essential to ensure that the product is consumed shortly before its expiration date. If the food product is not used during this period and reaches its expiration date, the program sends another notification signaling the need for disposal. These notifications are sent twice a day for three days, serving as a reminder.

Having a glance at the statistics in Azerbaijan, it is evident that hundreds of people suffer from food poisoning per year, and some even lose their lives. In 2020, there were 546 confirmed cases of food poisoning, resulting in 24 deaths. The following year, in 2021, there were 285 cases of food poisoning and 4 deaths. In 2022, the number of reported victims increased 348, with 7 fatalities. It is crucially significant to prevent food poisoning by any means. One of them is the application of artificial intelligence in this field. Strong AI is a unique concept of AI wherein can be specifically designed to replicate the functionality of a human mind, possessed with the ability to exhibit intelligence in any desired task, and potentially equipped with perception, beliefs, and other cognitive abilities that are typically associated with humans.

By implementing this computer program to prevent the use of expired food products, we can effectively reduce the risk of food poisoning among students, and ensure their health and attendance at schools or educational institutions.

REFERENCE

1. https://afsa.gov.az/az/qida-tehlukesizliyi/qida-zeherlenmeleri

2. Michael Cheng-Tek Tai. The impact of artificial intelligence on human society and bioethics. Tzu Chi Med J. 32(4): 339–343. 2020.

3. Jerry K. Artificial Intelligence – what everyone needs to know. New York: Oxford University Press; 2016.

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJANI EDUCATION

Bachelor:
Turkan Musayeva
1st course, group:695.23

Scientific supervisor:
Gulnar Maharramzada

The Great Leader Heydar Aliyev stands out for the care and consideration he gave to the advancement of national education. As a result, the Heydar Aliyev era, which began in 1969, is seen as the period during which Azerbaijani science has developed the most. Heydar Aliyev, the Natiowide Leader, has an undeniable influence on modern Azerbaijani science and education. His statement that "The level of every nation is determined by the level of its knowledge" reflects his attitude and appreciation for education. He believed that we may advance our country and nation by advancing science and education.Azerbaijan implemented reforms at several educational levels under the direction of national leader of the Republic of Azerbaijan, including the transition to general secondary education in 1970 and the subsequent construction of 849 secondary schools with more than 350,000 seats in those years.

As a result of Armenia's military aggression in the late 1980s and early 1990s, the nation's educational sector saw a significant decrease. The destroyed education centers included 242 kindergartens, 616 general education schools, 11 technical schools, 1 university, 2 university branches, and 3 secondary special schools.

In this regard, Heydar Aliyev's return to power in June 1993 at the population's insistence played a priceless role in restoring social life in the nation. After regaining control, Heydar Aliyev introduced the 11-year educational system and created the idea and plan for education construction.

Heydar Aliyev nationalized the staff of the Azerbaijani educational system with local staff over the course of his time in power, built schools across the

republic, particularly in the villages, showed concern for teachers, and gave the teachers who worked in the villages housing, rent, subsidies, and other privileges. In addition, circumstances for higher education were made available to youth, the number of higher education institutions was raised, and efforts were made to connect Azerbaijani education with the educational systems of developed nations.

The absence of ignorant men is Azerbaijan's greatest accomplishment. The great leader famously declared, "One cannot find an uneducated man in any village or remote mountain village of our country," demonstrating his constant dedication to the country's social advancement and an educated next generation.

Heydar Aliyev's everlasting legacy, which covers all areas of national development, provided progress for continued expansion and served as the foundation for the Azerbaijan of today, which has a distinct national identity and is well-known internationally.

https://www.academia.edu/41750023/The_role_of_Heydar_Aliyev

https://www.azernews.az/analysis/208690.html

https://cyberleninka.ru/article/n/heydar-aliyevs-heritage-in-education

UNDERSTANDING AND COMBATING CYBERCRIME: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH

Bakalavr:
Qırtımova Xədicə
2-ci kurs, 685.22

Elmi rəhbər:
Şükürova Maya

Cybercrime is relatively a new phenomenon that researchers are still trying to figure out. As the world becomes increasingly interconnected through digital technologies, the rise of cybercrime poses a significant threat to individuals, businesses, and nations alike.

The internet landscape is becoming more complex and relevant as time goes by. The digital world provides an avenue for all users to connect with one and

another. Social media is an activity that many do participate in and becoming necessity to have, whether it is for personal or professional reasons. This study was to determine the impact social media crime and how social media influence it. "Understanding and Combating Cybercrime: An Interdisciplinary Approach" represents a pivotal step forward in addressing the complex and evolving challenges posed by cyber threats in our interconnected world. By adopting an interdisciplinary approach, this framework integrates insights from computer science, law, psychology, economics, and other relevant disciplines to create a holistic understanding of cyber threats and their implications. Recognizing that cybercriminals constantly adapt their tactics, the interdisciplinary approach emphasizes the need for dynamic and adaptive strategies. As society becomes more interconnected, the digital landscape is increasingly vulnerable to a spectrum of malicious activities that transcend geographical boundaries. By highlighting the pervasive impact of digital connectivity and the intricate nature of cyber threats, the introduction sets the stage for an in-depth exploration into the complex world of cybercrime.

Cybercrimes can leave a lasting impact on not only the victims but on the economy as well. Social media is simply more of a vector used to help conduct crimes. The IC3 reported $3.5 billion was the total cost lost in the year 2019, which average the daily complaints to be over 1,200. Social media crimes generated $78,775,408 in the past year alone with about 29,093 known cases. For crimes such as harassment and threat of violence, 15,502 victims were known, generating $19,866,654 total cost lost.

The debate of who is responsible for preventing or stopping social media crime is still ongoing. All parties including social media platforms do have some sort of responsibility for the crimes. For the victims, they should take advantage of their account settings and choose their privacy settings. Features such as unfriending, blocking, and reporting other users should be used if they are under

attack or uncomfortable. In conclusion, tackling social media crime demands a collective responsibility, where users prioritize their privacy settings, platforms implement preventive measures, and society promotes online accountability.

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://annamaria.edu/wp-content/uploads/2021/06/Emily-Ngo-Fall-2020.pdf

VOICE CLONING USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Bachelor:
Duygu Huseynli Sirac
2nd course, group 643.22

Instructor:
Verdiyeva S.U

What is AI voice cloning ? AI voice cloning, also known as voice synthesis or voice mimicry, is a technology that uses machine learning or artificial intelligence to simulate a specific person's voice.This technology requires a certain amount of voice data to analyze and learn the unique vocal characteristics of the individual and generate new speech based on it. These tools can produce realistic and convincing voices that can mimic the tone, accent, emotion, and style of the original speaker. There are many free and paid tools that can be used to create voice clones.

AI Voice Cloning: Friend or Foe? Voice cloning can have legitimate and positive uses, such as restoring the voice of people who have lost it due to illness or injury, creating personalised digital assistants, enhancing entertainment and gaming experiences, and preserving the voices of historical figures or celebrities..However, voice cloning can also be used for nefarious purposes, such as impersonating someone's voice to deceive, manipulate, or harm others.

We stand at the dawn of a new era where AI-generated voices will shape our daily lives.Thanks to our advanced deep learning technology, voice cloning is quite accessible.It remains to be seen what possibilities and challenges lie ahead. The potential for this technology is staggering , as governments worldwide are still determining the best laws and regulations to place for its safe usage.One thing is

certain: voice cloning is another step towards a future where the boundaries between fiction and reality blur.

REFERENCES

1. https://www.spiralytics.com/blog/ai-voice-cloning/#What_is_AI_Voice_Cloning
2. https://www.linkedin.com/pulse/era-voice-cloning-when-generative-ai-surpasses-reality-andrea-kossig/?trk=public_post
3. https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/darksides/silent-danger-how-voice-cloning-ai-is-robbing-people-of-both-money-and-privacy/

DEVELOPMENT PROSPECTIVITY OF MINERAL DEPOSITS IN AZERBAIJAN

Bachelors :
Aliyev Suleyman Azar
III course . Group 159.21

Instructor :
Babayeva Lamiya Abil

The territory of the Republic of Azerbaijan is very rich in minerals. Azerbaijan has been known as an oil country since ancient times (the 6th-7th centuries BC). In addition, during the archaeological research conducted in the territory of Azerbaijan, labor tools and ornaments made of local raw materials were found.It proves that mining works were carried out in the territory of our republic even before our era.

From the 40s of the 19th century to the beginning of the 20th century (until 1920), German, Russian, and partially local businessmen conducted exploitation and exploration works in Dashkasan Cobalt, Gadabey, Bittibulag and Balaken (Chikhikh and Old mine deposits) copper deposits.

The foundation of the mining industry in Azerbaijan was laid with the exploitation of Dashkasan iron ore and Zaylik alunite deposits from the middle of the 20th century. Apart from these deposits, Dashsalahli bentonite clay,

Paragachay molybdenum, Gumushlu and Aghdara lead-zinc, Darrıdagh arsenic and Nakhchivan rock salt deposits have been exploited in the republic.

The Filizchay colchedan-polymetal deposit located in the Balaken-Zagatala zone of our republic is one of the richest and unique deposits in the world.

Against the background of the current development trends of the world mining industry, the potential of our republic's natural mineral raw materials opens up great prospects for their development . Today, it can be said that there is a base of mineral raw materials that can completely satisfy the needs of the economy of our republic.

Being a component of the general natural resources underground mineral and raw material resources are one of the main factors determining the economic and socio-political independence of our country . Therefore, increasing the economic potential of our republic is related to the effective use of resources of industrially important deposits in its territory, development of mining and processing industries.

There are enough mineral resources in the territory of our republic (Filizchay colchedan-polymetal, Dashkasan iron ore, Zaylik alunite, Dashsalahli bentonite,

Chovdar gold, Nakhchivan salt, Nehram dolomite, zeolite, etc.). At present, a reliable base has been created in Azerbaijan that ensures the stable development of all areas of the country's economy based on the use of mineral raw materials and the satisfaction of the growing demand for mineral raw materials.

Today, the mineral-raw material base of our republic consists of 836 deposits, including 51 ore, 123 non-ore, 561 construction materials, and 101 underground water (fresh, mineral, thermal, iodide-bromine, industrial) deposits, which have been evaluated and accepted into the balance of minerals. As a result of the efforts of our geologists, after Azerbaijan gained of Dashkasan region its independence, exploitation works were started in the Chovdar gold deposit, the reserves of which were discovered and estimated .

It can be said that the gold mining industry has already been established in Azerbaijan, and very wide prospects have been opened for its development. Today, the Gadabey copper-gold and Gosha gold deposits, managed by the International Mining Operating Company, Chovdar, put into operation by AzerGold OJSC, and Agyurd, Piyezbashi are planned to be operated in the near future, and a number of other promising deposits - Gyzılbulag, Soyudlu, Vejnali, Daghkasamen, Kalaki, Sugar, etc. give reason to say that.

LITERATURE

1. Azerbaijan's natural resources//Education portal. URL: http://worldofscience.ru/geografija-mira/21geografija-azerbaijdzhana/503-prirodnye-resursyazerbajdzhana.html

2. Nagiyev V.N, Mammadov I.A. Minerals of Nakhchivan Autonomous Republic. 240 p. "Science", 2010.

3. Efendiyeva Z.C. Mineral resources of Azerbaijan. . p. 250. ASOIU, 2023

THE SUCCESSFUL OIL STRATEGY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

Bachelor: Scientific Supervisor:
Valizada İbrahim Maharramzada Gulnar
1st year, group: 695.23

Throughout its 150-year existence, the oil sector of Azerbaijan, one of the oldest oil-producing nations in the world, has experienced significant advancements.But it wasn't until the state reclaimed its independence in the late 20th century that our people were able to completely profit from oil. Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijan, established the oil strategy that will serve as the cornerstone for a dramatic overhaul of upcoming political and economic changes aimed at transforming the country from an independent nation into a powerful, modern state. Signed on September 20, 1994, under the direction

of national leader Heydar Aliyev, the Azerbaijani, Chirag, and Guneshli oil fields are situated in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea and represent one of the most significant agreements in the country's history. The "Contract of the Century," worth 7.4 billion dollars, involved 7 multinational oil companies (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil), representing 7 countries worldwide (Azerbaijan, USA, Great Britain, Russia, Turkey, Norway, and Saudi Arabia). They quickly established the Advisory Council, the Azerbaijan International Operating Company (AIC), and the Steering Committee as operational frameworks. The Azerbaijani Parliament approved the deal on December 12th, 1994. The Baku-Novorossiysk pipeline started exporting oil to the Black Sea at the end of 1997. The first tanker loaded with oil from Azerbaijan was shipped to international markets in December 1999. The foundation of the main oil pipeline, Baku-Tbilisi-Ceyhan, which was specified in the "Contract of the Century" was laid in 2002 as a consequence of the persistent efforts of national leader Heydar Aliyev.

The President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, attended the inauguration ceremony of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline on May 25, 2005. Heydar Aliyev, the president of Azerbaijan, who was aware of all of this beforehand, made the following historic statement during the "Treaty of the Century" signing ceremony: "I consider myself very happy to have participated in the preparation and signing of this agreement." I hope that future generations will appropriately comprehend the historical event that occurred since I am aware of the duty I have taken on.

LITERATURE:

1. https://aliyevheritage.org/az/oilstrategy.html

2. https://azertag.az/xeber/Ulu_onder_Heyder_Aliyevin_ugurlu_neft_strategiyasi_Azerbaycani_yeni_inkisaf_merhelesine_yukseldib-1095174

3. https://republic.preslib.az/az_c4.html

THE DEVOLEPMENT OF UI/UX DESIGN IN AZERBAIJAN

Bachelor's degree:
Farid Zabil
II course: 215.22

Supervisor: Zeynalli
Gulshan Aliyeva

What makes UI/UX design so necessary? The digital world's rapid development offers us new concepts and fields. One of the main participants in this sector is UI/UX design. The UI UX process takes time, but it is rewarding. Extensive research, empathy with the target audience, and usability testing are all required in this sector. It is more important to understand and error-proof the inputs than to simply know the gathered data. Collaboration is of prime importance in this case. To achieve the best results, a UI UX designer ought to be able to interact successfully with users.

The evolution of UI/UX design. The time of the graphical user interface (GUI) interval, considered the initial phase of UI/UX design, started in the 1980s. Designers at the time concentrated on developing visually appealing desktop user interfaces. Graphical elements including buttons, symbols, and menus were added to computers, making them easier to use. This period laid down the muse for the cutting-edge UI/UX layout. Initial commercial computer via an interface that was graphical was known as the Apple Lisa, which debuted in 1983. It was followed in 1984 by the Apple Macintosh, which became the very initial commercially viable computer to include an intuitive graphical user interface. The follow-up stage was the mobile era, which launched in the beginning of the 2000s with the development of smartphones. UI/UX design went through significant changes over this phase, with the designers now developing user interfaces for devices with smaller sizes. Designers had to develop interfaces which were flexible and could adapt to various screen sizes and resolutions. New design patterns showed

up as a result, which includes pinch-to-zoom, scroll gestures, and burger menus. The mid-2010s saw the beginning of the modern era, also referred to as the post-mobile era. UI/UX design becomes increasingly complex during this period, with developers creating designs for an extensive selection of devices that include smartwatches, VR headsets (virtual reality), and virtual assistants. The goal has shifted towards creating designs for specific devices and towards developing interfaces that function seamlessly across a variety of devices and systems.

The development of customer interfaces and user experiences in Azerbaijan has improved in recent years.

1. Rising aptitude: Azerbaijani designers are increasingly focusing on the development of aesthetically pleasing and user-friendly interfaces. Many youth designers and developers choose to pursue degree in and fields in UI/UX.

2. Design Groups: In Azerbaijan, conferences and both internet and offline designing groups have encouraged sharing of knowledge and working together across developers.

3. Education: Azerbaijani institutions of higher learning have begun to offer UI/UX design courses and programs, aiding in the education of a new generation of designers.

4. International Participation: Azerbaijani designers frequently take part in worldwide design contests and seminars, where they are impacted by international design trends.

REFERENCES

1. Oxford History of Art: Modern Art (Richard R.Brettell)

2. UX design dictionary: The Worlds Most Comprehensive Collection of UX Design Terminology (Benny Aarup)

3. The Newly Updated UI/UX Design (Michael Wesley)

4. https://www.designstudiouiux.com/blog/importance-of-ui-ux-design-in-todays-digital-world/

5. https://kartsci.org/kocomu/computer-history/graphical-user-interface-history/

THE FUTURE OF THE PETROLEUM INDUSTRY

Bachelor:
Asadzadeh Raul Azer
II course, group 234.22ES, SABAH Groups

Supervisor:
Gasimova N.I.

The petroleum industry has been growing for over a century and today's big changes like technological development, ecological concerns and government policies will likely cause a peak and a decline in petroleum industry by 2030-2040.

The decline does not mean that the whole petroleum reserves will completely run out, but the rate of petroleum production would plateau after peak and gradually decrease. The outcome of this is not one-sided as there could be many outcomes and it is impossible to predict the exact outcome(s).

Currently, many countries, like Canada, the United States, and Venezuela are interested in producing heavy oil which has become more easily extractable as the world supplies for light crude oil has been decreasing and the prices of it soaring. Canada is the largest heavy oil producer of the world, having enough supply to provide the world for 2 centuries with today's demand and Venezuela has more heavy oil reserves than petroleum reserves in the whole Middle East.

However, this comes with great environmental concerns. Because of CO_2 emission taxes and awareness of the harms of fossil fuels interests have been shifted to today's modern technologies, like biofuel, electric power over petroleum power. Because of this challenge, major petroleum companies have also shown interest in renewable energy.

BP was the first petroleum company to invest heavily in renewable energy from 1980. Despite the closure of its 8-10 billion $ of investment in renewable energy after the 2010 Deep Water Horizon oil spill incident, BP continued to invest in renewables. For example, in 2017 BP spent 200 million $ to acquire 43% shares in Lightsource- Europe's largest solar power developer. They even spent 160 million $ to acquire Chargemaster- the UK's leading network of charging points.

Among other petroleum companies, Baker Hughes is a leading company investing in geothermal energy. This company even leads a geothermal consortium, Wells2Watts, which is involved in transforming non-productive wells into productive geothermal wells.

Estimates show that, by 2030 power generation capacity will increase to 32 GWt and heating capacity increasing to 30 GWt. This requires around 10,000 new wells and a budget of 100 billion $ and petroleum companies will have a great role in supplying innovative technologies that will reduce costs.

The main problem involving transition to renewable energy is conflicting ideas between regions. While developed countries like the US and European countries are interested in renewable energy to reduce carbon emissions to stop climate changes, developing countries in Africa and Asia are still in need of petroleum energy.

This leads to one of the main questions regarding the future of the petroleum industry; will there be any jobs for petroleum engineers in the future? The answer for this question would be; definitely.

Petroleum engineers will be very important for transitioning to renewable energy. For example, the engineers can help drilling geothermal wells, where the procedure is not so different from drilling petroleum wells; drilling deep underground to harvest heat from underground water. Also, unlike solar and wind energy, where the energy production is limited to weather, climate changes geothermal energy is available 24/7. Hydrogen is also an important type of green energy. For its production, natural gas is still needed, therefore extending the demand for natural gas.

Another need for petroleum engineers involves CO_2 capture, since depleted petroleum wells can be useful in this case. Plus, this can also help one of the main problems of the future- water shortage. Engineers can locate underground aquifers to inject CO_2 there to produce freshwater.

In conclusion, the petroleum industry might not completely diminish in the future, but co-operate with other industries that will be in demand for the future, mainly renewable energy. While the future of the petroleum industry might be completely different to the legacy of the industry formed 2 centuries ago, it will still be recognized as one of the world’s main leading industries for the years to come.

REFERENCES:

1. https://www.adlittle.com/en/insights/prism/shaping-oil-company-future
2. https://www.petroleum.co.uk/the-future-of-petroleum
3. https://www.nsenergybusiness.com/features/oil-companies-renewable-energy
4. https://www.mckinsey.com/industries/electric-power-and-natural-gas/our-insights/how-oil-and-gas-companies-can-be-successful-in-renewable-power
5. https://jpt.spe.org/twa/geothermal-a-perfect-fit-for-oil-and-gas-players-in-the-energy-transition
6. https://onepetro.org/JPT/article-abstract/71/04/34/207596/In-2040-Will-There-Be-Jobs-for-Petroleum-Engineers
7. https://jpt.spe.org/the-future-need-for-petroleum-engineering

EXPLORER WAVE TRANSMITTER AS THE MOST POWERFUL RADIO

Student
Masgadibayov Aghabay Fakhri
I year Group 642.23 E

Supervisor
G.B. Ahmadova PhD

Albert Einstein's theories of relativity revolutionized our understanding of space, time, and gravity. There are two main theories associated with Einstein: special relativity and general relativity.

General relativity has been confirmed through various experiments and observations, including the bending of light around massive objects (gravitational lensing) and the precise predictions of the orbits of planets. Both special and general relativity have had a profound impact on our understanding of the cosmos and have been extensively tested and confirmed through experimental evidence.

These theories are connected to my experiment consisting of proving the existence of white holes, which appear in the theory of eternal black holes.

The possibility of the existence of white holes was put forward by Soviet cosmologist Igor Novikov in 1964, developed by Nikolai Kardashev. In 1976, Stephen Hawking explored the very issue. White holes are predicted as a part of a solution to the Einstein field equations.

There is a theory that white holes are some sort of an exit from a black hole. Along with Einstein's theories of relativity and special relativity, white holes should definitely exist. Surviving a black hole is impossible for any living being because of the density and gravitation beyond the event horizon. However, if we use something like waves (radio, gamma etc.) that do not act as a simple group of atoms then theoretically we will be able to prove the existence of white holes.

The EWT (explorer wave transmitter) is the most powerful radio station ever. EWT will be able to send and modulate a radio wave to GAIA BH1 (the nearest black hole) which is 1560 light years away from the Earth. If the "explorer wave" is able to go this far to reach GAIA BH1, the hardest part of the mission will be over.

The theory of white holes asserts a white hole to be a cosmic object, which can not be permeated from outside. A white hole has a connection with a black hole being of the same mass. While entering a black hole any matter will lose its former atomic structure. Therefore, it is possible that any matter that has atomic structure having penetrated the black hole will completely change its form after getting out of a white hole.

As mentioned above the "explorer wave" might not get any changes while travelling through the GAIA BH1. If everything goes as planned, we will be able to detect the wave by using the EWT and prove the existence of a white hole. We might also get coordinates of the white hole where our explorer wave exited.

The EWT will help us explore black holes and white holes even more and maybe in many years their usage will be beneficial for us earthlings.

REFERENCE:

1. Black Holes: The Reith Lectures (First published May 1, 2016), by Stephen Hawking (Scientific supervisor).

2. https://en.wikipedia.org/wiki/White_hole

BRIDGING THE GAP BETWEEN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN NEURONAL MEMORY DEVICES

Bachelors: Hesenov Heyder
Program: II course, Group 681.22
e-mail: heyder1244hasanov@gmail.com
Supervisor: Yunsurova Aynur

In the age of development and the growth of human knowledge, culture, and, most importantly, human interests, the internet has been the most crucial era. Thanks to the internet, people around the world can share their knowledge, thoughts, and work with each other. The fundamentals of Artificial Intelligence (AI) began in 1943 with the first mathematical model of neural networks presented in the scientific paper "A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity" by Walter Pitts and Warren McCulloch. This marked the inception of Machine Learning (ML), and it predates the internet. Over time, people faced challenges and concluded that they needed a system that learns from questions and their answers to create rules. With these rules, AI can make decisions without constantly changing code. However, there was one significant flaw; they didn't have enough data to create a robust model. But eventually, the world began sharing vast amounts of knowledge, which solved the data problem in this manner. Of course, the internet's contribution to AI goes beyond data. Over time, games, music, animations improved through the internet. Consequently, people needed more powerful computers and computer components. AI also improved because Artificial Intelligence can't be developed or tested on paper with a pen. Real-time work was necessary for its advancement. Even today, we

still grapple with several technological challenges. We require more energy-efficient and larger memory devices, as well as GPUs for computers. However, the deep learning industry is moving beyond GPUs and investing in increasingly specialized, efficient chips for deep learning, known as TPUs (Tensor Processing Units).

Nevertheless, even these advancements may not be enough. When we examine the human brain, we see that it is capable of so much more. The human brain can store an average of 2.5 million gigabytes of information and process it simultaneously. If we were to create artificial bio-networks using human neurons, we might be able to store all knowledge in one computer that doesn't require a power source like a nuclear generator or a cooling system like tons of icebergs. With all knowledge consolidated in one computer, we could achieve an immensely powerful and efficient AI. It could perform any calculation we desire and assist us in fields such as science, education, healthcare, and others. However, there are ethical dilemmas in this path because when we create an artificial brain and fill it with information, it might attain self-awareness akin to a human. This can lead to a complex ethical landscape. Consequently, if we were to utilize artificial bio-networks created from human neurons, we could face significant challenges. However, we might consider using artificial bio-neurons derived from animal DNA. Since animal brains are not constructed like human brains, bio-networks created with animal DNA might not pose existential problems. We know that neurons in the brain are responsible for storage and calculations. If we provide these neurons with the structure of simple processors, like in pairs, one neuron for storage and one neuron for binary decision-making (0 or 1), we could harness the potential of this approach. After all, even animals can make binary decisions, such as running or fighting.

GTA 6 AS THE MOST ANTICIPATED GAME IN THE WORLD

Student:
Ahmadov Hasan Sabit
Iyear 604.23E

Scientific Supervisor:
Huseynova F. A. PhD

GTA (Grand Theft Auto) 6 is a dynamic, ever-evolving and open world game. Open world is a stunning virtual world in which the player can approach objectives freely. Mostly the theme of the GTA series games is about crime, burglary, savagery, etc.

Like a great deal of other games, this one has a story mode as well. GTA 6 is reported to feature 2 playable characters. One of the characters is a woman and another one is a man. The developers of the game created the story inspired by notorious crime couple Bonnie and Clyde existing in real life. The developers also stated that the game would also have an online mode. On September 18, 2022 some documents related to the creation of GTA 6 leaked to the media. The leak was based on more than 90 videos and images from an early, in-development alpha build of the game. Players are supposed to be able to carry weapons on their backs which implies that they will only get 2 rifles and 2 pistols per person, like in Rockstar Games' Red Dead Redemption 2. The events in GTA 6 occur in Vice City. The map looks enormous, familiar landmarks from the entire state of Florida are displayed in the videos and photos. There are many innovations similar to the ones in the game. My own personal expectation is that the scenario of the game's story mode will be extremely thought-provoking and the players consequently will be more story- oriented.

According to the sources I have researched the players will be able to enter all the buildings in the map of the GTA 6. This has never happened in any GTA game before. While GTA 5, the last game in the series, had 100 missions, GTA 6 will have 300 missions. Rockstar Games company has invested 265 million dollars on the creation of GTA 5, while in GTA 6, this amount leapt up to 2 billion

dollars, that is 7.5 times more than the previous amount. GTA 5 had sales worth 7.68 billion dollars.

The main issue anticipated by the players is the launch date of the GTA 6. Although the exact information is not available, at least it is known when the trailer is about to be released. On November 8, 2023, Rockstar Games shared on its official Twitter page that the new GTA series game will be announced in early December.

REFERENCE

1. https://www.gamesradar.com/gta-6-guide/
2. https://www.donanimhaber.com/gta-6-sizinti-analizi-iste-oyuna-gelecek-yenilikler--153907
3. https://twitter.com/RockstarGames

THE WAYS OF ENVİRONMENT PROTECTİON

Bachelor:
Gulnar Salimova.
1st year student. 316.23E

PHd: Candidate of Philological Sciences
Rahima Mammadova

What is the environmental protection?

Environmental protection is the practice of protecting the natural environment by individuals, groups and governments.

Its objectives are to conserve natural resources and the existing natural environment where it is possible to repair damage and reverse trends.

Due to the preasures of overconsumption, population growth and technology, the biophysical environment is being degraded, sometimes permanently.

As we go about your everyday life, there are several small behaviors we adopt to help protect the environment. It all starts with awareness. Once we

become aware of our impact. We learn why it is essential to take action. Our actions will likely influence those around us.

So here are a few additional ways we can help protect the environment:

Water Conservation: the less water you use, the less runoff and wastewater that eventually end up in the Ocean.

By fixing leaks and taking shorter showers you are reducing your water usage and conserving resources.

Planting a tree: Trees provide food and oxygen. They help save energy, clean the air and help combat climate change.

Planting one single tree a year is a simple way to contribute to the environment.

Trees absorb carbon dioxide from the environment, which serves to decrease greenhouse gas pollution.

Reduce, reuse, recycle: Cut down on what you throw away.

Follow the three "R"s to conserve natural resources and landfill space. This method minimizes waste to a great extent and keeps the environment clean.

Less use of plastics: Buy less plastic and bring a reusable shopping bag. This step can reduce the amount of plastic waste that enters the environment.

Heydar Aliyev has done many things that help to protect the environment.

One of them is that he gave directives for selecting the most famous and the greatest companies like BP has a very good reputation in protecting environment.

BP and partners signed their first PSA in Azerbaijan with SOCAR, in 1994.

Selecting BP as an operator for extraction, refinery and initial transport of Oil is a bright example of intention to protect the environment, because BP is well known company over the world in its intention to protect environment.

It is purely Heydar Aliyev directive and strong advice to select a company like BP to be an operator for oil development.

Reference list: NOAA; Protecting Our

Planet Starts with You; page 1-5; 2021

H. ALIYEV'S GREAT ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN OIL INDUSTRY

Bachelor:
Ibrahim Ahmadov Ismayil
2nd course, group 211.22

Instructor:
Verdiyeva S.U.

Heydar Aliyev was an Azerbaijani prominent politician who served as the third president of Azerbaijan from October 1993 to October 2003.

In 1969, with the arrival of Heydar Aliyev as a leader in Azerbaijan, a series of changes took place in the oil sector. Beginning from 1969 the national economy of Azerbaijan was characterized by the dynamic growth of the oil and gas industry. At that period a new stage started in the history of Azerbaijan's oil and gas industry.

As the result of Heydar Aliyev's great policy Azerbaijan was supplied with 400 of 75 types of crane vessels, load-lifting boats, seismic, passenger, and other boats in the 1970-1980.

A special program for oil processing in Azerbaijan was developed and implemented by him.

Based on that program, factories with new techniques and technology were created, new facilities were built.

After gaining independence, Azerbaijan faced many difficulties in the early 90s. The breakdown of economic relations between the former republics of the USSR and the Republic of Azerbaijan, the existence of instability in the territory of the republic, and the reduction of financial and technical supply to zero have put the oil and gas industry in a severe crisis. At this period H.Aliyev decided to invite foreign major oil companies to Azerbaijan, and the "New Oil Strategy" was quickly developed.

One of the achievements of the implementation of the "New oil strategy" authored by the national leader Heydar Aliyev was the introduction of the advanced technology of the West to Azerbaijan.

For the first time in Azerbaijan, a huge and magnificent deep-sea core was built in the Central Azeri field, which allowed to drill 48 wells. From a technical point of view, Sangachal terminal, one of the largest terminals in the world, has been put into operation and high infrastructure has been created here.

REFERENCES

1. https://azerbaijan.az/en/related-information/131
2. https://azpetrol.az/media/news/Heydar-Aliyevs-Oil-Strategy-206?hl=en
3. https://aliyevheritage.org/en/oilstrategy.html

DAYS, PEOPLE AND LIFE

Bachelor
Zalov Toğrul
Course: 1, Group: 225.23

Supervisor:
Israfilova Afat Nəriman

Today I want to share with you my thoughts about a judgment - about people who live their days without a clear goal in life, without development. This topic is an important issue that changes people's views on life, positions and goals.

Sometimes people live their lives based on daily routine, without setting goals, without development, just changing day by day, even sometimes people wait for the end of the month only to get salary. However, this will have a negative impact on the proper course of life, that is, on our development, learning and reaching the goal

Today's people, especially our young people, expect to have motivation to do any work. See, motivation cannot be achieved by waiting for the right time to

come, motivation is created only by one thing, success. A person who achieves success is motivated.

When we humans encounter any problem, we make that problem a big burden on ourselves, as if we lose our thinking abilities and accept our situation. We must be able to control our emotions, because our reactions to the happening event are reactions caused by negativity. If we are affected by a problem, we are already a part of that problem and we cannot change the situation, on the contrary, we create more problems.

I understand you very well, life is full of difficulties and moments that make great demands on us, but if we sit down and think for a day, we will see that maybe these problems are not harmful to us, we can even overcome this problem with ease.

Please don't be the problem because you are the solution.

Each of us is sent to fulfill a certain mission in this world. Realizing the right mission gives high spiritual value to people's lives and gives them a perspective on what they want to achieve in life. Setting goals motivates people, motivates them to understand life and make great progress.

People who understand their responsibility to the state, country, people and family, and who are able to show their position, are useful individuals for the society are converted.

Dear viewers, living aimlessly and without development prevents progress in life, positive motivation, and leads to the loss of the meaning of life. In order to live our lives more meaningfully, it is important to set and develop our own goals. Development and goals increase enjoyment of life and make us more successful, satisfied and prosperous people in life.

Success is not about doing what you enjoy, but about feeling pleasure while doing it.

All this I am talking about is to create a more beautiful Azerbaijan, a more beautiful world...

it's a choice we all have...

REFERENCE:

1. Martin Eden-Jack London (1909)

IOT TECHNOLOGIES

Bachelor:
Nigar Heydarova Samir
I course. Group 683.23

Supervisor:
Jumshudova G.I

The Internet of Things (IoT), referred to as the Internet of Objects, will change everything—including ourselves. This can be a bold statement. But considering the affect the Internet has already had on education, communication, business, science, government, and humanity, it can't be. Although the area of use and the benefits it provides vary depending on the area, there are four basic components of Internet of Things technology. The components of the internet of things can be summarized as:

- Object Component: The concept that refers to the devices that are connected to the internet and each other to decide. These objects use systems that enable communication between an internal server and the external environment.
- Data Component: In terms of the Internet of Things, the data component is the concept that covers data divided into two groups: structured and unstructured. Structured data is viewed as files or data that are easily classified, queried, and analysed by the computer. Unstructured data is data that has not been put into the classical formats specified in databases.
- Human Component: Large amounts of data alone do not mean much. In order for appropriate decisions to be taken and effective actions to be taken, data must be transformed into useful information that can be used by people. For this, one of the M2M (Machine to Machine), M2P (Machine to People) or P2P (People to People) interactions must be carried out.
- Process Component: It refers to the harmonious operation of other Internet of Things components. Processes that facilitate the interaction between people, objects and data ensure that information is delivered to the right person at the right time, in an appropriate manner.

What are the Usage Areas of the Internet of Things?

IOT technology is widely used in many corporate, production and industrial areas. The main areas where internet of things applications are used today are construction applications, smart city applications, manufacturing applications, IT sector applications and health applications.

What are the Advantages of the Internet of Things?

Thanks to IoT technology, ordinary tasks can be done automatically. Thus, the workload of employees and the costs of business processes can be reduced by transferring human resources to more complex tasks and processes that require personal skills.Another important advantage of objects being connected and communicating with each other is the ability to provide automatic control over multiple operational areas, including inventory management, transportation tracking, and parts management.

Conclusion: In my opinion, IoT technology covers indispensable areas of our lives right now. When we look at even just a few years ago, we see how much everything has developed and it continues to develop faster every day. The doubling of connected devices in just 5 years, that is, from 25 billion to 50 billion, is an example of this. Keeping up with this rapid rise requires great effort, but at the same time, technologies make it easier for us.

REFERENCES:

The Internet of Things 20th Tyrrhenian Workshop on Digital Communications book

Li'l Guide: Internet of Things (IoT) | by Valleywood AI | Plain Simple Software | Medium

IoT Technologies Explained: History, Examples, Risks & Future (visionofhumanity.org)

Internet of Things (IoT)-Applications On Various Fields (ijert.org)

Benefits of IoT | 5 Helpful Benefits of Internet Of Things (educba.com)

FUTURE OF THE ROBOTICS

Bachelor:
Ahmadov Kamal Parviz
III year, Group: ZU 041.1

Scientific Supervisor:
Huseynova F.A. PhD

Robots, either mechanical or virtual, are agents controlled by programs or circuits. They may be physical machines or software agents, designed for autonomous tasks or human-controlled operations. Robotics integrates computer science, mechanical, electrical, and information engineering, creating intelligent machines for interacting with sensing and decision-making in their environments.Key components in robotics are AI and ML, enabling human-like task performance. AI in robotics involves algorithms for autonomous decision-making. ML, a subset of AI, enhances robot performance through data learning, eliminating the need for explicit programming. This integration advances autonomous vehicles, industrial automation, and healthcare robotics.HRIC is an interdisciplinary field aimed at effective human-robot interaction and collaboration. It combines computer science, engineering, psychology, and social sciences, focusing on intuitive robot design that understands human gestures, speech, and emotions. HRIC's goals include assisting in household, healthcare, and industrial tasks and addressing social and ethical integration of robots in society.Industrial robots, automated for production tasks, replace or assist humans in repetitive or hazardous work. They're equipped with sensors, actuators, and control systems for precise, efficient task execution. Robotic arms, common in manufacturing, mimic human arm movements and are vital in automotive and electronics production.Bio-inspired robotics, or bio-robotics, designs robots based on biological systems. Researchers study animal behavior and anatomy to create adaptable robots, like robot dogs with advanced mobility for tasks like navigation and interaction. Applications include environmental exploration, search and

rescue, healthcare, etc.Smart homes employ robotics for enhanced household functions, with autonomous devices like robotic vacuum cleaners, lawnmowers, and security bots integrated into home automation systems. Domestic robots in smart homes, ranging from cleaning to social companions, are evolving through AI advancements.Robotics have transformed entertainment in gaming and theme parks, offering immersive experiences. In gaming, robotics enable physical interaction with virtual environments. Theme parks use animatronics and robotic rides for lifelike attractions, blurring reality and fantasy boundaries.Robotics' future trends include collaborative robots (cobots) in various sectors, advancements in soft robotics and bio-inspired designs, and integration with technologies like 5G, IoT, and edge computing. These trends promise innovative and efficient robotics applications.Technical challenges include overcoming AI limitations that affect decision-making and functionality,along with improving power efficiency to enhance the sustainability of robotic systems. Regulatory and legal challenges arise as rapid technological advancements in robotics outpace existing laws and regulations, creating a need for new frameworks to ensure safety and compliance.Security and cybersecurity risks are significant, as robots, particularly those connected to networks, are vulnerable to hacking and data breaches, posing threats to both safety and data privacy.Robotics' impact on employment balances job displacement and enhancement. While automation can replace humans in repetitive tasks, it also allows focusing on higher-value tasks and fosters creativity. Robotics creates jobs in engineering and maintenance, necessitating strategic policies and workforce training.Embracing robotics is vital for industry efficiency, productivity, and competitiveness. Robots perform hazardous or tedious tasks, improving safety and job satisfaction. This embrace drives innovation in AI and automation, shaping future industries and economic development.

REFERENCES:

1. https://blog.robotiq.com
2. https://sites.gatech.edu
3. https://www.forbes.com

NANOROBOTS: PIONEERING A NEW FRONTIER IN MEDICINE

Bachelor:
Javanshir Mammadzada Javid
I course, Group 683.23

Supervisor:
Gulay Gurbanova

Nanorobots, also known as nanobots, are extremely small devices designed to perform specific tasks at the nanoscale. They are made of various materials such as carbon nanotubes, proteins, or synthetic polymers, and they can be remotely controlled to perform specific types of actions. Here, we are going to explore their application in precision drug delivery, diagnostics, tissue repair and regeneration.

- ***Precision Drug Delivery: Advancing Treatment Efficacy***
- ***Diagnostics and Imaging: Getting a Close-up View***
- ***Tissue Repair and Regeneration: Unlocking the new healing potential.***

Precision Drug Delivery: One of the most promising applications of nanorobots in medicine is the capability of drug delivery. Nanobots can navigate through the complex networks of the human body with extraordinary accuracy. In the battle against cancer, nanobots act like smart soldiers. They can find and attack only the cancer cells, leaving the healthy cells alone.

Diagnostics and Imaging: In addition to drug delivery and cancer treatment, nanorobots offer tremendous potential in the field of diagnostics and imaging. Due to their tiny size and high precision, nanorobots can access areas within the body that were previously nearly impossible to reach. They can help doctors see what's wrong, like looking through a powerful microscope. This helps in finding diseases early and treating them better.

Tissue Repair and Regeneration: Nanorobots hold the promise of tissue repair in medicine. Tissue repair and regeneration are fundamental aspects of medicine, especially in treating injuries, organ damage, and some diseases.

Conclusion: Nanorobots are like the superheroes of the medical world, helping us in so many ways. As we continue to study and develop nanorobots, they hold the potential to transform healthcare, making treatments more effective and improving the lives of many.

REFERENCES:

1. https://builtin.com/robotics/nanorobotics
2. https://futurism.com/nanobots-can-repair-circuits
3. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fbioe.2019.00113/full
4. https://www.mdpi.com/2072-666X/13/5/648
5. https://www.eetimes.com/nanorobots-must-self-repair/
6. https://ieeexplore.ieee.org/document/9040608
7. https://www.futuresplatform.com/blog/can-we-use-nanobots-cure-cancer

REVEALING THE BLACK MAGIC OF INTEGRATED CIRCUIT PRODUCTION

Student:
Mustafayev Orkhan Mehdi
I year Group 642.23E

Scientific supervisor:
Aliyeva S.G. PhD

In the continuously changing landscape of technology, only few innovations have shaped our world as greatly as Integrated Circuits. These tiny pieces of engineering, present in various aspects of human life, have a rich history that traces back to their creation. Today, they stand as forerunners of technological progress. This presentation aims to dive into the fascinating journey of IC

production, exploring its historical evolution and the cutting-edge technologies that define the landscape today.

Our exploration begins with a journey through time, moving through the roots of Integrated Circuits. From the groundbreaking discovery in the late 1950s to the miniaturization revolution of the 1970s and the breakthrough utilization of modern materials for interconnects in the early 21st century, we will witness pivotal moments that laid the groundwork for the sophisticated ICs driving our contemporary devices.

Fast-forward to the present, where we will examine Integrated Circuit production technologies. This exploration encompasses the intricate processes involved in crafting these microelectronic states of the art. Advanced manufacturing techniques, from the creation of chip design to the final product, will be examined, navigating through processes such as wafer fabrication and front and back-end-of-line processing. The persistent pursuit of smaller sizes, increased performance, and energy efficiency has led to innovations that push the boundaries of what was once deemed impossible.

We will also cast our look toward the future of Integrated Circuit manufacturing, exploring the potential of emerging technologies set to elevate performance further and push technology to its physical boundaries. This includes a glimpse into the 2nm manufacturing process, promising superior performance and energy utilization.

Key Topics Explored are as follows:

1. Nano-Innovations: Diving ourselves in the realm of nanoscale manufacturing, where precision reaches unprecedented levels, and the principles of quantum mechanics come into play.

2. Evolving Materials: Investigating the latest materials reshaping IC design, enabling increased speeds, reduced power consumption, and heightened reliability.

3. Challenges and Resolutions: Tackling the obstacles encountered in modern IC production, from managing thermal concerns to optimizing yield, and examining the ingenious solutions devised by industry leaders.

RESOURCES:

1. Semiconductors News & Articles - IEEE Spectrum
2. TSMC's Low-K Technology Goes Mainstream (design-reuse.com)
3. Semiconductor device fabrication - Wikipedia
4. YouTube - Asianometry

SAFEGUARDING YOUR DIGITAL LIFE

Bachelor:
Osmanov Farid Soltan
III course. Group 694.21ES

Instructor:
Verdiyeva S. U.

In a digital world, the security of our digital lives has become a paramount concern. The rise of online data storage and digital transactions have opened the door to a wide range of threats and vulnerabilities. The field which main goal is to protect digital systems and data from hacking and damage while ensuring the confidentiality, integrity and availability of information is called cybersecurity. The diversity of the internet and the digital recording of personal and financial data have made cybersecurity a critical concern.

The main aim is the investigation of measures and practices that organizations face in their efforts to protect their digital lives. Here are some types of threats that are a direct responsibility of cybersecurity to protect:

-Malware, Ransomware, Phishing, Data Breaches, Denial-of-Service (DoS) and Distributed Denial-of-Service (DDoS) Attacks, Man-in-the-Middle (MitM) Attacks , SQL Injection.

In response to these threats, it's essential to shift our focus to protective measures. Protective measures are essential to safeguarding digital systems and data from threats. Here are some key protective practices:

- Firewalls, Antivirus and Anti-Malware Software, Intrusion Detection Systems (IDS) and Intrusion Prevention System (IPS), Access Control , Strong Authentication, Backup and Recovery.

These safeguarding measures work together to create a layered defense against a wide range of threats. Combining these technologies is essential for protecting digital assets from potential danger.

REFERENCES

1. https://thecomputerwarriors.com/essential-cybersecurity-and-privacy-tips-for-a-secure-digital-life/
2. https://www.techtarget.com/searchsecurity/definition/cybersecurity#:~:text=Cybersecurity%20is%20the%20protection%20of,centers%20and%20other%20computerized%20systems.
3. https://www.techtarget.com/searchsecurity/definition/cybersecurity#:~:text=Cybersecurity%20is%20the%20protection%20of,centers%20and%20other%20computerized%20systems

PROS AND CONS OF AUTOMATED PROCESSES

Bachelors:
Valizada Ibrahim Sebuhi
II course. Group 635.22

Supervisor:
Gulshan Aliyeva

What is an Automated process? As the name suggests, these processes operate without the direct intervention of human force or impact. You can easly perform tasks efficiently and consistently, while reducing the need for constant human involvement with using automated processes.

What're the benefits of automated processes? One of the advantages of automated processes is the cost reductions they offer to businesses. By replacing human workers with machines in certain tasks, companies can operate their business, leading to a decrease in labor costs and increased overall efficiency. Automated processes exhibit a level of accuracy that surpasses human capabilities. These systems can consistently execute tasks without errors, contributing to the reliability of the overall process. Moreover, the speed at which automated processes operate is often higher than what can be achieved by human workers, leading to faster processing time. Business owners benefit from automated processes in terms of data and time analysis. These systems generate valuable insights and predictions based on datasets, allowing owners to make informed decisions more efficiently. This analytical advantage contributes to improved strategic planning. Automated processes contribute to the stability of operations by eliminating common challenges associated with human workers, such as skipping work due to illness or personal reasons. This reliability ensures a continuous workflow, enhancing overall productivity. The use of automated processes can significantly reduce the amount of errors. Machines follow predefined algorithms by caution, minimizing the risk of mistakes that might arise from human sight. This enhancement in accuracy has a direct positive impact on the quality of the final output. Automated processes are designed to work continuously without the need for breaks or downtime. Unlike human workers, machines do not require rest, resulting in improved overall productivity.

What are the drawbacks of automated processes?

A. Breakdown Risks

While automated processes offer huge advantages, there is drawback associated with the risk of breakdowns. Regular maintenance is essential to prevent system failures, to make sure that the automated processes operate smoothly and continuously.

B. Impact on Employment Opportunities

Despite the numerous advantages of automated processes, one significant concern revolves around their impact on employment. As businesses adopt to automated operations, the need for human labor goes down. This shift may result in job displacement for people whose tasks are automated, leading to unemployment or the need for workers to learn new skills to remain competitive in the job market.

In conclusion, automated processes play an important role in shaping the landscape of different industries. The benefits they provide, including cost reduction, enhanced accuracy, and improved productivity, contribute efficiency to various businesses. However, careful consideration of drawbacks, such as breakdown risks occurs. That's why proper maintenance protocols are important to make sure that the automated processes can operate smoothly. As technology continues to advance, understanding the power of automated processes will be important for individuals, businesses, and society as a whole. In my opinion the improvement of automated processes will definitely change the whole future and rebuild the way we look at the technology.

REFERENCES

1. https://www.isixsigma.com/dictionary/automated-process/
2. https://www.britannica.com/technology/automation/Advantages-and-disadvantages-of-automation

SECURITY METHODS IN INFORMATION TRANSMISSION

Bachelor:
Imanli Nadir Elmin
I course. Group 683.23

Supervisor:
Qafarova T.

Information security is the process of protecting information from unauthorized access, use, disclosure, destruction, modification or damage. In this article, the basic elements of information security will be examined. The basis of information security lies in confidentiality, integrity and accessibility. This trio is simply called CIA. These elements are basically as follows:

- Confidentiality – It aims to prevent information from falling into the hands of unauthorized persons. Basic concepts related to the principle of confidentiality can be listed as follows; sensitivity, distraction, criticality, secrecy, privacy, isolation etc.
- Integrity – The goal is to keep and protect information the way it should be.
- Availability – It aims to protect information systems against performance-degrading threats that may come from inside and outside the organization.
- Reliability – It is the consistency between the predicted and expected behavior of the system and the results obtained.

General security rules for information transmission: keep constantly updated, strong password protocols, preferring secure protocols such as SSH and HTTPS.

Conclusion: In fact, we can also prevent any problem for our data security. For instance using any free Wi-Fi in public places is not good idea. Because while using network, which everyone can use, your information transmission, personal information, in short all data in your computer does not have any protection. There are lots of situations like this, which sounds normal and safe but, sometimes this kind of daily used things can be too dangerous. That is why we have to be aware of everything for our own good.

REFERENCES:

1. Transmission security options - IBM Documentation
2. Secure transmission - Wikipedia
3. Information Transmission Policy (hedgehogsecurity.co.uk)

4. Information Transmission Security: Computer Science & IT Book Chapter | IGI Global (igi-global.com)

GREEN ENERGY

Student:
Aslanov Valyaddin Ulfad
Group: 441.23

Instructor:
L.A. Babayeva

Before we talk about green energy, we need to talk about energy and the role of energy in our lives. Energy plays a major role in every part of our lives. Energy is needed for all areas of production, industry and transport. Therefore, people have always looked for ways to get a lot of energy in an easy way. In the past, people used a lot of coal, which is a type of fossil energy. After that, people discovered oil. Which is a type of fossil energy... Green energy has many advantages, such as clean energy; no carbon emissions or greenhouse gases; energy independence; sustainability; self-sufficient; environmentally friendly and slows down ;climate change.

One of the biggest disadvantages is environmental pollution. As we know, fossil fuels release a lot of harmful gases into the atmosphere. Because of this, the ozone layer is destroyed and global warming occurs. This is the cause of global warming. In addition, another disadvantage of fossil fuels is that they are not infinite and will run out one day. We want to protect our world and leave a legacy for future generations. Therefore, we must develop the use of green energy.

What is green energy? Green energy is a permanent environmentally friendly energy source that can be renewable in nature through wind, sun and air. In this way, we no longer release the polluting gases into the atmosphere and environmental pollution will be eliminated to a large extent.

Green energy is also used in Azerbaijan. Mingachevir rezervoir can be used as an example. However, green energy is a small part of Azerbaijan's energy production. This means that in order to ensure the future of our country and the world, we still need to develop a lot in this field. Human must step on this path hand in hand for a livable future.

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Student:
Abdullayeva Fidan Zakayil
IIyear gr.685.22

Supervisor:
G.B. Ahmadova PhD

The most important and strongest part of every nation, is its native language that protects and develops its peculiarity and spiritual heritage. Each language has its own history and plays a significant role in the people’s education and communication with their compatriots.

Every year on February 21, International Mother Language Day is celebrated in our country, as well as in all countries of the world. The Azerbaijani language is the most important means of communication that conveys our past and present to future generations. Keeping the language of the people alive, developing and raising it to the level of world culture is the result of the activities of its leading intellectuals and public figures.

Our National leader Heydar Aliyev paid special attention to the development of the Azerbaijani language. Our great leader played an important role in the development of our language in all fields.

Heydar Aliyev is one of the greatest personalities. He did a lot for Azerbaijan and its people. In 1969, Heydar Aliyev came to power and left his eternal signature as the saviour of our national language. On the initiative of the head of the country, on October 31,1995 the legal right of the Azerbaijani language was restored as a

result of intense and fully democratic discussions. In the Constitution adopted on November 12,1995, the Azerbaijani language was adopted as the state language of the Republic of Azerbaijan.

Heydar Aliyev said: “The native language of every nation confirms its national existence.”

Language plays the major role in the development of people’s culture, science and education. The education of each citizen begins with learning his native language. Now we speak our language freely and this is a great progress. This is the best breakthrough above all economic and other achievements. It is the language of every nation that keeps it alive and develops its nationalities and moral values.

Heydar Aliyev said: “Every person of Azerbaijan should protect his native language like the apple of his eye and always surround it with care.

REFERENCE

1.http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/az_muellimi_iyun2009/82811.htm

2.https://azertag.az/xeber/HEYDAR_ALIYEV_VA_AZARBAYCAN_DILI-7480

3.https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e32516_az.htm

4.https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ulu-onder-heyder-eliyev-ve-azerbaycan-dili-1650525946

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS ETHICAL DILEMMAS.

Student:
Abbasov Ali Fuad
I year, Group: 604.23E

Scientific supervisor:
Huseynova F.A. PhD

That generative AI accompanies us throughout our lives is a well-known fact, however there are few ethical issues we encounter. The main problems are: 1) Job displacement, 2) Discrimination and bias, 3) Copyright, 4) Lack of transparency, 5) Misinformation, 6) Autonomous weapons.

Job displacement is a natural issue merely doing work for many people, and the companies consider that it is cheaper for them to use AI instead of human employees, but on the other hand, it can help create more jobs than are available now. There were plenty of incidents where companies just displaced their workers with AI, and after that, the quality of the final product went down.

As mentioned above, bias occurs directly from databases: AI cannot be neutral since neither can we. It gets information from us, so we need to expect some bias towards one thing than another. Based on what data AI has been trained by and to what extent, we can reduce bias by nearly 0%, but it requires hard work.

In my opinion, copyright is a thought-provoking dilemma. The person who has created something using AI and the individual or the company who made it cannot claim 100% ownership. I assume it is impossible to define the content's absolute owner.

Transparency is a severe challenge for us because of the main principles of machine learning. When we require AI to perform a specific task, it solves it probabilistically, which is why applications like ChatGPT cannot always describe the way they concluded.

Most of the time, disinformation is used in competitive fields like politics and others. For example, the deep fake technology fabricates video and audio content. However, this type of information is too complicated for AI, causing imperfections and making it easier for us to spot them.

AI is actively used by the military forces to make AI-powered autonomous weapons. There are several concerns about it, such as misuse of that weapon, accountability, and even control loss over decisions of life and death, which can

lead to catastrophic incidents. Accordingly, we need international agreements about the deployment of this type of weapons to ensure the responsible use and prevention of horrible consequences.

These problems occur simply due to databases that contain information from the internet. The thing that I want to make clear is that we should deal with these issues, to build ethical standards and the ways of their solution, or at least reduce them as much as possible. Companies need to collaborate, share their methods of handling these situations, and most of all, listen to the community, be transparent about the data that is being exploited, and ensure its safety.

REFERENCES:

1. https://www.captechu.edu/blog/ethical-considerations-of-artificial-intelligence
2. https://blog.workday.com/en-us/2020/8-ways-to-help-ensure-your-companys-ai-is-ethical.html
3. https://www.techtarget.com/searchenterpriseai/tip/Generative-AI-ethics-8-biggest-concerns

AI DANGER, MYTH OR REALITY

Bachelor
Adnan Haj Rabie
III year gr. ZU041

Supervisor:
G.B.Ahmadova, PhD

Artificial Intelligence (AI) refers to the development of computer systems capable of performing tasks that typically require human intelligence, such as visual perception, speech recognition, decision-making, and language translation. AI's capabilities can range from basic, rule-based algorithms to sophisticated neural networks that mimic the workings of the human brain.

Considering AI's ability to execute tasks generally needing human intelligence, a pivotal question arises: will AI replace humans in the workforce? To address this, let's take a historical perspective, looking back to the 18th century

the period of the Industrial Revolution. Farmers, workers, and others in occupations eventually replaced by machines grappled with this same fear of replacement. What actually transpired was a shift rather than a direct replacement. The Industrial Revolution certainly displaced numerous jobs, but it also created an array of new positions. Traditional roles in Agricultural labor, along with Artisans and craftsmen, dwindled; however, this was counterbalanced by the emergence of new jobs in fields like Engineering, machine operation, accounting, and programming.

Similarly, we can apply this understanding to the evolution of Artificial Intelligence. AI is likely to automate simpler, routine jobs but simultaneously elevate current workers to roles requiring higher levels of skill and training. Unfortunately, this shift may not include everyone equally, as people will need to acquire skills that are challenging for AI to replicate. Consequently, some professions might undergo fundamental changes. For instance, pharmacists might transit from merely dispensing medication to focusing more on drug development and patient care strategies. Nonetheless, certain jobs are expected to remain largely beyond AI's reach for the foreseeable future, such as those of heart surgeons, artists and creative professionals, and psychiatrists and psychologists.

The question of AI becoming uncontrollable is a contentious one. The current level of AI intelligence and autonomy is not sufficient to pose such a threat, and it is unlikely to reach that level in the near future. As long as AI systems remain interconnected through and regulated by human-controlled networks like the internet, human oversight remains feasible.

It's crucial to recognize that while the idea of AI turning rogue as portrayed in science fiction is far-fetched, there are legitimate and pressing concerns related to AI in today's context. These include issues like biases in AI algorithms, which can lead to unfair decision-making; privacy concerns, as AI systems can process vast amounts of personal data; the displacement of jobs, particularly those

involving routine tasks; and the potential misuse of AI in areas like surveillance and autonomous weaponry. These issues necessitate careful and thoughtful management, emphasizing ethical AI development and usage, to ensure AI serves as a beneficial tool for human progress rather than a detriment.

Generally each individual should do his best in this field, people must learn high value skills, organizations whose experts are dealing with AI must always make sure that it stays under control, and it is our duty to learn how to use AI in a proper way.

REFERENCES

1. https://www.tableau.com/data-insights/ai/risks
2. https://www.simplilearn.com/artificial-intelligence-vs-human-intelligence-article#:~:text=Will%20AI%20Replace%20Humans%3F,and%20making%20data%2Ddriven%20decisions.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND SECURITY: BALANCING PROGRES AND TREATS

Bachelors: Aydan Hesenova Zaur
Program: II course, Group 695,22
e-mail: 5905aydan5905@gmail.com
Supervisor: Aliyeva Gulshen

Introduction: Artificial Intelligence (AI) is a advanced field that involves the science and engineering of creating intelligent computer programs. When researching the field of artificial intelligence, it is important to examine its evolution and impact on society. In this discussion, we will consider the development of artificial intelligence and the associated dangers.

The evolution of artificial intelligence: Kaplan and Heanlein divide artificial intelligence into three evolutionary stages, highlighting its ever-expanding capabilities:

- Artificial Narrow Intelligence (ANI): This phase involves the application of AI to specific tasks such as image recognition, language translationor recommendation systems. ANI systems are designed for specific functions and excel within those boundaries.
- Artificial General Intelligence (AGI): AGI takes AI to next level by enabling machines to apply their intelligence to a wider range of tasks. AGI systems can automonously solve problems that are not explicitly intended, making them versatile and adaptable.
- Artificial Super Intelligence (ASI): The pinnacle of artificial intelligence, ASI includes machines capable of scientific creativity, social skills, and general intelligence ASI systems can operate in a variety of fields with an unprecedented level of sophistication.

Risks associated with artificial intelligence: While artificial offers numerous opportunities for advancement, it is not without its risks. The main concerns are:

- Job loss due to automation: One of the most significant concerns is the potential for artificial intelligence to automate to the extent that human workers may lose their jobs. Artificial intelligence can perform certain tasks more efficiently and quickly, which leads to the displacement of the workforce.
- Privasy breaches: AI systems often collect and use personal data to personalize user experiences and train their models. However, there is a serious concern about data security. An incident involving ChatGBT in 2023 exposed vulnerabilitiesthat allowed users to access other users' chat history and highlighted the need for strick data protection measures.
- Socio-economic inequality: Widespread adoption of AI could lead to significant differences in income and job opportunities. In some professions, wages may decrease significantly, while in other areas, wage increases are

observed. The impact of AI on social and economic structures is complex and must be carefully managed.

Conclusion: Artificial intelligence is at a crossroads where its potential for advancement qnd innovation is balanced by significant treats. In order harnes the power of AI for the benefitof society, it is ciritical to address these challenges by developing robust regulations, security protocols, and strategies to address the social and economic impacts of AI. Striking a ballance between progress and potential threats will play an important role in shaping the future of artificial intelligence.

EFFECT OF INTERNET ON PEOPLE

Atluxanov Rashad, Group 681.22
Scientific Adviser: Yunsurova Aynur
atlukhanovrashad@gmail.com

Technology is here to stay, but it's always morphing and expanding. As each new technology enters the scene, it has the potential to improve lives. But, in some cases, it also has the potential to negatively affect physical and emotional health.Technology can have a large impact on users' mental and physical health. Being overly connected can cause psychological issues such as distraction, narcissism, expectation of instant gratification, and even depression. Beside affecting users' mental health, use of technology can also have negative repercussions on physical health causing vision problems, hearing loss, and neck strain. Fortunately, there are steps that can be taken to help alleviate these health issues.

Vision problems:

1. Digital eye strain

According to the American Optometric Association (AOA), prolonged use of computers, tablets, and cellphones can lead to digital eye strain.

Hearing LossThe National Institute on Deafness and Other Communication Disorders reports that about 15 percent (26 million) of Americans between the ages of 20 and 69 have a reduced capacity to hear high frequency sounds because of exposure to loud sounds.A 2005–2006 study published in the Journal of American Medicine in 2010 reported that 19.5% of American adolescents aged 12 to 19 suffered from hearing loss. That's a jump of one-third from the numbers reported in 1988–1994. Some of that increase may be attributable to earbud use.

3. Musculoskeletal problems

A small 2017 study found a clear association between self-reported addiction to smartphone use and neck problems. An earlier study found that among teens, neck-shoulder pain and low back pain rose during the 1990s at the same time that the use of information and communication technology was increasing.

Overuse of technology can also lead to repetitive strain injuries of the fingers, thumbs, and wrists.

3)Sitting Too Much

Yes, it may sound like a ridiculous heading for a section, but sitting too much entails its own risks. Even people who work out regularly are still at an increased risk for a frightening list of conditions, including obesity, diabetes, heart attack, high cholesterol, high blood pressure, and even cancer, when they spend most of their day seated. Researchers in a University of South Carolina study found a 64% greater chance of heart disease mortality within 21 years for men who sat 23 hours or more behind the wheel or the TV screen compared to men who spent only 11 hours per week on those seated activities.

4)Sleep problems:

According to the National Sleep Foundation, 90 percent of people in the United States say that they use tech devices in the hour before going to bed, which can be physiologically and psychologically stimulating enough to affect sleep.

A 2015 study demonstrated that exposure to the blue light that devices emit can suppress melatonin and interrupt your circadian clock. Both of these effects can make it harder to fall asleep and result in you being less alert in the morning.

REFERENCES

1. https://www.medicalnewstoday.com/articles/negative-effects-of-technology
2. https://medium.com/@Muhammad_Muneeb/effects-of-technology-on-humans-health-755e69f53545

ROBOTICS CYBER SECURITY

Made by :
Lyaman Karimova Vugar
I course.Group 697.23

Supervisior :
Qurbanova Gülay

Technology is developing day by day.The influence of electronics on our lives is beginning to increase.Naturally,this applies to robotics,which is an actual field today.The facilitation of human work by robots increases people's demand for robots.Robots are widespread in industry,medicine,automated transport,as well asin the fields of national security and defense.The increase in the number of robots and the demand for robots means an increase in cyber attacks against robots.Of course,their safety is as important as the importance of their use. Nowadays, robots are not only created and used for useful purposes (to help people). Also, this is not an obstacle for hackers or malicious people to attack robots.

Now let's talk about the topics separately.

Vulnerabilities detected and encountered in robots

Attacks against robots

Countermeasures against attacks

Vulnerabilities detected and encountered in robots : It can be said that not all of the robots that control our era are flawless and safe.Of course,attacks against them begin with determining their weak points first.As a result of research,they

have determined that the most sensitive components of robots are their hardware and software. The solution to this problem is to make all the details of the robots accurately and flawlessly. Also, providing the software with high security is also a solution to the problem.

Attacks against robots : As robotics evolves, cyber attacks and hacker attacks on them increase and develop. Also, the progress in the development of robots has made robots vulnerable to attacks against them. This is not only for them to be taken over by bad people, but also to control them to do certain malicious things. Cyber attacks reduce their functionality. It manages to break both system security and physical security.This is may lead to failure robot completely.

Countermeasures against attacks : Countermeasures are based on a number of strategies to detect and prevent threats to the system. These measures mainly protect systems from unauthorized access, data theft, information privacy violations, and other harmful actions to the system.

Conclusion : Robots are an integral part of our era. They make our work easier and help us in many areas. Therefore, there is a need to protect their safety for their healthy and proper functioning.

REFERENCES:

https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?term=Robotics+Cyber+Security

https://link.springer.com/article/10.1007/s10207-021-00545-8

https://www.geeksforgeeks.org/

https://olisrobotics.com/blog/robot-cybersecurity-challenges

https://www.mdpi.com/2079-9292/10/22/2850

https://www.cynic.se/2022/05/the-cybersecurity-of-robotic-systems/

https://www.igi-global.com/chapter/cyber-security-risks-in-robotics/203558

https://easychair.org/publications/preprint/XDQ1

https://erf2023.sdu.dk/timetable/event/cybersecurity/

DIGITAL MARKETING: NAVIGATING THE MODERN LANDSCAPE

Bakalavr: Tağızadə Həsən Teymur oğlu I-ci kurs 751.23
Elmi rəhbər: A.M.Huseynova

Digital marketing has revolutionized the way businesses connect with their audiences. In today's interconnected world, where nearly everyone is constantly online, the role of digital marketing has become paramount in reaching potential customers and fostering brand loyalty.

One of the fundamental aspects of digital marketing is understanding consumer behavior. As outlined in Philip Kotler's "Marketing Management," knowing the target audience's preferences, habits, and needs is crucial for devising effective marketing strategies. By leveraging data analytics tools and social media platforms, marketers can gain insights into consumer behavior, enabling them to tailor their campaigns for maximum impact.

Content marketing, highlighted in Joe Pulizzi's "Epic Content Marketing," has emerged as a pivotal strategy. Engaging and valuable content not only attracts but also retains customers. Through blogs, videos, podcasts, and social media posts, businesses can establish themselves as industry authorities, building trust and credibility among their audience.

Furthermore, the rise of influencer marketing, showcased in Neil Patel's blog, has gained immense traction. Collaborating with influencers whose audience aligns with a brand's target market can significantly amplify reach and credibility.

Adapting to the ever-evolving digital landscape is crucial for marketers. Constant learning from reputable sources like Moz, HubSpot, or the Digital Marketing Institute is essential to stay updated with the latest trends, tools, and techniques.

In conclusion, digital marketing encompasses a multifaceted approach, integrating consumer insights, compelling content, SEO strategies, social media engagement, influencer collaborations, and a commitment to continuous learning. Understanding and effectively utilizing these elements can propel businesses towards achieving their marketing objectives in the digital realm.

REFERENCES:

1. Philip Kotler - Marketing management 2016 Page:55-58
2. Joe Pulizzi - Epic Content Marketing 2013 Page:126-127
3. The Art Of SEO - Eric Enge,Stephan Spencer 2009 Page:94
4.Hubspot,Digital Marketing,Institute

"THE ROLE OF DRONES IN FUTURE LAST-MILE DELIVERIES"

Bachelor:
Taghiyev Tamerlan Elchin
I course, Group 222.23E

Supervisor:
Mammadova A.M, PhD

As e-commerce and online shopping continue to surge, the logistics industry faces an ever-increasing challenge - the efficient delivery of goods to customers' doorsteps, commonly referred to as "last-mile delivery." Traditionally, last-mile delivery has been associated with several challenges, including traffic congestion, delivery delays, and environmental impact. However, a beacon of hope has emerged in the form of drone technology, which promises to revolutionize this critical phase of the supply chain.

Before delving into the role of drones, it's essential to understand the significance of last-mile logistics. This final stretch of the delivery process can account for a substantial portion of the overall delivery cost, making it a focal point for optimization. The last mile directly impacts customer satisfaction, as delays or disruptions can lead to negative shopping experiences.

In recent years, drones have gained significant attention and popularity in various fields. From recreational use to surveying remote areas, their applications are diverse. In the logistics sector, drones offer a solution to the challenges posed by the last mile.

These vehicles are capable of swift, point-to-point deliveries, avoiding road congestion and reducing delivery times.

The advantages of drone deliveries are numerous. Drones are incredibly fast, often delivering packages within minutes. Moreover, they reduce the burden on road networks, mitigating traffic congestion and lowering the environmental impact of delivery vehicles. This innovative approach also opens doors to new delivery services and opportunities, such as instant deliveries for time-sensitive goods.

The future of last-mile deliveries might be characterized by a harmonious blend of traditional means and drones. While drones offer speed and efficiency, humans will still play a vital role in monitoring and maintaining this technology. Human operators are needed to supervise and ensure the security and accuracy of drone deliveries, addressing some of the concerns surrounding automation.

In conclusion, the role of drones in future last-mile deliveries holds great promise. By overcoming some of the traditional challenges associated with this phase of logistics, they have the potential to reshape the industry. However, their integration will require thoughtful consideration of safety, regulation, and privacy concerns. As technology continues to advance, it is likely that we will witness a more significant role of drones in last-mile logistics, providing customers with faster, more efficient, and eco-friendly delivery options.

REFERENCES:

1. Lu, Q., Huang, H., Zhao, H., Li, K., & Xu, X. (2017). Research on Unmanned Aerial Vehicle Network for Express Delivery in Mountainous Areas. Procedia Computer Science.

2. Devereux, B., Guttromson, T., Hofbauer, M., & Hwang, D. (2018). Regulatory framework for last-mile drone delivery. Transportation Research Record.

3. Lavoie, A., Ruiz, A., & Chun, Y. (2016). Drones and their applications in agriculture and forestry. Computers and Electronics in Agriculture.

GREEN LOGISTICS: EVALUATING THE ENVIRONMENTAL IMPACT OF TRANSPORTATION MODES

Bachelor:
Dadashova Ayan Yalcin
I course, Group 222.23E

Supervisor:
Mammadova A.M, PhD

Green logistics is concerned with reducing the environmental effect of transportation and supply chain activities. Its goal is to minimize carbon emissions, energy consumption, and other negative environmental impacts. Green logistics concepts apply to the whole supply chain, from manufacture to final delivery, and stress environmentally friendly modes of transportation and operations. Historically, logistics depended significantly on traditional forms of transportation such as road and air transport. These modes have serious environmental consequences. Road transportation, for example, contributes significantly to air pollution and traffic jams. While air travel is quick, it consumes a lot of fuel and generates a lot of greenhouse emissions. These modes' environmental impact assessments indicate significant carbon footprints and pollutant levels. Green transportation options provide more environmentally friendly choices. Rail transit is one such alternative since it is more energy-efficient and emits less emissions per ton-mile than vehicle transportation. Because of its smaller carbon footprint per ton-kilometer, maritime transportation is another environmentally friendly option for international commerce. Intermodal transportation integrates different modes of transportation to maximize efficiency and sustainability. A number of businesses have successfully used green logistics solutions, lowering their environmental effect. The retail behemoth has a robust green logistics program in place, which reduces emissions by optimizing delivery routes and using energy-efficient trucks. Similarly, IKEA has made a commitment to sustainable transportation by converting to electric or biodiesel delivery vans and increasing its use of rail for long-distance distribution. By implementing green logistics techniques, these organizations have achieved cost savings, fewer emissions, and increased brand recognition. When analyzing transportation options, environmental effect assessment

is critical. It entails estimating and monitoring the environmental impacts of logistical activities. Greenhouse gas emissions, fuel consumption, and air and noise pollution are all evaluated. This data informs decision-making and aids in the identification of areas for improvement. Finally, in today's ecologically concerned society, green logistics is a crucial method. It entails rethinking existing means of transportation and turning toward more sustainable options, such as rail and ocean transportation. Companies that have adopted green logistics, such as Walmart and IKEA, have shown that sustainable methods may provide both economic and environmental benefits. The evaluation of environmental effect is crucial in this process because it allows organizations to measure their progress and set relevant sustainability targets. Green logistics is a critical approach for firms to embrace as the globe attempts to tackle climate change and reduce its carbon footprint.

"ADVANCED VISION SYSTEMS: DEEP LEARNING APPROACHES FOR TRANSPARENT OBJECT RECOGNITION."

Student:
Zahidli Omar Agshin
I year, Group: 654.23E

Scientific supervisor:
Huseynova F.A. PhD

This scientific paper delves into the confluence of artificial intelligence (AI), computer vision, and robotics, spotlighting the nascent field of deep learning-based transparent object recognition. With the increasing prevalence of smart devices and robots in various industries, the ability of machines to detect transparent objects holds significant implications for applications such as recycling facility sorting and the autonomous navigation of robots in daily environments.

In recent years, the development of smart robots utilizing artificial intelligence has displayed remarkable progress. Computer vision, a sub-branch of artificial intelligence, plays a crucial role in endowing these robots with the ability to process data from cameras, sensors, and internet sources. While various deep learning libraries like

TensorFlow, Keras, Theano, and Torch facilitate the application of computer vision methods, most studies in object recognition have predominantly focused on non-transparent objects.

Robots, particularly robotic arms, have become integral to automation systems across various industries. The evolution of robotic technology from costly, specialized systems to more accessible and versatile solutions has been accelerated by advancements in mechanics, electronics, and software. Collaborative efforts across disciplines, aided by technologies like 3D printing, Arduino, and Raspberry Pi, have led to cost-effective production of robotic arms with enhanced functionalities.

Modern robotic arms extend beyond repetitive tasks, incorporating sensors such as cameras, movement, pressure, and distance sensors. These sensors enable robots to interact with their environment and make decisions based on data interpretation. The integration of artificial intelligence models further empowers these machines to operate intelligently and autonomously.

In the pursuit of flexible robotic arm motion control, this study explores metaheuristic algorithms, specifically Genetic Algorithm, Bee Colony, and Vibrating Particles System (TPS). The results indicate that the TPS model outperforms others, showcasing the potential of metaheuristic algorithms in optimizing the motion control of flexible robotic arms.

The ongoing advancements in object recognition algorithms, particularly in the domain of transparent object recognition, are expected to open new avenues for cross-industry collaborations and applications. As technology continues to progress, the impact of deep learning-based transparent object recognition on daily life and industrial processes is likely to become even more pronounced.

In conclusion, the synthesis of artificial intelligence, computer vision, and robotics has led to significant strides in the development of smart robots with transparent object recognition capabilities. The integration of low-cost technologies and collaborative efforts across disciplines is propelling the field forward, promising widespread applications in daily life and industrial settings.

REFERENCES:

1) https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/914444
2) https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/14949/1/Korhan_Mutludogan_YL_Tez.pdf